ISSN 1728-7804

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
№ 2(52), 2015

Алматы, 2015

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
№2(52), 2015 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:

пед.ғыл.д., проф.
ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Б.Ө.Сманов**
Бас ред. орынбасары:
пед.ғыл.д., проф.
ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Ф.Ш. Оразбаева**

Ғылыми редакторлар:
филол.ғ.д., проф. **Т.С. Тебегенов,**
филол.ғ.д., проф. **С.Ж. Әбішева**

Редакциялық алқа мүшелері:
филол.ғыл.д., проф. **Б.Әбдіғазиұлы,**
пед.ғ.д. **С.Б. Бегалиева,**
пед.ғ.д. **Р.Ә. Шаханова,**
филол.ғ.д., проф. **К.И. Мирзоев,**
пед.ғ.д., проф. **Ж.К. Балтабаева,**
проф. **Барри Пол Шерр** (АҚШ),
филол.ғ.к., доцент **Е.В. Казарцев** (Ресей),
филол.ғ.д., проф. **Ғ.Л. Нефагина** (Польша),
филол.ғ.д., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
п.ғ.д. **Н.И. Ишекеев** (Қырғызстан),
проф. **Спендель Джованна** (Италия),
проф. **Хатрани Алтынчач** (Түркия),
проф. **Мехмет Куталмиш** (Түркия),
PhD докторы, проф. **И.З. Белобровцева** (Эстония),
пед.ғ.д. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Жауапты хатшы:
филол.ғ.к. **А.Д. Ибраева**

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2015

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109 - Ж

Басуға 29.05.2015 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 32,8 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 96.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы

Мазмұны
Содержание

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

Айсұлтанова Қ.А., Халенова А.Р., Алиярова Л.М., Махажанова Л.М. Американизм мен британизм..... 4
Асқаров С.Т. Академик Рәбига Сыздықтың «Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар» еңбегіндегі ескіліктердің танымдық-тағылымдық мәні..... 8
Атабаева Ф.К. Барьеры межкультурной коммуникации в иноязычной среде..... 12
Әбшенова Ә.Б. Функционалды грамматикадағы үштаған теориясы..... 18
Байғалиева Ү.Н. Қазақ тіл біліміндегі интонация теориясының зерттелуі..... 21
Баситова А.Н. К вопросу о природе музеративa и нумеративного слова во фразеологизмах русского и уйгурского языков..... 25
Джансеитова С.С., Жаксымбетова Г.М. Концептуальная картина мира..... 28
Еламанова А.Н. Ойконимдік номинацияның танымдық-лингвистикалық ерекшелігі..... 32
Ермекова Т.Н., Әділбекова Л.М., Әбидін Қ.Ә. Фразеологизмдер – этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың басты зерттеу нысаны..... 36
Жиренов С.А. Қазақ тіліндегі сөз мағыналарындағы парадигмалық қатынастар мәселесі..... 41
Кадырова Г.Р. Возможный мир в презентации древнерусского автора..... 45
Қалыбаева Қ.С. Қазақ тілінің диалектілері жаңа заманда..... 51
Молбаева Н.Қ. Студенттердің сөйлеу дағдысын дамытудың коммуникативтік технологиялары..... 55
Нұрбек М.А., Қалыбаева Қ.С. Қазақ және өзбек тілдеріндегі ыдыс-аяқ атауларының тілдік негіздерін салыстыру..... 59
Ордаханова А.Б. Лингвистическая прагматика и теория дискурса..... 63
Тастемирова Б.И., Жаутикбаева А.А. Некоторые теоретические вопросы лингвистики..... 68
Тургамбаева А.С. Функциональные типы восклицательных высказываний кыргызского языка..... 72
Тұманқызы Р. Саяси дискурсты құрайтын негізгі концептілер..... 76
Тұрысбекова А.Е. Қазақ тіліндегі «Дөрекілік» тұжырымы..... 80
Утебалиева Г.Е., Каскабасова Х.С. О коммуникативной компетенции вторичной языковой личности и носителя языка..... 84
Шанбаева Ұ.С., Машинбаева Г.Ә. Қазақ тіліндегі «Ақсақал» сөзінің тұжырымы..... 89
Шаһарман Г.П. Психолингвистика нысандарының маңызы..... 94

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки» №2(52), 2015 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор:
д.пед.н., проф. **Б.У.Сманов**

Зам. гл. редактора:
д.пед.н., проф. **Ф.Ш. Оразбаева**

Научные редакторы:
д.филол.н., проф. **Т.С. Тебегенов,**
д.филол.н., проф. **С.Ж. Абишева**

Члены редколлегии:
д.филол.н., проф. **Б.Абдигазиулы,**
д.п.н. **С.Б. Бегалиева,**
д.п.н. **Р.А. Шаханова,**
д.филол.н., проф. **К.И. Мирзоев,**
д.п.н., проф. **Ж.К. Балтабаева,**
проф. **Барри Пол Шерр** (США),
к.филол.н., доцент **Е.В. Казарцев** (Россия),
д.филол.н., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша),
д.филол.н., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
д.п.н. **Н.И. Ишекеев** (Кыргызстан),
проф. **Спендель Джованна** (Италия),
проф. **Хатрани Алтынчач** (Турция),
проф. **Мехмет Куталмиш** (Турция),
доктор PhD, проф. **И.З. Белобровцева** (Эстония),
д.п.н. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Ответственный секретарь:
к.филол.н. **А.Д. Ибраева**

© Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2015

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 29.05.2015.
Формат 60x84 1/8. Объем 32,8 уч-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 96.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Ыбырайым Ә.О. Түркі тілдеріндегі сөз формасы және сөзжасам, тұлғажасам, сөзөзгерім мәселелері..... 98

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Әбдіғазиұлы Б. Күрделі кезең тұлғалары және әдебиеттану ғылымы..... 105
Әділбекова Л.М., Тұңғышбаева Г.Ж. Әдеби жанрлар теориясының зерттелуі..... 108
Әлімтаева С.Т. Толғаудың өзге жанрлармен байланысы..... 112
Базылова Б.К. Структура портрета в системе художественных приёмов литературных воспоминаний.... 115
Джундубаева А.А. Обращение к мифу в современном казахстанском рассказе как постмодернистская стратегия нарранции..... 123
Ибраева А.Д. Қаламгердің әдеби шығармашылық әлемі..... 127
Мырзаханқызы Қ.М. Әуезовтің прозалық шығармаларындағы ежелгі жыр-аңыздардың қолданылуы (1920-1930 жж.)..... 128
Оспанова А.А. Сұлтанмахмұт Торайғырұлы шығармашылығындағы ұлттық мүдде, елдік мұраттар..... 134
Саметова Ж.Ш., Жанұзақова Қ.Т. Әдебиеттанудағы көркемдік әдіс, бағыт пен ағымдар мәселелері..... 139
Сахарбаева К.С., Джансеитова С.С. Қазақ аспаптық музыкасының дәстүрлі жанрлары..... 143
Сәулембек Г.Р. Қазақ әдебиетіндегі постмодернизм..... 146
Таңжарықова А.В. О.Бөкейдің «Апамның астауы» әңгімесіндегі этнографиялық символика..... 150

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Меркибаев Т., Абдрахман Г.Қ., Жұмабаева А.М. Педагогика мен әдістеме мәселелері проблемы педагогики и методики болашақ мұғалімнің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың кейбір мәселелері..... 154
Алиярова Л.М., Халенова А.Р., Махажанова Л.М. Шет тілін оқыту үдерісінде инновациялық жоба әдісін қолдану..... 160
Әбілқасымова К. Ұстаздық таңлымдары..... 164
Әділбекова Л.М., Отарбекова К., Оразқан А. Критериалды бағалау арқылы білім алушының құзыреттілігін қалыптастыру..... 168
Бегалиева С.Б. О технологизации обучения в казахстанской школе..... 172
Бораш Р.Б. Көркем әдебиетті оқыту арқылы эстетикалық идеал қалыптастыру..... 178
Ботоканова Г.Т., Шейшенбаева А.М. Социальная стратификация кыргызского традиционного общества..... 183
Дюсебаева Ә. Дизайнер мамандығы студенттерінің кәсіби сөйлеу тілін қалыптастыруда интербелсенді әдістерді пайдалану жолдары..... 188

Kazakh National
Pedagogical University after Abai
BULLETIN

Series of «*Philological sciences*»
№2 (52), 2015
Periodicity – 4 numbers in a year
Publishing from 2001

Editor in chief
Doctor of Pedagogical Sciences,Professor Corresponding member of the Academy of the Sciences of the Republic of Kazakhstan
B.O.Smanov

Vice of the chief editor:
Doctor of Pedagogical Sciences,Professor Corresponding member of the Academy of the Sciences of the Republic of Kazakhstan
F.Sh.Orazbayeva
Scientific editors:
Doctor of Philological Sciences,Professor
T.S. Tebegenov,
Doctor of Philological Sciences,Professor
S.Zh.Abisheva

The editorial board members:
Doctor of Philological Sciences,Professor
B.Abdigaziuly,
Doctor of Pedagogical Sciences **S.B.Begalieva,**
Doctor of Pedagogical Sciences **R.A. Shahanova,**
Doctor of Philological Sciences,Professor
K.I. Mirzoyev,
Doctor of Pedagogical Sciences,Professor
Zh.K.Baltabaiyeva,
Professor Barri Pol Sher (USA),
Candidate of philological sciences., docent
E.V. Kazartsev (Russia),
Doctor of Philological Sciences,Professor
. **G.L. Nefagina** (Poland),
Doctor of Philological Sciences,Professor
A.K. Kiklevich (Poland),
Doctor of Pedagogical Sciences **N.I. Ishekeev** (Kurgyzstan),
Professor **Spendel Djovanna** (Italy),
professor **Hatrani Altynchach** (Turkey),
Professor **Mehmet Kutalmish** (Turkey),
PhD doctor, professor. **I.Z. Belobrovtseva** (Estonia),
Doctor of Pedagogical Sciences **Chan Din Lam**(Vietnam)

Executive Editor:
Candidate of philological sciences. **A.D. Ibrayieva**

Kazakh National Pedagogical
University after Abai, 2015

The journal is registered by the
Ministry of Culture and Information RK
8 May 2009. № 10109-ZЖ

Signed to print 29.05.2015.
Format 60x84 $^{1}/_{8}$. Volume 14 – publ.literature.
Edition 300 num. Order 96 .

050010, Almaty, Dostyk ave., 13
KazNPU after Abai

Publishing house «Ulagat»
Kazakh National Pedagogical University
after Abai

Ерғожина Ш.Л. Жоғары оқу орнында сабақты сыни ойлау арқылы ұйымдастырудың маңызы..... 192
Есиркепова И.Е. Виды контроля и самооценки в рейтинговой системе..... 196
Жумаканова У. Оппозиция свой-чужой в аспекте взаимодействия языка и мышления человека..... 200
Жүнісова М.Ә. Оқушыға қазақ тілінен ғылыми жоба жаздыру жолдары..... 204
Садуақас Н.А. Ғалым Ә.Жүнісбек еңбектеріндегі дауысты дыбыстардың жіктелуі туралы..... 208
Сманов Б.Ө., Сүлейменова Қ.Қ. Бейімбет Майлин шығармашылығының тәлім-тәрбиелік мәні..... 214
Сулейменова С.С. Обучение произношению в процессе изучения русского как иностранного..... 218
Тайжанов Ұ.О. Жоғары сынып оқушыларының шаршы топ алдында сөйлеу мәдениетін қалыптастыру әдістері..... 223
Torokhtiy L.S., Matsko I.V. Improving speaking and writing skills at advanced level of training raf..... 227
Тұрабаева Л.Қ. Мәтінмен жұмыс жасау арқылы мектеп оқушыларының тілін дамыту..... 230

ЖУРНАЛИСТИКА

Әділбекова Л.М., Оданова С.А., Абишова Р.А. Тележарнамалардағы бейвербалды бағалауыштық мәннің берілу жолдары..... 234
Ормаханова Е.Н., Султанбаева Ғ.С. Жанры телевизионного дискурса..... 237
Садыков С. Национальная идентичность и интернационализм в казахской журналистике 30-х годов..... 241

АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Ақыш А.Н. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының аударма нұсқаларында көркем аудармаға қойылуы тиісті негізгі талаптардың көрініс табуы..... 250
Жаутикбаева А.А., Баймуратова Э.С. Особенности обучения переводу в неязыковом вузе..... 254

ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Международная научно-теоретическая конференция «Проблемы поэтики и стиховедения VII, посвященная 70-летию Победы в Великой Отечественной войнеи 100-летию со дня рождения Малика Габдуллина»..... 259

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысының «Филология ғылымдары» сериясы ғылыми жұмыстардың негізгі нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілген.
На основании приказа №1082 от 10 июля 2012 года Комитетом по контролю в сфере образования и науки республики Казахстан Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных результатов научной деятельности.
On the basis of the order 1082, July 10, 2012 by the comittee of supervision of the Republic of Kazakhstan in the sphere of Education and Science Abai Kazakh Pedagogical University Vestnik issue "Philological sciences" is included into the list of publications of the man scientific activity.

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

ӘОЖ 373 048:811.111

АМЕРИКАНИЗМ МЕН БРИТИЦИЗМ

Қ.А.Айсұлтанова – *ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰПУ, филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті*
А.Р. Халенова, Л.М. Алиярова, Л.М. Махажанова – *әл-Фараби атындағы ҚазҰПУ, филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің аға оқытушылары*

Аңдатпа. Мақала жаһандану сын тұрғысында қазақ және орыс тілдеріне агылшын тілінен енген кірме сөздер және мәдени сәйкестілікті сақтау, жаһандану мәселелерін қарастырады, сондай-ақ «Жаһандану» сөзіне салыстырмалы агылшын, орыс тілдік мәдениеттерінде анықтамалар беріледі. Дәстүрлі, ең алдымен, жаһанданудың негізгі себептері қазіргі замангы қогамдағы әлеуметтік-экономикалық интеграция,авторы лингвистикалық жаһандануды интеграциялық процестердің әлемдік жетекші векторы ретінде, тілдік кедергілерді ескере отырып, әлемдегі интеграциялық процестердің жетекші әлемдік вектор ретінде трансұлттық сананы қалыптастыруга кедергі келтіреді деп есептейді. Жаһандану құбылысы қогамның әлеуметтік және мәдени салаларын, тілін және тілдік мәдениетті өзгертеді. Агылшын тілі «Жаһандану тілі» ретінде басқа тілдерге және сөйлеу мәдениетіне әсерін тигізеді.

Түйін сөздер: жаһандану, ойлау, сөйлеу, тіл, сана, лингвистикалық кедергілер.

Ел Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқына «Қазақстан-2050» стратегиясында: «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси багыты» атты жолдауында әрбір қазақстандықтың өміріндегі үштілділіктің маңыздылыгы туралы айтты. Бүгінгі таңда көп тілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігіне еркін самгауына жол ашатын, әлемдік білім құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіндік беретін қажеттілік. Үш тілде оқыту – заман талабы десек, оның негізгі мақсаты – бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік багдарга қабілетті, мәдениетті тұлганы дамыту және қалыптастыру. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуга тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және агылшын тілі – жаһандық экономикага ойдагыдай кірігу тілі» деген болатын. Президент: «Біз қазақ тіліне қандай қамқорлықпен қарасақ, орыс тіліне және кириллицага да сондай қамқорлықпен қарауымыз керек». Орыс тілін білу – біздің ұлтымыздың тарихи артықшылыгы екені баршага белгілі.Дәл осы орыс тілі арқылы қазақстандықтықтар бірнеше гасыр бойы қосымша білім алып, ел ішінде де, шет жерлерде де өз дүниетанымдары мен араласатын ортасын кеңейтін келе жатқанын жоққа шыгармауга тиісіз» деп атап өтті. Мемлекет басшысы агылшын тілінің әрбір қазақстандық үшін жаңа және шексіз мүмкіндіктерді ашатынына сенімді екендігін айта отырып, жас ұрпақ өкілдерін агылшын тілін үйренуге шақырды.

Жаһандану – бұл қазіргі уақытта адамның барлық өміріндегі италияндық тамақтан бастап, тілдегі американизмге деген үйірлікті байқататын таңқаларлық құбылыс. Жаһандану атауы қазіргі уақытта өте кең таралганымен, әлі де өзінің нақты түсіндірмесін алган жоқ. Мүмкін, қандай да бір кірме сөз сияқты, «жаһандану» сөзінің магынасын түсіндіруілі мен анықталуын талап етер, өйткені агылшын тілінде «global» – «әлемдік, дүниежүзілік, ортақ» – магыналары түсіндіруге кең еркіндік қалдырады. «Жаһандану» сөзіне тоқталар болсақ (лат. т. globus – шар, фр. global – жалпыга бірдей ортақ) деген магынаны береді.Бұл ішкі себептердің (экономикалық, әлеуметтік және мәдени) осы үрдіске қатысушы мемлекеттердің өндірісінің ролі өсуі, ұлттық кедергісіз бірыңғай дүниежүзілік нарық қалыптастыру және барлық елдердің атқарылатын іс-әрекеттеріне заңды жагдайлар жасау. Басқа сөзбен айтқанда, «жаһандану» – бүкіләлемдік құдіретке, әлемдік үстемдікке ұмтылу, бірыңғай үлгі немесе қалыпқа әкелу, бұл дегеніміз – жақын арада қогамдастықтың басқа түрінің – мега қогам, мега мәдениет жагдайында өмір сүріп жатқан, мега тілді меңгерген жаңа адамның туылу мүмкіндіктерін қабылдау [1].

Осы құбылыстың керектігін және әділдігін ескере отырып, оның түрлерінің пайда болуын, адамның барлық өміріндегі, әсіресе тілдегі болымды және болымсыз жақтарын анықтау қажет.

Бірінші және ең маңызды сұрақ, тіл біліміндегі жаһандану деп нені түсіну керек, «жаһандану» тілі дегеніміз не? Ең оңай жауап – кірме сөздерді, бірінші кезекте, американизмдерді басқа тілдерге ендіру. Американизмдерді барлық жерде қолдану мәселесі кейбір елдерде саяси мәртебе алды, бұл жөнінде Франциядағы «Тубон заңында» (Жак Тубон – Францияның бұрынғы министрі), шетел сөздерін қолданғаны үшін айыппұл төлейтіндігі айтылады. Париждегі Дисней» компаниясының дүкенінде сатылып жатқан Микки Маус ойыншықтарының кейбір түрлерінде француз тілінде ақпараттың болмағандығынан Тубон заңының алғашқы құрбанына айналды. 1999 жылы Польяк сеймі қабылдаған «Польяк тілін қорғау » заңы да, заң бұзушыларға өте қатал.

Германияда қазіргі неміс тілінің дағдарысы және Denglish тілінің қалыптасуы туралы сөз болуда, Сингапурде мұндай дүбара тілді Singlish деп атайды. Жаһанданудың негізгі себебі, тұрақты мекен және жұмыс іздеп, әр елден көшкен миллиондаған адамдардың қозғалысы екендігін мойындау керек.

Жыл сайын әлемде миллиондаған саяхатшылар, спортшылар, іскер және өнер адамдары орын ауыстырып жатады. Бұл жағдайда тілдік күйге «өзін қалыптастыру» стихиялы түрде жүруде, өйткені «табиғи таңдау» үрдісі сияқты сөйлеушілердің бір тілді екінші тілден артық көруі жылдам түрде өтуде [2]. А.Т. Хроленко «тіл данышпаны жазушылардан да ақылды және нені қабылдауды немесе нені алып тастауды біледі» деген В.Г. Белинскийдің пікіріне сүйене отырып, Л.В. Щербаның тілге тән нәрсе «егер олардан келер пайда болса, кірме сөздерді жатсынбау керек» деген пайымдауын қолдана отырып «Тілдердің дамуының әлемдік тәжірбиесі ұлы француз тілі үш қабаттан: кельт, роман және герман тілдерінен құралғанын және ағылшын тіліне норман, англосакстердің мәдениеті әсер еткенін,оған қосымша көптеген тілдердің, соның ішінде француз тілінің әсері... тіл тарих ниглизміне қарсыласады:жат тілдік бойға сіңеді, ескісі қалады» деп атап көрсетті [3]. Лингвоэкология – тілдегі кірме сөздерге байланысты қарсы күрес мақсатында ғылымның қалыптасуын ерекше қажет ететін басқа да көзқарастарды айтпай кетуге болмайды [4]. Тіл – мәңгі тірі материя [5] тұрақты қатынастық қозғалыста өмір сүретін, халықтың ұрпаққа қалдырар таусылмас мұрасы. Халықтың ұлттық мәдениеті, діні және т.б. ана тілімен байланысты. Халықты ана тілінен айыру – оның жанын алумен бірдей. Егер де кірме сөздерді жеке және топты тілдік санаға шоғырландырсақ, сан қабат мәдени тәжірбиеге сүйенген басқа мәдени концепті-ментальдық білімге енгізу деп қарайтын болсақ, бірнеше сұрақ туындайды: осы тілге тән концептуализация әдісіне сәйкес кірме, жат сөздердің мәні өзгере ме? Немесе тіл әлемнің басқа жат, кірме үзіндісін ендіре ме? Өйткені әр түрлі тілдер – бір заттың әр түрлі бейнесі емес, ал оның әртүрлі көрінуі [6] оның интерпретациясы. Жаһандану жағдайында өтіп жатқан мәдени диффузияға [5] жол ашқан қазіргі тілдік өзгерістер, «жат сөздерді» күштеп енгізу нені қозғайды? Жаһандану тілі бірыңғай этникалық соматотипке және космополитендік тұлғаға айнала ма? Қазіргі уақытта осы сұрақтарға жауап беру мүмкін емес.

Интеграция үрдісі өркендеген жүйенің жан-жақты заңы болып табылады, ал кез келген күрделі жүйе өз ортасында әр түрлілікті қолдауға ұмтылады. Мүмкін, біз қойылған сұрақтың жауабын сол тілде сөйлейтін адамның жеке санасындағы «жат» сөздердің жұмыс істеуін тәжірибелік бақылаулар арқылы және үрдістер мен «тірі тілдегі» құбылыстардың кірме болу себептерін бақылай отырып, жақындата аламыз. Көптеген ғалымдардың пікірінше, кірме сөздердің енуінің негізгі себебі – тілдің когнитивті базасында сәйкес ұғымның жоқ болуынан [7] немесе біржақты бағалау концептінің бар болуынан және оны қолданудың қажеттігнен [8]. Осы жағдайда қоғамдық өмірде пайда болған жаңа байланыстарды, жаңа заттарды атау үшін, мысалы: биг мак, видеоплейер, дискета, йогурт, кодак, компакт-диск, кондиционер, лайкра, интер, холдинг сияқты жаңа сөздер қолданысқа енеді және кірме сөздер болып табылады. А.И. Дьяков ағылшын тілінде баламасы жоқ, орыс тілінде сөйлеушілерге түсініктi шоп-тур «англицизмін» мысал ретінде келтіреді, бірақ та оны толық мағынада англицизм деп атауға болмайды. Бұл жерде екі элементтің жеке кірме және олардың қабылдаушы тілде күрделі атауға бірігуі туралы айтуға болады. Көрсетілген сөз тудыратын үлгінің өзектілігі «авто-тур» композитінде бар. Сол сияқты VIP – very important person (очень важная персона – өте маңызды, лауазымды адам) лауазымды, салиқалы, атақты адам деген мағынада қолданылатынын біле тұра, VIP-зал, VIP-зона композиттерін қалай түсінуге болады? Қазір Ресей туристік агенттіктері «шоп» сөзін орыстың «шуба» сөзімен ауыстыра отырып, «шуб-турлар» (тон-сапар) деп ұсынады. Кірме сөздердің пайда болуының келесі себептері, қабылдаушы тілде лайықты атаулардың жоқтығы (немесе оның кірме сөздермен бәсекеде «жеңіліс» табуы) болып табылады [5] осындай кірмелерді Карасик паразиттік концепт деп атайды. Бұларға: (ақша) детектор, топ-модель, инвестор, спонсор, спрей,

спичрайтер, виртуальды сөздері жатады. Осы топқа Карасик кейбір себептерге байланысты (жеңіл айтылатын, этимологиясы айқын, мәиі анық) бұрынғы айтылып жүрген немесе бұрыннан қолданылып жүрген орыс сөздерін, мысалы: прейскурант сөзінің орнына прайс-лист, образ сөзінің орнына имидж сөзі, премия сөзінің орнына бонус сөзі (жартылай немесе толықтай) ығыстырып шығарған кірме сөздерді де жатқызады. Бұл жерде біз мазмұндары ұқсас мысалы: образ, имидж сияқты ұғымдарды бір-бірінен ажырату керектігін байқаймыз [8]. Л.Рязанова-Кларк өзінің топтамасындағы осындай себептерді (комфортабельный – жайлы және уютный – жайлы, ыңғайлы) «топтағы мәндес» [7] сөздердің бөлінуін мысалға келтіре отырып, ерекше тоқталып өтеді. Қабылдаушы тілде баламалық бірлігі жоқ болымды және болымсыз коннотацияның берілу қажеттігі кірме сөздердің енуінің басты себебі болып табылады. Орыс тілінде сөйлейтіндер арасында батыстың соның ішінде американдық технология, орыс технологиясымен салыстырғанда озық, шетелдік банктер сенімдірек, шетелдік тауарлардың сапасы жоғарырақ деген ұғым кеңірек таралған. Осындай ұғыммен кірме сөздер болымды коннатацияның өзектілік мақсатында жарнамада кеңінен қолданылады. Мысалы: көлікті жалға алу сөзінің орнына autorental, сыра ішетін жердің орнына паб, т.б. сөздері қолданылады [9]. Бұл деген өзгерін жатқан қоғамдағы заттардың әлеуметтік ролінің жартылай өзгергенін атап айту қажеттігінің нәтижесінде пайда болған офис, ресепшн, референ сияқты жаңа сөздерді айтуға болады. Кірме сөздердің әлеуметтік психологиялық себептерінің бірі шетел сөздері «беделді», «ақылды», «әдемі естілетін» сөздер ретінде қабылдануынан; сонымен қатар берілген ұғымдардың коммуникативтік өзектілігіне байланысты [8]. Кейде, кейбір авторлар айтқандай, кірме сөздер шетел мәдениетінің әсерінен туындайды және шетел сөздеріне деген «мода» мәжбүрлейді. Мысалы: рейтинг сөзі популярность (әйгілілік), мейк-ап (макияж), представление – (шоу) сөздерінен қолдану жағынан ұтылып жатса, презентация (ашылу), дресс-код – (кодекс одежды – киім кодексі, киім кию үлгісі), кофе-брейк – (короткий перерыв – қысқа үзіліс), волонтер (доброволец – өз еркімен еңбектенуші), слоган (рекламный девиз – жарнамалық ұран), бэби-бокс (ящик для младенца – жаңа туған нәрестеге арналған жәшік), интерактив (взаимодействия – ішкі қарым-қатынас, байланыс) сөздері жиі қолданылуда. Мүмкін, осы аталған кірме сөздер үрдісіне әсер ететін, ағылшын тілін білетін, сөйлей алатын адамдардың санының ұлғаюы мен эмигранттарды жатқызуға болады. Қазіргі орыс және қазақ тілдерінде болып жатқан үрдістер бірнеше ондаған жылдар бұрынғы Америкадағы орыс эмигранттары тіліндегі болған үрдістерге ұқсас екенін алдын-ала жүргізілген байқаулар көрсетеді. 1960 жылы Нью Джерсидегі орыс эмигранттар тіліндегі корн, рестлинг, гамбургер, бой-френд, мотель, супермаркет сөздерін американ лингвисі Мартон Бэнсон белгілеген болатын. Қазіргі тілде осы сөздердің барлығы (корн – поп-корн сөзіне, рестлинг – арм-рестлинг) атауына ие болып тілімізде белсенді түрде қолданылуда [10, 2]. Эмигранттар арқылы енген кірме сөздердің көпшілігі адам өмірінде маңызды кеңсе және құжат атаулары, жұмыс, тағам, бизнес, білім беруге байланысты қажеттіліктен пайда болған. Эмигранттар тіліндегі қызмет етудің алғашқы кезеңіндегі бұл американизмдер pet-shop (пет-шоп), sea-food-(сифуд), garage-sale(гараж-сейл) кездейсоқ кірме сөздер ретінде анықталады. Бірақ, уақыт өте келе, осы сөздердің кейбіреулері әдеби тілге айналып, мысалы: киллер, компакт-диск, е-мейл, ноу-хау, шоп сөздері ауызекі тілде белсенді түрде қолданылуда.Сондықтан, эмигранттардың орыс тіліндегі кірме сөздер үрдісі он жыл көлемінде ағылшын тілінен орыс тіліне енетін сөздердің болашақ үлгісі болып табылады [2]. Карасик мұндай кірме сөздерді ағылшын мәдениетсіздігіне жатқызатынын және оларды нольдік немесе бос концепт деп атайтындығын, тілді араластырудың макарондық стилін қолданатын адамдар жиі ағылшын түбірін қалдырып, заттарға әр түрлі қатынастағы жалғаулар жалғау арқылы ауызекі тілде қолданғылары келеді. Мысалы: чилдренята (children), виндовочка (window) т.б. [5]. Тағы бір мынадай бұрып сөйлеудің, мысалы: файлдар, дисктер, компьютерлер жайындағы әңгімені жалғастыра отырып, жаһандану кезеңі ертеректе технологияның дамуының ең алдымен компьютердің бұрын болып көрмеген ерекше сипаттамасына көңіл бөлеміз. Тілге компьпютерлік техниканың даму әсерінің бірнеше деңгейлері көрінеді: 1) қалыптық деңгейде; 2) тілдер жүйесінде; 3) қатынастың жаңа тәсілдерінің пайда болуы [11]. Осыдан келіп әрбір тілде түрлі дамыған компьютер қолданушылардың жаңа социодиалектісі пайда болды [12]. Компьютерді қолдану барысында бағдарлама өнімдерінің ағылшын тіліндегі терминдері қолдануға ыңғайлы болғандықтан және кейбір ағылшын терминдерінің орыс тіліндегі баламалары сәйкес келмеуінен, сондай-ақ оларды кеңінен қолдану көңілден шықпайтындығымен дәлелденеді [13]. Американдық газет беттеріндегі мәтіндерде,

хабарландыруларда, жарнамаларда жиі кездесетін қысқартулар (IMHO, AFAIK, LOL, PLS) компьютер қолданушылардың өзіндік социодиалектісін тудыруға әкеліп соқтырды. Тілдік жүйе деңгейінің өзгеруіне эмотикондардың (смайликтер) пайда болуы және хаттағы көңіл-күйді білдіретін көптеген пунктуациялық белгілердің қолданылуы себепші болды. Осыдан келіп бүгінгі таңда көңіл-күй, бет-әлпеттегі өзгерістерді білдіретін эмотикондардың орны адамның көңіл-күйін білдіретін бет-бейнелерге автоматты түрде алмасып, Word мәтіндік редакторы кеңінен қолданылуда.

Тіл саласындағы жаһандану үрдісінің күшті дүмпуі Интернет дәуіріне сәйкес келді де, қатынастың жаңа: синхронды және асинхронды түрлері пайда болды. Электронды пошта мен Интернет бүгінде жер жүзінде қолданылады, өйткені ол – өте ыңғайлы, жылдам және тиімді қатынас құралы екені сөз жоқ. Десек те бір «кемшілігі» әр түрлі елдердің халықтары ағылшын тілінің негізіне сүйеніп жасалған электрондық байланыс құралдарының ерекшеліктеріне бейімделуіне мәжбүр болды. Әлемдік ақпарат жүйесі үндестіруден басқа ештеңе ұсынбағандықтан, бөгде тіл иелері әртүрлі қулықтарға баруына тура келді. Әртүрлі Еуропа елдерінде қабылданған таңбалар электронды поштаның көптеген бағдарламаларында қолданыла алмайтындығын тілге тиек етер болсақ латын алфавитіне жатпайтын (орыс, грек, қытай, жапон және т.б.) тілдер қандай күйде болмақшы? Осы айтылған мысалдар тілдегі кірме сөздердің тарихи және әлеуметтік жағдайлардан туындаған ескерер болсақ, қазіргі уақыт бүкіл Адамзаттың бірігу үрдісі жүріп жатқандығымен қорытындылауды қажет етер. Бірақ, өз ана тілінде сөйлейтін қарапайым адам тілдегі «өзінікін» және «өзгенікін» қалай қабылдайды? А.А.Залевская айтқандай, жалпы адамдық қызмет механизмі түгел болған жағдайда, жеке лексикондағы сөздің кейбір белгілері назарға іліккенде, әр тілде сөйлеушілерімен, әр түрлі мәдениет арасындағы айырмашылық белгілері анықталады. Адамның сөз қорындағы кірме сөздер қалай қызмет ететінін, тіл маманының және қарапайым тілді қолданушының тілдер жүйесінде «өзіндікі» және «өзгенікі» деген ұғым сәйкестігін бақылау өте қызық.

Қорыта келгенде, 21 ғасыр – өзгеру, алмасу, жаңару, жаһандану заманы дейтін болсақ, тілімізге енген және енетін кірме сөздерден қашып құтыла алмасымыз анық. Ал, егер олар өздеріне лайықты орындарын тауып, қолданылып жатса, тіліміздің көркеюіне, дамуына септігін тигізіп жатса – қуантарлық жағдай. Жоғарыда атап өткендей орыс, қазақ тілдеріне енген кірме сөздердің дәл сәйкес келер баламаларының болмауынан тіліміз «шұбарлану» үрдісіне айналуда немесе бір сөзді бірнеше сөздер мен сөз тіркестері арқылы түсіндіру немесе сипаттау қажеттігі туындайды. Айтып кетер болсақ, ағылшындар және американдықтар көп жағдайда термин ретінде қарапайым,түсінікті сөздерді қолданады және оның қарапайымдылығына ешқандай ыңғайсыздық танытпайды және ағылшын терминдері қазақ, орыс тілдеріне қарағанда қысқа болып келеді мысалы: фуд-корт, бірақ, бір сөздің орнына екі сөзбен аудармасын беріп жатса, одан ешкім зиян шеге қоймас.

Тіліміз кірме сөздермен толықтырылып, сөздік қорымыз кеңейіп, көркейгені, әрине қуантарлық жағдай десек те, бұрыннан, кеңінен тілдік айналымда жүрген кейбір сөздеріміз, кірме сөздер арқылы тілімізден ығыстырылып жатқаны өкінішті-ақ! Басқа ел мәдениеттін сыйлау, құрметтеу – заңды құбылыс, ал өз ана тілімізді қадірлеу, қастерлеу және жоғалтпау – міндетіміз!

1 Кравченко А.И. Культурология. М 2001.
2. Брейтер М.А. «Киллер или убица» //Вестник ЦМО МГУ.
3. Хроленко А.Т. Лингвокультуроведение. Курск,2000.
4. Журавлев В.К. Экология русского языка и культуры. М. 1991.
5. Карасик В.И. Языковой круг. В. 2002.
6. Гумбольдт В.Ф. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс. 1984.
7. Ryazanova – Clarke L. Advertizing on Russian Television. University of South Africa 1999.
8. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современной жизни. М 1996.
9. Дьяков А.И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке. 2003.
10. Benson M. American-Russian speech // American speech.1960.
11. Friedman, Tomas L. The Lexus and Olive Tree. NY: 2000.
12. Мельник Ю.В. Глобализация: лингвистические аспекты. Кировоград, 2002.
13. Медведева И.Л. Коллективная монография. 1999.

Резюме

К.А.Айсултанова, А.Р. Халенова, Л.М. Алиярова, Л.М. Махажанова. Американизм и бритицизм

В статье рассматривается некоторые причины заимствований из английского языка в русский и казахский языки в свете проблемы глобализации и сохранения культурной идентичности а также анализируется основные предпосылки глобализации, проводится сравнительно-сопоставительный анализ дефиниции «глобализация» в английской, русской лингвокультурах. Среди традиционно выделяемых первопричин глобализации прежде всего, социально-экономической интеграции современного общества, автор называет лингвистическую глобализацию в качестве ведущего вектора глобальных интеграционных процессов в мире рассматривая лингвистические барьеры глобализации, препятствующие формированию транснационального сознания. Глобализация – явление, которое трансформирует социокультурную сферу жизни общества, изменяя язык и речевую культуру. Английский язык как «язык глобализации» оказывает влияние на другие языки и речевую культуру.

Ключевые слова: глобализация, мышление, речь, язык, сознание, лингвистические барьеры.

Summary

K.A.Aisultanova, A.R. Khalenova, L.M. Aliyarova, L.M. Makhazhanova. Americanism and briticism

The article discusses some of the reasons for borrowing from English into Russian and Kazakh languages in the light of the challenges of globalization and the preservation of cultural identity as well as analyzes the basic premises of globalization, carried out comparative benchmarking definition of "globalization" in English, Russian lingua cultures. Among the root causes of globalization traditionally allocated primarily socio-economic integration ofmodern society, the author refers to linguistic globalization as a leading global vector of integration processes in the world considering the globalization linguistic barriers that prevent the formation of a transnational consciousness. Globalization – phenomenon which transforms the social and cultural spheres of society, changing language and speech culture. English language as "the language of globalization" has an impact on other languages and speech culture.

Key words: globalization; thinking; speech; language; consciousness; linguistic barriers.

ӘОЖ 811. 512. 122'373

АКАДЕМИК РӘБИҒА СЫЗДЫҚТЫҢ «ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕҒІ ЕСКІЛІКТЕР МЕН ЖАҢАЛЫҚТАР» ЕҢБЕГІНДЕГІ ЕСКІЛІКТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ-ТАҒЫЛЫМДЫҚ МӘНІ

С.Т. Асқаров – *Абай атындағы ҚазҰПУ магистранты*

Аңдатпа. Мақалада Академик Рәбига Сыздықтың «Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар» еңбегіндегі ескіліктер тобы талданады. («Ескілік» – көнерген сөздер, ескірген сөздер мағынасында). Ескіліктер көбіне батырлар жырларында, ертегілерде, аңыздарда, лироэпостық жырларда, тұрмыс- салт жырларында, жыраулар поэзиясында, тарихи тақырыптарға жазылған көркем шығармаларда кездеседі. Ескілік болып табылатын сөздер көбіне қару-жарақ, құрал-жабдық, сауыт-сайман, киім-кешек, жорыққа мінетін ат, тұрмыстық заттар мен әр алуан іс-әрекет атаулары. Ескіліктер ата-бабаларымыздың жүріп өткен жолын айқындайтын ізі іспеттес. Атап айтқанда, олар не ішіп, не киді, тұрмысы мен мәдениеті, экономикалық жағдайы қай деңгейде болды, кімдермен жауласып, кімдермен достасты дегендей сұрақтарға ескіліктер жауап береді. Сонымен қатар, мақалада ескіліктердің бүгінгі қоғамдағы орны, маңыздылығы көрсетіліп, галымның ескіліктерді талдап-танытуда алдына қойған мақсаттары айтылады. Ескіліктердің танымдық-тағылымдық мәні ашылады.

Түйін сөздер: ескіліктер, ескірген сөздер, батырлық жырлар, гашықтық жырлар, таным, галым.

Қазақ халхының тарихында, поэзиясында жыраулардың орны ерекше бағаланады. Олар өз заманының өзекті мәселелерін көтеріп, өз тұсындағы қоғамға, тарихи оқиғаларға өз көзқарастарын білдіріп отырды. Батырлық жырлар мен ғашықтық жырларды да туғызушы осы жыраулар еді. Жыр толғауларында қанатты сөздер, ғибратты нақылдар кең орын алады. Жыр мәтінінде кездесетін кей сөздердің мағынасы күңгірт тартқан немесе мүлде түсініксіз. Сонымен қатар, бүгінгі күндегі

мағынасы басқа түсінікті берсе, ертеректегі мағынасы басқаша сипатқа ие болған сөздер тобы бар . Мысалы «Қыз Жібек» жырында:

Айдың өткен нешесі,
Ай қараңғы *кешесі*.

Мұндағы *кешесі* сөзінің мағынасы қазіргідегідей «бұдан бір күн бұрын өткен күн емес», «түн» сөзінің баламасы болса керек. Махамбет ақынның:

Тар қолтықтан оқ тисе,
Тарыққанда қайрылар
Қарындасым менде жоқ –

жырындағы қарындас сөзінің ол күндегі беретін мағынасы әйел жынысты жасы кіші туысын емес, өзінің соңынан еріп, қолдайтын, демеу болатын туыстарын, руластарын айтып отыр.

Сондай-ақ Бұқар жырауда:

Ат тұяғы тимеген
Ақ *кіріш* суда бар.

Немесе «Алпамыс батыр» жырында:

Берейін саған осыны,
Айуан тілін аңғарар
Сөзінің жота *жосыны* –

деп келетін өлең жолдары бар. Мұндағы *кіріш, жосын* сөздері бұл күнде қолданыста жоқ, болған жағдайда да өте сирек кездеседі.

Осылайша қолданыстан ығысқан бірліктерді тіл білімінде көнерген сөздер, ескірген сөздер немесе тарихи сөздер деп атап ұсынушылық бар. Ал, академик Рәбиға Сыздық болса, бұл сөздердің жалпы атауы ретінде *ескіліктер* деп ат қойып, тың термин енгізді.

Бұл күнде әр ұлт пен ұлыс ескі мұраларын қолдан келгенінше жинастырып, құндылықтарын түгендеп жатқан заманда, тілдегі ескіліктерді теріп, зерттеп-зерделеп, мүмкіндігінше ғылыми айналымға енгізген жөн.

Академик Рәбиға Сыздық «Қазақ тіліндегі жаңалықтар мен ескіліктер» атты еңбегінде бүгінгі қоғамға ескіліктерді талдап- танытуда алдына мынадай мақсаттар қояды.

1. Бүгінгі және болашақтағы қазақ оқырмандарына қазақтың әдеби мұрасын жақсы түсініп, еркін меңгерін, сүйсініп оқуларына мүмкіндік жасау. Біз қызыға оқитын «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» сынды батырлық жырларда, не болмаса жыраулар поэзиясында кездесетін кей сөздердің мағыналарын түсіне алмай жатамыз, контекске (мәнмәтінге) қарап мағынасын ашсақ та, ол сөз жайлы толық түсінігіміз жоқ. Мысалы, Шалкиіз жырау:

Далада құлан, *домбай* шұбырса,
О дағы бір еғеулі оққа жолығар.

Немесе:

Қара бас *күспен* шалдырып,
Көк теңіздің үстінде
Көтеріп желкен аштырып,
Уа, хан, ием, жүк тиеттің кемеге, - дейді.

Алпамыс батыр жырында:

Патшаның сол күнде
Қазулы оры бар еді,
Қуанып халқы жүгіріп,
Қандақтың аузын ашады, - деп келетін жыр жолдары бар. Ғалым өз еңбегінде *домбайдың* – жабайы жануардың бірі деп, *күспеннің* мағынасы – түбі жалпақ жүк кемесі деп, *қандақтың* берер мағынасы – қазулы ор деп түсініктеме берін, көптеген тілдік деректермен мысалдар келтіріп, оқырмандарға сөз мағынасын ашып, танытады.

2. Қолданыстан шығып бара жатқан тілдік бірліктердің бір кездердегі мағынасын, қолданыс аясын, қызметін білу арқылы халықтың рухани-мәдени тарихына үңілуге мүмкіндік жасау. Атап айтқанда, қазақ халқы сол кезеңдерде (ертеректе) қандай салт-дәстүрді ұстанды, кімдермен қарым-қатынас орнатып, кімдермен жауласты, наным-сенімі қандай болды деген сауалдарға ескілік болып сақталған сөздер мен сөз тіркестері жауап бере алады. Мысалы, қазақ даласында ұрыс-соғыстардың

көп болғаны тарихтан белгілі. Соған байланысты тілде кездесетін ескірген тіркестер бар. Олар: *ту түбінде тұру* (ұрысқа қатысатын сарбаз, жауынгер болып қатарға ену), *ұран отын жағу* (жау әскерінің келе жатқанын хабарлап белгі беру). Қобыланды батыр жырында:

Тәңір оңғарса жолымды

Алаулаған қалмақтан

Кеғімді барып алармын, - деген жолдардағы *алаулау* етістігі «соғысу, ұрысқа шығу» мағынасын береді.

Едіге батыр жырындағы:

Тоқсан баулы ақ көбе,

Тоғысқан жерде келгенмін, - мұндағы тоғысу етістігінің мағынасы «соғысу, ұрыста айқасу». Ғалымның соғыс, ұрыс тақырыбына көптеген мысалдар келтіріп, талдаулары арқылы қазақ халқының өр рухты, батыр халық екенін және қазақ тарихында жауғершілік заманның көп болғанын білуге болады.

Сонымен қатар, қазақ халқының көшпенді тұрмысынан хабардар ететін мынадай сөз тіркестеріне түсініктеме береді: *қосалықтап отау тігу* (киіз үйлерді екі- екіден қатар не бірінің ішіне екіншісін қосарлап, енгізіп тігуі), өте сирек кездесетін ескі қолданыстардың бірі *бартал тарту* (жүк артқан көлікпен көшу).

3. Өзге тілден енген сөздердің, тілдік атаулардың қазақша баламасын жасағанда ескіліктерді пайдалану. Академик Рәбиға Сыздық терминология саласына да көп еңбек сіңірген ғалымдардың бірі. Сондағы айтпағы ескіліктерді бүгінгі қоғам өміріне араластыру. Мысалы: бүгінгі күнде әскери салада қолданылмайтын *онбасы/онбегі, жүз басы/жүз бегі, мың басы/мың бегі* варианттарын қолданысқа енгізсе, бәйгеге қосатын аттарды бәйге аттары демей *бедеу аттар, ақта аттар*, одан да ықшамдап *бедеу, ақта* деп, көлемі, бағасы үлкен сыйлықтар *сүйыргал* деп атаса жөн болар еді.

Ғалым еңбегінде ескіліктер тақырыптарға қарай топтап көрсетіледі.

Ескіліктердің тақырыптық топтары	• Отан, ел-жұрт, мемлекет ұғымдарына қатысты атаулар (Байтақ, ел-күн, жұрт, аса жұрт, асра жұрт, ауыр жұрт, байтақ жұрт, Еділ-Жайық)
	• Ескі қару-жарақ, сауыт-сайман атаулары (Жезайыр, топ, себіл, кертартар, кескен, сота)
	• Жорыққа мінетін ат атаулары (Ала, алаша ат, ақта ат, бедеу ат, тобышақ)
	• Ұрыс-соғыста қолға түсетін тұтқындар мен оларды қамайтын орындарға қатысты сөздер (Жетім, жесір, зындан, қандақ, әлек, ақбұрғы, алаулау, тоғысу, алапа)
	• Басқа да тақырыптарды қамтитын сөздер мен сөз тіркестері (Күспен, домбай, барым, жедел, айбарақ, кезеген, созаған, ауан су, аббар көшу, асмар ету, ағыну, лағу, айдындықтай)

Академик Рәбиға Сыздық «Қазақ тіліндегі жаңалықтар мен ескіліктер» атты еңбегінде ескіліктер тобын қарастырғанда мынадай ұстанымдар бойынша зерттеу жүргізеді:

Алдымен, ол ескіліктің қай жырдан алынғандығын үнемі оқырман назарына ұсынып отырады. Көрсетілген ескілік бірнеше жырау шығармашылығында немесе батырлық жырлардың біршамасында кездесуі мүмкін.

Екінші, талданып отырған ескіліктің қай тілден алынғандығын, сөздің шығу төркіні қай тіл және өзге халық тілдерінде қандай мағынаға ие екендігін танытып, таныстырып отыруы. Мысалы: «Едіге» жырында кездесетін *арасат* сөзі. Ғалым түсіндірмесінде *арасат* – араб сөзі, ислам дініне қатысты сөздердің бірі. Бірінші мағынасы «майдан, алаң» болса, діни мағынасы «өлген адамдар қайта тірілгеннен кейін жиналатын орын». Сонымен қатар, «Ер Сайын», «Ер Көкше» жырларында кездесетін ескіліктердің біршамасына тоқталған. Соның бірі *төгерек* сөзі. Ғалым талдауы бойынша ноғай тілі бірлестігінен қалған ескіліктердің бірі. Мағынасы: 1) «дөңгелек»; 2) «бір нәрсенің айналасы».

Үшінші, ғалым бұл еңбегінде ескіліктерге басқа зерттеушілердің берген түсініктемелерімен оқырмандарын таныстырып отыруды жөн санайды және өз тарапынан толықтырып, мағынасын аша түседі. Ғалым назарына іліккен осындай ескіліктің бірі «өкіліне түспеді» етістігі. М.П.Мелиоранский «өкіл – «крик, пение, стон» деп түсініктеме берсе, Л.З.Будагов өңкілдеу етістігімен ұштастырса керек. Ал, Академик Рәбиға Сыздық бұл екі танымды толықтыра түсіп: өкіліне түспеу айтылған сөзге түсінбеді, қабыл алмады, байыбына бармады сияқты таныс тіркестермен сөз мағынасын аша түскен.

Төртінші, уақыт өткен сайын, түрлі оқиғалардың орын алуына байланысты кейбір сөздердің мағыналары өзгеріп, құбылып отырады. Ертеректе берген мағынасынан айнып, бүгінгі күнде басқаша мағынаға ие. Ғалым өз еңбегінде осындай құбылмалы ескіліктерді талдап, оқырмандар назарына ұсынады. Мысалы: қазақтың батырлық жырларында жылқы малына қатысты ала сөзі жиі кездеседі:

Мінгенде аты *ала- ды,*
Қылшық жүнді қара- ды (Қобыланды батыр)
Ерлер мінер *алаға*,
Қас батыр шабар қалаға (Алпамыс батыр)
Мінген аты *ала- ды,*
Алаға тоқым салады (Қамбар батыр).

Ала сөзі осы күні түске байланысты сындық мағынаны береді. Ал, ғалым талдап- танытуы бойынша ала сөзі батырлық жырларда мықтылықтың символы. Сонымен қатар, батырлық жырларда жиі ұшырасатын тіркестің бірі – *бедеу ат* тіркесі. Бедеу сөзінің бүгінде беретін мағынасы онша жағымды емес. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: 1) қысыр бойдақ мал 2) бала көтермеген әйел деп түсініктеме берілген. [1, 121] Батырлық жырлардан мынадай жыр жолдарын кездестіреміз:

Бектер мінген *бедеу ат*
Темірменен тағалар (Қамбар батыр).
Айналайын Тарланым,
Бектер мінген *бедеудей* (Ер Тарғын).
Ылғасыз болсын *бедеу* деп,
Қулықтың сүтін еміздің (Қобыланды батыр).
Бедеу аттың бестісі ай,
Адамның болмас естісі- ай
Қайда кетіп барасың,
Қарағымның ешкісі- ай (Алпамыс батыр).

Бұдан байқайтынымыз бедеу ат тіркесі ертеректе қолданыста болып, актив жұмсалған сөздердің бірі. Ғалымның бұл ескілікке берген анықтамасы: Бедеу ат қазақтың ескі өлең-жырларында жай мықты жараған ат қана емес, тіпті бәйге аты да емес, көбінесе хандар, бектер, батырлар мінетін сұлу, мықты ат, бағалы жылқы [2, 65].

Академик Рәбиға Сыздықтың оқырман назарына ұсынып отырған «Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар» атты еңбегінде талданып отырған ескіліктер халқымыздың тарихын, мәдениетін, әдебиетін бүгінгі күнге жалғастырған алтын көпір іспетті құнды еңбек.

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Дайк- Пресс, 2008.- 968 б.
2. Сыздықова Р. «Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар». Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. - 272 б.

Резюме

С.Т. Аскаров. Познавательно-воспитательное значение устаревших слов в труде академика Рабига Сыздык «Устаревшие слова и неологизмы в казахском языке»

В статье рассматривается группа устаревших слов в труде Рабига Сыздык «Устаревшие слова и неологизмы в казахском языке». Устаревшие слова встречаются в основном в георических эпосах, сказках, легендах, в лирических эпосах, традиционно-бытовых эпосах, в поэзиях сказателей, в художественных произведениях написанных на исторические темы.

Устаревшими словами являются в основном названия снаряжений, орудий производства, инструментов, одежды, лошадей для походов, бытовые предметы и названия разных видов деятельности.

Устаревшие слова как будто бы являются историческим следом по которому прошли наши предки. А именно устаревшие слова отвечают на такие вопросы, как они питались, что они носили, на каком социальном уровне были их быт, культура, экономическое положение, против кого воевали, с кем дружили. А так же, в статье рассматривается место и значение устаревших слов в сегодняшнем обществе, рассказывается о целях ученого, поставленные в познаний устаревших слов. В статье раскрыто познавательно-воспитательное значение.

Ключевые слова: устаревшие слова, георические эпосы, лирические эпосы, поэзия сказателей, познание, ученый.

Summary

S.T. Askarov. Cognitive and educational value of obsolete words in the work of academician Rabiga Syzdyk "Obsolete words and neologisms in the kazakh language"

The article deals with a group of obsolete words in the work of Rabiga Syzdyk "Obsolete words and neologisms in the Kazakh language."

Obsolete words are found mainly in the heroic epics, tales, legends, in the lyrical epics and traditional-domestic epics, in poetry tells, art works which were written on historical themes. Obsolete words are basically the names of equipment and instruments of production, tools, clothing, horses used in campaign, household items and names of different types of activities. Obsolete words are like historical traces on which our ancestors had passed. Specifically, these words answer such questions like what did they eat, what did they were, at which level was their social life, culture, economic status and against whom they fought, with whom they were friends. Also, the article examines the place and significance of obsolete words in today's society, explains the purpose of scientist in studying obsolete words and reveals the cognitive and educational value of obsolete words.

Key words: obsolete words, the heroic epic, lyrical epics, poetry tellers, knowledge, scientist.

УДК 378.147:811.111

БАРЬЕРЫ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ИНОЯЗЫЧНОЙ СРЕДЕ

Ф.К. Атабаева – *к.п.н., доцент университета "Туран"*

Аннотация. Межкультурная коммуникация является одним из стремительно развивающихся направлений в иноязычном образовании Казахстана. Особый интерес представляет изучение барьеров межкультурной коммуникации в иноязычной среде. Основными барьерами, являются языковые и невербальные барьеры, которые снижают эффективность интеракций являются особенности барьерами, используемых представителями разных культур.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, иноязычная среда, языковые и невербальные барьеры, компетентностный подход.

Иноязычное образование как один из компонентов общей системы образовательного процесса тесно связано и опосредовано через среду, в которой оно функционирует и развивается. Расширяющиеся интеграционные процессы, рост профессиональных и научных обменов, углубление международного взаимодействия и сотрудничества, в целом процесс глобализации в последние десятилетия стимулировали поступательное развитие иноязычного образования.

Целостность иноязычной подсистемы обеспечивается единой методологической платформой, единой нормативно-управляющей и содержательной базой, а также введением единого контрольно-оценочного механизма иноязычной компетенции. Основная цель иноязычного образования – формирование вторичной языковой личности, готовой и способной к межкультурному иноязычному общению на межкультурном уровне. Одновременно иноязычное образование усиливает процессы социокультурной адаптации отдельно взятой личности, индивидуумов и сообществ в условиях меняющихся реальностей среды их жизнедеятельности. Так о себе еще раз дает знать современный скоростной век.

Поэтому вполне закономерно, что межкультурная коммуникация является одним из стремительно развивающихся направлений в иноязычном образовании Казахстана. В контексте данного явления

особый интерес представляет изучение барьеров межкультурной коммуникации в иноязычной среде. Представляется, что на сегодняшний день основными барьерами, которые снижают эффективность интеракций или взаимодействий, являются особенности языковых и невербальных систем, используемых представителями разных культур в условиях различных сред.

Контакты представителей разных культур порождают множество проблем, которые обусловлены несовпадением норм, ценностей, особенностей мировоззрения партнеров и т.п. [1]. Они не могут быть элиминированы в процессе интеракции, поэтому успешность взаимодействия зависит от достижения консенсуса по поводу правил и схем коммуникации, не ущемляющих интересов представителей разных культур. Требуется адаптация традиционных моделей монокультурных интеракций к новой иноязычной социальной среде на фоне униформизации и сохранения культурного многообразия мира [2].

Проблемы межкультурной коммуникации находятся в фокусе внимания многих исследований на протяжении длительного периода. В то же время осмысление проблем, связанных с другими формами межкультурной коммуникации, началось сравнительно недавно. В частности, тематика интеракций представителей разных социокультурных систем (например, Казахстана и Запада) пока еще не нашла должного отражения в казахстанских исследованиях на теоретическом уровне осмысления проблемы. Соответственно ее эмпирические иллюстрации весьма немногочисленны [3]. Вместе с тем актуальность их изучения не вызывает сомнений. Стимулирует развитие этого научного направления практический интерес, обусловленный возникновением организаций в сфере экономики (фирм с участием иностранного капитала, филиалов западных компаний), а также образовательных структур, ориентированных на западные схемы обучения и привлекающих зарубежных преподавателей [4].

Так, в процессе восприятия друг друга у представителей разных культур нередко возникают затруднения и препятствия, которые мешают их взаимопониманию и могут привести к возникновению конфликтных ситуаций. Обычно возникающие трудности вызваны культурными различиями партнеров, которые не могут быть нивелированы сразу в процессе коммуникации. Такие трудности общения исследователи определяют термином «межкультурные барьеры» [5].

В широком смысле слова понятие «барьеры» обозначает проблемы, возникающие в процессе взаимодействия и снижающие его эффективность. На сегодняшний день проблема барьеров в межкультурной коммуникации не получила своего обстоятельного научного анализа. Вместе с тем, анализ причин возникновения различных барьеров межкультурного общения в иноязычной среде позволяет сгруппировать их в основные типы: языковые и невербальные барьеры.

Языковые барьеры в межкультурной коммуникации возникают, потому что представители тех или иных культур используют различные модели восприятия социальной действительности посредством символических систем, что находит отражение в используемых языковых конструкциях, стилях устной и письменной коммуникации. Проблемы лингвистического характера часто становятся первыми, и вследствие этого наиболее запоминающимися затруднениями при общении с представителями других культур.

Невербальные барьеры, и как их следствие – невербальное поведение, выполняют важные функции в процессе межкультурной коммуникации. Однако используемые символы могут иметь различное значение для участников взаимодействия. Их несовпадение может оказывать влияние на эффективность общения. В большинстве случаев наблюдаемое несовпадение вызывает вначале удивление и беспокойство, немного шокирует, кажется странным и необычным. Однако со временем происходит привыкание к другой ситуации, воспроизводство непроизвольных знаков, заимствованных у партнеров [5].

В подобных условиях главным средством для преодоления межкультурных коммуникативных барьеров в иноязычной среде можно назвать попытку изучения языковых особенностей. Не менее важным фактором становится умение относиться с уважением к культуре, истории, обычаям и традициям других народов. При этом следует помнить, что те мерки, которые были актуальны вчера, не всегда могут помочь понять ситуацию сегодня. Акценты имеют свойство меняться. Если подходить к иноязычной среде с точки зрения «я» и «другие» или «я» и «чужие», коммуникативный барьер окрасится в один параллельный цвет. Однако, как показывает опыт, сегодняшний мир стал

непосредственно осязаемым и контактным. Современный индивид больше воспринимает параллель «я» - «он (она)» или «я» - «ты».

Итак, основным способом преодоления барьеров в межкультурной коммуникации является формирование межкультурной компетентности путем совершенствования культурной вовлеченности, образованности и толерантности. В свою очередь определяющим фактором и основой межкультурной компетентности является собственно компетенция как инструментарий теории, методологии и практики.

Концептуально определено, что ориентация образовательной системы Казахстана на компетентностный подход в содержании образования находит свое выражение в области обучения иностранным языкам в формировании межкультурной компетенции как показателя сформированности способности человека эффективно участвовать в иноязычном общении на межкультурном уровне. Специфика целевых и содержательных аспектов иноязычного образования в контексте межкультурной парадигмы обусловлена тем, что в качестве центрального элемента уровневой модели выступает дуальный образ обучаемого как субъекта учебного процесса и как субъекта межкультурной коммуникации[6].

Наличие барьеров в межкультурной коммуникации является стимулом развития межкультурной компетентности, поскольку ставит личность перед необходимостью получения новых знаний о культуре партнеров, заставляет совершенствовать собственные коммуникативные навыки, развивать способность чувствовать особенности и менталитет чужой культуры. Благодаря этим процессам индивид становится способным адекватно предвосхищать перспективы общения с представителями других культур, эффективнее добиваться целей межкультурного взаимодействия, полнее удовлетворять свои культурные потребности.

В связи с этим в структуре межкультурной компетентности актуальной становится проблема взаимопонимания. Как правило, во многих жизненных и практических ситуациях общения человек обнаруживает, что его слова и поступки неправильно воспринимаются партнером. Как бы «не доходят» до него, вызывая в процессе коммуникации определенные затруднения и препятствия. Подобные коллизии часто мешают взаимопониманию и взаимодействию партнеров, приводят к нарушению процесс эффективной коммуникации и способны привести даже к возникновению конфликтных ситуаций. Как правило, возникающие трудности обусловлены степенью межкультурных различий партнеров, которые не могут быть элиминированы сразу в процессе коммуникации. Такие трудности общения принято называть межкультурными коммуникативными барьерами, которые в силу их практической значимости требуют особых усилий и специальных знаний для преодоления.

Особый интерес представляет изучение барьеров коммуникации представителей разных социокультурных систем, которые могут вызвать культурный и коммуникативный шок [7]. Барьеры в широком смысле слова определяются как проблемы, возникающие в процессе взаимодействия и снижающие его эффективность. Одна из социологических трактовок коммуникативных барьеров может быть сведена к их определению через категории условий или факторов, затрудняющих интеракцию и препятствующих обмену информацией [8]. Существующие коммуникативные проблемы трансформируются в барьеры при их устойчивом воспроизводстве в течение определенного периода времени. Косвенным индикатором наличия барьеров может служить их отражение в сознании участников интеракции.

Во время межкультурных встреч велика вероятность того, что поведение людей не будет соответствовать нашим ожиданиям. Эти противоречия и конфликты возникают в межкультурном общении человека не только с людьми, но также с другими агентами культурной системы (такими, как общественный транспорт, почта, торговля, бизнес).

Конфликт при межкультурном общении неизбежен. Поскольку участники интеракции не могут послать или принять сигналы однозначным образом, как они привыкли это делать во внутрикультурных ситуациях, эпизод межкультурной коммуникации может вызывать у нас фрустрацию или испытывать наше терпение. В подобных ситуациях легко выйти из себя, и люди могут быстро расстроиться или потерять интерес к подобным интеракциям из-за тех дополнительных усилий, которых они требуют. Интерпретация сообщений может оказаться частичной, двусмысленной или ошибочной. Возможно, сообщения не удастся расшифровать в соответствии с

первоначальным намерением отправителя, что ведет к коммуникативным оплошностям и проблемам в последующем общении [5].

Конечно, этому конфликту способствует неопределенность. Однако даже после того как неопределенность уменьшена, конфликт все равно неизбежен из-за различий в смысле вербального языка и невербального поведения у разных культур, а также в сопутствующих эмоциях и ценностях, присущих культурной системе. Результатом часто становятся различные интерпретации скрытого намерения участниками интеракции – что может иногда иметь место и при внутрикультурной коммуникации [9].

Многочисленные примеры из исторической практики взаимодействия культур свидетельствуют, что в самом процессе межкультурной коммуникации изначально заложен конфликтный потенциал. На пути к взаимопониманию в процессе коммуникации люди, сталкиваясь с разнообразными этнокультурными интересами и различиями, вынуждены добиваться более полного и адекватного понимания себя и партнеров. Для этого зачастую приходится пересматривать некоторые ценности собственной культуры.

В широком смысле слова барьеры определяются как проблемы, возникающие в процессе взаимодействия, препятствующие ему или снижающие его эффективность. В межкультурной коммуникации можно выделить следующие барьеры: языковые различия (люди думают, что слова и фразы имеют только то значение, которое они хотели бы передать); барьеры понимания (фонетический, семантический, стилистический, логический, социально-культурный типы барьеров); ошибочные интерпретации невербальных действий; барьеры общения (тревога и напряжение из-за неопределенности поведения партнеров по межкультурной коммуникации). В совокупности указанные виды барьеров могут трансформироваться в так называемое «кривое зеркало» той или иной социокультурной ситуации или социальной среды.

Российские исследователи Боброва С.П. и Смирнова Е.Л. предлагают следующую классификацию барьеров межкультурной коммуникации Они выделяют препятствия географические, исторические, государственно-политические, ведомственные, экономические, технические, терминологические, языковые, психологические, резонансные. Наконец, в качестве основания для классификации коммуникационных барьеров некоторые авторы предлагают использовать тип действующих помех, в соответствии с которым становится возможным говорить о технических, психологических, психофизиологических, социальных и культурно-национальных барьерах коммуникации [10].

Для преодоления данного типа межкультурных барьеров, т.е. неверного понимания, необходимо обращение к знаниям участников о наличии культурных различий коммуникации. В связи с этим в подобных ситуациях требуется принимать определенные меры, чтобы партнеры прежде всего восприняли барьеры коммуникации как таковые, а затем проявили свою обоюдную заинтересованность в продолжении коммуникации.

Очень часто в ситуациях межкультурной коммуникации обнаруживается, что не все ее участники обладают одинаковым объемом языковых знаний. Данное обстоятельство порождает так называемые «языковые барьеры», которые принято подразделять на три основных типа: стилистические, семантические и фонетические. Стилистические барьеры выражаются в несоответствии языковых стилей коммуникантов, которые при взаимодействии пользуются специфическими терминами, непонятными для партнера. Например, при вербальном общении военного и искусствоведа использование сторонами только своих профессиональных терминов может привести к полному взаимному непониманию партнеров.

Семантические барьеры возникают по причине придания неправильного значения используемым в коммуникации символам и терминам, которые во многих языках обладают многозначностью и могут быть использованы при коммуникации в различных значениях. В процессе коммуникации из нескольких возможных значений используемых терминов корреспонденту следует выбрать одно такое, которое однозначно воспринималось бы реципиентом. Но поскольку очень часто одни и те же термины не совпадают по содержанию в разных культурах, то возникают ситуации непонимания и недоразумения. Поэтому, когда участники пытаются общаться на языке, который знают не в совершенстве, они часто полагают, что термины и фразы имеют только одно значение: то, которое они намерены передать. Однако, поступая так, они игнорируют все остальные значения и тем самым

создают коммуникационные проблемы. Более того, усугубляют собственное представление о нюансах языка.

Иными словами, семантические барьеры возникают тогда, когда обе стороны не умеют правильно применять слова, не понимают их значения, а также не могут конструировать знаковые системы, не путая при их формировании грамматические и логические правила. Кроме того, этот тип барьеров может возникнуть в результате переноса в языковую среду устаревших и весьма специфичных формулировок, при котором любое упрощение или любая ошибка доводит словесно-смысловую конструкцию до абсурда.

Понимание неизбежности ситуации, но владение языком на бытовом уровне, часто с искажениями в восприятии и понимании и, следовательно, неверным использованием слов и словосочетаний приводит к деструктивности процесса коммуникации. Однако из этого не следует делать вывод о том, что реципиенту нужно отказывать в эмпирическом эксперименте и обучающем опыте. По А.С. Пушкину опыт есть «сын ошибок трудных». Часто исследователи в своем увлечении конфликтной стороной процесса барьеризации коммуникационного процесса склонны абсолютизировать языковую среду. В ней не все может и должно быть идеальным. Ведь часто, когда не помогает вербальный опыт, люди используют языков жестов и устанавливают необходимый уровень коммуникации. Не случайно классик акцентирует внимание на трудностях и собственно труде. Любые стремления к преодолению барьеров в межкультурной коммуникации призваны не просто нивелировать процесс искажения языка как такового, но и реабилитировать носителя языковой информации, несмотря на его промахи.

Фонетические барьеры восприятия возникают в результате неразличения или неправильного произнесения звуков, а также из-за неверного членения основных элементов языка: морфем, слов, предложений. Понимание звучащей иноязычной речи предполагает правильное распознавание звуков и слов. Сложность воспроизведения звуков чужого языка обусловлена исторически сложившимися различиями в строении речевого аппарата носителей разных языков. Этими отличиями обусловлены языковые акценты, ошибочные постановки ударения, смешение слов в словосочетаниях и целых предложениях, что и создает сложность в понимании вербальной информации [5].

Если сравнивать процесс развития языковой системы с процессом развития глобализации и рассматривать их как комплементарные явления, мы также отмечаем переход на новый синархический уровень, что вызывает возмущение определенных уровней социума. Таким образом, мы можем дать следующее определение глобализации языковой лексической системы.

Глобализация языковой лексической системы – это процесс перехода от статичной, относительно устойчивой организации отдельных языковых лексических систем к их постоянно развивающемуся взаимодействию по законам синархии и комплементарности [11]. Следует добавить, что вторжение в статику сложившихся систем языка подразумевает и некую новацию, которая направлена на позитивный эффект и результат, нежели чем на искажение или грубую деформацию.

Таким образом, лексическая система любого языка особенно чувствительна к изменениям в жизни языкового сообщества, словарный состав никогда не остается постоянным. Появление новых слов в основном связано с необходимостью обозначения новых концептов, возникающих при развитии науки или профессиональной отрасли, и необходимостью выражения нюансов значений, вызванных более глубоким пониманием природы данного явления, поиском более экономичной формы высказывания, которая делает процесс коммуникации более экспрессивным. Как справедливо отмечает А. Петрикова, мы живем в мультикультурном обществе, и поэтому межкультурные контакты становятся явлением повседневной жизни. Это неудивительно, ведь расширяются и углубляются международные связи в области политики, науки, производства, искусства, культуры, спорта, туризма и других видов общественной деятельности. Все происходящее вне лингвистики, в конечном итоге, влияет на язык, зачастую и на явления массового двуязычья и многоязычья [12].

Наличие и преодоление барьеров в межкультурной коммуникации определяют и повышают уровень социокультурной компетентности личности, поскольку ставят ее перед необходимостью получения новых знаний о культуре партнеров, заставляют ее совершенствовать собственные коммуникативные навыки, развивать ее способность чувствовать особенности и менталитет иной культуры. Благодаря этим процессам индивид становится способным адекватно предвосхищать

перспективы общения с представителями других культур, эффективнее добиваться целей межкультурного взаимодействия, полнее удовлетворять свои духовные потребности.

1. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации. Учебник для вузов. М., 2003

2. Социальная и культурная дистанция. Опыт многонациональной России / Автор проекта и отв. ред. Л. М. Дробижева. М., 2000

3. Леонтович О. А. Россия и США: Введение в межкультурную коммуникацию. Учебное пособие. Волгоград, 2003.

4. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М , 2000.

5. Саблина С.Г. Актуальные проблемы теории коммуникации// Сборник научных трудов СПб. - Изд-во СПбГПУ, 2004. - С. 52-74.

6. «Концепция развития иноязычного образования РК». - Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, 2006 г.

7. Сикевич З. В. Национальное самосознание русских: Социологический очерк. М , 1996.

8. Русское и французское коммуникативное поведение. Вып.1. Воронеж, 2002.

9. Садохин А.П. Межкультурные барьеры и пути их преодоления в процессе коммуникации // Обсерватория культуры: Журнал - обозрение, 2008. - № 2. - С.26 - 32.

10. Reading On Communicating With Stranger. Ed. by W. B. Gudykunst, Y. Y. Kim. McGraw-Hill. 1992.

11. Jandt F. E. Intercultural Communication: An Introduction. Sage Publications. 2001.

12. Петрикова А. Морфологическая интерференция возвратного глагола в словацкой аудитории.- Иностранные языки и литература в современном международном образовательном пространстве.- II Международная научно-практическая конференция. - Екатеринбург: ГОУ ВПО УГТУ-УПИ, 2007.- С. 293-299.

Түйін

Ф.К. Атабаева. Шет тілдік ортадағы мәдениетаралық қарым-қатынас кедергілері

Қазақстанда, мәдениетаралық қарым-қатынас, шетел тілін оқытудағы қарқынды дамып келе жатқан бағыттардың бірі болып табылады. Шет тілдік ортада қолданатын мәдениетаралық қарым-қатынастардағы кедергілерді зерттеу ерекше қызығушылық тудырады. Бірнеше мәдениет өкілдері арасында пайдаланылатын қарым-қатынастардың тиімділігін төмендететін негізгі кедергілер, атап айтқанда, тілдік және вербальды емес кедергілер болып табылады.

Түйін сөздер: мәдениетаралық қарым-қатынас, шет тілдік орта, тілдік және вербальды емес кедергілер, компетенттік тәсіл.

Summary

F.K. Atabayeva. Barriers intercultural communication in a foreign language environment

The intercultural communication is one of the most fastest-growing directions of foreign language learning in Kazakhstan. Such topic as barriers of communication among representatives of different socio-cultural systems in foreign language environment constitutes particular interest. The main barriers that reduce the effectiveness of interactions are particularly linguistic and nonverbal systems used by different cultures.

Key words: intercultural communication, foreign language environment, linguistic and nonverbal barriers, competence-based approach.

ӘОЖ 811.512.122'36

ФУНКЦИОНАЛДЫ ҒРАММАТИКАДАҒЫ ҮШТАҒАН ТЕОРИЯСЫ

Ә.Б. Әбшенова – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2-курс магистранты*

Аңдатпа. Бұл мақалада функционалды грамматиканың негізгі ұғымдары ретінде үштаған теориясына енетінфункционалды семантикалық категория, функционалды семантикалық өріс,категориялық жағдаят қарастырылады.Функционалды грамматика мәселелері осы үш ұғымның айналасында қарастырылады. Функционалды-семантикалық категория - ортақ семантикалық категорияларына қарай біріккен тілдік құралдардан тұратын ФСӨ-лердің мағыналық мазмұнын сипаттайтын деңгейаралық категория болса, функционалды-семантикалық өріс - сөйленімде атқаратын не орындайтын семантикалық функцияларының ортақтығына қарай біріккен тілдің әр деңгейіне жататын тілдік құралдар жүйесі екені белгілі.Сонымен қатар, категориялық жағдаят - белгілі бір функционалды-семантикалық өріске негізделген сөйленімде берілетін жалпы сигнификатты жагдаяттың бір қырын танытатын типтік мазмұндық құрылымболып табылады. Бұл мақалада аталмыш ұғымдардың теориялық негіздемесіне сүйене отырып, олардың аражігі анықталады.Сондай-ақ, функционалды семантикалық категория мен функционалды семантикалық өріс тілдің парадигматикалық қатынасының көрсеткіші болса, категориялық жағдаят тілдің синтагматикалық қатынасын сипаттайтыны дәйектеледі.

Түйін сөздер: Функционалды грамматика, семантикалық категория, семантикалық өріс, категориялық жагдаят, қатынас.

Грамматиканы зерттеу қазіргі кезде бұрынғы дәстүрден басқа функционалды бағытта да кеңінен қарастырылуда. Қазақ тіл білімінде функционалды ғрамматика бағыты орыс ғалымы А.В. Бондарконың бағытына негізделін, зерттелін жүр. А.В. Бондарко бағытының функционалды мектеп ретінде қалыптасуы ол теорияның жүйелілігімен байланысты. Бұл жүйе үштаған теориясына негізделеді.

Функционалды ғрамматиканың негізгі ұғымдары болып табылатын функционалды-семантикалық катеғория, функционалды-семантикалық өріс, катеғориялық жағдаят ұғымдары бір-бірімен үштік қатынаста тұрады. Функционалды ғрамматика мәселелері осы үш ұғымның айналасында қарастырылады.

Функционалды-семантикалық катеғория деғеніміз- ортақ семантикалық катеғорияларына қарай біріккен тілдік құралдардан тұратын ФСӨ-лердің мағыналық мазмұнын сипаттайтын деңгейаралық катеғория.

Функционалды семантикалық катеғориялар сөйлеу жүйесінде ФСӨ-лер құрумен сипатталады. ФСӨ ішкі мазмұннан және соны беретін тілдік құралдардың бірлігінен тұрады. ФСӨ-нің ішкі мазмұнын семантикалық катеғориялар (темпоралдылық, аспектуалдылық, персоналдылық т.б.) құраса, сыртқы тұрпатын лексикалық, ғрамматикалық құралдар құрайды. ФСӨ-нің ішкі мазмұнын оның мазмұн межесі, ал тілдік құралдар бірлігін оның тұрпат межесі деуге болады. Семантикалық катеғория ретінде қарастырылғанда басқа семантикалық катеғориялардан ерекшеліктері, басқа семантикалық катеғориялармен байланысы, астас келу сипаттарына талдау жасалады. Талдау кезінде анализдің мағынадан формаға қарайғы бағыты ұстанылады. Функционалды семантикалық өріс тұрғысынан қарастырылғанда өрістің құрылымы, яғни өрістің негіз және периферияльық компоненттеріне талдау жасалады, бұл жағдайда формадан мағынаға қарайғы зерттеу бағыты ұстанылады. Сөйтіп аталған мағынадан және формадан бастап талдау жасайтын зерттеу бағыттары алма кезек ауысып отыратындықтан, функционалды-семантикалық өрістерді сипаттауда екі бағыттың да, екі зерттеу әдісінің де қолданылатынын айту керек. Сонымен қатар, семантикалық катеғориялар тілдік жүйедегі ғрамматикалық мағыналарды негіз ете отырып, өзінің мағыналық әлеуетін кеңейту үшін лексика, синтаксис, сөзжасам деңгейлерімен де қарым-қатынас жасайды, олардан өзіне қажетті тілдік құралдарды алады. Нәтижесінде оның семантикалық әлеуеті әлдеқайда артады. Және ол әр деңгей бірліктерін тілдік емес дүниемен (ақиқат дүние) байланыстырады.

Функционалды-семантикалық өріс құрылымына (ядро, периферия) тоқталар болсақ, тіл білімінде «өріс» термині, ең алдымен, лексика саласында тақырыптық, лексика-семантикалық топтармен

байланысты аталып, ұғымдық, магыналық т.б. жақындықтары мен ұқсастықтарына қарай бір өріске біріктіріліп қарастырылып отырады. «Өріс – магына ортақтығына негізделген, білдіретін құбылыстарыныц ұғымдық, заттық және қызметтік ұқсастығы бар тіл бірліктерінің (негізінен лексикалық бірліктердіц) жиынтығы» [2, 242].

Лексика саласы бойынша жазылған кейбір лингвистикалық әдебиеттерде белгілі бір ортақ белгілеріне қарай тақырыптық топтар немесе лексика-семантикалық топтар «өріс» терминімен мәндес алынып отырады. «Бір өріске кіретін лексикалық бірліктер ұғымдық, заттық немесе жұмсалымдық ортақтығына, тінті тұлғалық (формальді) ұқсастықтарына қарай да біріктіріле береді. Бір өрістегі сөздердіц басын біріктіретін жалпы ортақ магынасы мен өзге лексикалық топтардан ерекшелейтін де магынасы болуы шарт. Айталық, адамдар арасындағы түрлі қарым-қатынасты білдіретін бастық, әріптес, жолсерік т.б. лексикалық бірліктерден; апа, әке, әпке т.б. атаулар адамдар арасындағы туыстық жақындықты білдірумен ерекшеленеді де, өздері жеке бір өрісті құрайды» [1, 92].

Тіл білімінде өріс теориясына байланысты Й.Трир, В.Порциг, Л.Вейсгербер, Е.В.Гулыга, Е.И.Шендельс, А.Комаров, А.В.Бондарко т.б. галымдар тұжырымды пікірлер айтқан. Й.Трир бұл терминді лексикалық және ұғымдық өріс деп бөліп қарастырады. Синтагмалық өріс теориясын ұсынган В.Порцинг лексемалар арасындағы синтагмалық байланысты синтаксистік өріс деп таныса, ал Вейсгербер синтаксистік өрісті ортақ семантика негізінде біріккен сөйлемніц құрылымдық модельдерініц жиынтығы деп түсіндіреді [3, 50-51].

Сонымен, функционалды-семантикалық өріс дегеніміз – сөйленімде атқаратын не орындайтын семантикалық функцияларыныц ортақтығына қарай біріккен тілдің әр деңгейіне жататын (морфологиялық, синтаксистік, сөзжасамдық, лексикалық, құрама – лексика-синтаксистік және т.б.) тілдік құралдар жүйесі. Функционалды-семантикалық өрістер тілде синтагматикалық қатынас тұрғысынан негізгі және қосалқы мүшелерге бөлшектенеді. Өріс туралы айтқанда, ең алдымен, ортақ семантикалық функцияларына қарай біріккен тілдік құралдар топтамасы мен олардыц жүйелі-құрылымдық ұйымдасуы туралы мәселесі алға қойылады. Ал функционалды-семантикалық категория осы өрістің семантикалық, магыналық қырын қарастырады.

Тілдік мазмұн тілдік құралдар арқылы жарыққа шыгады. Белгілі бір тілдік мазмұнды беретін тілдік құралдар ортақ семантикалық функцияларына қарай топ құрайды, ягни ФСӨ кез келген тілдік құралдар жиынтығы емес, және де бұл жиынтық (ФСӨ) екі жақты құрылымнан (мазмұн мен тұрпат) тұрады. Осы тұрғыдан А.В.Бондарко өріске мынадай анықтама берген: «Функционалды-семантикалық өріс дегеніміз грамматикалық (морфологиялық және синтаксистік) тілдік құралдар мен сол семантикалық кеңістікке жататын лексикалық, лексика-грамматикалық және сөзжасамдық элементтердің өзара әрекеттестігіне құрылган мазмұндық-құрылымдық (формальді) бірлік [4, 40].

ФСӨ-лер тілдік жүйе тұрғысынан топтар мен типтерге бөлінеді. Зерттеу еңбектерде ФСӨ-нің негізгі төрт топтамасы көрсетіліп жүр:

1) Предикатты негізді ФСӨ-лер:

а) аспектуалды-темпоралды қатынастарды білдіретін ФСӨ-лер жиынтығы: аспектуалдық, темпоралдық (уақыт, таксис, шақтық локалдылық.

б) модальдық және қалып-күй қатынасын білдіретін ФСӨ-лер жиынтығы: модальдылық өрістер топтамасы (объективті және субъективті модальдылық, аффирмативтілік/негативтілік, хабарлылық/сұраулылық), қалып-күй (экзистенциалдылық);

в) акционалды-субъектілік және акционалды-объектілік қатынасты білдіретін ФСӨ-лер жиынтығы: персоналдылық, етіс т.б.;

2) заттық (предмет) негізді ФСӨ-лер (субъектілік/объектілік, белгілілік/белгісіздік;

3) сан, сапа негізді ФСӨ-лер (квалитативті/квантитативті)Тәуелділік (посессивтілік);

4) пысықтауыш негізді ФСӨ-лер (себептілік, мақсаттық, шарттылық, локативтілік т.б. [5, 60б.].

ФСӨ-лерді зерттеуде ФСӨ негізін құрайтын типтік категориялық жағдаяттардыц орны ерекше. Категориялық жағдаят теориясы– функционалды-семантикалық өріс теориясыныц заңды жалғасы. ФСӨ, оныц құрылымы, құрамындағы компоненттер мен олардыц өзара байланысы туралы мәселелер тілдік жүйеніц абстракты парадигмалық кеңістігінде қарастырылады. Яғни ФСӨ-лер семантикалық функцияныц потенциалдық аспектісімен байланысты. Потенциалдық аспектіден функция дегеніміз –

тіл жүйесіндегі тіл біліктерінің белгілі бір семантикалық қызметті орындау қабілеті және соған сәйкес жұмсалымдық қоры.

Жалпы грамматика мәселесінде қайсыбір тілдік бірліктер тілдік жүйеге, енді бірі сөйлеуге жатқызылады. ФСӨ-лер белгілі бір семантикалық категорияның тілдегі көрінісі болса, категориялық жағдаят сол семантикалық категориялардың сөйлеудегі көрінісі. Функция тұрғысынан категориялық жағдаят нәтижелік функцияға сәйкес келеді. Нәтижелік аспектіден функция (Фн) дегеніміз - тіл бірліктерінің тілдік ортамен өзара арақатынастағы жұмсалымдық нәтижесі, яғни айтылуға тиісті ойдың (мақсаттың) сөйлеуде жүзеге асуы [1, 307].

Сонымен, категориялық жағдаят дегеніміз белгілі бір функционалды-семантикалық өріске негізделген сөйленімде берілетін жалпы сигникатты (семантикалық) жағдаяттың бір қырын танытатын типтік мазмұндық құрылым.

Категориялық жағдаят мынадай тілдік ерекшеліктермен сипатталады:

- Категориялық жағдаят сөйленімде белгілі бір ФСӨ-нің негізінде жатқан семантикалық категорияларды жарыққа шығарады;
- Категориялық жағдаят белгілі бір сөйленім вариантында жалпы сигникатты жағдаяттың бір қырын (аспектісін) танытады;
- Категориялық жағдаят міндетті түрде предикативтілік қатынасқа құрылады;
- Категориялық жағдаят сөйленімде әрдеңгейден алынған тілдік бірліктердің арақатынасына негізделеді.

ФСӨ мен КЖ функционалды грамматиканың негізгі ұғымдары болып табылады. Ал, бірақ, негізгісі ФСӨ, яғни функционалды грамматика өріс теориясына негізделеді, КЖ ФСӨ-ден туындайды.

Категориялық жағдаяттызерттеу мынадай кезеңдерден тұрады:

ең алдымен, белгілі бір ФСӨ шеңберіндегі КЖ-лар жүйесіне сипаттама беріледі;

екіншіден, екінші бір ФСӨ-лердегі КЖ-лар жүйесі қарастырылады;

үшіншіден осы әртүрлі ФСӨ-лер шеңберіндегі КЖ-лар салыстырылады, нәтижесінде олардың байланысы, арақатынасы анықталады;

төртіншіден, КЖ-ларды зерттеуді алдымен бір тілде жүргізін, сонан соң екінші бір тілдегі бірдей ФСӨ шеңберінде алып, салыстыруға болады.

ФСӨ мен КЖ-лар функционалды грамматиканың негізгі құрылымдық компоненттері, негізгі ұғымдары болып табылады. Өріс құрылымын модельдеу сөйлеуші құзырындағы белгілі бір семантикалық аяға жататын тілдік құралдардың семантикалық әлеуетін (потенциалын) сипаттайды. Бұл грамматикалық сипаттаманың жүйелітілдік категориялық аспектісіне жатады. Бұл аспект ФСӨ туралы нақты мәліметтер беруде, яғни ФСӨ-лерге сипаттама беруде тілдік материалды жүйелеу принципін ұстайды. Бірақ бұл сипаттама тілдік материалмен ғана шектелетіндіктен, ФСӨ құрамындағы тілдік құралдардың сөйлеудегі жұмсалу заңдылықтарын қамти алмайды. Бұл орайда функционалды грамматиканың екінші компоненті, екінші ұғымы КЖ-ларға жүгінеміз[6,150].

Қорыта келгенде, А.В. Бондарконың жоғарыда сөз болған негізгі үш ұғымы бір-бірімен тығыз байланысты, бірінен бірі туындайтын жүйе болып табылады. Функционалды семантикалық категория мен функционалды семантикалық өріс тілдің парадигматикалық қатынасының көрсеткіші болса, категориялық жағдаят тілдің синтагматикалық қатынасын сипаттайды. Алдыңғы екеуі потенцияға (мүмкіндікке) негіделген функцияны сипаттаса, соңғысы (категориялық жағдаят) функцияның нәтижесі, яғни қолданыстағы актуалдануы болып табылады. Бұл тілдік жүйедегі дәстүрлі «тіл және сөйлеу» қатынасына сәйкес келеді. Сөйтіп, тіл мен сөйлеу, яғни өріс пен категориялық жағдаят ұғымдары тұтасып, функционалды грамматика негізін құрайды.

1. Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: «Кие»лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 482 б.

2. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. - Алматы, Сөздік-Словарь, 2005. – 439б.

3. Жолшаева М. Лингвистикадағы өріс теориясы. // Қазақ тілі мен әдебиеті. 2007. №2. 49-55 б.б.

4. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Москва, 2003. – 207 с.

5. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Ленинград: Наука, 1984. – 135 с.

6. А.Ә. Жаңабекова. Функционалды грамматиканың метатілі. – Алматы, Елтаным, 2012.- 156 б.

Резюме

Б.А.Абшенова. Теория триады в функциональной грамматике

В данной статье рассматривается теория триады (функционально-семантическая категория, функционально-семантическое поле, категориальная ситуация), как основное понятие функциональной грамматики. Функционально-семантическая категория – межуревневая категория, характеризующая семантическую содержанию ФСП, состоящих языковых средств, которые организованы на общности семантическую функцию. Функционально-семантическое поле – это система языковых средств различных уровней языка, которая организована на общности семантических функции. Категориальная ситуация – типовая содержательная структура, актуализирующая одного смысла общей сигнификативной ситуации, обоснованных на одного функционально-семантического поля. В статье выявляются теоретичекие основы таких понятии, а также соотношения функционально-семантичеких категории, функционально-семантических полей и категориальных ситуации на парадигматическую и синтагматичекую отношению языковой системы.

Ключевые слова: Функциональная грамматика, семантическая категория, семантическое поле, категориальнаяситуация, отношение.

Summary

B.A. Abshenova. Theory of triad in functional grammar

This article is about the main terms of functional grammar which belong to theory (thematic functional category, thematic function system, category action). The main problem of functional grammar consider these three questions. Functional-semantic category - a category of intermediate level, which deals with general semantic categories of language association, describing the content of FAF, functional-semantic field - a system of language tools, united by the common reasons semantic function that describes the effect of the proposal. Category linguistic situation - a typical structure of the content, it takes into account the situation significatum specified in the offer on the basis of functional-semantic fields. Considering the foundations of the theory of meaning, this article shows their graduation. Functional-semantic category and functional-semantic field are paradigmatic relation, and the category of the language situation described syntag-matic relations language.

Key words: functional of grammarian, semantic category, semantic pasture, category circumstance, relation.

ӘОЖ 811.512.122.(091)

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ИНТОНАЦИЯ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ү.Н. Байғалиева – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің II курс магистранты*

Аңдатпа. Бұл мақалада интонация теориясының зерттелуі сөз етіледі. 40-жылдардан бастап интонацияны қарқынды зерттеу бастады, осы тақырыпта көптеген еңбектер жазылды. Қазіргі кезде интонацияның жалпы және жекелеген мәселелері бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстар әртүрлі бағыттағы туыстас немесе туыстас емес тілдермен салыстыру төңірегінде жүргізіліп жатыр. Интонацияны тануда негізгі төмендегідей бағыттар ерекшеленеді: синтаксистік, фонетикалық, фонологиялық. Түркі тілдер фонетикасында интонация сөйлемнің коммуникативтік типтері мен олардың түрлері тұрғысынан қарастырылған. Кейінгі жылдары фразалық интонацияға фонетика тұрғысынан зерттеу жасалды. Бұл зерттеулерде интонация берілген хабардың мағынасына сәйкес, сөйлеу тілін ұйымдастыруға қатысатын просодикалық тәсілдердің жиынтығы ретінде қаралды. Тіл жүйесіндегі интонацияны сипаттау тілдің қызметі мен интонацияның мазмұндық категориялар есебімен жүргізілді. Интонация туралы және жеке тілдердің интонациясына қатысты біраз еңбектер жазылған. Түркі тілдерінің интонациясын салыстырып қарастырған және жеке тілдерді үйренуге арналған зерттеулер бар. Осы зерттеулердің дамуы жалпы тіл білімінің дамуымен тығыз байланысты екені сөзсіз.

Түйін сөздер: интонация, просодия, суперсегменттік эмоционалды-экспрессивті рецк, тембр, ырғақ, әуен, қарқын, үдемелілік, фразалық екпін, логикалық екпін.

Түрік тілдерінде интонацияны эксперименталды-фонетикалық әдісті қолдана отырып оқытудың қажеттілігі жөнінде Н.А.Байсақаловтың, С.К.Кеңесбаевтың, А.Н.Кононовтың еңбектерінде айтылған.

XX ғасырдың 60 жылдарында тіл білімінде зерттеле бастады. Интонацияны зерттеу осы саладағы қазіргі соңғы заманауи техникалық жетістіктерді қолдана отырып жүргізіледі. Әр түрлі сөйлемдердің интонациялық құрылымдары мен сөйлеу тілінің интонациясы деген еңбектер (С.М.Бабаев 1966; Д.М.Ниязов 1968) пайда бола бастады. Бұл тақырыптарды Н.А.Мехтиев (1973), Р.Ч.Розыева (1980) өз еңбектерінде жалғастырған. Сонымен қатар интонацияның физикалық ерекшелігі де қарастырылуда. Зерттеудің бастапқы кезінен-ақ интонацияның синтаксиспен тығыз байланысын, синтаксистік болмыстан оның маңызды тәуелділігін бөліп қарастырылуда. Жай және күрделі сөйлемнің синтаксистік типі мен подтипі арасындағы интонациялық ерекшелігіне көп көңіл бөлінуде. Сөйлеу мен ойлау арасындағы логика-грамматикалық байланыстар интонациялық сәйкестікке қарай анықталуда. Негізінен, сөйлемнің коммуникативті типтері зерттелінді.

Қазақ интонациясы бойынша алғашқы жұмыс эксперименталды тәжірибеге негізделген, қазақ фразасының мелодикасы туралы сөз қозғаған В.И. Зиновьевтің [1, 24] мақаласы болды. Ауқымсыз болғандықтан ол мақала қазақ тілінің ритмико-мелодиялық құрылымының барлық ерекшелігін ашып көрсете алмады.

Тілдің фонетикасы сегменттік және суперсегменттік болып бөлінеді, сегменттік бөлігі тілдегі дыбыстарды қарастырса, суперсегменттік бөлігі тілдің интонациялық жүйесін қарастырады. Профессор З.М. Базарбаеваның айтуынша, кез-келген тілдің фонетикалық жүйесі оның сегменттік бөлшектерінің, яғни сөздердің дыбыстарынан ғана тұрмайды, ол тілдің күрделі суперсегменттік просодикалық деңгейін, яғни сөйлемдердің, мәтіннің жалпы интонациялық сипатын да қамтиды [2, 4]. Ал суперсегменттік жүйенің басты нысаны – тілдің интонациясы немесе просодиясы.

Интонацияның көп жақты термин ретінде аталу сыры әлі жан-жақты зерттеуді керек етеді. Интонацияның әр түрлі сыры мен қырын зерттеу жаңа маңызды теориялық әрі практикалық тұжырымдарға ие бола алады. Тілдің сөйлеу табиғатындағы интонацияның және мәтін просодиясын жалпы түсінуге әкелетін жалпы тіл табиғатының дыбыстық құрылымын зерттеуге жаңаша ғылыми көзқарастар қалыптастыру қажет. Ал интонация – фразаға байланысты құбылыс. Интонация – латынның intonare – қатты айту, қаттырақ дауыстап айту деген мағыналы сөзінен алынған термин. Әуелдегі интонация терминінің «қатты сөйлеу» деген мағынасының аясы кеңи түскен [3, 3]. Б. Мурзалина докторлық диссертациясында интонацияны сөйлеуші мен тыңдаушы сөйлеу тізбегінен сөйленісін және оның мағыналық бөлшектерін бөле алатын, сонымен бірге айтушының өзінің субъектілігі қатынасын сөйленіс мазмұнына көрсете алатын тілдің дыбыстық құралы ретінде көсетеді [6, 3]. Тіл білімі сөздігінде: «Интонация (лат. intonare – қатаң, қатты айту) – өзара байланысты сөйлеу элементтерінің жиынтығы: сөйлеу әуені, үдемелілігі, созылыңқылығы және сөйлеу қарқыны мен тембрі. Интонация сөйлеуді қалыптастырудың және оның мағынасын айқындаудың маңызды құралы» делінген [5, 148].

Интонация – сөйлеудің ырғақтық-әуендік жағына қатысты құбылыс; сөйлемде синтаксистік мағына білдіруші және сөйлемге эмоционалды-экспрессивті реңк беруші құралдардың бірі. Қазақ тілі энциклопедиясында: «Интонация (лат. intonare – қатаң, қаттырақ дауыстап айту) – сөйлемнің ажырамас бөлігі, дауыс сазының бірде көтеріңкі жоғарылап, бірде төмендеп бәсеңдеуіне, сөйлемнің ритмикалық-мелодиялық жағына қатысы бар құбылыс; сөйлемде синтаксистік мағына білдіруші және сөйлемге эмоционалды – экспрессивті реңк беруші құралдың бірі» деп берілген [8, 159].

Ә. Хасеновтің пікірінше, интонация сөйлеудің әуеніне, ырғағына, шапшаңдығы мен баяулығына, қарқыны мен тембріне, фразалық және логикалық екпінге байланысты болып келеді. Интонация – сөйлемнің басты белгілерінің және сөйлемге тән ерекшеліктердің бірі, сөйлемді қалыптастырушы, былайша айтқанда, сөйлемді сөйлем етін тұрған құралдың бірі. Интонация сөйлемде модальдық, белгілі бір мақсатты мағыналар туғызады, сөйлем мүшелерін байланыстырушы дәнекерлік т.б. қызметтер атқаратын басты белгісінің бірі. Сөйлемді айту, хабарлау интонациясы – сөйлемді сөз тіркесінен ажыратушы көрсеткіштің бірі болып табылады [4, 256].

Интонацияны зерттеу тарихы ертеден, көне замандардан басталады. Интонация түрлі мағыналардың тууына басты себепкер болады. Мәселен, хабарлау, сұрау, бұйыру, санамалау, салғастыру, түсіндіру, шақыру, қыстырмалау т.б. интонациялар болады. Қазақ тілінде сұраулы сөйлем жасаушы негізгі көрсеткіш – сұраулық шылаулар, сұрау есімдіктері және шығар, болар, ғой тәріздес көмекші сөздер. Сонымен бірге интонация, қазақ тілінде сұраулы сөйлем жасаушы грамматикалық тәсілдердің бірі.

Тіл – тілде интонаңия – сөйлем атаулының ерекшеліктеріне зерттеушілер мән берген. Интонаңияның логикалық және эмоңиялық қасиеттерін зерттеудегі ең көне деректер ежелгі Греңия мен Римде кездеседі. Онда сөйлеу тіліндегі әуен, кідіріс, қарқын, ырғақ туралы алғашқы түсініктер берілген. «Интонаңия туралы барлық еңбектерді шолғанда, оны екі дәуірге бөлуге болады. Бірінші дәуірі 19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың 40 жылдарына дейінгі уақытты қамтиды. Бұл дәуірдегі оқымыстылар зерттеу нысанын іздеп, анықтаумен қатар, оның зерттеу әдістемесін, тәсілін іздейді. Екінші дәуірі 20 ғасырдың 40 жылдарынан қазіргі күндерге дейінгі уақытты қамтиды. Бұл дәуірде интонаңияны зерттеу біршама дамыды. Бұны лингвистикалық теорияның және инструментальды фонетиканың пайда болуымен байланыстыруға болады» [2, 9].

Біз жұмысымызда қазақ тілінің интонаңиясы жайында сөз қозғайтындықтан, қазақ тіл біліміндегі мамандардың танымына кеңінен тоқталдық. Қазақ тіл біліміндегі бірінші дәуірге жататын зерттеулер халқымыздың тұңғыш тіл маманы Ахмет Байтұрсыновтың еңбектерінен басталады. Ғалымның «Тіл тағылымы» атты еңбегі қазақ тілінің дыбыстық, грамматикалық ерекшеліктеріне құрылған тұңғыш оқулық болып табылады. А. Байтұрсынов қазақ тілінің фонетикасын орыс, поляк, француз, чех тілдерімен салыстырып зерттеген. Екпіннің табиғатын және функңиясын зерттеп, ғалым тілдерді екі топқа бөлген: «екпін буыны бірыңғай келетін тілдер және екпін буыны бірыңғай келмейтін тілдер». А. Байтұрсынов: «екпін буыны аяғында келетін сөздермен қазақ тілі франңуз тіліне ұқсас»,- дейді [10, 16]. Бірінші дәуірге жататын, интонаңияға тікелей қатысы бар еңбек – халқымыздың екінші ірі тіл маманы Қ. Жұбановтың «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбегі болып табылады. Бұл еңбекте ол сөйлем сазының-интонаңиясының сөйлеу тіліндегі функңиясын өте терең талдап, оның маңызын айта келін: «Адам көңілінің түрлі күйіне сөздің түрлі әні сәйкес келеді. Сондықтан, сөздің әнінің арқасында хабардың өзін ғана емес, сөйлеушінің көңіліне сол хабардың қалай тигенін, немесе қалай тиетінін көрсеткісі келетінін білеміз. Адамның көңілінің қобалжуының түрі көп, тінті ұшы – қиыры жоқ десек те болады. Бұларды білдіруге арналған амалдың – дауыс сазының да түрі көп» деген [10, 201]. Қ. Жұбановтың интонаңия, яғни «дауыс сазы» туралы терең әрі тауып айтылған тұжырымдарын қазіргі тіл біліміндегі семантика – синтаксистік көзқарасқа жатқызуға болады. Қазіргі уақытта интонаңияның жалпы және жекелеген мәселелері бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстар әртүрлі бағыттағы туыстас немесе туыстас емес тілдермен салыстыру төңірегінде жүргізілуде. Тілтанымда интонаңияны тануда негізгі төмендегідей бағыттар ерекшеленеді. синтаксистік, фонетикалық, фонологиялық олар өзіндік формальді мағыналық бірліктері бар тілдік құрылымның бағыты ретінде мойындалған ерекше түсініктер [8, 7]. Түркі фонетикасында интонаңия мазмұндық аспектіде яғни, сөйлемнің коммуникативтік типтері олардың түрлері тұрғысынан қарастырылған.

Біздің ғасырдың 40-жылдарынан бастап интонаңияны зерттеу мәселесі жылдам үрдіс алып, бұл туралы көптеген еңбектер жазылды. Жеке сөйлемдердің интонаңиясы неше түрлі тәсілдер бойынша зерттеле бастады. Мысалы, физикалық өлшемдер мен аудитивтік байқауларды айтуға болады. Сондай тәсілмен жиналған материалдар фонологиялық не синтаксистік әдістер арқылы қолданылады. Мысалы, хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің интонаңиясы оның синтаксистік функңиясына жатқызылады да, ал олардан басқа мағыналы синтаксистік функңияға жатқызуға келмейтіндері фонология тұрғысынан зерттеледі.

Қазақ тіл білімінде де басқа шетел, орыс, славян тілдеріндегі сияқты интонаңияны зерттеудің екінші дәуірінің басынан – интонаңия жайында оның мәні туралы тұжырымдар айтылған еңбектер жарық көрді. С. Аманжоловтың «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы» еңбегінде: «…қандай сөйлем болсын, мейлі ол сөзден немесе бір сөзден құралған сөйлем болса да, өзіне тән интонаңия болады» делінген. 1948 жылы Н.Т. Сауранбаевтың «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер» және 1953 жылы «Қазақ тілі» деген еңбектері жарық көрді. Бұл еңбектерде интонаңияның сөйлемдегі рөлі қысқаша болса да айтылып кетеді. 1954 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» еңбегі, авторлар ұжымының тұңғыш грамматикасы болып табылады. Онда грамматиканың басқа бөлімдерімен қатар, фонетика да теориялық ғылыми дәрежесіне жетін, интонаңияның синтаксистегі рөліне көңіл аударылады.

Қазіргі уақытта интонаңияның жалпы және жекелеген мәселелері бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстар әртүрлі бағыттағы туыстас немесе туыстас емес тілдермен салыстыру төңірегінде жүргізілуде. Тілтанымда интонаңияны тануда негізгі төмендегідей бағыттар ерекшеленеді. синтаксистік, фонетикалық, фонологиялық олар өзіндік формальді мағыналық бірліктері бар тілдік

құрылымның бағыты ретінде мойындалған ерекше түсініктер. Түркі фонетикасында интонация мазмұндық аспектіде яғни, сөйлемнің коммуникативтік типтері олардың түрлері тұрғысынан қарастырылған.

80 жылдары интонацияға сөз және фразалық интонация фонетика тұрғысынан зерттеу жасалды. Бұл зерттеулерде интонация берілген хабардың мағынасына сәйкес, сөйлеу тілін ұйымдастыру мен мүшелеуде қатысатын просодикалық тәсілдердің жиынтығы ретінде қаралып, тіл жүйесіндегі интонацияны сипаттау тілдің қызметі мен интонацияның мазмұндық категориялар есебімен жүргізілді.

1990 жылдары қазақ тілінің интонациясы жөніндегі іргелі еңбек – профессор З.М. Базарбаеваның «Қазақ тілінің интонациясының негіздері» атты монографиясы. Бұл еңбекте қазақ тілінің интонемалары кеңінен сөз болады. Интонация бірліктерінің қандай коммуникативтік типтері бар, синтаксистік конструкциялар, осы интонемалардың көмегімен қандай модальдық мағынаны түсінуге болатындығы, қандай жолмен сөйлегенде синтагмалар мүшеленін, байланысатындығы белгілі болды. Қазақ тілі фразасының интонациялық үлгісі жасалды. Қазіргі таңда бұл интонация бойынша аса құнды еңбек болып табылады.

Қазіргі уақытта интонация туралы, оған қатысты жеке мәселелер жөнінде және жеке тілдердің интонациясына қатысты біраз еңбектер жазылған. Түркі тілдерінің интонациясын салыстырып жазған және жеке тілдерді үйренуге деген еңбектер бар. Жоғарыда интонацияны зерттеу тарихының екі дәуірге бөлінетіні айтылды. Оның дамуы жалпы тіл білімінің дамуымен тығыз байланысты екені анық.

1. Базарбаева З.М. Қазақ тіліндегі интонация жүйесі – Алматы:Ғылым, 1996 – 225 б.

2. Базарбаева З.М. Казахская интонация. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 284 с.

3. Базарбаева З.М.Қазақ тілі интонациясының негіздері. – Алматы, 2002. – 202 б.

4. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Санат, 1994. – 82 б.

5. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік словарь. – 1998. – 304 б.

6. Мурзалина Б. Коммуникативная природа интонаций в сопоставительном освещений. - Алматы: 2003. – 3 б.

7. Тіл білімі сөздігі. Жалпы ред. Э. Сулейменова. – Алматы, 1998. – 148 б.

8. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. – 159 б.

9. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1994. – 16 б.

10. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1987. – 201 б.

Резюме

У.Н. Байгалиева. Исследование теории интонации в казахском языкознании

На этой статье речь идет о теории изучении интонации. Начиная с 40-х годов интонацию начали изучать интенсивно и были написаны многие труды по этой теме. На сегодняшний день многие проведенные работы по общим и отдельным вопросам интонации разного направления проводятся в виде сравнения родственных и неродственных языков. В изучении интонации отличаются следующие главные направления: синтаксический, фонетический, фонологический. Интонация на тюркоязычной фонетике рассматривался из точки зрения коммуникативных типов предложений и их видов. Последние годы фразовая интонация исследовался с точки зрений фонетики. На этих исследованиях интонация рассматривался в виде просодических способов, которые участвуют в организации разговорной речи соответственно по смыслу сообщении. Описание интонации в языковой системе проводилось содержательной категорий интонации и в виде языковой роли. Об интонации и относительно об интонации отдельных языков были написаны немного трудов. Есть исследования рассмотренные сравнивая интонации тюркоязычных языков и посвященные изучению отдельных языков. Развитие этих исследований наверняка тесно связано развитием общего языкознания.

Ключевые слова: интонация, просодия, суперсегментный эмоционально-экспрессивный оттенок, тембр, ритм, мелодия, темп, интенсивность, фразовое ударение, логическое ударение.

Summary
U.N. Baigaliyeva. Researches theory of intonation in Kazakh linguistics

This article is about the theory study of intonation. Beginning from 40-th years intonation has begun to study intensively and there were written the many labours on this subject. Nowadays, many spent works on general and separate questions of intonation miscellaneous direction are in appearance comparisons related and unrelated languages. In the studying of the intonation differ following main directions: syntactic, phonetic, phonologic. The intonation on the phonetics of Turkish languages examines from point sight kommunicational types offers and their appearances. The late years the phrase-intonation researches with the point sights phonetics. On these investigations intonation examine in appearance prosodic ways, which participate in making and dividing colloquial speech accordingly on to sense communication. The intonation in the language system describes substantial categories intonation and in appearance language roles. There were written some labours about the general intonation and about the intonation of the separate languages. There is the investigation considered comparing intonation of languages of Turkish and the study of separate languages. The development these investigations for certain narrowly connected with the development general linguistics.

Key words: intonation, prosody, supersegmental emotional-expressive tint, timbre, rhythm, melody, rate, intensity, phrase accent, logical accent.

УДК 811.161.1'373:512.132'373

К ВОПРОСУ О ПРИРОДЕ МУЗЕРАТИВА И НУМЕРАТИВНОГО СЛОВА ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ РУССКОГО И УЙГУРСКОГО ЯЗЫКОВ

А.Н. Баситова – *Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева к.ф.н., доцент кафедры «Языки»*

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению относительно нового термина в лингвистике «мезуратив» в составе фразеологических единиц русского и уйгурского языков. Предложенный термин М.М. Копыленко обозначает слово с количественным значением, меру, степень и т.п. Часто в лингвистике данные слова принято называть нумеративами. Рассмотренные компоненты в идиомах генетически разных языков позволяют разобрать природу мезуратива и нумеративного слова. К мезуративным фразеологизмам относятся не только идиомы с мезуративами, также с числовым компонентом. Проведенный анализ фразеологических единиц русского и уйгурского языков позволяет сделать вывод о том, что наибольшее количество составляют идиомы с числами от одного до десяти в порядке убывания в обоих рассматриваемых языках. Причем в некоторых фразеологизмах числа «один» и «два» утрачивают количественное значение, обозначая лишь большую или меньшую степень, либо вовсе отсутствие чего-либо. Также проделанный анализ позволяет увидеть связь чисел и мезуративов с национальными, культурными, бытовыми особенностями, вероисповеданием, менталитетом русского и уйгурского народов.

Ключевые слова: нумератив, мезуратив, фразеологизм, числа, символика, менталитет.

В лингвистике большое количество работ посвящено изучению слов с количественным значением: числа, числительные, слова меры, объема, степени и т.п. Данные работы представляют интерес, так как категория количества связана с мировоззрением человека еще с древности. Человек живет в объективном, существующем независимо от его сознания мире, который нельзя правильно понять без признания вечности движения. Любой предмет объективного мира обладает количественными характеристиками: деревья могут быть высокие и низкие, улица может быть широкая и узкая [1, с.6].

В любом языке кроме числа как категории количества существуют слова, которые обозначают количественное значение, хотя не имеют никакого отношения к числительному. Такие слова в лингвистике принято называть «нумеративом», «нумеративным словом», «нумеральным словом» и т.п. Рассмотрим употребление данных терминов на материале некоторых работ. К.К. Күркебаев говорит, что нумератив произошло от латинского «numeration» и обозначает счет, понятия, связанные со счетом [2, с.46]. По мнению Н.К. Дмитриева, нумератиное слово – зависимое имя существительное, которое характеризует его количественно, а не качественно [3, с.92]. Лингвист

А.Ыскаков предлагает не путать нумеративы с именами числительными, т.к. данные слова обозначают лишь меру, измерение [4, с.192].

В статье О.П. Анжигановой «Словосочетания с нумеративными словами в хакасском языке» данные слова рассматриваются на примере хакасского языка: «… в хакасском, как и в других тюркских языках, распространены словосочетания, где зависимое существительное, определяя стержневое слово, характеризует его количественно, а не качественно. Такие существительные в тюркологической литературе называются нумеративными словами. Словосочетания с нумеративными словами состоят из числительного, нумеративного слова и имени существительного…» [5, с.67]. Внутри нумеративных слов О.П. Анжиганова выделяет группу «народных» нумеративов, к которым следует отнести слова типа «вязанка», «охапка», «капля», «ложка» и т.п. Известный лингвист С.А. Швачко на примере английского, русского и украинского языков обозначает данные слова как «нумеральные», под которыми «подразумевается сочетание, в котором числительное выступает количественным атрибутом, актуализирующим числовую репрезентацию предметов из множества им подобных. Нумеральные сочетания представляют собой составное наименование обозначаемого фрагмента действительности в его количественной репрезентации» [1, с.41].

Несмотря на то, что слова с количественным значением называют «нумератиными» или «нумеральными», семантика данных терминов одинакова: обозначение количества, связанного с понятием «номер», т.е. число. В монографии «Основы этнолингвистики» известный лингвист, профессор М.М. Копыленко предлагает данные слова обозначать мезуративами, «к которым следует отнести языковые средства, обозначающие «степень», «вес», «расстояние», «слова, используемые для измерения жидких и сыпучих веществ» [6, с.39]. Предложенный термин мезуратив (лат. mensura – “измерение», «мера», «величина») связан с такими понятиями, как: «величина», «объем» и т.п. Идея М.М. Копыленко заменить «нумеративное слово» мезуративом связано со значением данных понятий: нумератив – номер – число, мезуратив – количество вообще, т.е. значение последнего наиболее шире, нежели первого: с номером связаны по значению лишь числа, числительные, к категории мезуратив относятся слова, имеющие количественное значение, а не только числовое. Исходя из вышеизложенного, вслед за М.М. Копыленко, мы понимаем под мезуративом слово с количественным значением (меры, объема, величины, степени), которое в сочетании с другими словами является зависимым по отношению к стержневому слову и характеризует его количественно: пять голов скота, две вязанки дров, три ведра воды, немного капель росы и т.п.

Особый интерес представляют мезуративы в составе фразеологических единиц с точки зрения сочетаемости и значения. Материал исследования (мезуративные фразеологизмы русского и уйгурского языков) свидетельствует о том, что мезуративы активно участвуют в образовании данных идиом: рус. сидеть между двух стульев (двумя стульями) – «придерживаться одновременно различных, непримиримых точек зрения в чем-либо; ориентироваться в своем поведении, действиях на различные несовместимые мнения, взгляды и т.п.), за семь верст киселя хлебать (есть) – «далеко и попусту идти, ехать», уйг. икки кеминиц қуйруғини тутмақ – «пытаться одновременно сделать два различных дела, хвататься за все сразу», бәш күнлүк өмүр қалмақ – «о старом человеке; доживать свой век». Не всегда числительное употребляется во фразеологической единице, имеющей количественное значение, нередко оно опущено. Примеры данных идиом свидетельствуют о сохранении количественного значения, что связано со значением самого мезуратива, выражающего количество: рус. на тарелочке – «о том, что досталось без труда, легко, усилиями других», ни росинки во рту не было у кого – «кто-либо совсем ничего не ел, не пил», принимать за чистую монету – «считать истиной, правдой, воспринимать всерьез», горькая чаша – «о тяжелых испытаниях, трудностях», через час по чайной ложке – «очень медленно и помалу», уйг. қазан му май, чөмүч му май – «держать все хозяйство в своих руках, хозяйничать, быть хозяином, управлять хозяйством», кечә-күндүз тиним тапмайду бирси – «работать день и ночь, без отдыха, много; о тяжелой работе», баш көккә йәтмәк – «быть на седьмом небе от счастья, сильно радоваться, быть счастливым», йерим бойи йәргә кирмәк – «находиться в затруднительном положении, засмущаться, быть при стесненных обстоятельствах, чувствовать себя неловко, пристыженным». Как свидетельствуют примеры, употребляясь без числительного, мезуративные фразеологизмы не теряют количественную семантику. Следует лишь отметить, опущение числительного ставит мезуратив в главную позицию

(главное слово) в противоположность идиомам, где наравне с мезуративом (зависимым словом) употребляется числительное (главное слово по отношению к мезуративу).

Также анализ идиом позволил сделать вывод, что не всегда количественное значение мезуратива остается в значении самой фразеологической единицы. Можно выделить три группы относительно значения мезуратива в составе фразеологизма, среди которых наиболее объемными являются фразеологизмы второй и третьей подгрупп:

значение мезуратива точно передано в значении фразеологической единицы: ни (единой, (одной) живой) души – "никого", с куска на кусок – "кое-как, в большой бедности, терпя нужду и лишения (существовать, жить)", ни гроша (ни алтына, ни копейки, ни копья, ни полушки, ни обола) (за душой) – "совсем нет денег", в один (единый) миг – "очень быстро, моментально", бирни ичип коймақ – "распить бутылку водки", бир аздин – "немного погодя, спустя некоторое время", күнләрдин бир күни – "в один из дней, как-то";

значение мезуратива немного изменяется, обозначая большое или маленькое количество: один на другом сидит – "о большом скоплении кого-либо или чего-либо", на один зуб – "очень мало еды, пищи", в сотый раз – "неоднократно, бесчисленное множество раз (говорить, делать что-либо)", набивать себе копейку – "обогащаться, наживаться", грош заведется (в кармане) – "появятся небольшие деньги", прекрасная половина рода человеческого – "о женщине", оттуз оғулниц гули – "самый уважаемый мужчина в кругу друзей", оттуз оғул – "друзья, мужская компания, состоящая из друзей", күн йоқ – "нет житья, кто-либо не дает покоя жить спокойно", қазан қайнатмақ – "готовить еду";

значение мезуратива не сохраняется в значении фразеологизма, не находит своего отражения: кругленькая копеечка – "большая сумма денег", гнаться за двумя зайцами – "преследовать одновременно две разные цели", палка о двух концах – "то, что допускает и хороший и плохой конец", завязать в (один) узел кого – "подчинить себе кого-либо, заставить его быть покорным", қазанға соғ су қуйғандәк – "сразу, очень быстро", қазан қучақлимақ – "быть занятым домашними хлопотами", үч қайнатса шовиси қошулмаслиқ – "гусь свинье не товарищ (поладить, ужиться не могут друг с другом)".

Неравное количество мезуративных фразеологизмов в рассмотренных группах связано с природной сущностью самой фразеологической единицы: образностью, отвлеченным значением, чем и объясняется доминирование идиом с отвлеченным значением, где мезуратив не всегда сохраняет количественную семантику в значении фразеологизма.

Таким образом, несмотря на различные термины, существующие в лингвистике для обозначения слов с количественным значением, свой выбор мы остановили ни термине мезуратив, предложенный М.М. Копыленко. По нашему мнению, данное слово, как никакое, полностью семантически отражает категорию количества, которое не всегда может быть связано с числом: это и мера, и степень, «народные нумеративы», и т.п., что отражается при анализе фразеологизмов с мезуративами, который позволяет шире охватить исследуемый материал. Не всегда значение мезуратива остается в значении фразеологической единицы, зачастую оно утрачивается или обозначает большую или меньшую степень, что связано, на наш взгляд, с природой фразеологизма в целом.

1. Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – Киев: Вища школа, 1981. – 143 с.

2. Күркебаев К.К. Нумератив сөздерінің тілдік табиғаты. – ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2002. – № 56. – 46-50 бб.

3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. – С. 92.

4. Ыскаков А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 251 б.

5. Анжиганова О.П. Словосочетания с нумеративными словами в хакасском языке // Советская тюркология. – 1973. – № 4. – С. 86-91.

6. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы, 1995. – 178 с.

Түйін

А.Н. Баситова. Орыс және ұйғыр тілдеріндегі фразеологизмдердегі мезуративті және нумеративті сөздердің табиғаты жайында бірер сөз

Бұл мақала ұйғыр және орыс тілдеріндеғі тұрақты тіркес бірліктерініц құрамындағы лиғвистикада жаца термин болып саналатын «музеративті» қарастыруға арналған. М.М.Копыленко ұсынған термин сөзді сандық мәнмен, мөлшермен, дәрежемен белгілейді. Линғвистикада бұндай сөздерді әдетте нумеративті деп атау қабылданған. Генетикалық тұрғыдан әр түрлі тілдер идиомаларындағы қарастырылған компоненттер мезуративті және нумеративті сөздердіц табиғатын анықтауға мүмкіндік береді. Мезуративті тұрақты тіркестерге тек қана мезуративті идиомалар ғана емес, сондай-ақ сандық компоненттілер де енеді. Орыс және ұйғыр тілдеріндеғі тұрақты тіркестерге жүргізілген анализ қарастырылып отырған екі тілде де бірден онға дейінгі сандармен қолданылатын идиомалардыц неғұрлым көп саны бар екендігін анықтауға мүмкіндік берді. Кейбір фразеолоғизмдерде «бір», «екі» сандары сандық мәнін жоғалтып, кіші немесе үлкен дәрежені немесе мүлде бір нәрсеніц жоқ екендігін білдіреді. Сондай-ақ жүргізілген талдау сандар мен мезуративтер орыс және ұйғыр халықтарыныц ұлттық, мәдени, тұрмыстық ерекшеліктерін, ділін білдіреді.

Түйін сөздер: нумератив, мезуратив, тұрақты тіркес, сан, нышан, діл.

Summary

A.N. Bassitova. The nature and muzerativa numerative words of the phraseological units in russian and uighur languages

This article deals with the relatively new term in linguistics "mezurativ" as part of phraseological units of Russian and Uighur languages. The proposed term by M.M. Kopylenko denotes as quantitative value, a measure of the degree, etc. Often these words in linguistics called numerative. These components in the idioms of genetically different languages allow to disassemble of the nature and mezurativa numerative words. Muzerativ phraseology not only idioms with muzerativ, also with numerical component. The analysis of phraseological units of Russian and Uighur words leads to the conclusion that the greatest number of idioms with numbers from one of ten in descending order considered in both languages. In some phraseological number "one" and "two" loses quantitative value, indicating a greater or lesser degree, or just the absence of something. Also this analysis allows us to see the connection numbers and muzerativ with national, cultural, household characteristics, religion, mentality of Russian and Uighur peoples.

Key words: numerativ, mezurativ, idiom, numbers, symbols, mentality.

УДК 378

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ КАРТИНА МИРА

С.С. Джансеитова – *доктор филологических наук, профессор, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы,*

Г.М. Жаксымбетова – *магистр филологии, преподаватель, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы*

Аннотация. Языковая картина мира вбирает в себя и своеобразно преломляет в себе в большей степени именно национальную (этнически специфическую) концептуальную картину мира. Концептуальная картина мира боґаче языковой картины мира, национальная картина мира отражается в семантике языковых единиц через систему значений и ассоциаций. Концептуальная картина мира это система представлений, знаний человека об окружающем мире, она ментальное отражение культурноґо опыта нации. Представления о действительности, зафиксированные в языке определенноґо периода, позволяют судить о том, каково было мышление народа, реконструировать в основных чертах еґо картину мира.

Ключевые слова*:* коґнитивная картина мира, ценностная картина мира.

Центральную часть картины мира составляют культурные ценности народа, позволяющие объективно выделить в языковой картине мира ценностную картину мира, включающую как лингвокультурологические универсалии, так и этнокультурные ценности. Под понятие «картины мира» подводятся разными исследователями «видение мира», причем каждому миру соответствует

не только своеобразие языковых средств, но и некое концептуальное ядро. Картина мира, ее концептуальная модель, отображает единую природу мира как универсальную понятийную систему, которая коррелирует с реальным миром на основе принципа отображения [1]. Свойство картины мира как концептуального ядра мировоззрения заключается в ее космологической ориентированности (она, есть глобальный образ мира) при одновременной антропоморфичности (она несет в себе черты специфически человеческого способа миропостижения)» [2, 44].

В процессе развития лингвокультурологии сформировался взгляд, в соответствии с которым следует изучать не просто язык как систему и структуру, речевое средство коммуникации, а как соответствующую лингвокультурную систему во всей ее специфике, в связи с географией, историей, бытом и ценностной картиной данного народа, то есть с культурой. Речь идет о необходимости «более глубокого и тщательного изучения мира (не языка, а мира) носителей языка, их культуры, образа жизни, национального характера, менталитета, которые в значительной степени определяются знанием социальной и культурной жизни данного коллектива» [3, 14-15]. Каждый тип культуры вырабатывает свой образ мира, свою аксиологию, непосредственно связанный с этническим мировидением. Этнический компонент картины мира представляет собой присущий членам этой культуры взгляд на внешний мир, их концепцию, природу и общество.

Центром языковой картины мира, «точкой отсчета и мерилом для всех ее составляющих служит народ» [4, 129], носитель определенной национальной ментальности и языка. Менталитет как специфический способ восприятия понимания действительности определяется совокупностью когнитивных стереотипов сознания, которые характерны для определенного народа, социальной или этнической группы людей. Язык представляет собой воплощение неповторимости народа, своеобразия видения мира, этнической культуры [5]. В мире не существует двух абсолютно идентичных национальных культур, по своей сути, по своему влиянию на познание, они являются в действительности различными мировидениями [6]. В языке мы находим сплав исконно языкового характера с тем, что воспринято языком от характера нации. Национальная специфика в семантике языка является результатом влияния экстралингвистических факторов культурных и исторических особенностей развития народа. Знание картины мира позволит нам определить: соотношение значений языковых единиц с концептами национальной культуры и общими характеристиками концептосферы языка; национальное своеобразие языкового отражения мира, специфику различных уровней языка, особую значимость культурных коннотаций, оценочные характеристики которых восходят к аксиологической системе национальных культур; знание основных понятийных категорий ценностной картины мира; знание конкретных культурных концептов, составляющих содержание концептуальной модели мира.

Картина мира включает содержательное, концептуальное знание о действительности, совокупность ментальных стереотипов, определяющих понимание и интерпретацию явлений действительности, такая картина мира называется когнитивной, представляющая собой результат когниции – познания действительности. Когнитивная картина мира – это ментальный образ действительности, сформированный когнитивным сознанием человека, народа, является результатом эмпирического отражения действительности органами чувств и сознательного отражения действительности в процессе мышления. Когнитивная картина мира как совокупность концептосферы, стереотипов сознания, влияя на восприятие личностью окружающего мира, предлагает: концептуализацию элементов действительности; определяет приемы анализа действительности (объясняет причины явлений и событий, прогнозирует развитие явлений и событий, предсказывает последствия событий); упорядочивает чувственный и рациональный опыт личности для хранения его в сознании, памяти.

Сигналом конкретного мира и множества мыслительных форм отражения действительности является концепт. В современной лингвистике исследование сущности концепта занимает важное место. В последние годы интерес к исследованию концептов растёт, термин «концепт» эволюционирует. Ещё в недавнем прошлом многими исследователями он воспринимался как тождественный термину «понятие». В настоящее время ситуация изменилась – большинством исследователей термины «концепт» и «понятие» чётко разграничиваются. Содержание концепта включает сведения об объектах и их свойствах, о том, что человек знает, думает, предполагает, воображает об объектах мира. Концепт может отражать признаки объекта или явления, которые

могут быть охарактеризованы как второстепенные, в то время как понятие передаёт более общие признаки, имеющие первостепенную важность по отношению к данному объекту или явлению. Понятие является результатом осмысления того или иного объекта действительности и вычленения наиболее существенных его особенностей, результатом теоретического познания. Концепт может включать в себя признаки объекта или явления, которые не только являются второстепенными, имеющими меньшую значимость, но и индивидуально окрашенные признаки, то есть те, которые будут приемлемы для одного человека, но совершенно необязательно – для другого. Таким образом, концепт – это результат обыденного познания. Различия между понятием и концептом обусловлены самим различием теоретического и обыденного познания – познания и когниции.

Концепт имеет своё имя и отражает культурно – обусловленные представления человека о мире «Действительность» [7]. То есть концепт – идеальное образование, нераздельно связанное с психической деятельностью людей, причём для каждого конкретного человека определённое слово может быть связано с каким-то особенным, индивидуально окрашенным концептом. Концепт может трактоваться и как базовая когнитивная сущность, позволяющая связывать смысл с употреблением слова, как единица процесса концептуализации, посредством которой действительность преломляется в сознании человека.

Концепты, являясь базой мышления личности, создают образ мира – совокупность представлений о мире (рациональные суждения и чувственно-наглядные образы). Локализованные в сознании человека, концепты отражают действительность, которую человек воспринимает и рационально осмысливает. Концепт позволяет проникнуть во внутренний мир человека, являясь мостом между сознанием, как местом существования концепта, и окружающим миром, как предметом отражения того или иного концепта. Являясь первичными культурными образованиями, концепты формируют в сознании индивида образ окружающей его культурной действительности, составляя ценностную картину мира, обеспечивающую взаимопонимание между представителями одной культуры.

Культура народа сохранена и передана с помощью концептов духовной культуры [8]. Концепт рассматривают как феномен лингвокогнитологии, используя при этом понятия «концептосфера», «обработка информации», «общий фонд знаний», «схема», «фрейм» (А.П. Бабушкин, Н.Н. Болдырев, Е.С. Кубрякова, И.А. Стернин и др.); в лингвокультурологии концепт рассматривают как константы культуры, культурную коннотацию, лингвокультурему (Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицкая, С.Г. Воркачев, В.В. Воробьев, В.И. Карасик, Д.С. Лихачев, Ю.С. Степанов и др.). Являясь категорией когнитивной, концепт получает лингвокогнитивное толкование: способ и результат квантификации и категоризации знаний [9, с.6], квант структурированного знания [10, 7]; содержательная единица процесса концептуализации, посредством которого действительность преломляется в голове человека [11, 15]; относительно упорядоченная внутренняя структура, представляющая собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущая комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении.

С лингвокультурологической точки зрения концепт определяют как: «сгусток культуры в сознании человека»; «то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека» [12, 40]; «вербализованный культурный смысл», «семантическая единица «языка» культуры» [13, 10]; ключевое слово культуры, опорная точка менталитета [14]. Как видим, во многих определениях концепта общим признаком является то, что он определяется как: дискретная, объемная в смысловом отношении единица; глобальная единица мыслительной деятельности; единица коллективного сознания, имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой, состоящая из единства трех феноменов: языка, культуры, сознания.

Генезис и роль лингвокультурного концепта как глобальной ментальной (мыслительной) единицы в ее национальном своеобразии, как обозначения моделируемой языковыми средствами единицы национального сознания, единицы моделирования и описания национальной концептосферы в становлении и формировании огромна. Лингвокультурные концепты выполняют функцию посредников между человеком и той действительностью, в которой он живет.

Если рассматривать культуру как развернутую семиотическую систему, то музыку и музыкальную культуру можно трактовать как определенную музыкальную концептосферу, отражающую особенности сознания, восприятия, воспроизведения и передачи музыкальной информации в культуре. В процессе развития культуры, ее музыкального феномена складывается определенная

музыкальная концептосфера, в котором закрепляются типические элементы, формирующие представление о социокультурных особенностях музыкального языка эпохи или культуры. Музыкальная культура является своеобразным отражением культурных, психологических, философско-эстетических, социально-политических и других аспектов общественной организации и духовной жизни, поскольку этапы её эволюции обусловлены важнейшими вехами этнической истории.

Музыка обладает совершенно уникальной ролью, не имеющих аналогов в мировой литературе, являясь не только художественной ценностью, удовлетворяющей сугубо эстетические потребности этноса, но – как структурирующее ядро культуры. Такая многофункциональность дает основание рассматривать самобытность и уникальность духовной культуры как ключевой миромоделирующий элемент, способный самостоятельно и существенным образом определять концептуальную картину мира музыки.

В этнокультурных традициях, шкале духовных ценностей музыка всегда занимала особое место, поскольку несет в себе «знание предков», что свидетельствует о том сакральном значении, которое выполняла музыка в культуре. Музыка выражает гармоничность мироздания, его упорядоченность и бытийность, являясь основой триады: мир – человек – художественная ценность. «Музыка – особая субстанция, ей нет прототипов в природе. Самая важная её задача – познание мира, выраженное в особой форме… Музыка – это то средство, которым осуществляется раскрытие души человека и божественного духа, ей присущего» [16]. Музыка обладает поразительной устойчивостью, безошибочно «марикрующей» этническую её принадлежность. Свойство музыки нематериальность, устойчивость, стабильность, типичность, формульность – залог не только «полнокровного существования этноса», но и участие музыки (как и её контекста) в воссоздании модели системной целостности под названием «этнос». Музыка – это показатель эволюции мира и сознания.

Рассматривая картину мира в контексте культуротворческих приоритетов, мы сопоставляем музыку в картине мира и картины мира в музыке». Понятие «картина мира» включает два пласта: общеязыковую и национальную картину мира. Их единство проявляется как на уровне субъективного и объективного начал в мировидении человека, так и на уровне функционирования мировой культуры, где учитываются культурно-национальные аспекты и универсальные свойства языковых единиц.

Итак, картины мира, будучи достаточно самостоятельным образованием, взаимодополняют друг друга, внося свою лепту не только в представлении о человеке, мире, но и о многообразии связей человека и мира, связей опосредованных и детерминированных культурой. В процессе познания мира формируются две концептуально-когнитивные формы его постижения: «модель восприятия мира» и «картина мира». Они взаимосвязаны в единую систему, являются той формой, через которую и посредством которых человек «встраивается» или «вживается» в существующий мир.

1. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М : Наука, 1990. – С. 19.

2. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М : Наука, 1988. – 242 с.

3.Тер-Минасова С.Г. Вопросы изучения построения речи // Вестник МГУ. Серия XIX. Спец. выпуск. – 1998. – С.12-24.

4. Караулов Ю.Н. Культура речи и языковая критика // Русский язык в эфире: проблемы и пути их решения: Материалы круглого стола. – М., 2001. – С.44-50.

5. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М: Изд-во РУДН, 2008. – 331 с.

6.Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – 397с.

7. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и грамматики / Пер. с англ. А.Д. Шмелева. – М : Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.

8. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 824 с.

9. Воркачев С.Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. – М., 2003. – С. 5–12.

10. Карасик В.И., Стернин И.А. Антология концептов. – М , 2007. – 512 с.

11. Кубрякова Е.С. Концепт // Кубрякова Е.С., Демьянков В.З. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М: Изд-во МГУ, 1996. – С.90-93; Ришар Ж.Ф. Ментальная активность. Понимание, рассуждение, нахождение решений. – М.: Изд-во «Ин-т психологии РАН», 1998. – 232 с.

12. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 824 с.

13. Карасик В.И., Стернин И.А. Антология концептов. – М., 2007. – 512 с.

14. Колесов В.В. концепты культуры: образ – понятие – символ // Вестник СПб.ун-та. Серия 2. – 1992. – Вып.3. – №16. – С. 30-40.

15. Артемов В. Основание философии музыки. // Вячеслав Артемов (Материалы): Фонд духовного творчества. –М., 1997.

Түйін

С.С. Джансеитова, Г.М. Жаксымбетова. Әлемнің концептуалдық бейнесі

Әлемнің тілдік бейнесі әлемдегі әр ұлттың өзіндік ұлттық, этникалық және конңептуалдық бейнесін жиынтығы. Әлемнің конңептуалдық бейнесі тілдік бейнеге қарағанда әлдекайда бай, әлемнің ұлттық бейнесі тілдік бірліктердің мағыналары арқылы көрініс табады. Ал әлемнің конңептуалдық бейнесі адамзаттың қоршаған орта туралы білімінің жиынтық жүйесі, ол ұлт мәдениетінің бір сәттік көрінісі. Әр дәуірдің өзіне тән тілдік ерекшеліктері сол кезеңде өмір сүрген ұлттың ойлау деңгейін тануға көмектеседі, белгілі деңгейде сол ұлттың әлемдік бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қоғнитивті әлем бейнесі, әлемнің құндылығы.

Summary

S.S. Djanseitova, G.M. Zhaxymbetova. Conceptual picture of the world

Linguistic world absorbs and refracts a peculiar way to a greater extent is national (ethnic specific) conceptual picture of the world. Conceptual picture of the world richer linguistic world, national picture of the world is reflected in the semantics of language units through the values and associations. Conceptual picture of the world is a system of ideas, human knowledge about the world, it is the mental reflection of the cultural experience of the nation. Perceptions of reality captured in the language of a certain period, allow to judge about what people were thinking, reconstruct the main features of his world picture.

Key words: cognitive world view, value world

ӘОЖ 811.512.122'373.21

ОЙКОНИМДІК НОМИНАЦИЯНЫҢ ТАНЫМДЫҚ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

А.Н. Еламанова – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, II курс магистранты*

Аңдатпа. Қазақ елінің жер-су атаулары халықтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертеді. Қазақ халқының басынан өткен «сан қилы» заманда көптеген топонимдердің өзгеріске ұшырауына, ұмыт болуына байланысты жер-су атауларын зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Номинация немесе аталым – кеңістіктегі қандай да бір нысанаға, құбылысқа ат қою үдерісі адамның қоршаған ортаны тануы, катеғориялық аймақтарға бөлшектеуі барысында өтетін тұрақты әрі үздіксіз үдеріс. Әрбір тілдегі лексикалық бірліктер жиынтығы – тарихи ұзақ кезеңді қамтитын объективті және рухани дүниедегі сансыз көптеген заттарды, нысаналарды, болмысты, ұғым-түсініктерді тілдік номинаңиялау үдерісінің жемісі.

Мақалада қазақ халқының елді мекен, жер-су аттарынының пайда болу ерекшелігі, себебі, уәжділік белгілері жайында сөз болды. Ондағы мән мағына және де осы бойынша ғылыми еңбек жазған зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне талдама жасалынды.

Түйін сөздер: Ономастика, апеллятив, халықтық термин, ойконим, дүниетаным, ұлттық ерекшелік.

Топонимдердің лингвистикалық бірлік екенін олардың атқаратын қызметі анықтайды, жер-су атауларының негізгі қызметі атауыштық қызмет. Қазақ жер-су аттарын ономастикалық деңгейдегі тілдік бірліктер ретінде қарастырсақ, олар ономастикалық (топонимиялық) номинаңияның нәтижесі болып табылады. Әрбір тілдегі лексикалық бірліктер жиынтыгы тарихи ұзақ кезеңді қамтитын объективті және рухани дүниедегі сансыз көптеген заттарды, нысаналарды, болмысты, ұғым-түсініктерді тілдік номинаңиялау үдерісінің жемісі.

Қазақ халқының географиялық нысандарға ат қою негізіндегі тілдік танымдық әрекетін Б.Тілеубердиев былай түсіндіреді: "Адам қоршаған ортаны ландшафт ерекшеліктерін жер бедерін, сан алуан географиялық нысаналарды өзімен өз өмірі болмысымен түрлі заттар мен құралдармен түр-түс, пішін іс-қимылдармен т.б. көптеген құбылыстармен салгастырып салыстырып, ұқсатып барып таныған, сол таным процесі барысында атау қойған, номинацияланған" [1, 151]. Бұл жайында Н.Б. Мечковская: "Тұтас алганда біздің ақиқат болмысты қалай қабылдайтынымыз тілге байланысты емес, керісінше, болмыс әр алуан тілдерде түрліше бейнеленеді, бұл халықтың материалдық және қогамдық өміріндегі жагдайлардың түрліше болып келуіне қатысты мәселе" [2, 118]. Географиялық фактор этномәдени фактордың қалыптасу ерекшелігіне негіз болады.

Ономастикалық, оның ішінде топонимиялық атаулар екіншілік орында болып саналады, И.Заимовтың тұжырымдамасы: "Осылайша кез келген қазақ топонимі тілдегі топоним тудырушы сөзжасамдық дайын өнімді үлгілер бойынша не географиялық апеллятив, не өзге де кез келген жалпы немесе жалқы есімдер болып келетін лексикалық толық магыналы сөздердің топонимденуі (онимденуі) арқылы жасалады. Атаулар дайын тілдік элеметтерден пайда болады" [3, 26].

Номинативтік үдеріс – нақты болмыстагы заттар мен құбылыстарды сөздік таңбалармен белгілейтін тұрақты, әрі үздіксіз процесс. Бізді қоршаган орта (өзімізді қоса есептегенде) феномендерін атаудың көптеген тұрақты атаулары пайда болып, олардың қасиеттері атауыштық қызмет атқаратын үш компонентпен – атаушы, таңбалаушы, таңбаланушы тығыз байланысты [3, 15]. Топонимиялық номинация актілерінде атауыш ретінде адам, таңбаланушы ретінде аталу нысаны, ал таңбалаушы – сөздік белгі болып табылады. Мәселен, Ақтау – Маңгыстау облысының орталыгы, қала аты. Ақтау атауы Каспий теңізі жагасындагы ұлу тастардың үйіндісінен гасырлар бойы жиналып, сыгымдала пайда болган шагаладай аппақ тау. Атау тау жыныстарының түсіне қарай қойылган. Осындагы аппақ тау – таңбаланушы, Ақтау – таңбалаушы, халық – атауыш болады.

Топонимиялық номинация актілеріне адам, географиялық нысана және сөз (топоним) қатысатыны белгілі, мұнда негізгі ұйымдастырушы және шешуші рөлді адам атқарады. Топонимиялық номинация актісі үшін қандай да бір дайын тілдік элементті, аталатын нысананы таңдау – нақты атаушы адамга байланысты болады. Осылайша, топонимиялық номинацияда адам факторы – шешуші фактор болып табылады, сондықтан, географиялық нысаналарды атау аспетілерінің, уәждерінің, сипаттары мен тәсілдерінің басым бөлігі адамга қатысты болады және онымен тыгыз байланысты.

Кез келген географиялық нысананы атау үшін адамда осы әрекетке деген қажеттілік қалыптасуы керек. Табигилық немесе антропогендік нысаналарды атау – бұл, әрине, адамга, сол адам өмір сүріп отырган қогамга да аса қажеттілігімен түсіндіріледі. Ерте кездегі географиялық атаулар шын мәнінде топоним болмаган, себебі, олар жалпы және жалқы есімдер ретінде қолданылган, ягни, біріңгай жіктелмеген атаулар болды [3, 26]. Э.М.Мурзаевтың пікірі бойынша, ерте кездегі топонимия жергілікті географиялық терминдер болып саналған, сондықтан да сол кездегі адамдар тауды – тау, ал өзен мен көлді – су деп атаган [4, 50].

Әрбір атауыштық, соның ішінде топонимиялық акт – шынайы өмірдегі көпетеген заттар мен нысаналардың арасынан бір затты ерекше бөлу, оган ат беру қажеттілігінен туындаган әрекет нәтижесі. Номинация актісінің қажеттілігі, әрине, атаудың себебін, уәждерін, салдарын білдіреді. Атауды уәждеу - бақылап зерттеу үшін әртүрлі дәрежедегі ыңғайлы және алуан типті атауларда әр қырымен себеп-салдарлы байланыстар кешені. Тілдік белгілердің уәжділігін *мотивология* зерттейді, ол Г.М.Гинатуллин анықтамасы бойынша, *мотивология* – тіл дамуының белгілі бір кезеңіндегі сөздің уәждену деңгейі мен жағдайын зерттейтін лексикологияның бір бөлімі [5, 26].

Қазіргі когнитивтік психологияда қабылдау күрделі психикалық процесс ретінде бейнеленетін нысананың сезіну арқылы жасалған бейнесін құрылымдайды. Бұл процестің мәні алынған ақпаратты өңдеу нәтижесінде нысананы тану, психикалық құрылымдау әрекеттері сенсорлық және когнитивтік элементтерден жасалады. Жалпы аталым мен топонимдік аталым негізінде жатқан когнитивтік әрекеттер осындай мидың ақпаратты қабылдау, өңдеу, қорытуын сенсорлық, нейрофизиологиялық механизмдерімен тікелей байланысты.

Номинация барысында жасалатын осындай концептуалдық кодтау ерекшелігін түсіну үшін вербалдау процесіне тән процесті қабылдау және тану механизмдерінің басты ерекшеліктерін анықтап алу қажет. Қабылдау процесінің негізгі ерекшеліктерін психологтар мынадай схемада қарастырады: 1) база, профиль; 2) сканерлеу (көзбен шолу, көшірінді жасау); 3) бақылау нүктесі; 4)

зейіннің таратылуы-бөлшектенуі; 5) күш динамикасы; 6) кедергілер [6, 3]. О.Т. Молчанова қогнитивтік семантика үшін ең маңызды сипаты ретінде аталған қабылдау процестерінің ішінен 1 және 2 схемаларды атап көрсетеді. Номинация үдерісінің қогнитивтік сипатын түсіну үшін, алдымен оның негізінде жатқан менталды-психикалық құбылыстардың ішінен, коннекционистік теория тұрағысынан қарастыру тиімді екенін ғалымдар атап көрсетті.

Коннекционизм – қарапайым тілмен айтқанда, мидың нейрондық тармақ буындарының өзара әрекеттесуі арқылы ақпараттың мида, санада өңделу "сараптан (сүзгіден) өткізу", өзектелу т.б. менталдық-психикалық операциялар тізбегін, ретін көрсете алатын теориялық көзқарас. Бұл бағыттың басты идеясы – адам миының нейрондық құрылымын моделдеу арқылы ақпараттар жиынтығын қалыптастыру: ақпарат жинау, өңдеу механизмі алдымен жүйке жүйесінің тітіркенуі – қозғау салу – "ояту" (иннервация) – ақпараттық жинақтау – кері байланыс – бірінен соң бірі өтетін менталдық әрекет емес, бұлар өте қысқа мерзімдік қатар жүретін әрекеттер деп түсіндіріледі.

Объектіні категориялау үшін адам тұрақты әрі шектеулі тізімнен тұратын атрибуттардан таңдау жасайды: түр-түсі, көлемі, пішіні, тұтас не жеке бөлшектерінің құрылымы, салмағы, температурасы, қаттылық-жұмсақтығы, текстурасы (қатты заттың бет жағының сипаты – тегістігі, кедір-бұдырлығы) т.б. Бұл атрибуттар – объектінің жалпы атауын жасауға негіз болатын факторлар. Нысананың барлық ерекшеліктерінің ішінен оны өзге ұқсас нысаналар арасынан айрықша оқшауландырып, даралап тұрған ерекше белгісі тілдік тұрғыдан кодталады.

Адам (наминатор) тік тұрған (вертикаль) позициядағы нысаналарды, яғни тік бағытты (ориентация), (мысалы, тау, төбелер, биіктер мен сарқырама т.б.) және көлденең (горизонталь) бағытты (көлдер, өзендер, сай, адырлар т.б.) ажыратады. Қазақ топонимиясында тік және көлденең созылған объектілердің ұзындығы, көлденеңі, биіктігіне байланысты мынадай тілдік маркерлер жиі кездеседі: ұзын, кең, келте, мұқыр, тұқыл, тоқал, қысқа, шолақ, биік, төмен. Психологтардың байқауынша, нысандарды идентификациялағанда көзге ілінетіні көлденеңнен гөрі тіктік фактор екен. Демек адамның визуалды қабылдауына, көз деңгейі аяқ астынан, жер бетінен биік тұрған нысанаға бірінші ілігеді. Бұл жерде қабылдау барысында объектінің фокусы, перспективтік көрінісі - екі нысананың бір-бірінен және номинатордан алыс-жақын орналасуы ескеріледі. Кеңістіктегі нысананы таяу қатар тұрған екінші бір нысанаға байланысты оқшаулау (локальдау)- адамның психофизиологиялық табиғатында бар қогнитивтік қызметі [7, 18-19].

Топографиялық кеңістікте, мысалы, тау массиві фон қызметін атқарса, онда ерекше көзге түсін оқшаулана көрінін тұрған шоқы фигура ретінде қабылданады. Мәселен, Алатау тауындағы Комсомол шыңы ерекше көзге түседі. Өз кезегінде таудың өзі, біздіңше, аспан аясында фигура қызметін атқарады. Осыған қатысты қогнитивтік семантикадағы "контейнер" принципіне негізделген Е.С. Кубрякованың теориясын физикалық нысандардың ішкі кеңістігі – қуысты атауға болады [8, 3-6]. Топонимияда ішкі кеңістігі бар нысаналарға көл, қала іші, үңгір, ғимараттарды т.б. жатқызуға болады. Мұндай нысандардың сырт шекаралары, сырт кеңістігі болғандықтан, олар адамдармен ішкі кеңістік арқылы қарым-қатынасқа түсе алады.

Жалпы нысананы перцептивтік арналар арқылы қабылдау, адам жадында түрлі деңгейдегі қогнитивтік өңдеуден өткізу, тұжырым жасау сынды менталды операциялар айтып, жазып отырғандай - бірден соң бірі, баяу жүретін психофизиологиялық әрекеттер сияқты түсінілмеуі керек. Бірнеше менталдық операция, бір затты көру, сезіну, санадағы білім қорымен, тәжірибемен салыстыру, артығын алып тастау сияқты қас қағым сәтте өтетін әрекеттер деп түсіну керек. Яғни оларды дискретті (шашыраңқы, тізбектелген емес) емес симультанды (синтезделген жиынтық) операциялар тұрғысынан түсіну қажет.

Қазақ халқының нысананы алыстан көру – "перспективалық" қогнитивтік қабілеті де, жақындағыны көру, оның ұсақ белгілеріне дейін еңжей-теңжейлі ажырату сынды қогнитивтік қабілеті де жоғары дамыған деуге болады. Мәселен, қала, орман тұрғыны мен дала тұрғынының алыстан-жақыннан көру қабілеті, қалыптасқан дағдылық қабілетіне байланысты, бірдей емес.

Адам нысанаға қатысты оның "кеңістікте орналасуы" деген уәждік белгіні айырып, нысаналарды бір-бірімен салыстырады, бағдар қоршаған орта, заттарға бағытталады, адам одан өзін тыс қояды. Кеңістіктегі нысаналардың орналасуын көрсеткенде географиялық атауларға мынадай семантикалық белгілер кіреді: жоғарғы, төменгі, бас, орта, бет, аяқ, оң, сол, шет, арт. Мысалы: Ортақағыл, Аяққамыс, Бетағаш, Шетшоқы, Мұзарт.

Сөз сананың түрлі құрылымдарын объективтендіріп, белсендіреді, сөйтіп санада түрлі бейне, әсер, суреттер т.б. туғызады. Сана құрылымдарын белсендіру үшін аталым процестері оның алдын алуы қажет. Бұл жағдай когнитивизм мен ономасиоллоғияның тығыз байланысты екендігін көрсетеді. Себебі номинация мидың заттық дүниемен де, абстракциялау қызметімен де байланысты. Нысананың атауы нысана туралы жан-жақты ақпарат жинап беруді мақсат тұтпайды, атау нысана туралы білімнің наминаторға маңызды болған бір бөлігіне ғана жүгінеді. Қандай да бір объектінің атауға негіз болатын айрықша, когнитивтік тұрғыдан зейін мен назарға іліғетін бөлігі-қасиеті болатындығы белгілі. Қоршаған дүниенің тілдік деңгейдегі сипаттарны зерттеуге адамның қоршаған ортаны қабылдайтын бес түрлі сыртқы сезіну перцептивтік модустары қатысады: "көру арқылы сезіну" перцептивтік модусы, "есту арқылы сезіну" модусы, "кинестетикалық (адамның тері, ет арқылы) сезіну" модусы, "иіс сезу" перцептивтік модусы, "дәм сезу" модусы.

"Көру арқылы сезіну" - сырт-пішін, биік-аласа, ұзын-қысқа, алыс-жақын, жоғары-төмен және түр-түс субмодустары болып бірнеше типтерге бөлінеді. Мысалы: *Жалпақтөбе, Кебежетас, Биіксарықұм, Аласа, Ұзынағаш, Қысқатоған, Ақбастау, Жиренкөл т.б.*

"Кинестетикалық-тактильді перцептивтік модусы" – Н.Уәли терминологиясында "тәнбейне" деп көрсетіледі. Ыстық-жылы-суық сөздері арқылы вербалданады [9]. *Жылыбұлақ, Жылысай, Жылысу, Ыстықкөл, Суықтөбе, Суықтоғай, Тассуыққоба;*

"Иіс сезу" перцептивтік модусы – Н.Уәли терминологиясында "иісбейне" деп көрсетіледі. Бұл модуста көбіне жағымсыз ассоциациялы белгі кездеседі: *Сасықбұлақ, Сасықкөл, Сасыққор.*

"Дәм сезіну" перцептивтік модусы - Н.Уәли еңбегі бойынша "дәмбейне" бұл да жағымды және жағымсыз дәмнің вербалдануы арқылы жасалады. Мысалы, *жағымсыз дәмге байланысты: Тұзкөл, Ащысай, Ащыбұлақ, Дәмсіз құдық; жағымды дәм: Тұщыкөл, Балдысу, Тәттіқұдық, Дәмдіақ.*

"Есту арқылы сезіну" перцептивтік модусы – негізінен ғидронимдік атауларға тән болып келеді яғни, судың ағу сипатын білдіреді. Мысалы: *Күркіреуік, Даңғырлақ, Гүлдір, Дүбіркөл, Бырқылдақ т.б.*

1. Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. Арыс. А.: 2006

2. Мечковская Н.Б. Язык и общество// Общее языкознание/ Под.ред. А.Е.Супруна. Минск, 1983

3. Теория и методика ономастических исследований. Москва, 1986.-255 б.

4. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики.- Москва, 1974

5. Г.М.Гинатуллин. К исследованию мотивации лексических единиц (на материале наименования птиц). Автореферат.дисс.канд.наук. Алма-Ата, 1973.29 б.

6. Молчанова О.Т. Проприальная номинация в свете когнитивизма// Вопросы ономастики. Екатеринбург. 2006, №3

7. Р.Қ. Құрмашқызы. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері, Алматы 2010

8. Кубрякова Е.С. Семантика в когнитивной лингвистике. О концепте контейнера и формах его объективации в языке// Известия АН. Серия литературы и языка. 1999

9. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері, Алматы 2007

Резюме

А.Н. Еламанова. Познавательно-лингвистическая особенность ойконимной номинации

Топонимика казахского народа показывает нам историю предыдущих веков. Сейчас исследование топонимики является актуальной проблемой, так как из-за того, что казахский народ пережил много ситуаций, многие топонимы были забыты.

Номинация или название это – постоянный и непрерывный процесс наименования человеком познавшего окружающий мир какого либо явления, каторое происходит в разделении на категориальные зоны. Из каждого языка лексические еденицы включают в себя исторические этапы обьективного и духовного мира вещей, понятий, объектов, явлений языковых процессов.

В данной статье рассматриваются причины, признаки и особенности происхождения географических имен казахского народа. По их значению и проводится анализ научных работ ученых занимающихся этой тематикой.

Ключевые слова: ономастика, апеллятив, народный термин, ойконим, мировоззрение, национальная особенность.

Summary

A.N. Elamanova. The cognitive-linguistic feature of oiconimic nomination

Kazakh commonwealth had a name of location and each of then means history of previos century. Kazakh people experienced a lot of different situations from history and it makes our toponomy to lost, that is why it is one of the actual them to research place-name.

Nomination or name-is a constant and continuous process of nomination a person perceives the world around of any appearance, which happens in the division into categorical zone. Each language lexical units include historical stages of objective and spiritual world of things, concepts, objects, events of linguistic processes. This article describes reasons, signs and peculiarities of origin of geographical names of Kazakh nation. By their meaning conducted analyzes of scientific works of scientists which engage in this subject.

Key words: onomastics, appellative, People's term, oikonym, outlook, national characteristic.

ӘОЖ 811.512.122:39

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР – ЭТНОЛИНГВИСТИКА МЕН ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУДЫҢ БАСТЫ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ

Т.Н. Ермекова – *ф.ғ.д., профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,*
Л.М. Әділбекова – *ф.ғ.к., проф. м.а. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,*
Қ.Ә. Әбидін – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, 1-курс магистранты*

Аңдатпа. Ұлттық өмірдің айнасы іспетті болып табылатын халықтың болмыс-тіршілігінің, мәдениетінің құпия қырларын тіл арқылы зерттеудің негіздемесі әрбір жеке сөздер мен сөз орамдарын, сөз тіркестерін зерттеуден бастау алады. Тіл – өз халқының өркениетін, мәдениетін, таным-талғамын бейнелеумен қатар, келешек ұрпақтың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда маңызды әрі шешуші рөл атқарады. Бүгінгі күнге дейін келіп жеткен тіл, мәдениет, дәстүр – халықтың бастан өткерген тағдыр-талайының куәсі, оның сарқылмас байлығы. Бұл ғылыми мақалада ұлттық тіліміздің сөздік қорының терең қабаттарынан орын алатын фразеологизмдердің зерттелуіне тоқталып, олардың бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, әдеби тіл дамуы кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі екендігіне баса назар аударылады. Сонымен қатар фразеологизмдер халық мәдениетімен, тарихымен, тілімен тікелей байланысты этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың негізгі зерттеу нысаны ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Фразеологизм, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, тіл, ұлт, мәдениет.

Әлемдік ғылым мен білім жоғары интеграциялық деңгейде тұрған жаңа ғасырда тек қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті емес, сонымен бірге бүкіл әлемдік өркениет пен мәдениеттің қазіргі кезде түбегейлі өзгеруін көріп отырмыз. Әлем халықтарының мәдени мұрасы – адамзатқа ортақ рухани құндылықтар қазынасы. Әр халықтың ұлттық мәдени ерекшеліктері оның ғасырлар бойы жасаған тілінен көрініс табады.

Адам баласын табиғатпен біртұтас, үндес жаратылыс десек, оның тілі – адамзат жаратылысының басты қасиеті, ерекшелігі. Сондықтан адамзат тілінің табиғатын зерттеу бүкіл адамзат болмысын танып, білумен тең. Адамзат болмысы әр халықтың, ұлттың тарихымен тығыз байланысты. Демек, халықтың басынан өткен тарихи кезеңдері, ділі мен діні, өмірі мен өнері тілінде көрініс тауып жататындығы сөзсіз.

Тіл арқылы ғана біз халықтың мәдениетін, дүниетанымын танимыз. Ал мәдениет – сан ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың рухани құндылығын қамтитын, ұлттық дүниетанымынан хабардар ететін сананың жиынтығы. Мәдениет деген біз – қоғамдағы жинақталған және жинақталатын материалдық және рухани құндылықтардың қоры. Ол үнемі тарихи даму үстінде болып, адамның жеке тұлға болып қалыптасуына белгілі ықпалын тигізеді.

Мәдениет – адам баласының қоршаған ортасы. Ол үйде де, түзде де адамдардың іс-әрекетінің, жүріс-тұрыстарының, сөйлеген сөздері мен тындырған істерінің айнасы. Сондықтан да ұлттық мәдениеттің болмыс-бітімі ұлттық рухпен біте қайнасып, бірге қалыптасады. Рухы күшті ұлттың

мәдениеті де өзгеше. Мәдениеттің өзегі, оның өзіндік даму дәрежесінің көрсеткіші болып табылатын дәстүр мен жаңашылдықтың сипаты, сырт әсерге берілгіштігі де мұндай рухы күшті ұлттардың мәдениеттерінде тіршілікке лайықты үйлесімін тапқан.

«Лингвомәдениеттану» термині соңғы уақытта фразеология мектебінің өкілдері В.Н.Телия мен В.В.Воробьев еңбектерінен бастау алса, мәдениеттану идеялары Г.В.Степанов, Ю.А.Сорокин, Г.З.Черданцева, И.Г.Ольшанский, В.А.Маслова т.б., қазақстандық ғалымдар Н.У.Уәлиев, Г.Н.Смағұлова, А.М.Алдашева, А.Д.Сейсенова, А.И.Ислам т.б. тілші-ғалымдар еңбектерінде жарық көрді.

Лингвомәдениеттанудың айналысатын мәселелері тың емес, өткен заман мен бүгінгі күнді жалғастыратын халық мұралары. XIX ғасырда В.Гумбольдт, Ф.И.Буслаев, А.А.Потебня, А.Н.Афанасьев, кейіннен Э.Сепир, Н.И.Толстой, В.Н.Телия, Ю.С.Степанов, Н.Д.Арутюнова, В.В.Воробьев сынды ғалымдар бұл мәселелермен айналысып, олар тіл – мәдениет құралы екендігін, оның бөлігі, қалыптасуының бірден-бір шарты екендігін атап көрсеткен болатын.

Мәдениеттің ұрпақтан-ұрпаққа тілсіз жетуі мүмкін емес. Демек, мәдениеттің қай түрін алсақ та, оның түрі мен мазмұны тек тіл арқылы ғасырдан-ғасырға сақталып, беріліп отырған. Ендеше, тіл арқылы мәдениеттану – ұлттың, халықтың кешегісі мен бүгінгісін тану [1, 9-18].

Этнолингвистика термині ғылымда Б.Уорф пен Э.Сепирдің тіл фактілерін этнос мәдениеті мен жеке тұлға тұрғысынан қарастыратын теориясынан қалыптасып, «Сепир – Уорф болжамы» деген атқа ие болған.

Этнолингвистика идеясын одан әрі дамытқан, оны әр қырынан және әр деңгейде қарастырған В.Гумбольдт, В.Вундт, А.А.Потебня, Г.Шухардт, Ф.де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ т.б. ғалымдардың зерттеулері этнолингвистиканың «этнос пен этнос тілі» негізінде қалыптасқандығын дәлелдей түссе, Н.И.Толстой, В.Н.Топоров, В.В.Иванов, А.Ф.Журавлев т.б. орыс ғалымдары этнолингвистиканы тек «көне дүниені» зерттеуші ғылым деп танып, оларды байырғы халық тілінен, жергілікті тіл ерекшеліктерінен іздеу үрдісін ұстанғаны да белгілі.

Қазақ тіл білімінде этнолингвистиканың ғылыми-теориялық алғышарттары Ә.Т.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.М.Копиленко т.б. ғалымдардың зерттеулерінде жасалса, Р.Сыздық, Н.Уәлиев, Ж.А.Манкеева, Б.Қалиев, Р.Авакова, Г.Смағұлова, С.Сәтенова, Р.Шойбеков, Қ.Ғабитханұлы, А.Жылқыбаева, Ш.Сейітова, Ш.Қарсыбекова т.б. ғалымдардың жұмыстарынан этнолексиканың зерттелуіне байланысты этностың рухани-материалдық мәдениетіне қатысты құнды деректерді кездестіруге болады.

Тіл арқылы мәдениеттану аспектілері қазақ тіл білімінде 1980 жылдан былай қарай ғылыми негізде сөз етіле бастады. Әсіресе, қазақ тіл білімінде «тіл және мәдениет» мәселелеріндегі сабақтастық туралы ғылыми тұжырымдардың пайда болуы, сондай-ақ, ғасырдың соңғы жиырма жылында зерттеу материалдарының аясы кеңін, толыға бастауы академик Ә.Т.Қайдаров есімімен байланысты.

Белгілі ғалым Ә.Т. Қайдаров осы пәннің мақсаты мен міндеттері жөнінде айта келе мынандай тұжырым жасайды: «Этнолингвистика, егер оның түп-тамырына тереңірек үңілсек, этнография мен лингвистиканың жай қосындысы емес, бір шаңырақ астында әрқайсысы өз бетінше тон пішін, өзінің жырын жырлайтын шартты түрде ғана қосарласқан дүние емес, этнолингвистиканың объектісі – этнос және тіл, тілсіз этнос, этноссыз тіл өмір сүруі мүмкін емес».

Кез келген тілдің қоғамда, өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі – коммуникативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін қажетті қызметі. Оның екінші қызметі көркем шығарма тіліне тән, адам баласына образ арқылы ерекше әсер ететін, ләззат сыйлайтын, эстетикалық қызметі. Ал, тілдің үшінші бір қызметі, ғылыми терминмен айтқанда, аккумулятивтік қызметі деп аталады. Яғни, ол тілдің ғасырлар бойы дүниеге келін, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізін отыратын иғілікті қасиеті.

Этнолингвистика бізді көбіне-көп тілдің осы қасиетін зерттеуге, этнос тілінің байлығын мүмкін болғанынша толық қамти отырып, оның ішкі мазмұнына, терең үңілін, қыр-сырын анықтай түсуге бағдарлайды [2, 18-19].

Қазақ тіл білімінде этнолингвистикалық зерттеулердің ара-жігіне, яғни зерттеу материалдарына назар аударсақ, онда елтануға да, лингвомәдениеттануға да қатысты тілдік фактілер аралас ғылыми

нысанаға айналғаны байқалады. Соған қарамастан, ұлттық ұғымдарда сақталған халық дүниетанымы, яғни бүкіл болмысы «этностың тіл айнасында бейнеленуі» деген ғылыми тұжырымнан туындайтын этнолинғвистика саласынан тіл арқылы мәдениеттанудың басқа да бағыттары бастау алатынын, әрі ұлт менталдылығының негізін айқындайтын бағыттар екенін баса айту керек. Әрине, этноғрафиялық түсінік ұғымдарды меңгермейінше ұлттың өмірлік көріністерін, салт дәстүрі мен талғам танымын білу мүмкін емес.

Тіл, әрине, бір адамның ғана меншігі емес, мәселен, қазақ тілінде бүтін бір ұлт, халық сөйлейді. Тіл арқылы бүкіл қазақ ұлты өмірлік көріністердің тұтас мәліметін жинақтады. Осы мәліметтер арқылы адамдар сол тілде сөйлейтін бір ұлттың тұтас өмірлік көріністерінің айнасын көз алдыңызға әкеледі. Тіл бір адамның меншігі емес десек те, сол тілде сөйлейтін жеке адам өз ұлтының бүкіл бітім-болмысы, өмірлік тәжірибесін, дәстүрлерін меңгеру, сіңіру арқылы ол да өз тарапынан ұжымдық мәдениетке үлесін қосады. Тіпті үрім бұтағына дейін отбасында ана тілі арқылы үйренген, білген қасиеттерін дарытуға ұмтылады, дәстүр жалғастығын үзбейді. Осындай ерекшеліктері арқылы тұлға ретінде ұлт өкілі болып сақталады.

Линғвомәдениеттану – этномәдени және этнопсихологиялық факторлар мен тілдегі ұлттық-мәдени мағына компоненттерімен қоса, тіл арқылы мәдениеттану бағытында жазылған еңбектерді зерделей отырып, әрі қарай тілдің дәл қазіргі қолданыс қызметінде көрінетін ұлт менталитетін ешбір идеологиясыз заманға сай болған келбетін таныту. Бұл ретте тіл – ұлт – мәдениет дейтін үштік линғвомәдениеттану пәнінің зерттеу материалдары болмақ.

Қалай дегенмен де, тіл арқылы мәдениеттанудың ғылыми үлгілері: этнолинғвистиканың, елтанудың, линғвомәдениеттанудың пән ретіндегі жалпы және ұқсас мақсаттары мен міндеттері – ұлт тілі арқылы ұлтты тану, ойлау жүйесінің ерекшеліктерін айқындау, бір сөзбен айтқанда, ұлттық менталитетті айқындау, басқалардан айырмашылығын көрсету. Демек, әр түрлі ұлт тілдері адамдардың ойлау жүйесі мен өмірлік тәжірибелеріне әр түрлі дәрежеде әсер ететіндігін естен шығармау [3,154-160].

Тіл әрбір елдің, әрбір ұлттың тарихын, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін, тінті сол ұлттың өз болмысын танытатын, оны сақтап қалатын, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін табиғаты күрделі құбылыс болып табылады. Тіл адамның ой-санасы, танымы мен түсінігі, адамзат қоғамымен бірге өзгеріп, бірге жасасып келеді. Сол себепті тілдегі кез келген ұғымдар негізінде сол халықтың болмыс-бітімі, тұрмысы, мінез-құлқы мен халықтың рухани мәдениеті жатыр деуге әбден болады. Осымен байланысты кез келген тілдік құбылыстың табиғатын, оның тек тілдік заңдылықтарына сүйенін қоймай, сонымен қатар халықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне, ұлттық болмысына назар сала қарау тіл білімінің линғвомәдениеттану саласының үлесіне тимек.

Линғвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этика-эстетикалық, рухани және тұрмыстық қатынастар мен олардың заңдылықтарын тілдік құрал арқылы зерттейтін тіл білімінің бір бағыты. Линғвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты – ұлттық болмыстың тілдегі көріністерін, тіл фактілері мен халықтық танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтау [4, 1,2].

Кез келген халықтың халықтығы мен ұлттық болмысын танытатын оның әр алуан өнері болса, сол «өнердің алды – қызыл тіл» деген даналық сөз бар. Тілдің байлығын, терең тұңғиық сырлары мен құпияларын ашқан, сұлулығына тамсанып, шебер қолдана білген, сол тілде сөйлейтін халықтың кеменгерлігі мен даналығы екені сөзсіз.

Тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігін құрап тұратын тілдік бірліктер – фразеологизмдер. Фразеологизмдер – халықтың тұрмыс-салтының, әдет-ғұрпының, мінез-құлқының, өмір сүру ортасының, тұрмыс-тіршілігінің, экономикалық және саяси көзқарастары мен өзгерістерінің және т.б. айнасы[5,16-17].

Қай халықтың болмасын өткен өмірін, тіршілігін сипаттайтын сөздер мен сөз тіркестерінің ұлт тілінде сақталуы, әрине сол ұлттың мәдени өмірінен толықтай хабар береді. Бұл әсіресе мағынасы тұтас, қолданылуда тиянақтылығын сақтайтын, құрамы тұрақты, дайын күйінде қолданылатын фразеологиялық тіркестерде өте жақсы байқалады. Сондықтан да қазіргі зерттеулерде фразеологизмдер линғвомәдениеттану, этнолинғвистика салалары аясында жан-жақты зерттеле бастады.

Лингвомәдениеттанудың этнолингвистика, әлеуметтік лингвистикамен тығыз байланыстылығы сонша, тіпті, орыс ғалымы В.Н.Телия лингвомәдениеттануды этнолингвистиканың бір бөлігі деп санайды. Бұлар өзара ұқсас болғанымен, екі түрлі ғылым салалары екендігіне еш күмәндануға болмайды. Тіл мен мәдениеттің байланысы лингвомәдениеттанудан бұрын этнолингвистикада қарастырылғаны тарихи шындық.

ХХ ғасырдың соңына қарай мәдениетке ерекше көңіл бөлініп, мәдениет пен ұлт сабақтастығы, мәдениет пен әдет-ғұрып сабақтастығы қатынастарына орай зерттеудің жаңа тәсілдері мен жаңа нысандары қолға алынуда.Тіл құпиясын ашу адамзат сырын танумен барабар. Тіл мәдениеттің қайнар көзі бола тұра, ол тілдің құрамдас бөлігі, сонымен қатар мәдениеттің өмір сүру шарты, тәсілі болып табылады.

Халық мәдениетінің ұшқыр іздері тіл арқылы көрініс табады. Тіл нәзік болғанымен, оның табиғаты күрделі, сондықтан да әлем бейнесі адамзат тілінде әр қилы бейнеленеді. Демек, адамның тұлға ретінде жетіліп, өсуі оның сөзді қаншалықты дәрежеде меңгеруіне, сөз мәдениеті мен шеберлігін қаншалықты білетіндігіне тікелей тәуелді. Адамның қоғамдағы орны сөз әлемін меңгеру дәрежесіне, тіл құпиясы мен сырын қаншалықты ұғынуымен байланысты. Ұлт мәдениетінің сақталуы ұлт тілімен тікелей байланысты. Тілсіз мәдениеттің, рухани байлықтың сақталуы мүмкін емес. Тіл мәдени информацияны сақтап қана қоймайды, сонымен қатар ол туралы білімдерді жинақтап, сұрыптап, қажетінше қайта жаңғыртып отырады.

Қазіргі ғылымда тіл теориясы мен мәдениет теориясының тоғысуында пайда болған тіл білімі саласы лингвистикалық мәдениеттану (лингвокультурология) деп аталады. Лингвистикалық мәдениеттану ғылымы – тіл білімі мен мәдениеттанудың шегінде пайда болған, халық мәдениетінің тілдегі сақталған көрінісін зерттейтін сала [5, 31-32].

Қазіргі уақыттағы тіл арқылы мәдениетті тану лингвомәдениеттану пәнінен бұрын этнолингвистка ғылымында сөз болған және әлі де жалғасын тауып келе жатыр. Дегенмен, бүгінгі күні аражігін ажырата қоймаған осы екі ғылым саласынан көп жағдайда ортақ, ұқсас жақтары болғанмен, өзіндік ерекшеліктері айқындалу үстінде. Оны төмендегі зерттеушілердің ой-пікірлерінен байқауға болады.

Зерттеуші А.Исламның пікірінше, қазіргі лингвистиканың құрылымдық, яғни, тілді өз жүйесі ішінде ғана зерттеу парадигмасының антропоцентристік қағида негізінде - сол тілдің иесі болып табылатын адаммен, оның (тілдің) функционалды қолданыс табатын әлеуметтік орта, тарих, мәдениет пен танымдық үрдіспен байланыстыра зерттеулердің нәтежиесі болып табылар соңғы он жыл көлемінде тіл мен мәдениеттің өзара байланыс тетіктері мен жалпы ұлттық дүниетаным, ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісін зерттейтін лингвомәдениеттану ғылымы пайда болды [6, 5].

Лингвомәдениеттану – тілдің корреспонденциясы мен мәдениеттің өзара қатынасының синхронды түрін зерттейтін және сипаттайтын этнолингвистиканың бір бөлшегі дей келе, В.Телия лингвомәдениеттануды былайша анықтайды: «но безусловными фаворитами в этой области являются фразеологизмы, обретшие роль стереотипов культуры, чья образно-ситуативная мотивированность связана с мировидением народа – носителя языка, так как средством воплощения культурно-национальной специфики является его образное основание, а способом указания на эту специфику будет интерпретация этого образного основания в установках, символах и т.п. культуры» [7, 217].

Сондықтан да фразеологизмдер өткен тарихты тасымалдаушы, келер ұрпаққа жеткізуші халқымыздың жалпы рухани өмірін, талай ғасырғы тағылым жүйесін, ата салтын, әдет-ғұрпын қайта түлетуде ерекше маңызды орын алатындығын естен шығармауымыз керек.

Мәдени-тілдік ұжымның (халықтың, ұлттың, этностың) байырғы дүниетанымы, дүниетүйсігі, салт-дәстүрі, жеке сөздерге қарағанда фразеологизмдерде молырақ қордаланған. Сондықтан фразеологизмдердің этномәдениеттің қоймасы, этномәдениетті сақтаушы және бүгінгі заманға жеткізуші қызметтері көрер көзге ұрып тұрады.

Қысқасы, фразеологизмдерде Адам, Қоғам, Табиғат жөнінде тілдік ұжымның сан ғасырлық дәстүрлі білімдер жүйесі сақталған. Фразеологизмдер тіл қазынасының ерекше бір қымбат дүниесі – сөз жүлгесінің ішінде шоқтығы болып көрінетіні де сондықтан [8, 9].

Тіл мен мәдениетті сабақтас зерттеген ғалымдар, соның ішінде қазақ ғалымдары Ә.Қайдаров, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова, т.б. мәдениетті тілден бөліп алып қарамай, тіл – мәдениеттің бір көрінісі, ол екеуінің арақатынасы ерекше маңызды деп санайды. Себебі, кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленін, көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетіні

белгілі. В.Гумбольд айтқандай: «Ұлттың өзіне тән, іштей дамитын рухы бар, сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл».

Лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты – ұлттық болмыстың тілдегі көріністерін, тіл фактілері мен халықтық танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтау болып табылады.

Этнолингвистиканың негізгі бірліктерінің бірі – фразеологизмдер әр халықтың дүниетанымы, әдет-гұрпы, салт-санасы мен ұлттық мәдениетінен хабардар етеді. Фразеологизмдер арқылы халықтың барлық келелі ой, пікір-түсінігі сырлы сөзбен кестеленін беріледі. Олар адамның құлақ құрышын қандырып, сезіміне әсер етін, ойындағы бейнелілікті жандандырады. Тіл-тілдегі фразеологизмдер белгілі бір дәрежеде сол ұлттың мәдениеті мен тұрмысынан хабар жеткізуші ақпараттық бірлік боп саналады. Осы тұрғыдан келгенде фразеологимдер – лингвомәдениеттанудың да бірлігі боп саналады. Тіліміздегі фразеологизмдер – халқымыздың ұлттық ерекшелігін көрсететін басты байлығымыздың бірі.

Фразеологизмдер тіл байлығы ретінде тек сөз өнерінің өрісін кеңейтін қана қоймай, сонымен қатар ерте замандардан бергі барша рухани өміріміздің байлығын, оның қыр-сырларын өз бойына жинап, жан-жақты сипаттайды. Тек фразеологизмдер гана халықтың өткен өміріндегі әр кезеңдерінен алуан түрлі құбылыстар мен оқиғаларды өрнекті тілмен суреттеп, бүгінгі уақытпен үндестіреді, тілдің ажарын кіргізін, оның құдіретін арттыра түседі.

Тілде әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысаналары сақталады. Халықтың сондай ерекшеліктері мәдениеті, әдет-гұрпы, әдеби мұралары тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырады. Жалпы қай қоғамда болмасын мәдениеттің барлық саласы тіл арқылы дамиды. Қандай халық болмасын оның ұлттық тілі кешегі өткен тарихынан хабар берін, кешегі мен бүгінгінің арасында байланыс орнатады.

Фразеологизмдер тіл байлығы ретінде тек сөз өнерінің өрісін кеңейтін қана қоймай, сонымен қатар ерте замандардан бергі барша рухани өміріміздің байлығын, оның қыр-сырларын өз бойына жинап, жан-жақты сипаттайды. Тек фразеологизмдер гана халықтың өткен өміріндегі әр кезеңдерінен алуан түрлі құбылыстар мен оқиғаларды өрнекті тілмен суреттеп, бүгінгі уақытпен үндестіреді. Сондықтан фразеологизмдер халықтың рухани әрі заттық мәдениеті мен тарихына, салт-дәстүрі мен ұлттық дүниетанымына байланысты зерттеуді мақсат ететін тіл білімінің жаңа да құнарлы саласы – этнолингвистика мен ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен халықтың танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтайтын лингвомәдениеттану ғылымдарының бағалы тілдік бірлігі болып саналады.

1. Оспанова Ф.А. Фразеологизмдер уәждемесінің лингвомәдени аспектісі: фил. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2006. – 130 б.

2. Қайдаров Ә.Т. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1995-№10.–18-22 б.

3. Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері: док.дисс. – Алматы, 1998. – 292 б.

4. Жунусова В.Д. Лингвомәдениеттаным және қазақ кино тілінің ұлттық сипаты. – Алматы, 2010. – 80 б.

5. Авакова Р.А. Қазақ фразеологизмдерінің семантикасы: фил.ғыл.док. ғыл.…дисс., – Алматы, 2003. – 199 б.

6. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: фил. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2004. – 129 б.

7. Телия В.Н. Русская фразеология. – Москва, 1996. – 284 б.

8. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы, 2007. –711 б.

Резюме

Т.Н. Ермекова, Л.М.Адилбекова, К.А.Абидин. Фразеологизмы – основной объект исследования этнолингвистики и лингвокультуроведения

Исследование культуру народа через его язык начинается с изучения отдельных слов и словосочетаний, которые являются отражением жизни народа. Язык является главным фактором представляющий культуру, менталитет, познавание мира того или иного народа, так же имеет огромное влияние в формирований духовной

культуры. Цель данной статьи исследование фразеологизмов и фразеологизмы как главный объект исследования этнолингвистика и лингвокультурологий.

Ключевые слова: Фразеологизмы, этнолингвистика, лингвокультурология, язык, наӊия, культура.

Summary

T.N.Yermekova, L.M. Adilbekova, K.A.Abidin. Phraseologisms - main object of investigation of ethnolinguistics and lingvo-kulture sciences

Study the culture of the people through his language begins with the study of individual words and phrases that reflect the life of the people. Language is a major factor represents the culture, mentality, cognition of the world of a people, it also has a huge impact in shaping the spiritual culture. The purpose of this article, a study of phraseology and collocations as the main object of study ethnolinguistics and linguocultural.

Key words: phraseological units, ethnolinguistics, linguocultural, language, nation and culture.

ӘОЖ 800.81

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕҒІ СӨЗ МАҒЫНАЛАРЫНДАҒЫ ПАРАДИҒМАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МӘСЕЛЕСІ

С.А. Жиренов– *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты*

Аңдатпа. Тіл біліміндегі сөз магыналарына парадигмалық қатынастардың қатысы – сөз семантикасының қолданысына тікелей байланысты болады. Қазіргі лингвистикалық зерттеулерде бұл мәселелерді әралуан сала аясында қарастырылу үстінде. Сөз магыналарындағы парадигмалық қатынас мәселесі қатысымдық және танымдық мағынаның тілдегі көрінісінен байқалады. Сөз магынасындағы парадигмалық қатынастар ақиқат әлемдегі заттар мен құбылыстардың бейнесі мен адам ойының қызметі нәтижесіндегі тілдік бірліктердің қолданысқа түсуін қарастырады. Лексикалық бірліктердің семантикалық табигаты қолданыс барысында, ягни парадигмалық қатынасқа түскенде ашылады. Сондықтан да, лексикалық бірліктердің мағыналық қолданысы дискурс барысы мен коммуникативтік акт аясында анық көрінеді. Коммуниканттар сөйлеу актісі барысында лексикалық бірліктерді магыналық мазмұнына сай парадигмалық қатынас аясында пайдаланып, өзара түсініседі. Соның нәтижесінде адресат пен адресант өзара ой алмасып, коммуникаӊия үдерісі парадигмалық қатынастар нәтижесінде жүзеге асырылатындыгы мақала барысында гылыми теориялық тұргыдан жан-жақты қарастырылган.

Түйін сөздер: сөз, сема, мағына, семантикалық өріс, парадигма, парадигмалық қатынас, лексикалық бірлік, лексикалық жүйе, т.б.

Сөз магыналарын бүгінгі лингвистикалық зерттеулер нәтижесінде парадигматикалық және синтагматикалық тұргыдан қарастыру кеӊінен жолга қойылуда. Мұндагы сөз магыналарындагы парадигматикалық қатынастарга сөздердің лексика-семантикалық тобы мен магыналық өрісі басшылыққа алынса, синтагматикалық аспектісінде сөздердің сөйлеу үдерісіндегі (коммуникативтік акт барысындагы контекстте) өзара қатынасына қарай тіркесімділік мүмкіндіктері қарастырылады. Сөз магыналарындагы парадигматикалық қатынаста семантикалық бірліктер біртұтас жүйе ретінде қарастырылса, синтагматикалық қатынаста сол жүйедегі лексикалық магыналар ірі құрылымды бірліктерге (мәнмәтін, мәтін) топтастырылады. Семантика іліміндегі парадигма мен синтагма мәселелерін парадигматика мен синтагматика секілді арнайы гылыми категориялар қарастырады. Бұл жерде арнайы сөз магыналарының мазмұнын қарастыргандықтан тікелей парадигмалық мәселелер басты назарда болады. Ал синтагматикалық қатынастың мазмұны кеӊірек болгандықтан бұл мәселе коммуникативтік семантика мен мәтін семантикасы деген категорияларга тікелей қатысты болгандықтан синтагматикалық мәселелерге арнайы тоқталуды мақсат етпедік. Алайда синтагматикалық қатынас дегенде сөздердің өзара магыналық өрістегі қарым-қатынасы нәтижесінде қалыптасып, сөз тіркесі, сөйлем, мәтін тәрізді тілдік бірліктердің арасында болатындыгын назардан шыгармау қажет.

Сөз мағыналарындағы парадиғматикалық қатынастар сөз мағыналарының мазмұнын терең түсінуге мүмкіндік беретін көрсеткіш ретінде тануға болады. Жалпы тіл біліміндегі парадиғма грек сөзі (paradigma). Тура аударғанда үлгі деген мағынаны береді. Тіл білімінде бірнеше мағынада қолданылады: 1) кең мағынада бір-бірінен ерекшеленін келетін, сонымен бірге бәріне ортақ белгілері арқылы біріккен кез келген тілдік бірліктер тобы, 2) осындай топтар мен жиынтықтардың жасалу моделі (үлгісі) мен схемасы (сызбасы). Тіл бірліктері тобының жүйесіне қарай парадиғма морфологиялық, синтаксистік, лексикалық және сөзжасамдық болып жіктеледі [1, 245 б.]. Осы теорияны негізге ала отырып семантикалық жүйедегі парадиғматикалық қатынастарға семадан бастап сөз мағыналарының түсіндірмелік мазмұнынының (тура және ауыспалы; атауыштық және фразеологиялық байлаулы, синтаксистік шартты; стилистикалық бояма; т.б.) түрлері мен тезаурустық тізбегін жатқызуға болады. Яғни, мағыналық өріске түскен бірліктердің (семаларды) тура және ауыспалы түрлерінің бар екендігі белгілі. Мұндағы парадиғмалық қатынастар парадиғматика теориясының талаптарымен өзара сәйкес келеді. Мағыналық өрістегі сөз мағыналарының тура және ауыспалы қатарлары бір мәтіннің бойында үнемі қатар келе бермейді. Бір мәтіннің бойында қатар келуі көбінесе омонимдес сөздерге тән. Демек, «тілдегі парадиғмалық қатынастардан парадиғматика пайда болған. Парадиғматика тіл жүйесіндегі тіл бірліктерінің вертикаль (тік) қалпындағы қатынасын зерттейтін тіл білімінің саласы (тарауы) [1, 245]. «Парадиғма» ұғымы тіл білімі салаларының барлығына қатысты қолданылады. Солардың ішінде семасеологияда парадиғманың қатынасы күрделі болып келеді. Мұнда негізінен лексикалық бірліктерде «парадиғма» ұғымы кеңінен қолданылады. Қазақ тілі лексикалық жүйесінде қанша семантикалық бірлік болса, сонша парадиғмалық қатынас бар деп қабылдауға болады.

Тілдік бірліктерге парадиғмалық қатынастардың негізделуі структуралистік лингвистиканың көшбасшысы Ф. де Соссюрдің парадиғмалық және синтагмалық қатынас деп екіге бөліп көрсетуінен басталады [2, 155]. Сөз мағыналарындағы парадиғмалық қатынастар адамның жады мен ойында сақталып, ұғым арқылы мағыналы сөз тудыру барысында қандай да бір ассоциация (ой тудыру) қалыптастыруынан көрінеді. Парадиғма – сөз мағыналарының құрылымдық және мазмұндық аралығына тұтастай қатынасады (сема, семема, ұғым, семантикалық өріс, денотация, коннотация, сигнификат, т.б.). Ғылымдағы сөздердің парадиғмасы және сөз мағыналарының парадиғмасы деген түсініктер парадиғманың функционалдық қызметінің әмбебаптығынан туындағандығын көруге болады.

Әлемдік тіл білімінде тілдік бірліктердегі парадиғматикалық қатынастар мәселесі Ю.Д.Апресян, Дж.Катц, И.В.Арнольд, А.И.Стернин, Д.Н.Шмелев, В.Г.Гак, В.М.Солнцев, Р.М.Гайсина, О.С.Ахманова, т.б. еңбектерінде қарастырылса, қазақ тіл білімінде С.Исаев, М.Оразов, Б.Сағындықұлы, Б.Қалиев, Ғ.Қалиев, Н.Уәли, А.Салқынбай, А.Жылқыбаева, Б.Хасанов, Б.Момынова, Д.Қарағойшиева, М.Әлиева, М.Жолшаева т.б. көптеген зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты қарастырылу үстінде.

Бүгінгі таңдағы сөз семантикасы ілімі әртарапта зерттелу үстінде екендігін байқауға болады. Онда негізінен сөз семантикасының ең кішкене бірлігі сема ұсақ және ірі құрылымды бөліктер негізінде қарастырылуда. Жалпы тіл білімінде семасеологиядағы лексикалық мағынаны үш бағытта қарастыру аспектісі қалыптасқандығы белгілі. Ал қазақ тіл білімінде сөз мағынасын арнайы теориялық тұрғыдан қарастырған профессор М.Оразовтың зерттеулерінде қазақ тіліндегі сөз мағыналарына қатысты әр түрлі бағыттар мен көзқарастардың бар екендігі көрсетіліп, сөз мағынасындағы семалардың екі түрін ажыратып көрсетеді: «архисема (жалпылаушы сема) бірнеше сөздерге ортақ сема болып саналады да, сөздерді белгілі бір лексикалық-семантикалық топқа топтастырып тұрады; ал дифференциалды сема жеке сөздердің өздеріне тән болады да, оны сол лексикалық-семантикалық топтың басқа мүшелерінен ажыратып тұратын, сөздердің жеке дербестігін қамтамасыз етін тұратын сема деген» көрсетеді [3, 185]. Ғалымның бұл байламы бұл күндері қазақ тілі сөз семантикасында қалыптасқан тұжырым ретінде қабылдауға болады. Мағыналық мазмұндағы парадиғма сөздердің мағыналық өрісімен тығыз байланыстағы күрделі лингвокогнитивтік мазмұнға да қатысты көрсеткіш ретінде тануға да болады.

Сөз мағыналарын парадиғмалық тұрғыдан сипаттау арқылы мағына құрамындағы барлық семалық компоненттерді тізін көрсетуге мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі сөз мағыналарының парадиғмалық қатынасын қарастыру барысында алғашқылардың бірі болып профессор М.Оразов болды. Ғалымның

сөз мағыналарын жаңаша аспектіде қарастыруының бір парасына сөз мағыналарын парадиғмалық тұрғыдан қарастыруын айтуға болады. М.Оразов сөздерді қолдануды парадиғмалық қатынас аясында түсіндіре келін, былай деп тұжырым жасайды: «Адам ойында өзара белгілі бір байланысты сөздер топ-топ болып сақталынады. Сөйлеу кезінде адамдар осы мағына жағынан байланысты сөздердің ішінен біреуін таңдап алып (айтушының мақсатына байланысты) қолданады. Осы әр адамның ойында сақталған, өзара ұштасып жатқан мағыналары бойынша топ-топ болып жатқан сөздердің өзара байланысын ассоциациялық байланыс (біздіңше парадиғмалық байланыс) деп атайды. Ал осы байланыс негізінде анықталатын мағыналық элементті біз парадиғмалық мағына (не мағыналық элемент) деп айтамыз» [3, 135].

Сөз мағынасын парадиғмалық тұрғыдан қарастыру арқылы сөз бойындағы мағыналық, мазмұндық (идеялық), танымдық, ақпараттық ерекшеліктерін жүйелі түрде тануға, қогнитивтік тұрғыдан іске асыруға мүмкіндік береді. Сөз мағынасының парадиғмалық қатынасы таным категориясымен сабақтас адам ойы мен тілдік құзыретінің бірлестігіне қатысты деп тануға болады. Яғни, сөз мағынасының жекелеген мағыналық түсіндірмелері (сөйлеудегі қолданысы) қатысымдық актінің жүзеге асуына ықпал етеді. Сөз мағынасын парадиғмалық қатынас аясында қарастыру арқылы сөзді дәстүрлі семантикалық тұрғыдан талдаудың аясынан тыс қатысымдық, танымдық тұрғыда жаңаша тану мен талдауға жол ашады.

Сөз мағынасын парадиғмалық тұрғыдан қарастыру барысында екі түрлі жолмен тануға болады. Біріншісі – толық мағыналы дербес сөздің жеке тұрғандағы мағыналық мазмұны лексика-семантикалық тұрғыдан қарастырылса, екіншісінде – коммуинативтік актігі түскендегі (мәтіндегі) мағыналық қолданысының ерекшелігі тұрғысынан қарастырылады. Мұндағы аталған парадиғматикалық қатынасты танудың екі жолында да сөз мағынасының мағыналық мазмұны мен қолданысы ерекшелігіндегі семаның бөлшектенуіне кеп тіреледі. Ал, «семаның бөлшектенуі – семаның толық түрленбеуі, яғни коммуникациялық қызмет барысында семаның тек бірнеше бөлігінің түрленуі. Эксплицитті семалар да бөлшектенеді. Мұнда эксплицитті семаның бір бөлшегі қатысымдық актіде басымдылыққа ие болып, түрленін, берілген эксплицитті семаның жасырын семасының бірі болып саналады. Бұл эксплицитті семаның бөлшектенуі өз бойындағы жасырын семаның бірі түрлене алатынын білдіреді.

Семаның бөлшектенуі – сөздің ауыспалы қолданысына тән және тікелей қолданыста кездеспейтін семантикалық үрдіс. Жасырын компонент сипатында болып, кез келген объектінің сандық және сапалық қызметін білдіретін семалар бөлшектенеді, осылайша объектіні көрсететін компонент бөлшекті семалармен толықтырылады. Эксплицитті семаның бөлшектенуі барысында оның жалпылама сипаты бар, семантикалық объектісі редукцияға ұшырайтын бөлшегі түрленеді» [4, 93].

Сөз мағыналарының парадиғмалық қатынасы мәтін аясындағы қатысымдық қызметі мен тілдік қолданыстан көрінеді. Бұл айтқанымызды профессор Б.Сағындықұлының мынадай тұжырымдарынан анық көруге болады. «Сөздің лексикалық мағынасы дами келе өзіне лексика-грамматикалық және тілдік мағыналарды жамап алады. Тілдік мағына деп тілдік жүйе негізінде қалыптасқан мағына элементтерін түсінеміз. Адам ойындағы өзара белгілі бір байланысы бар сөздер топ-топ болып сақталады. Сөйлеу яки жазу кезінде кім де болса топтасқан сөздердің ішінен (өз мақсатына қарай) біреуін іріктеп алып пайдаланады. Тең дәрежелі тіл элементтерінің арасындағы байланыс деп аталады. Мұндай байланыс тілдік жүйедегі сөздерді ойда топтастыру, жинақтау, мағыналарын саралау арқылы жасалады. Парадиғмалық байланыстар негізінде анықталатын мағына парадиғмалық мағына немесе сабақтастық мағына деп аталады.

Сөздердің арасындағы парадиғмалық байланыстарды анықтаудың бірнеше жолы бар. Солардың арасында лексикалық элементтерді тақырыптық топтар мен лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастырудың атқаратын рөлі үлкен. Тақырыптық топқа бір-бірімен семантикалық байланысы жоқ, ақиқат дүниедегі заттардың өзара қатынасы негізінде топтастырылған сөздер енеді. Сөздер іштей бір-бірімен семантикалық байланысқа түсін те парадиғмалық қатынас жасай алады. Мұндай жағдайда белгілі бір топқа енген сөздердің лексикалық мағынасының барлығына бірдей ортақ мағына болады. Ортақ мағыналар кейде жуық, кейде қарсы, кейде ұштас мәнде болуы мүмкін» [5, 11-12].

Сөз мағыналарындағы парадиғмалық қатынастар тіл жүйесіндегі басқа құралдармен де өзара байланысы бар категория болып табылады. Лексикалық жүйедегі парадиғмалық мағыналы сөз нақты заттың немесе құбылыстың атауын білдіру арқылы басқа мағыналы сөздер секілді тілдік қолданыста

да мәтін аясында да дербес мәнге ие болады. Сөз мағыналарының парадиғмалық қатынасы лексикалық мағыналы сөздің түпнегізімен (ядросын) жалпы мазмұны жағынан сабақтастықта болады.

Сонымен сөз мағыналарының парадиғмалық қатынасын құраушы бірлік – сөз. Сөз мағыналарындағы парадиғмалық қатынастар барысындағы мағыналық құбылыстар қатарының күрделілігі негізінде тілдік қолданыс пен мәтін мазмұнынан көрінеді. Парадиғмалық мағыналы сөз дербес мағынаға ие, ұғым тудыру қабілеті бар, ойға тірек болатын көрсеткіш деп тануға болады. Парадиғмалық мағыналы сөздер сыртқы және ішкі тұлғасының мазмұны жағынан баяншы ойын жүзеге асыру мақсатында мәтіндік бірлікте келіп, тұтас бір мазмұнды түсінуге қызмет етеді.

Парадиғмалық мағыналы сөз дербес мағыналық мәнге ие тілдік бірлік ретінде нақты семантикалық көрсеткіш болып табылады. Сөз мағыналарының парадиғмалық қатынастарын әртүрлі жағдайда (лексика-семантикалық топ аясында, тура және ауыспалы мағынада, т.б.) көруге болады. Парадиғмалық мағыналы сөзді кез-келген тұтынушы оңай атап, оның жақын мағыналарын анықтап, мағыналық мазмұнын контекске сәйкес бірден ажыратып қолдана алады. Бұл процесті психологиялық, психолингвистикалық, лингвокогнитивтік, нейрофизиологиялық тәжірибелер негізінде де байқауға болады.

Лексикалық жүйедегі парадиғматика семантикалық парадиғмалық қатынастарды, лексикалық мағыналарды топтастыруды, олардың мағыналық таралу өрісін қарастыратын тіл білімінің саласы ретінде қарастырылатын болса, онда оның тілдің басқа да деңгейлеріне де қатысы бар деп тануға болады. Яғни, лексикалық парадиғматика лексемалардың арасындағы түрлі мағыналық қатынастарды қарастырады. Ондай қатынастар әркелкі болуы мүмкін. Лексикалық жүйедегі кейбір лексемалар бір-біріне мағыналық жағынан жақын болса, кейбіреуі бір-біріне қарсы мағынада жұмсалады. Тілдегі осындай мағыналық байланысты парадиғмалық қатынас деп танимыз.

Парадиғмалық қатынастар лексикалық жүйеге ғана қатысты емес, тілдің барлық саласына қатысты әмбебеп құбылыс деп тануға болады. Лексика-семантикалық жүйедегі парадиғмалық қатынастар кез-келген лексикалық бірліктердің мазмұнына қатысты (тақырыптық топтар, көп мағыналы сөздердің қатары, семантикалық топтар және т.б.) болады. Парадиғмалық қатынасқа түскен лексикалық бірліктерді комуниканттар өз сөйлеу мақсатына қарай кез-келген уақытта даяр қалпында қолдана береді. Алайда парадиғматикалық қатынасқа түскен лексикалық бірліктер тілдік қолданысқа түскенде не болмаса мәтін ыңғайында үнемі бастапқы мағыналық қалпын сақтай бермейді. Себебі, олар дискурсқа түскенде мағыналық өзгеріске түсіп түрленуі парадиғмалық қатынастың жүзеге асқандығын көрсетеді.

Лексикалық жүйедегі сөз мағынасының дамуы мен жаңа сөздердің туындауы, ғылыми терминдердің пайда болуы мен жаңа аталымдардың қалыптасуы тек кірме сөздердің негізінде ғана жүзеге асып қоймайды. Сондай-ақ тілде бұрыннан бар сөздердің мағыналық өрісінің кеңеюі нәтижесінде де туындап, парадиғмалық қатынас нәтижесінде лексикалық бірліктердің семантикалық аясы жетіле түседі.

Сонымен сөз мағынасының дамуы әр алуан келтірінде қосымша мағыналардың туындауы мен тілдік бірліктердің поэтикалық образды жүк арқалауы нәтижесінде көрініс табады. Ал мұндағы сөз мағыналарының дамуы мен қолданысы парадиғмалық қатынас арқылы жанданады. Лексикалық жүйедегі сөз мағынасының өрісінің кеңдігі парадиғмалық категорияға қатынасы мен тіл көріктілігіне де қатысты болады. Бұл тұрғыдан келгенде қазақ тілінің лексикалық қабаты тіл табиғатына тән элементтерді соншалықты бойына сіңіруімен қатар этностың мәдени-танымдық болмысына тән этникалық бедерлерді де (діл дік ерекшелікті, тарихи болмысты, дүниетанымды, ұлттық болмысты, т.б.) барынша қамтыған жүйе болып табылады.

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. –Алматы, 2005. –439 б.

2. Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. – Москва, 1977. - 695 с.

3. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. - Алматы: Рауан,1991. - 152 б.

4. Ибраймова Ж. Қазақ тіліндегі тұрмыстық лексиканың қатысымдық сипаты (М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы киім атаулары негізінде). Фил. ғыл. канд... дис. қолжазбасы.: 10.02.02. -Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2008. – 123 б.

5. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 101 б.

Резюме

С.А. Жиренов. Проблема парадигматической коммуникации в значений слов казахского языка

Отношение парадигматических связей к значениям слов в языкознании напрямую зависит от применения семантики слов. В современных лингвистических исследованиях эти вопросы рассматриваются в рамках различных лингвистических направлений. Проблема парадигматических связей в значениях слов наблюдается в проявлении коммуникатиных и когнитивных значений в языке. Парадигматические связи значений слов предусматривают употребление языковых единиц в результате мыслительной деятельности человека и изображении предметов и явлений реальной действительности. Семантическая природа лексических единиц раскрывается при их употреблении, то есть в процессе вступления в парадигматические отношения. Поэтому значительное употребление лексических единиц четко раскрывается в процессе дискурса и в рамках коммуникативного акта. Коммуниканты в процессе речевого акта используют лексические единицы в пределах парадигматических отношений в соответствии с значительным содержанием, изъясняясь таким образом. В результате этого адресат и адресант обмениваются мыслями, процесс коммуникации осуществляется в результате парадигматических отношений, что всесторонне изучается с научной точки зрения в данной статье.

Ключевые слова: слово, сема, значение, семантическое поле, парадигма, парадигматические отношения, лексическая единица, лексическая система и т.д.

Summary

S. Zhirenov. Problem of paradigmatic communication in word meanings of the kazakh language

The ratio of paradigmatic relations to the meanings of the words in linguistics depends on the application semantics of words. In modern linguistic studies, these issues are addressed under different linguistic areas. The problem of paradigmatic relations in the meanings of words found in the manifestation kommunikatinyh and cognitive values in the language. Paradigmatic relation meanings of words provide for the use of language units as a result of human mental activity and image objects and phenomena of reality. Semantic nature of lexical units disclosed in their use, that is in the process of joining the paradigmatic relations. Therefore, a significant usage of lexical items are clearly revealed in the discourse and in the framework of a communicative act. Communicants in the speech act used lexical units within the paradigmatic relations in accordance with the significant content, shall declare so. As a result, the addressee and sender exchange thoughts, the communication process is carried out as a result of paradigmatic relations that comprehensively studied from a scientific point of view in this article.

Key words: Word sema, value, semantic field, paradigm, paradigmatic relations, lexical unit, lexical system, etc.

УДК 81 (091)

ВОЗМОЖНЫЙ МИР В ПРЕЗЕНТАЦИИ ДРЕВНЕРУССКОГО АВТОРА

Г.Р. Кадырова – *доц. КазНПУ им. Абая*

Аннотация. Статья посвящена формированию авторской позиции видения возможного мира древнерусского периода. Автор статьи анализирует исторические факты, повлиявшие на развитие гипотетической семантики данного периода.

В настоящей статье рассматриваются произведения древнерусской литератур периода XIV-XVI вв., позволяющие определить языковые ресурсы с точки зрения их прагматического потенциала.

Анализируемый материал позволяет нам разделить языковые ресурсы, передающие возможный мир, на две группы. Это эксплицитная передача и имплицитная передача.

Исследуемый материал древнерусских текстов, таких, как «Послание Ивана Грозного», «Тайная Тайных», показывает, что передача возможного мира происходит путем гипотетической семантики.

В заключительной части автор делает вывод о том, что в период XIV-XVI вв. в сознании древнерусского автора формируется новый возможный мир, для передачи которого книжник использует богатый арсенал семантических средств с целью донесения до читателя о действенности трансформации иллюзорного, виртуального мира, в реальный как один из возможных миров.

Ключевые слова: возможный мир, древнерусский автор, категория гипотетичности, прагматическая направленность, сослагательное наклонение, условная семантика, языковые ресурсы.

Древнерусский автор как составляющая древнерусского текста интерпретируется в филологических исследованиях неоднозначно. Его позиция и видение мира находится в прямой зависимости от периодизации самого древнерусского периода в широком и узком понимании данного термина.

Как известно, древнерусский период в узком его понимании охватывает период с X по XIV вв. Мы придерживаемся широкого его понимания, охватывающего период с X по первую половину XVII века, в котором в качестве подпериода выделяется период с X по XIV вв. Представленное деление значимо уже потому, что, согласно сравнительным данным, различие исторических фактов в обозначенных подпериодах повлияло на формирование авторской позиции и воплощение древнерусским автором событий своего времени [1].

В настоящей статье представлен анализ воплощения возможного мира в произведениях «Послание Ивана Грозного», «Тайная Тайных», «Домострой» и др., созданных в период XV-XVI вв.

Подчеркнем, что если в собственно древнерусский период (X-XIV вв.) наблюдается уничижение авторского «я» [1, 205], то в рассматриваемый период древнерусский автор актуализируется в самом тексте произведения. Обозначение своих идей автор передает не только путем сформированных к этому времени языковых средств, но и будучи вовлеченным в процесс их дальнейшего формирования.

Начиная с конца XIV века крупное историческое событие – победа в Куликовской битве – способствует развитию гипотетической семантики, благодаря которой передается возможный мир. Она обрастает дополнительными семами, за счет которых меняется и репрезентация возможного мира.

По данным лингвистических источников, период татаро-монгольского нашествия порождает в среде древнерусских книжников так называемую «идеологию умолчания», «психологию незамечания». Согласно В.Н. Топорову, это была спасительная «установка», «позволявшая жить иллюзией, что, все, как было раньше, таким и осталось, если не считать прибавившихся трудностей» [2]. Данная «установка», по исследованиям Л.Т. Килевой, способствует становлению возможного мира, формирующего гипотетическую семантику. [1, 75].

Репрезентация авторами этого периода возможного мира можно интерпретировать как совокупность иллюзорных, нереальных, событий и событий реальных. Реальный мир, таким образом, представляет собой одну из составляющих возможного мира. Это обусловливается тем, что древние русичи уже смотрят на мир более уверенно. Исторические события того времени доказывают, что возможное может воплотиться в реальное.

Как показывает проанализированный материал, языковые ресурсы, передающие возможный мир, делятся на две группы: 1) эксплицитная передача; 2) имплицитная передача. К группе языковых ресурсов с эксплицитной передачей относятся языковые средства с развернуто выраженной гипотетической семантикой; с имплицитно – со скрытно выраженной гипотетической семантикой.

К первой группе ресурсов относятся глаголы в сослагательном наклонении. Путем сослагательного наклонения древнерусский автор воплощает возможный мир, выражая предполагаемое желание или возможность говорящего, к которому относит и себя, например: ***Хотели бы хом*** *царствия небеснаго [ПИГр, 181]; И ты* ***б****, Стефан король,* ***попаметовал*** *на то и* ***разсудил*** *– хрестьянским ли добычаем так делаетца? [ПИГр, 215].*

Исследуемый материал показывает, что формы сослагательного наклонения предопределяют главным образом условную семантику. Этим, на наш взгляд, объясняется то обстоятельство, что они очень редко используются в памятниках XIV-XVI вв. в простых предложениях, вне предикативных частей с условными отношениями.

Иногда значение желания говорящего сопровождается определением границ, рамок того или иного действия субъекта. В этом случае выражение предположительно-желательного значения, в котором участвует форма сослагательного наклонения, сопровождается употреблением выделительно-ограничительной частицы *только*: ***Только бы*** *у меня* ***не отняли*** *юницы моея, ино бы Кроновы жертвы* ***не было*** *[ПИГр, 210].*

Инвариантное грамматическое значение ирреальности, передаваемое формой сослагательного наклонения глагола, выступает в древнерусских памятниках в сочетании с вариантным значением желательности. Желательность осуществления действия, выражаемая посредством контекста,

исходит от говорящего, который выделяет это действие как одно из возможных действий в реальном мире: *И он **бы** их **палил**, а себя **бы уберег** [ПИГр., 36].*

Анализ исследованного материала позволяет утверждать, что элемент *бы* в основном может употребляться после любой части речи. Использование элемента *бы* в интерпозиции к элевому причастию, думается, связано с тем, что этот элемент формы сослагательного наклонения, помимо значения ирреальности, включает усилительно-выделительную сему, выполняя функцию выделения той части речи, в постпозиции к которой он употребляется. Таким образом, в рассматриваемых предложениях элемент *бы* выполняет две функции: грамматической семантики (ирреальность) и смысловой актуализации (выделительность).

Помимо формы сослагательного наклонения в воплощении возможного мира как желательного мира может использоваться инфинитив в сочетании с частицей *бы*. Это позволяет говорящему лишь назвать предположительно-желаемое действие, не относя его к тому или иному субъекту: *ничого иного не хочеш, толко **бы** хрестиянство **истребити**… [ПИГр, 230].*

Как свидетельствует приведенный пример, возможный мир как желаемый мир изображается отнюдь не как желаемое действие автора (Ивана Грозного), но как его собеседника, приобретая отрицательный характер. С точки зрения автора это нежелаемый мир. Следовательно, в данном случае исследуемая конструкция вбирает в себя два возможных мира: авторский и его собеседника (Василия Курбского).

В группу языковых ресурсов с эксплицитно выраженным возможным миром мы относим древнерусские конструкции с союзами *ли, естьли*. В частности, они отмечаются в произведении «Тайная Тайных», в котором речь выдающегося философа Аристотеля направлена к царю Александру. Поучительная речь Аристотеля основана на изложении целого ряда примет, которые помогут царю Александру действовать в тех или иных условиях. Эти приметы излагаются, когда говорящий рассуждает о послах, о военных, о витязях, о сборщиках дани, о слугах, а также внешних чертах человека. Это верные приметы, и их неприятие представлено в виде возможного мира, что влечет за собой плохие последствия: *А не будешь ли мил сим написанным – не будешь милъ ничим иным [ТТ, 538].*

В произведении представлено два вида конструкций. Первый вид включает условную придаточную часть, сопровождаемую главной частью повествовательного характера: ***а не будет ли сяковъ**, отженеть от тебЪ народ [ТТ, 570]. **А смЪют ли говорить о тобЪ лихо**, смеють учинити [ТТ, 548]; **А будет ли близъскых ко царю,** подобаеть отдалити его от беседы царское [ТТ, 548].* Примеры такого рода построений отмечаем также в других произведениях рассматриваемого периода: *а **не каеться и не плачетца о гресе своем и о вине**, то уж наказание жестоко надобет [Д, 69].*

При имплицитном воплощении возможного мира идентичная придаточная часть имеем главную, представляющую собой предложение побудительного характера, в котором излагается совет царю: ***а может ли ти ся стати тобЪ,** чтобы еси спалъ убранъ – чинити тое [ТТ, 578]*; ***А будет ли воеватися с тыми**, кто выйдеть к тобЪ на полЪ, но заставляйся щиты надежными [ТТ, 580]*; ***А будет ли годно досмотрети его и наказати на то**, и ты откажи и напиши его на другой стороне того же листа [ТТ, 576].*

Подобные конструкции отмечаются также в других произведениях. В частности, они характерны для «Домостроя», где даются советы, как действовать в том или ином случае, например: ***А лучитца у кого кая ссуда взяти, или свое дати**… ино пересмотрити, и нового и ветшаного [Д, 62].* Возможный мир, имплицитно представленный в придаточной определительной части сложноподчиненных предложений, согласно собранному материалу, наиболее отчетливо выражен в главной части побудительного характера, содержащей совет, направленный на слушателя. Этим советом последний должен воспользоваться в случае невыполнения условия, описанного в придаточной части.

Рассматриваемые конструкции отличаются четкой структурой главной части, включающей глагол в повелительном наклонении, и эллиптическим характером придаточной части с опущенным условным союзом типа *аще*. Так, в предложении *‘А который ся во чти не поведь – карай его тайно’ [ТТ, 576]* в главной части излагается совет царю Александру Македонскому. Данному совету надо следовать, поскольку для этого есть основания, описанные в придаточной части. Последняя

выполняет двойственную прагматическую функцию. Включение в ее состав союзного слова *который* позволяет говорящему определить объект, на который направлен совет. Потенциально имеющий в ее составе союз условной семантики типа *аще* передает условие следования совету. Облигаторными в придаточной части являются глаголы-сказуемые со значением будущего времени.

Таким образом, в древнерусском языке XV-XVI вв. наблюдается передача возможного мира путем гипотетической семантики в сочетании с футуральным значением. Предполагаемая футуральность выражается в придаточной части сложноподчиненного предложения. Говорящий передает вероятность, граничащую с достоверностью использования в будущем тех или иных реалий: *толко либо нЪкоторою нутреннею причиною,* ***которая тое переменила бы*** *[Н, 112]; чтобы дворецъ был поставленъ при какои горЪ* ***на которои былъ бы лЪсъ и луг совершенныи*** *[Н, 151]; а в нашей отчине в Лифлянской земле во многих местах нет того места, где* ***б*** *не токмо коня нашего ноги – и наши ноги* ***не были****, и воды* ***в котором*** *месте из рек и изо озер* ***не пили есмя*** *[ПИГр, 206].*

Как видно из приведенных примеров, глагол в сослагательном наклонении, наряду с основной семантикой, передает значение повелительности, что дает возможность говорящему воплотить возможный мир на основе предполагаемой побудительности. При этом следует подчеркнуть, что футуральная семантика может усиливаться за счет использования в главной части глагола-сказуемого в будущем времени: ***Будут доходити*** *велможи твои любви твоея царския с вражбами, и с кудесы и с прелестными путми ни по роду, ни по вотчине, ни по мудрости,* ***которая бы мудрость пригодилася тебЪ, государю*** *[Соч. Ив.Пересв., 622];*

Иллокутивную силу вероятностной семантике придает использование глаголов в сослагательном наклонении в главной части**:** ***а сего ради*** *до коих мЪстъ, кто бы въ глубокои тои дол не сталъ [Н, 177]; будет ли такое мЪсто* ***гдЪ бы двор ставити мыслил*** *[Н., 155]; чтобы дворца не становил тамо,* ***гдЪ бы лютои вЪтръ моглъ вредити*** *[Н., 152].*

Возможный мир имплицитно передается в сложноподчиненных предложениях с придаточными разных типов.

В наибольшей мере оттенок условно-предположительной семантики присутствует, на наш взгляд, в придаточных частях со значением времени. Так, союз *егда* в придаточной части, помимо темпоральной семы, соответствующей тождественной семе *тогда* главной части, может включать условно-предположительную сему, идентичную семе *аще*. Такое употребление обнаруживается в сложных конструкциях с временными отношениями предикативных частей, в которых компонент *тогда* в главной части является обязательным. Посредством использования союза *егда,* соотносительного слова *тогда* и глаголов в настоящем постоянном времени говорящий передает следствия, обычно имеющие место при определенных обстоятельствах: ***егда*** *по сотворении познание и раскаяние* ***не имает, тогда*** *убо грех злейший* ***бывает*** *[ПИГр, 60].*

Возможный мир имплицитно воплощают также придаточные цели. Употребление частицы *бы* в препозиции к глаголу-сказуемому в форме перфекта и непосредственно после частицы *да* приводит к утрате частицей *бы* семантического оттенка желательности и формированию в древнерусском языке союза *дабы* с целевым значением. Синкретичными по значению являются придаточные части, включающие сочетание союза *да* со старыми формами сослагательного наклонения: *Молю тя* ***да бых*** *и аз приял святое крещение [ППЦО, 143].* Особенно четко целевое значение передается графически, в случае слитного написания *дабы*, представляющего собой подчинительный союз с целевым значением: *И такоже подобает ти,* ***дабы былъ еси*** *слова чистаго и тихаго, а глас бы его тлъстъ [ТТ, 544].*

Возможный мир как предположительное событие с оттенком уступительности может передаваться в сложноподчиненных предложениях с придаточной уступительной частью, в состав которой входит союз *хотя*. Предположительное значение изображаемого события выражается в данных предложениях посредством форм глагола в сослагательном наклонении в придаточной части, а уступительное – придаточной и главной частями, поскольку предполагаемые события, изложенные говорящим в придаточной части, наталкиваются на противоречивые события, изображаемые как будущие реальные в главной части. Таким образом, что очень значимо, говорящий передает невозможность трансформации изображаемого виртуального события в реальное.

Важными языковыми средствами, участвующими в передаче уступительности, наряду с отмеченными выше, являются, согласно материалу, противительные союзы *но, а* и противительная

интонация: ***Хотя бы его нужею выводили ис того дЪла, но преможеть*** *его искра превышная [ТТ, 558];* ***А хотя бы еси имЪлъ*** *полны съкровища злата, а не будешь ли имЪти славы добрага от народа, то все ни за что [ТТ, 546].*

Возможный мир в древнерусских сложноподчиненных предложениях воплощаетсяся за счет использования семы союза *яко*, сочетающейся в придаточной сравнительной части с семой предполагаемого действия, которое передается посредством глагола-сказуемого в сослагательном наклонении. Как правило, данные конструкции включают модальное слово *убо*, позволяющее говорящему изложить предполагаемый вывод из определенной ситуации: *Аз же толико совЪтенъ бывати неправденым онЪмъ судиямъ отстою, яко и* ***прикладовалъ бы убо*** *ихъ с радостию древним защитителемъ благочестию [Соч. М.Гр., 488].*

Согласно проанализируемому материалу, возможный мир воплощается авторами этого периода в виде конструкций с вторичной предикацией. В экспилицитном виде такого типа тождественны сложноподчиненным предложениям с главной частью, содержащей следствие: ***А милуя ея*** *(если помилуешь его), наречешися и милостникъ божий и правитель царству его [ТТ, 556]*; *невозможно царю извЪсти свЪтьская,* ***не извЪд духовная*** *[ТТ, 556].*

Наконец, возможный мир передается древнерусским автором за счет языковых средств, обладающих семантической компрессией. Данным свойством обладают формы имен существительных в творительном падеже со значением условности. Они передают свойства субъекта, его действия, которые влекут за собой определенные последствия. Включающие данные формы конструкции представляют собой простые предложения, которые поддаются трансформации в сложные путем развертывания существительных в творительном падеже в придаточные части с условным значением: ***А унятием*** *(если унимешь обиду) кривды от них изведши им вси четыре предреченных [ТТ, 548]*; ***А славою*** *(если будешь иметь славу) доброю полнишь землю свою всЪми землями [ТТ, 546].*

Семантической компрессией, включающей в свой состав условное значение, отличаются предложно-падежные конструкции формы существительных в местном падеже с предлогом *в*. Данные формы употребляются в безличных предложениях и представляют собой их детерминанту, а предикативная часть заключает в себе последствия реализации изображаемого условия как одного из возможных миров. Конструкции, содержащие эти формы, носят спорадический характер, употребляясь в единичных случаях: *Како не удивимся милостивней силЪ:* ***в невЪрии*** *(если нет веры) раздаяннЪ, а в* ***вЪре*** *услышанного быти [Пов. о П., 24].*

В период XIV-XVI вв. в сознании древнерусского автора формируется совершенно иной возможный мир, нежели в предшествующий период. Для передачи используются самые разнообразные языковые его средства, включающие сему предположительности. В данный период времени создаются определенные предпосылки, позволяющие древнерусскому книжнику использовать богатый арсенал накопившихся в языке средств для выражения гипотетической семантики, а также участвовать непосредственно в ее формировании. Разнообразие палитры семантических средств, репрезентирующих возможные миры, позволяет древнерусскому книжнику изобразить их во всем разнообразии. Существенным в этом случае представляется донесение до читателя о действенности трансформации иллюзорного, виртуального мира, в реальный как один из возможных миров.

1. Килевая Л.Т. Становление категории наклонения славянского глагола. – Дисс. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук. – Алматы, 2003. – 276 с.

2. Топоров В.Н. Святость и святые в русской духовной культуре. – Том II: Три века христианства на Руси XII-XIV вв.). – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 864 с. – С.216.

Список сокращений, используемых в статье

1. ПИГр – «Послания» Ивана Грозного. – Погодинский список. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – 715 с.

2. ТТ – Тайная Тайных // Памятники литературы Древней Руси: Конец XV – первая половина XVI века. – М.: Художественная литература, 1984. – С. 534-590.

3. Д – Домострой. – М.: Советская Россия, 1990. – 304 с.

4. Н – Назиратель / Под ред. С.И. Коткова. – М.: Наука, 1973. – 710 с.

5. Соч. Ив.Пересв. - Сочинения Ивана Пересветова // Памятники литературы Древней Руси: Конец XV – первая половина XVI века. – М.: Художественная литература, 1984. – С. 596-624.

6. ППЦО – Повесть о Петре, царевиче Ордынском // Древнерусские предания (XI-XVI вв.). – М.: Советская Россия, 1982. – С. 142-150.

7. Соч. М. Гр. – Сочинения Максима Грека // Памятники литературы Древней Руси: Конец XV – первая половина XVI века. – М.: Художественная литература, 1984. – С. 456-492.

8. Пов. о П.- Повесть о Петре // Памятники литературы Древней Руси: Конец XV – первая половина XVI века. – М.: Художественная литература, 1984. – С. 20-36.

Түйін

Г.Р. Кадырова. Ежелгі орыс авторының презентациясындағы мүмкін әлем

Мақала ежелі орыс кезеңіндегі мүмкін әлем түсінігіне деген авторлық позицияның қалыптасуына арналған. Мақала авторы бұл кезеңдегі болжамдық семантикасыныц дамуына әсер еткен тарихи деректерге талдау жасайды.

Бұл мақалада ежелгі орыс әдебиетінің XIV-XVI ғғ. кезеңіндегі шығармалары қарастырылады. Бұл шығармалар тілдік ресурстарды олардың прагматикалық әлеуеті көзқарасынан анықтауға мүмкіндік береді.

Талданып отырған материал бізге мүмкін әлемді беретін тілдік ресурстарды екі топқа бөлуге мүмкіндік береді. Бұл эксплицитті табыстау және имплицитті табыстау.

Ежелгі орыс мәтіндерінің зерттеліп отырған материалы, мысалы, «Послание Ивана Грозного», «Тайная Тайных» сияқты, мүмкін әлемді беру жолы болжамдық семантика арқылы жүргізілетіндігін көрсетеді.

Автор қорытынды бөлімде ежелгі орыс авторының санасында XIV-XVI ғғ. жаңа мүмкін әлем қалыптасады деген қорытынды жасайды. Оларды көрсету үшін автор сағым, виртуалдық әлемнің мүмкін әлемдердің бірі ретінде шынайы әлемге ауысуының пәрменділігін оқырманға жеткізу мақсатында семантикалық амалдардың бай қорын қолданады.

Түйін сөздер: мүмкін әлем, ежелгі орыс авторы, болжамдылық категориясы, прагматикалық бағыттылық, шартты рай, шартты семантика, тілдік ресурстар.

Summary

G.R. Kadyrova. Possible world in the presentation of old russian authors

Article is devoted to the formation of the author's position possible vision of the world of ancient Russian period. The author analyzes the historical facts that influenced the development of a hypothetical semantics of the period.

This article examines the works of ancient Russian literature of the XIV-XVI centuries, allowing to determine the language resources in terms of their potential pragmatic.

The analyzed material allows us to share the language resources that convey a possible world into two groups. This explicit and implicit transfer.

The test material of ancient texts such as "The Message of Ivan the Terrible", "mystery of mysteries", shows that the transfer occurs by a possible world semantics hypothetical.

In the final part, the author concludes that between the XIV-XVI centuries in the minds of the ancient Russian author, a new world is possible to transfer the scribe who uses a large arsenal of semantic resources with a view to presenting to the reader about the effectiveness of the transformation of the illusory, virtual world into the real as one of the possible worlds.

Key words: a possible world, ancient Russian author, category hypothetical, pragmatic orientation, subjunctive, conditional semantics, language resources.

ӘОЖ 81´282.2

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ДИАЛЕКТІЛЕРІ ЖАҢА ЗАМАНДА

Қ.С. Қалыбаева – *ф.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры,*

Аңдатпа. Қазақ тіліндегі диалектілер жайы 50-жылдарда-ақ үлкен пікірталасқа айналып еді. Көптеген тілші ғалымдар сол кездің өзінде-ақ, қазақ тілінің біркелкілігін мойындаған. Шындығында, бүгінде қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері жан-жақты жинақталып бір жүйеге түсірілген, солтүстік-шығыс, оңтүстік, батыс диалектілері айқындалған деп жүрміз. Алайда, қазақ тілінде бүгінде осы шегі айқындалған диалект дәрежесіндегі ерекшелік сақталып отыр ма? Диалектілік ерекшеліктер сараланған сол 30-50 жылдардағы тілдің жергілікті сипаты бүгінгі әдеби тілдің ауқымына төтеп беріп отыр ма? Мүмкін, осы тұрғыдан келгенде тілші ғалымдарымыздың қазақ тілінің жергілікті тіл ерекшеліктері жайлы пікірлерін бүгінгі тіл білімінің тұрғысынан қайта қарастыру керек шығар. Әсіресе, қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін қайта саралауда бұрынғы кеңестік дәуірдегі өлшем түрлерінен ары барып, өз тіліміздің заңдылығын жергілікті ерекшеліктердің диалектілік, говорлық түрлерін айқындай түсу қажет шығар. Мақалада қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерінің зерттелу тарихына қатысты қазақ диалектологиясы тарихының осындай келелі мәселелері сөз етіледі.

Түйін сөздер: тіл ерекшеліктері, диалект, говор, диалектология, қытай тілі, неміс тілі, ағылшын тілі, тіл тарихы, әдеби тіл.

Кезінде Қ.Жұбанов қазақ тілінің біркелкіліғіне таңқалып: «Қазақ тілінде ешбір диалект жоқ деуге болады. Осы күні ғана болар, болмас жарқыншақты сезін жүрміз. Сонда да бұл сияқты тіл бірлігі маңайдағы тілдерің ешқайсында жоқ. 4-5 миллиондай көп халық, қазақ жеріндегі ұшсыз-қиырсыз шалқыған кең даланы алып жатып тұрып, қалайша мұндай тіл тұтастығын жасай алды деген сұрау таңданбастай нәрсе емес. Мұнан 5-6 есе аз, жері мұиікінен 20 есе аз шағын тілдердің ішкі айырмашылығы сонша күшті, қай бір тілдегі диалектілерді ол тілге қосудың өзі даулы болып қалады» -деген екен [1, 327].

Кеңестік дәуірге дейін зерттеушілердің тәжірибесінде «диалект» ұғымы жақын туыстас, бірін-бірі қиындықпен болса да түсінісуге аздаған болса да мүмкіндіктері бар бір үлкен тілдің «наречиелері» ұғымымен астастырғаны белгілі. Бүгінде біз орыс ғалымдырының қай-қайсысы да өз зерттеулерінде қазіргі жеке-жеке тіл болып кеткен түркі тілдерінің бәрін де бір ғана түркі тілінің наречиелері ретінде қарастырғанын жақсы білеміз. Славян тіліне қатысты да украин, орыс, белорус тілдерін көне орыс тілдерінің наречиелері ретінде қарағаны белгілі. Мысалы, 1914 жылы орыс тілінің диалектілерге бөлінуін көрсететін диалектолоғиялық картада осылай көрсетілген.

Бүгінде Біріккен Ұлттар ұйымынан орын алып отырған ірі деген тілдердің дені аздаған болса да түсінісу мүмкіндігін сақтай отырып, бір тілдің түрлі диалектілері ретінде бірлігін жоғалтпай отырғаны қайран қалдырады. Диалект ұғымын терең түсіну үшін солардың біразына тоқтала кетейік. Мысалы, Қытай тілінің диалектілері бұл халықтың үлкен бір құндылығына айналып отыр. Өзара түсінісу қиындығы жойылмай отырғанына қарамастан, қытай халқы өз тілдерінің диалектілік ерекшеліктерін саналы түрде қытай мәдениетінің бір көрінісі ретінде қабылдауға көндіккен. Өдетте қытай тілінің ірі деген 7 диалектісі айтылады. Олар: ғань диалектісі, хакка диалектісі, мин диалектісі, у диалектісі, сян диалектісі, юэ диалектісі, және солтүстік диалектілері. Бұл диалектілердің өзі өз ішінен бірнеше поддиалектілерге бөлінін жатады. Аталған ірі диалектілерден басқа әр провинцияның толып жатқан өз диалектілері тағы бар, мысалы, сычуань диалектісі, хэнань диалектісі т.б. Аталған диалектілерде сөйлеуші қытайлар бірін-бірі оңайлықпен түсінбейтін көрінеді. Алайда осы барлық диалектілер үшін ортақ жазу бар. Шамамен, осыдан бір ғасыр бұрын қытайлықтар бірін-бірі түсінетін бір тіл не диалект керек екенін түсінді. Сонымен, қытайлықтар Пекин диалектісіне негізделген «путунхуа» атты тілге 1955 жылы мемлекеттік тұрғыдан әдеби тіл статусын берді. Содан бері қытайлықтар осы «путунхуа» тілінде түсініседі, осы тілде теледидар, радио хабарлары таратылады, жоғары оқу орындарында, мектептерде сабақтар осы тілде жүргізіледі. Басқа диалектіде сөйлеушілерге түсінікті болу үшін теледидарда «путунхуа» тілінде иероглифпен жүгірме жазулар беріліп отырады екен. Мұның өзі путунхуа тілін ауызша түсіне алмағандарға, ироглифпен оқу арқылы түсінуге мүмкіндік беріп отыр.

Осындай ірі тілдің бірі Италия тілі. Бұл тілдің де диалектілік айырмашылықтары өте айқын. Елдің жекелеген аймақтарында қалыптасқан диалектілерде сөйлеушілер өзара еркін түсінісу мүмкіндігінен айрылған. Қазіргі күнде Италияның 20 облысына тән 20-дан астам диалектілер белгілі. XVIII—XIX ғасырларда тоскан диалектісінің негізінде италия әдеби тілі ретінде қалыптасты. Соған қарамастан Италия тілінің диалектілері әлі де сақталып отыр. Олардың ең ірілері италияның солтүстік тұрғындары қолданатын ғалло-роман диалектісі де, оңтүстік Италия тұрғындары қолданатын итало-роман диалектілері. Сонымен қатар италиян әдеби тілінің де бірнеше жергілікті түрлері бар.

Испан тіліне де қатысты осы жағдайды айтуымызға болады. Бұл тіл әлемнің 21 елінде қолданылатынын, жарты миллионнан астам адам осы тілді өзінің ана тілі деп есептейтінін ескерсек, атаулы тілдің диалектілері де қаншалықты күрделі екенін аңғара түсуімізге болады. Латын америкасының әр еліндегі испан тілінде сөйлеушілер әр түрлі диалектілерге шоғырланған. Мысалы, Мексикандықтар мен арғентиналықтар, кубалықтар мен Перуандықтар, гватемалдықтар мен чилиліктер бір-бірін мүлде түсінбейді. Ал, Испанияның өзінде бір –бірін түсіне алмайтын кастиль, каталан, ғалисий, астурий диалектілері бар. Олардың әрқайсысы өз аймағы үшін ресми түрде еркін қолданылатын тіл ретінде қабылданған. Соған қарамастан, испан тілінде түсінісу үшін ортақ әдеби тіл ретінде 40 миллионнан астам адам қолданылатын кастиль тілі әдеби тілдің негізі ретінде бекітілген.

Ал, әлемде қолданысы жағынан үлкен сұранысқа ие болып отырған ағылшын тілінің де диалектісі ең көп тілдің бірі. Ағылшын тілінің ең ірі екі диалектісі болып Британ корольдігінің ағылшын тілі және Америка құрама Штаттарының ағылшын тілі есептеледі. Алайда, бұл екі диалектінің де өзі де бірнеше диалектілерге бөлінеді. Мысалы, британ ағылшын тілінің солтүстік диалектісі ең ірі түрі болса, одан басқа оңтүстік, шығыс және батыс аймақтарының диалектілері тағы бар екен. Ал, ірі диалект болып есептелетін солтүстік анғлия ағылшын диалектісі өз ішінен тағы ірілі-ұсақты 30-ға жуық диалектілерге тарамдалып кетеді. Ал Солтүстік американдықтардың ағылшын тілі 50-ге жуық диалектіге бөлінсе, одан басқа ағылшын тілінің Австралия варианты, Жаңазеллендия, Бермуд ағылшын тілі және Канадалық ағылшын тілі секілді түрлері тағы бар (*www.homeenglish.ru).* Соған қарамастан ең кең таралған оңтүстік британ диалектісіне негізделген британ ағылшын тілі әдеби тіл болып саналса, Құрама Штаттарда орталық батыс ағылшындарының диалектісіне негізделген американдық ағылшын тілі әдеби тілі деп саналады да ортақ түсінісу мүмкіндігін жоғалтпай отыр. Ал, Үнді халқында да бүгінгі күнде бірін-бірі түсіне бермейтін 447 тілі, оның 2000-ға тарта диалектісі бар көрінеді. Одан бақа Үндістанның кейбір штаттарында қарым-қатынас құралы ретінде қолдануға рұхсат етілген тағы 22 тіл бар екен. Алайда елдің конституциясында ортақ тіл ретінде хинди және ағылшын тілдері бекітілген. Франнуз, жапон, араб тілдері жайында да осыны айтуға болады. Міне, қарап отырсақ диалект ұғымы бір үлкен тілдің жеке тармақтары деген ұғыммен астастырылған.

Алайда, лингвистикада бұл ұғымға біршама тар ұғымда пайымдау да бар. Бұл жағдайда диалект ұғымы негізінен жергілікті аймақтық ерекшелік ретінде қарастырылады. «Диалект» ұғымын осылай территориялық ерекшелік ретінде қарастыру Кеңестік лингвистикадан бастау алатын секілді. Тек осы кезеңнен бастап кеңес ғалымдары орыс диалектологиясының зерттеулеріне сүйене отырып диалект ұғымын территориялық ерекшелік ретінде бағалады. Осы кезден бастап үлкен бір түркі тобына енетін тілдердің әрқайсысының өз әдеби тілі айқындалып, өзіндік диалектілері кең көлемде жергілікті ерекшелік ретінде зерттеліне бастады. Алайда, бұл мәселе өзге туыстас тілдердегідей емес, қазақ тілінде үлкен дау туғызды. Оның өзіндік себептері де жоқ емес еді. Сол жылдардағы ғылыми зерттеулерді қарай отырып, осы кезеңдегі әдеби тіл, диалект мәселелерінің Кеңестік стильге тән саяси астар алғанын оңай-ақ байқауға болады. Барлық ғылыми зерттеулерге Марксизм, Ленинизм идеясын тықпалау, Үндіевропа тілдерінен бастау алатын Ұлы орыс тілінің заңдылықтарын кез келген зерттеуде негіз ету, әрине, қазақ тіл білімін де шарпымай қалмады.

1953 жылы қазақ тіл білімі атына ССРО Ғылым академиясының Тіл білімі институты тарапынан бірнеше рет сын айтылғаны белгілі. Осы институттың Түркі тілдері секторы қазақ тіл білімінің зерттелуіндегі қателіктер туралы 1953 жылы жасаған қорытындысында «Қателердің екінші түріне ең алдымен қазақ тіліндегі диалектілердің жоққа шығарылуын жатқызуға болады» - деп көрсетті [2, 195] Сол жылы мамыр айында Москвада өткен ССРО тіл ғылымдарының ғылыми кеңесінде бұл мәселе тағы көтерілді. Сол жылдары Вопросы языкознания журналында Э.В.Севортянның «Қазақ тілші ғалымдарының қателіктері» атты мақаласы жарияланды. Мақалада қазақ тіліндегі диалектілердің өз

бағасын ала алмай жүргендігі сөз етілді: «По существу только проф. С.А. Аманжолов отстаивал на дискуссии тезис о наличии трех диалектов казахского языка, которые территориально соответствуют старому делению казахского общества на три жуза. Большинство участников дискуссии высказалось против этой точки зрения и отвергло ее» - делінген онда [2, 195]. Демек, ол кезде де ғалымдардың дені қазақ тілінің біркелкі екендігін мойындаған. Алайда, біртіндеп, лингвистикалық зерттеулер де саяси сипат ала бастағаны аңғарылады. Мысалы, Дмитриев С.Аманжоловтың диссертациясына берген пікірінде: «Основная суть диссертации - он опроверг богатым материалом ложное и вредное для науки мнение о том, что в современном казахском языке отсутствует диалект» - деп көрсетті. Міне, осы кезден бастап, қазақ тілші ғалымдары жаппай қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін «Ұлы орыс тілінің» үлгісімен зерттеуге бет бұрды. Қазақ тіліндегі диалект жайында қазақ тілі мамандарының арасында әртүрлі пікірлердің болуы диалектінің зерттелу дәрежесінің төмен болғандығынан, тілдегі бар диалектіні анықтау мәселесі шегіне жетпегендіктен деп танылып, қазақ тілінде диалектілер бар ма, жоқ па деген айтыс-тартысқа уақыт өткізбей, осы мәселемен түпкілікті зерттеулер жүргізуге шақырды.

Осындай тұста да қазақ тілін басқа тілдердің заңдылығы аясында қарастырмауға шақырып, тайсалмай пікір айтқан ғалымдар болды. Олардың қатарында М.Балақаев, Ғ.Мұсабаев т.б. ғалымдарды айтуға болады. Мысалы, Ғ.Мұсабаев: «Қазақ тіліндегі диалект жайында қазақ тілі мамандарының арасында әртүрлі пікірлердің болуы диалектінің зерттелу дәрежесінің төмен болғандығынан, тілдегі бар диалектіні анықтау мәселесі шегіне жетпегендіктен еді деу де дұрыс емес, оның (диалектінің) әлсіз, айтуға тұрарлықтай еместігінен, көзге бадырайып тұратын жергілікті диалектінің жоқтығынан деп түсіну керек. Қазақ тілі мамандарының кейбіреулері қазақ тілінде үш диалект бар десе, екінші біреулері қазақ тілі екі диалектіге бөлінеді дейді, ал үшіншілері диалект жоқ деп айтысуларының себебі – жергілікті диалектінің айтарлық дәрежеде жоқтығына толық дәлел» - деп көрсетті. Ғалым тіл ғылымындағы тавтологияға қарсы шығып: «Қазақ тілінің шығуы мен дамуын К. Маркс пен Ф. Энгельстің еңбектерінде көрсетілген роман және герман тілдерінің шығу және даму тарихымен бірдей деп қарау дұрыстыққа жатпайды.Қазақ тілі жоғарыдағы тілдерден басқаша жағдайда дами отырып қалыптасқандықтан, мұны К. Маркс пен Ф. Энгельстің, жоғарыда атап өткен индоевропалық тілдердің дамуындағы үш тобының ешбіреуіне де жатқызуға болмайды. Қазақ тілі бір тұтас қыпшақ тобының бір бөлек тілінің диалектісі ретінде жеке тіл болып қалыптасқан. Сондықтан да ол диалектілер жинағы болып табылмайды. Сондай-ақ ол тайпалар тілдерінің бірлестігі де емес. Өйткені тайпалар тілі ертерек кезде болмаса, орта ғасырдың бас шенінде ерекшелігін сақтай алмаған. Сөйтіп, жергілікті территориялық диалектінің жай-күйі қазіргі қазақ тілінде осы тұрғыдан қаралуға тиіс» деп көрсетті [3, 266].

Біздіңше, Ғ.Мұсабаев көптеген түркі халықтарына қарағанда қазақ тілінің жағдайы ерекше екенін дөп тауып айтады. Ғалымның өз сөзіне назар аударайық: «Көптеген түркі тілдерінде тарихи жағдайына қарай, біреулерінің отырықшылық күйіне (башқұрт, әзірбайжан) байланысты,біреулерінің геофизикалық алшақтығына (мысалы, татар, қырғыз), әртүрлі генетикалық топтан құралған (өзбек, алтай) құрамына байланысты диалектілік ерекшеліктері бар. Ал, қазақ тіліне келсек, қырғыз халқы сияқты, бір жартысы қырғыз Алатауында, екінші жартысы Орта Азияда болып, қарым-қатынассыз ғасырлап өмір сүрген қазақтарды көрмейміз. Туыстық байланысынан ерте ажырап, бір жағы Азияда, көпшілігі Шығыс Европада тұратын татар күйі де қазақ өмірінде кездеспейді. Әрі жергілікті, әрі тайпалық диалектілердің тоғысқан жері өзбек тілінің ерекшелігін туғызған жағдай да қазақ шындығында болған емес. Сондықтан қазіргі қазақ тілінде кейбір диалектілік ерекшеліктерді тайпалық тілдердің қалдығы ретінде тарихи тұрғыдан қараған проф. Аманжоловтың пікірінің дұрыстығы бар» дей келе ғалым «Профессор С. Аманжолов соңғы еңбегіндегі – бір кездерде үш диалект болған деген пікірін жөндей алмай кетті» - деген өкініш білдіреді. Ал, ғалымның өз пікірінше, «қазақ тілінде ешқандай диалект жоқ. Өйткені қазіргі қазақ тілінде жергілікті диалект жасауға керекті жағдайлар болған емес. Ендеше, орыс тіліндегі ақиқат шындықты қазақ тіліне ауыстыруға болмайды» - дей отырып, ғалымның қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер тайпалық және территориялық сөйленіс сипатына ие екендігін көрсеткені көпшілікке мәлім [3, 266].

Біз, әрине, бұл мақаламызда қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері бар екенін түпкілікті жоққа шығарғалы отырған жоқпыз. Сөзсіз қазіргі қазақ тілінде де жергілікті ерекшеліктер белгілі дәрежеде сақталып отыр. Ондай ерекшеліктер қазақ ғалымдарының диалектологиялық зерттеулерінің

нәтижесінде өте жақсы бағасын алып, орны айқындалды да. Дегенмен, сол зерттеу материалдарының өзі қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер диалект дәрежесінде емес, «говор» яғни сөйленіс дәрежесінде екенін көрсетеді. М.Балақаев: «...қазіргі қазақ тілінде лексикалық, фонетикалық, әрі грамматикалық ерекшеліктерімен оқшауланған, өздеріне ғана тән негізгі сөздік қорымен ерекшеленін көзге түскен диалектілер жоқ, говорлар тобы бар» - деп дұрыс көрсеткен деп ойлаймыз [4,66].

Оның үстіне, диалектолог ғалымдардың қай-қайсысы да әдеби тіл диалектінің жауы екендігін, радио, баспасөз, теледидар арқылы таратқан әдеби тіл тілдегі күшті деген диалектілердің өзін әлсіретін, жойып жіберетінін жоққа шығармаған. С.Аманжоловтың өзі де жергілікті тіл ерекшеліктері тілдің тарихын зерттеуде таптырмас құрал екенін айта отырып, оларды әдеби тіл жойып жібермей тұрғанда, тездетіп жинап алуымыз керек» - деп көп айтқаны белгілі. Ғалым қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктердің әдеби тілдің әсерінен жойылып кету қаупін осыдан 40-50 жыл бұрын ескерткен еді. Ендеше, бүгінгі таңда, теледидар, радио, түрлі БАҚ құралдары арқылы әдеби тілде хабарлар бұрынғыдан әлдеқайда кең қанат жайған заманда, біз қазақ тілінің диалектілері сол деңгейде сақталып отыр деп, бұл мәселеге сол Аманжолов еңбектеріндегі тұжырымдар деңгейден қарай аламыз ба? Бұл қаншалықты шындыққа жанасады? Мысалы 2007 жылы жарық көрген диалектологиялық сөздікте көрсетілген тілдік материалдардың басым пайызы бүгінде қолданыста жоқ. Ендеше, қазақ тілінің біркелкілігін сөз еткен ғалымдарымыздың пікірін жаңаша жаңғыртып, қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері мәселесіне жаңа заман талабына сай, жаңа тұрғыдан қайта қарап, жаңаша бағалайтын уақыт жеткен секілді. Мүмкін осы тұрғыдан келгенде ғалымдарымыздың қазақ тілінің жергілікті тіл ерекшеліктері жайлы пікірлерін бүгінгі қазақ тілінің даму сипаты тұрғысынан қайта қарастыру керек шығар. Бұл салада шетелдік қазақтардың тілін біздің әдеби тіліміздің құрамды бір бөлігі ретінде зерттеу жұмыстарын жандандандыра түссек болар еді. Әсіресе, ендігі зерттеулерімізде бұрынғы кеңестік дәуірдегі өлшем түрлерінен ары барып, жергілікті ерекшеліктердің тек қазақ тілінің өзіндік табиғатына сай келетін ерекшеліктерін айқындасақ деп ойлаймыз.

1. *Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. А. 2010.*
2. *Ғ.Мұсабаев. Қазақ тіл білімінің мәселелері. А., 2014.*
3. *Э.В.* Севортян. Об ошибках казахских *языковедов // Вопросы языкознания, 1953, №2.*
4. *М.Балақаев. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. А.,1984.*

Резюме

К.С. Калыбаева. Диалекты казахского языка в современном этапе

В 50-х годах прошлого века еще велись дискуссии о диалектах казахского языка. Уже в те годы ученые лингвисты не нашли веских доводов в пользу диалектов казахского языка. В современном казахском языке практически нет деления на диалекты. Выделяют всего три: северо-восточный, южный и западный. Между диалектами есть некоторые различия в лексике, в интонации, обусловленные длительным проживанием в разных регионах, но принципиальной разницы нет и любой носитель казахского языка понимает другого, так как территориальные различия казахского языка в целом невелики и носителями ощущаются слабо, в отличие, от узбекского, татарского, китайского, немецкого, итальянского, английского и других языков. Надо еще учитывать, что за прошедшие десятилетия всеобщее образование и СМИ нивелировали те возможные небольшие языковые различия, которые могли иметь место в 30-50- годы. В связи с этим в данной статье рассматривается современные проблемы переосмысления некоторых научных взглядов видных ученых в истории казахской диалектологии.

Summary

K.S. Kalybaeva. Dialects kazakh language present stage

In the 50s of the last century still discussions about Kazakh language dialects. Even in those years, scientists, linguists have not found a strong case in favor of the Kazakh language dialects. In the modern Kazakh language virtually no division into dialects. Allocate only three: the north-east, south and west. Between dialects there are some differences in vocabulary, intonation, due to the duration of residence in different regions, but no difference in principle and any carrier Kazakh language to understand others as territorial differences of the Kazakh language in general and

small carriers felt weak, in contrast, the Uzbek, Tatar, Chinese, German, Italian, English and other languages. It should also be borne in mind that over the past decade, universal education and the media leveled those possible minor language differences that may have occurred in the 30-50- years. In this regard, this article examines the contemporary issues of rethinking some scientific views of eminent scientists in the history of the Kazakh dialectology.

ӘОЖ 378.016:811.111

СТУДЕНТТЕРДІҢ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОҒИЯЛАРЫ

Н.Қ. Молбаева – *Абай ат. ҚазҰПУ-дың 2 курс магистранты*

Аңдатпа. Мақалада тыңдау, сөйлеу, жазу және оқу дағдыларын қалыптастыруда студенттің тілді ауызша да, жазбаша да жақсы меңгеруіне тікелей әсер ететіндігі туралы қарастырылады. Студент тілді жақсы меңгеру үшін осы төрт дағдының негізі берік қалануы керек. Коммуникативтіліктің қандай жағдайда нәтижелі болатынына оқытушының тигізер ықпалы зор және оқыту барысындағы білім сапасына да мұғалімнің үнемі көңіл бөліп отыруы аса маңызды. Заман талабына сай қазіргі жоғарғы оқу орындарында білім мазмұнын оның құрылымдық жүйесін жаңарту білім реформасының басты талабы. Осы талапқа сәйкес белсенділігі мен танымдық іс-әрекеттері арқылы, студенттердің сөйлеу дағдысын дамыту, қажетті жағдайларда шешім қабылдайтын жеке тұлғаны қалыптастыру, оқытудың жаңа технологияларын енгізе отырып, білім беру жолдары қарастырылады. Оқытушы коммуникативті жағдаят тудырып, студенттермен қарым-қатынасқа түскенде оның мақсатына жетсе нәтижесінде сөйлеу дағдысы дамиды. Сонымен мақала коммуникативтік технологияларды оқыту арқылы студенттердің сөйлеу дағдысын дамыту жолдарының қалыптасуына бағытталған.

Түйін сөздер: коммуникативтік оқыту технологиясы, коммуникативті жағдаят, коммуникативтік тұрғыдан оқыту, функционалдық, лексикалық фразеология.

XXI ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады. Жас ұрпаққа саналы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің талабы. Сондай-ақ халықаралық қатынастар аясында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өзгерістердің әсерінен қоғамда ағылшын тілінің рөлі өзгерді. Ол қарапайым оқу пәнінен заманауи білім беру жүйесінің негізгі элементіне айналды. Осыған орай қазіргі заманға сай ағылшын тілін тиімді үйретуге мүмкіндік беретін көптеген әдістер пайда болды. Сондықтан, әр оқытушы өзінің шығармашылығын дамыта отырып озық іс-тәжірибелерді пайдалана білуі тиіс. Сонымен, еліміздің жоғары оқу орындарының оқу үрдісі түбегейлі өзгерін оқытудың жаңа түрлері, әдістері, жаңа бағыттағы инновациялық педагогикалық технологиялар пайда болып, олар білім мазмұнының толығымен жаңаруына себепші болуда. Қазіргі кезде тілді коммуникативтік оқыту мәселесіне ерекше назар аударуда. Ағылшын тілін оқытудың жаңа технологиясы тілдің коммуникативтік қызметін ескере отырып, оны коммуникативтік танымдық жағынан меңгертуді көздейді. Қатынастық әдіс XIX ғ. 60-70 жылдарында ағылшын тілі халықаралық қатынастық тіл статусын алған кезде Британияда пайда болды. Бүгінгі тәуелсіз мемлекетімізде білімге деген көзқарас түбегейлі өзгерін, оқытудың жаңа түрлері, әдістері, жаңа бағыттағы технологиялар пайда болып, олар білім мазмұнының толығымен түбегейлі жаңаруына себепші болуда.

Оқыту әдістемесіндегі заман талабына сай әдістердің бірі коммуникативтік оқыту технологиясы. Осы мәселе жөнінде, яғни ағылшын тілін оқытудағы коммуникативті біліктілік деңгейді Германияның оқу бағдарламасын жасаған неміс ғалымдары Г.Нойнер, Г.Хунфельд былай түсіндіреді: коммуникация тіл және іс-қимыл (күлу, дауыс ырғағы сияқты) әрекеттер арқылы болады [1, 8 б.]. Ол алдын-ала жоспарланған, дайындалған болуы немесе жоспарланбаған болуы мүмкін. Сабақ үстінде әдетте дайындалған, жоспарлы сөйлеу коммуникациясына көп көңіл бөлінеді.

Студенттердің сабақта айтылған хабарлардың мағынасын түсінуі, олардың түпкі мақсатын танып білуі және өзінің жеке мақсатын іске асыруы өте маңызды іс. Осы біліктілік коммуникативтік біліктілік деп аталады.

Коммуникативтік оқыту технологиясы дегеніміз пікір алысуға негізделген әдістеме. Ал, адамдар тілді сөйлем түрінде қолданғанда ғана бірін-бірі түсінін, пікірлесе алады. Студенттерді белгілі бір дәрежеде ағылшын тілінде сөйлеуге, өз ойын басқаға жеткізе алатын, біреудің сөйлеген сөзін, жазғанын түсіне алатын дәрежеге жеткізу үшін, ағылшын тілі алғашқы сабақтан бастап сөйлем түрінде үйретілуі тиіс. Себебі, жеке атау тұлғалы сөздер де, грамматикалық формалар да өзара бір-бірімен байланысып, сөйлем құрамына енгенде ғана тұтас аяқталған ойды білдіре алады.

Шет тілін иеруде студенттер линвистикалық түсініктерді жақсы түсінеді, филологиялық ой-өрісі кеңейеді. Шет тілін оқытуда психиканың дамуына әсері бар, мектеп оқушысында абстрактылы ойлау дамиды.

Л.С. Выготский бойынша «Шет тілі баланың ойын нақты тілдік формалар мен құбылыстардан босатады». Коммуникативті оқыту технологиясы студенттердің салыстыру, анализ және синтез сияқты ой операцияларын, елестетуді және шығармашылық қабілеттерін дамытады, фонемалық, интонациялық естуі жақсарады.

В.А. Бухбиндер: «коммуникативті жағдаят – бұл потенциалды әрінтесін қарым-қатынасқа шақыратын жағдайлардың, шарттардың және қарым-қатынастардың жиынтығы» деп айтқан екен.

Коммуникативтіліктің қандай жағдайда нәтижелі болатынына мұғалімнің тигізер ықпалы зор және оқыту барысындағы білім сапасына да мұғалімнің үнемі көңіл бөліп отыруы аса маңызды.

Сондықтан, ағылшын тілдерін оқытуда коммуникативтік оқыту әдістемесін қолдану – оқушылардың сөздерді грамматикалық тұрғыдан бір-бірімен дұрыс байланыстырып, еркін сөйлей білуіне мүмкіндік береді, бұл әдістемені жиі қолдану өз нәтижесін береді.

Тілді қарым – қатынас арқылы оқыту ұстанымы мен қатар функционалдық тұрғыдан оқыту да тіл үйренуші үшін маңызды. Сөйлеу әрекетінің лексикалық, грамматикалық, фонетикалық жағы болады. Бұл үшеуі сөйлеу үдерісінде өзара тығыз байланысты. Бұдан шығатын қорытынды – сөзді өзінің қолданылу формасынан бөлек иеруге болмайды. Функционалдық ұстанымына сәйкес сөздер де, сол тәрізді грамматикалық формалар да сөйлеу әрекеті үстінде меңгеріледі. Дәстүрлі аударма-грамматикалық әдісте линвистикалық негіз бірінші кезекке шығып, тіл үйрету тілді жүйелі және құрылымдық негізіне сүйене отырып оқыту арқылы жүзеге асырылатын болса, қатысымдық бағытта оқыту тіл бірліктері функционалды негізде белгілі бір сөйлеу мақсатында қолданылуына қарай іріктеледі.

В.С.Коростелев шет тілдің лексикасын функционалдық тұрғыдан оқыту мәселесін арнайы зерттеген: “Функционалдық – ауызша және жазбаша коммуникация процесінде не қызмет етсе, соны және қалай қызмет етсе солай меңгеру деген сөз”, - дей келін: “Шет тілде қарым-қатынас жасауға үйретудің коммуникативтік әдісінде функционалдық принцип жетекші рөл атқарады”, - деп көрсетеді [2, б.248].

1980 жылдан бастап тілді коммуникативтік тұрғыдан оқыту (ТКО) (Communicative Language Teaching) әдісі басымдылыққа ие болды.

Тілді коммуникативтік тұрғыдан оқытудың бірнеше принциптері бар:

- Тіл үйренушілер тілді ауызекі сөйлеуде қолдану үшін үйренеді;
- Тілді еркін, жетік меңгеру мақсатында үйренеді;
- Тілді кәсіби тұрғыда меңгеру мақсатында үйренеді;
- Түрлі тілдік құрылымдарды үйрену мақсатында үйренеді;
- Аудентикалық және маңызды байланыс аудиториядағы басты мақсат болуы керек; Аталған принциптер түрлі тілдік дағдылар жиынтығын құрайды және оқыту шығармашылық үдерістен тұрады.

Тілді коммуникативтік тұрғыдан оқыту (ТКО) – нақты мақсат қоя отырып оқу, бірлесе оқу болып табылады. ТКО-да тіл үйренуші тілді оқуда үйренген материалдарын (тыңдалым, оқылым, жазылым материалдары) өндірісте (тілді кәсіби тұрғыда меңгеру мақсатында үйренушілер), күнделікті тұрмыста (тілді ауызекі сөйлеуде қолдану үшін үйренушілер, тілді еркін, жетік, меңгеру мақсатында үйренушілер), түрлі ортада қолдана алуы керек [3, б.58]. Демек, теорияны практикамен ұштастыра алуы тиіс, оқу үдерісінде алған білімін өндірісте қолдана алуы қажет. Біз көп жағдайда осы мақсатқа жете алмай жататынымыз шындық.

Тілді коммуникативтік тұрғыдан оқытуда Америка Құрама Штаттары Гаваи университетінің құрметті профессоры Теодор С.Роджерс бірнеше тәсілдерді ұсынады:

1. Оқытушы – студент оқу үдерісіндегі әрінтес. Оқытушы оқыту кезіндегі басшы рөлінен әрінтес рөліне ауысады. Оқытушының тіл үйретуде басқарушы, доминант рөлінен әріптес рөліне ауысуы өз кезегінде тіл үйренуде жағымды жағдай қалыптастырады.

2. Пәндік әдіс. Біркелкі оқыту бағдарламасымен оқыту барысында әртүрлі әдістер элементтерінің жиынтығын пайдалану.

3. Оқыту материалдарын басты назарға алу. Кейбір нақты өзекті мәселелерге назар аудару. Тілді оқыту барысында таңдалған тілдік материалдар тілді үйретуде тиімді, тіл үйренушінің қажеттілігі мен қызығушылығына сай болуы керек. Оқытушы тілдік материалды таңдау барысында мәтін мазмұны қандай, ондағы ақпараттар қаншалықты дәрежеде, мәтін белгіленген аудиторияға сәйкес пе деген маңызды сұрақтарды үнемі жадынан шығармағаны абзал.

4. Мульти интеллект. Тілді оқытуда Ховард Гарднер (1983) ұсынған адам санасының түрлі ерекшеліктерін басты назарға алу және оқытуда тиімді пайдалана білу.

5. Тілді оқытуда дискурстың жаңа түрлерін, прагматика мен функционалдық грамматиканы қолдану.

6. Тіл үйренудің басты стратегиясы «Үйрену үшін оқимыз» болуы тиіс. Мұндай стратегия базалық деңгейде есте сақтау қабілетін дамытса, жоғары деңгейде оқытудың когнитивтік, метакогнитивтік стратегиясын, ой қорыту, жоспарлау, өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастырады.

7. Лексикалық фразеология. Жиі қолданысқа ие лексикалық фразеологизмдердің мәнін білу тіл үйренушінің сөздік қорын дамытады.

8. Коммуникативтік. Адам қатынасының тілдік бөлігі жалпы қатынастың бір ғана бөлігін құрайды. Дегенмен тіл үйренуде ритм, сөйлеу жылдамдығы, дауыс ырғағы, ым, ишарат белгілері де маңызды орын алады.

Аталған әдістемелер бүгінгі таңда ағылшын тілін үйретуде де кеңінен орын алып отырғаны аян. Тіл үйренушінің тілге деген қызығушылығын арттыру оны тілді сүюге, құрметтеуге алып келеді. Тілді сүю өз кезегінде аталған тілді тез кедергісіз, құлшыныспен үйренуге итермелейді. Ағылшын тілін оқыту барысында студентке тіл байлығын арттыру мақсатында берілетін тапсырмалардың алуан түрлі болуы да маңызды рөл атқарады. Әсіресе, ой өрбітуге, ой жалғастыруға арналған тапсырмалар студенттердің ізденімпаздығын арттыра отырып, оларды шығармашылық белсенділікке шақырады. Мұндай тапсырмалар қатарына сөйлемді аяқтау, диалогты, өлеңді, мәтінді аяқтау, оқиға желісін жалғастыру тапсырмалары жатады.

Сабақта осы мақсаттарға қол жеткізу үшін қажетті білім беру міндеттері:

Оқушыларда ауызша және жазбаша сөйлеуде өзгенің ойын түсіну және өзінің ойын еркін жеткізуде білік, дағдысын қалыптастыру;

Сөздік қорын әрдайым толықтырып пайдалануды қалыптастыру;

Өзінің сөздік қорын әрдайым толықтыру қажеттілігін қалыптастыру;

Сөйлеуде оқытылған грамматикалық конструкцияларды қолдана білуді дамыту;

Студенттерге (орфографиялық, лексикалық, грамматикалық) нормаларды игеру қамтамасыз етілу керек;

Оз ойын бағалау және конструкциялауды дамыту;

Коммуникативті технология оқытудың қызметін қарастырады (оқушының іс-әрекетін):оқушы сұрайды, ойды бекітеді, сұрақтар арқылы сұхбаттасушыны іс-әрекетке оятады, қарама-қарсы бекітулер және т.б., күмәндарын айтып және сол бойынша грамматикалық нормаларды өзектілендіреді. Сонымен қатар ситуацияның жаңалығы қамтамасыз етілу керек: жаңа сөйлеу міндеті, жаңа сұхбаттанушы, жаңа сұхбат пәні. Коммуникативті технологияны игерудің ең басты амалы іс-әрекетте пайда болатын түрлі іс-әрекет түрлері:

қарым-қатынастың қажеттілігін сезіну;

сөйлеудің қолданылуын пайдалану;

сөйлеудің тәртібін елестетуді қалыптастыру;

Коммуникативтік технология жүзеге асатын іс әрекет оқу, ойын, еңбек, тетральды болуы мүмкін. Коммуникативтік технологияны қолданатын оқу үрдісінің ең маңызды бірлігі ұйымдастыру және ұйытқысы коммуникативті ситуация болып табылады [4, б.154]. Коммуникативтік ситуацияны құру көмегімен:

қарым-қатынасқа түскендердің өзара қатынас жүйесі орнығады;

қарым-қатынас мотивтендіріледі;
сөйлеу материалы ұсынылады (тарту етіледі);
сөйлеу дағдылары қалыптасады;
балалардың белсенділігі және өздік қарым-қатынасы дамиды;
оқушылардың коммуникативті дағдылары бекітеді;

Коммуникативті технологияны қолданып оқытудың тиімділігінің бірі қосарланған мәтін анализі. Сабақта мәтіндер дамытушылық және тәрбиелік жағдай туғызады. Мәтінмен жұмыс сабақта полилоғқа айналу керек және әрбір оқушы оның белсенді қатысушысы болады. Сабақта шығармашылық жұмыстың мәтінмен жағдайын құру оқушыларға өздерінің мәтіндерін конструкциялауға, нұсқаулық анализді иеруге көмектеседі. Әрбір сабақтың ойластырылған мәтінмен жүйелі жұмысы дамушы сөйлеу ортасын құруға пайдалы, дамыған тілді сезіну қалыптасуын қамтамасыз ететін жағдайлар бұл мақсатқа бағытталған мәтіндер мен тапсырмаларды іріктеу. Тұлғаның эстетикалық және адамгершілік тұрғыдан дамуына септігін тигізетін, балада рефлексияға қабілетін ашатын және оны қолдануға мәтіндерді анализдеу өте маңызды.

Ағылшын тілін жоғарғы оқу орындарында жүйелі оқыту үрдісі мен құрылымын қалыптастыру студенттердің білім сапасын жақсартатыны нақтыланып көрсетілді. Жоғары оқу орындарында жаңа ақпараттық инновациялық коммуникативтік технологиялар арқылы оқытудың мазмұнын айқындауға ұсынылатын негізгі дидактикалық қағидалардың жүйеленуі, тілдік білім беруде жаңа технологияларды қолданудың мәнін ашып көрсетеді және оқу материалдарын, оқыту түрлерін дұрыс таңдауға жол ашады. Мақаланың мақсатына жету барысында – жоғары оқу орындарында ағылшын тілі пәнін оқыту барысында ақпараттық инновациялық, коммуникативтік технологияларды пайдалана отырып, ағылшын тілінде сөйлей алатын, тыңдап түсінетін, жазатын тұлғаны қалыптастыруға қажетті дағды мен білікті студенттің бойына сіңіру, соған тәрбиелеу. Ол үшін ағылшын тілін оқытудың әдіс-тәсілдерін, сабақ жүйесін әзірлеу мен қолданудың технологиялық болмысын жүйелеу.

Студенттердің бойында ағылшын тілінде қарым-қатынас барысында тілді пайдалана алуы мен ауызекі сөйлеу дағдысын қалыптастыру, ағылшын тілін меңгертін сөйлеуіне жағдай тудыру. Бұл орайда ағылшын тілін оқытудың озық технологияларын меңгерту үлкен істің бастамасы. Жұмыстың нақты міндеттерінің қатарындағы әдістемелік әдебиеттерді пайдаланып, ауызекі сөйлеуді қалыптастыруға байланысты талдаулар жүргізілді. Студенттердің ағылшын тілі сабағында ауызекі сөйлеу дағдыларын жаңа технологиялар негізінде меңгерту барысында қалыптастырудың технологиялық ерекшеліктері анықталды.

Нәтижесінде коммуникативті технология туралы жинастырылған материалдардан берілген анықтамалар бойынша ғалым зерттеушілердің тұжырымдары негізінде жан-жақты қарастырып, талдау жасадық.

Қорыта келгенде, студенттердің сөйлеу дағдысын дамытуда коммуникативтік технологияларды оқыту арқылы – студенттердің танымдылық қабілеттері, танымдық процестері дамып, сөздік қоры молаяды, оқытуда жағымды әрекет қалыптасады. Осының бәрі дамығаннан кейін студенттің қиялы мен ойлауы, есі мен қабылдауы, зейіні дамып қалыптасады. Танымдық қабілеттер, танымдық процестер әрбір технология барысында дамиды. Ал қажеттілікті қанағаттандыру әр түрлі әлеуметтік жағдайларда бағыт - бағдарды жоғалтпау, адамдардың эмоционалдық жағдайлары мен жеке тұлғаның ерекшеліктерін анықтау, олармен қарым-қатынастың теңбе-тең түрлерін таңдау, өзара іс-әрекет процесінде сол түрлерін іске асыру, зейіндерін қадағалау және айқындау, көпшілік алдындағы жағдайларда іс-қимылын білу, өзіне зейін аударту, психологиялық қатынас орнату, сөйлеу мәдениеті дамиды. Ал сөздік қорының дамуы мәтінмен жұмыс істегенде, белгілі бір мәселені шешкенде дамиды. Осы технологияның элементтерін ағылшын тілі сабақтарында қолдану көптеген жетістіктерге әкелетініне көзім жетуде.

1. Беляева В.А., Гребенкина Л.К. Технология обучения основам педагогики высшей школы // Педагогические технологии в высшей школе. Рязань, 1995. Вып.2. 8-10б.

2 Н.Д. Гальскова. Современная методика обучения иностранным языка: учеб. пособие / Н.Д. Гальскова. - М.: АРКТИ, 2000 - 372 б.

3. Концепция образования по иностранным языкам в 12-летней школе. // Иностранные языки в школе. 2000. №4 - 72б.

4. Я.М. Колкер. Практическая методика обучению иностранному языку: учеб. пособие / Я.М. Колкер, Е.С. Устинова, Т.М. Еналиева. - М.: Академия, 2001 - 253 б.

Резюме

Н.К. Молбаева. Коммуникативные технологии в развитии речевых умений студентов

В статье рассматривается об усвоении языка устно и письменно у студентов с помощью формирования умения аудирования, говорения, письмо, чтения. Студент чтобы хорошо владел языком должна быть основа четырех умений. Результативность коммуникативности в любом случае зависит от преподавателя и особо важно ее внимания на качества знаний в процессе обучения. Данное время главное требование образовательной реформы обновления структурной системы знания и его содержания в высших учебных заведениях. Соответственно требованию рассматривается пути образования внедрения новых технология обучения, формирования личности который умеет принимать решения в необходимых ситуациях, развитие умения у студентов с помощью активности и познавательные деятельности. Преподаватель в общении со студентами создавая коммуникативную ситуацию, достигает ее цели тогда в результате развивается речевые умения. Таким образом, статья направлена на определения пути формирования коммуникативной технологии в развитии речевых умений у студентов.

Ключевые слова: обучение коммуникативной технологии, коммуникативная ситуация, обучение коммуникативного подхода, функциональность, лексическая фразеология.

Summary

N.K. Molbaeva. Communicative technologies on development of speech abilities of students

Influencing on students` fluent mastering of the language in written and oral form in formation of listening, writing and reading skills is considered in the article. The basis of these four skills must be build in order to master the language very well. Teacher`s attention is very important to the quality of knowledge in the process of teaching and to the result of communicativeness. The basic requirement of educational reform is the development of structural system of knowledge and its contents in higher educational institutions according to the modern requirements. According to this requirement, the ways of education have been considered including new technologies of teaching, formation of personality that having made decision in necessary situations, development of student`s speaking skill through activity and cognitive activities. If the teacher creates a communicative situation to the students, as a result the speaking skill will be developed. Thus, an article is oriented on formation of ways of development of students` speaking skill with the help of communicative technologies.

Key words: teaching of communicative technology, communicative situation, teaching of communicative approach, functionality, lexical phraseology.

ӘӨЖ 81,373;001.4

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЫДЫС-АЯҚ АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК НЕГІЗДЕРІН САЛЫСТЫРУ

М.А. Нұрбек – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 3-курс PhD докторанты*

Қ.С. Қалыбаева – *ғылыми жетекшісі, ф.ғ.д., профессор*

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ және өзбек тілдеріндегі ыдыс-аяқ атауларының салыстырмалы түрде тілдік көрінісін нақтылауға, олардың семантикалық құрылымын анықтауға арналған. Сол арқылы екі халық мәдениетінің, ұлттық сананың ұқсастықтары мен ерекшеліктері көрсетілген. Ыдыс-аяқ атауларына этнолингвистика мен этимологиялық зерттеу жүргізу арқылы біз екі тілдің қасиетін зерттеуге, этнос тілінің байлығын мүмкіндігінше толық қамти отырып, оның ішкі мазмұнына терең үніліп, қыр-сырын анықтай түсуімізге мүмкіндік аламыз. Осы аталмыш атаулар шығу тегі түріктік болып табылатын элементтердің үйлесімінен тұрады. Әуел баста халықтың тілдік, тарихи және мәдени дамуы негізінде қалыптасқан ыдысқа қатысты лексика өзінің даму барысында тілдік ауыс-түйістерге, әр замандағы әдет-ғұрып, салт-санаға,

қоғамдық өзгерістерге қатысты әр түрлі семантикалық өзгерістерге ұшырап отырды. Сондықтан қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атауларын өзбек тіліндегі лексикалық бірліктердің этимологиялық сипаттамасын бере отырып, салыстыратын болсақ, осы атаулардың әр тілдегі өзіндік ерекшелігі айқындалады.

Түйін сөздер: этнолингвистика, этимология, семантика, лексикалық бірліктер.

Тіл қазынасындағы халық тұрмысынан хабар беретін, шаруашылық әрекетін танытатын алуан түрлі тұрмыстық атаулар мен тіркестер, олардың тілдік заңдылықтары, құрылымдық ерекшеліктері әлемдік тілдердің көпшілігінде зерттеліп келе жатқаны белгілі. Себебі олардың әр тілде қалыптасуы, дамуы, көнеруі жағынан, сондай-ақ мағыналық құрылымы, тұлғасы жағынан өзіндік ерекшеліктері болады. Уақыт өте келе ықшамдалып, өңделіп, халықтық ортақ мұраға айналған сан-саналы тұрмыстық лексикадағы тізбектерді жинақтап, бірізділікке түсіру, олардың мазмұн-межесіндегі кодталған әр түрлі ақпараттарды айқындау қазіргі тіл мамандарын ерекше қызықтырып отыр. Тұрмыстық лексика құрамындағы компоненттері семантикалық, этимологиялық жағынан ерекшеленіп, айрықша топ құрайтын сөздердің бірі – ыдыс-аяқ атаулары.

Әуел баста халықтың тілдік, тарихи және мәдени дамуы негізінде қалыптасқан ыдысқа қатысты лексика өзінің даму барысында тілдік ауыс-түйістерге, әр замандағы әдет-ғұрып, салт-санаға, қоғамдық өзгерістерге қатысты әр түрлі семантикалық өзгерістерге ұшырап отырды. Соның дәлелі – қазақ және өзбек ыдыс атауларының алуан түрлі байлығы. Екі тілдің де ыдыс атауларының пайда болу, қалыптасу дәстүріне, сөз жоқ, басқа туыс, көрші халықтардың да әсері болмай қалған жоқ. Мұның барлығының тілде өз көріністерін тауып отыруы – заңды құбылыс. Сондықтан ыдыс-аяққа қатысты қалыптасқан атаулар, тұрақты тіркестер т.б. қазақ тілі мен өзбек тілінің сөз байлығының ауқымды бір саласын құрайды.

Ерте замандағы славяндардың Жаратушы күшіне сенгендері соншалықты, олар барлық жерде сиынуға, сақтануға тырысқан. Өздерін қорғау әрекеттері үй ішінен де, сыртынан да байқалып тұрған. Ыдыстың дөңгелек формасының өзі Күн идеясынан алынған. Ең кең тараған тұрмыс бұйымдарының бірі құмыра мен горшок ошақ (пеш) пен жер символикасымен байланысты, сондай-ақ ол – адам жаны мен рухының мекені іспетті болған. Бұндай ыдыс әсіресе ата-баба рухына табынуға байланысты әдет-ғұрыптарды орындауда қолданылған. Ыдыс мүшелері адам денесінің мүшелеріне теңелген (мойны, құлағы, аузы, мұрны т.с.с.) [1, 239].

Ыдыс (керамикалық немесе балшықтан жасалған) ерте заманда 6-7 мыңжылдықтарда ойлап табылды. Алғашқы керамикалық ыдыс бастапқыда біз қолданатындай қалыпта әрине болған емес. Ыдысты балшықтан қолмен жасайтын. Кейіннен кез келген балшықтан ыдыс жасай беруге болмайтыны белгілі болды [2, 56].

Жалпы ыдыс-аяқ деген атаудың қалай пайда болып, қайдан шыққаны жайлы Ә.Нұрмағамбетовтің мына бір зерттеулеріне тоқталсақ. Адам өмір сүретін орта – қоғам үнемі дамып, ілгері озуда. Қоғам дамуымен қоса тіл де дамып, оның қорындағы жеке сөздердің мағыналары да жаңарып, әрдайым өзгеріп отырады, солардың қатарына «ыдыс» және «аяқ» сөздері жатады.

Ыдыс-аяқ сөзінің тіліміздегі қазіргі мағынасы – ас ішуге, ас-суды құюға арналған іші қуыс әр түрлі ыдыстарды білдіреді. Күнделікті өмірімізде қос сөз құрамындағы «ыдыс», «аяқ» сөздерінің өз мағынасы бар, көп ретте бірге қолданыла береді. Олар туралы біздің қазіргі ұғымымыз кейінгі кездері пайда болған. «Ыдыс» және «аяқ» тарихы мен төркініндегі қызықтырар сыр да, құпия да осында.

Кейбір түркі тілдерінің деректеріне қарағанда біздің тіліміздегі «ыдыс» сөзінің мағынасы соңғы дәуір жемісі екендігін көрсетеді. Якут тіліндегі – «ытыс», тофа тіліндегі «адыш», туваша «адыш» сөздерінің бәрі де қазіргі қазақ тіліндегі «алақан» түсінігі орнына жүреді. Сол бір кездерде осы тұлғалас («ыдыс» сияқты) сөз, біздің тілімізде де «алақан» орнына айтылғанын білдіретін сөз бізде де бар қазіргі «уыс» сөзі сол «ыдыс» сөзінің өзгере келіп, сақталған жұқанасы.

Қос сөздің екінші сыңары болып жүрген «аяқ» сөзінің тарихы да ұқсас. Ертедегі түркі жазба ескерткіштері сөздігіндегі «айа» тұлғасы да қазіргі тіліміздегі «алақан» ұғымын берген. Дәл осы тұлға мен мағынада осы күнгі хакас тілінде сақталған. Осы «айа» түбіріне «қ» жұрнағы жалғана отырып, қазіргі қазақ, қырғыз, хакас, т.б. көптеген түркі тілдерінде қолға ұстап отырып, ас ішуге ыңғайлы ыдыс атауы – «аяқ» дүниеге келген. Тілімізде «айаның» да алғашқы ұғымы кездеседі. Мысалы «аялау» дегеніміз «алақанға алу» немесе «алақанға салу» ұғымымен бірдей келеді. Ой жүгірте келгенде, көне дәуірде су ішуге де, басқа да бір қажетті шағын затты салып алып жүруге де

арналған қуыс жабдығымыз қос алақан десек қателеспейміз. Кейін ондай қызметті қолдан жасалған іші қуыс бұйымдар атқарған кезде алақанның алғашқы атаулары «ыдыс» пен «айа+қ» соларға көшкен [3, 87].

Ана тіліміздің ұшан-теңіз байлығын, ғасырлар бойы толассыз толығып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан асыл қазынасын мүмкіндігінше толық меңгерін, оны иелігіне айналдыруды мақсат ететін ғылым салаларының бірі – этнолингвистика. Ол бізді көбіне көп тілдің қасиетін зерттеуге, этнос тілінің байлығын мүмкіндігінше толық қамти отырып, оның ішкі мазмұнына терең үңіліп, қыр-сырын анықтай түсуге бағдарлайды [2, 69].

Идиш – кез-келген ыдыс-аяқ, сауыт (сұйықтық құюға арналған ыдыс), сыйымдылық [4, 18] it-істеу, жасау етістігінен пайда болған. Салыстырмалы түрде: орыс тілінде үйде қолданылатын заттардың жалпылама атауы – утварь да творить етістігінен пайда болған. Бұл, көптеген әртүрлі жүйелі тілдердегі атау беру принципінің бірдей екендігін білдірін отыр. Идиш – ыдыстың жалпылама белгісін білдіретін идиш-оёқ; идиш-товоқ секілді бірқатар жұп сөздердің қалыптасуы үшін сөз тудырушы негіз болды.

Оёқ – қазіргі заманғы тұрмыстық тілде сирек қолданылатын сөз; ол негізінен идиш-оёқ жұп сөз тіркесінде сақталды. М. Қашқариде ajak «ыдыс» түрінде келтірілген [5, 112], УТИЛ-де де ыдыс атауы ретінде тіркелген. Оңтүстік Тәжікстан мен Тәжікстандағы Лақай қаласының өзбектерінің сөйлемдері ерекшеленін тұрады, мұнда ойоғ [оёғ]/ айақ [аяқ] «табақты» білдіреді [6, 12].

Ыдыстардың жалпылама атауларына товоқ-қошиқ және қозон-товоқ сөздері жатады, соңғысының негізгісінен басқа «үй шаруасы» деген ауыспалы мағынасы бар.

Осы аталмыш атаулар шығу теті түріктік болып табылатын элементтердің үйлесімінен тұрады. Сондықтан қазақ тіліндегі ыдыс-аяқ атауларын өзбек тіліндегі лексикалық бірліктердің этимологиялық сипаттамасын бере отырып, салыстыратын болсақ, осы атаулардың әр тілдегі өзіндік ерекшеліги айқындалары сөзсіз. Сонымен, қазақ және өзбек тіліндегі төмендегідей кейбір ыдыс атауларының этнолингвистикалық тұрғыдан жасалу жолына көңіл бөлейік.

Қазан. Тамақ пісіруге арналған үлкен шойын ыдыс. Қазан асты – тамақ жасады, ет салды; қазаны басқа – өз алдына бөлек үй, жеке отбасы; қазаны майланды – қазанына семіз ет асты; қазан құлағын (тұтқасын) ұстады – билікке қолы жетті [7, 450] секілді ауыспалы мағыналарда да қолданыла береді. М. Рясянен kazyn-ды (karyn) моңғолдың garu-m «қазан» сөзімен байланыстырады. Бұл kaz / kar (d) «шұқу, қазу» сөзінен пайда болған етістік деген жорамал жасауға болады. Бұл сөзден басқа тағы да басқа – ашіч «қазан» сөзі де болды, бұл сол семантикалық көлемдегі аш (ас, азық, тамақ) сөзінің туындысы болды [6, 17]. Осы аталмыш термин, қазіргі заманғы қозон-товоқ терминінің синонимі, әрі туынды сөз болып табылатын ашіч-букач сөзін де атап кеткен М. Қашқариде де бар [5, 389].

Қазан басқа ыдыстарға қарағанда қазақ өмірі мен мәдениетінде алатын орны жоғары. Қазақ дастарқанына түсетін тағамдардың барлығы да (қымыздан басқасы) осы қазаннан өтеді. Халық оны жай ғана қазан демей, оны «қара қазан» деп қастерлейтіні сондықтан. Мұндағы «қара» анықтауы қасиетті, қастерлі, киелі, берекелі деген ұғымды білдіреді. Қазан тоқшылық пен берекенің, ырыс-несібенің айғағы. Қасиетті ыдыс – қазан еларалық мәмілегерлікте, елдік пен ерлік сынға түсетін салтанатты жағдайларда елеулі мәнге ие болған. Абылай хан Көкшетаудан көшкенде арғын Бекболат бидің қуып келетінін біліп, өз қара қазанын жұртына тастап кетуінде үлкен философиялық ой-толғам бар еді. Оны зерделі би Бекболат дәл шешін, атының басын тартқан деседі (Мәшһүр Жүсіп). Сонымен бірге, ол атадан балаға мұра болып қалатын, ұлға енші, қызға жасау берегенде оның бас мүлкі саналған. Қазақ ұғымында қыдыр қонған, зор бағалы ырыс ыдысы болып саналған қазанды бөгдеге бермейді, ырыс кетеді деп ырымдаған. Қазан сындыру – отбасын ойрандаудың, қазан төңкеру – аштықтың, масқаралаудың белгісі саналған.

Қазан шойыннан жарты шар үлгісі ретінде құйылады, ұстауға ыңғайлы төрт құлағы болады. Сыйымдылығына қарай ең үлкен (шарасы) он екі қарыс қара қазан немесе тай қазан деп аталған. Оттан көтергенде қол күймес үшін тұтқыш қолданылады. Қырғышы да болады. Көшпелі елде қазан қирамас үшін оған қалың кенеп, киізден арнайы қазанқап жасалады [8, 55].

Ал, өзбек тілінде де Қозон – ас дайындауға арналған шойын қазан [4, 593] (өзбек аспаздық өнерінде қазаннан басқа ешқандай ыдыста дайындауға болмайтын тағамдар бар, мәселен, палау, дімләмә және т.б). Бұрынырақ қазанды оттың үстіне іліп қоятын немесе жерден шұңқыр қазып, оған көмірді жағып, оның үстіне қазанды қоятын болған.

Қозон атауының қазанчуқ (шағын ғана қазанша) деген туындысы бар (Сайрам, Қазақстан). Қазан өзбек халқы үшін де ас пісіретін ыдыс қана емес. Қазан ұғымы өзінің денотат мағынасынан кеңейіп, «үй іші, отбасы, отбасының берекесі» секілді мағынаға ойысқан. Мысалы, өзбек халқы «Қозониға қараған – қориндаш эмас» деп, тек барға ортақ болатын ағайынды сынаса; «Қозонни сувға ташламоқ» деп, берекесіз, қолы тар адамды түйреген. Сол сияқты «Қозонға яқин юрсанғ – қораси юқади» деген өзбек мақалы қазан сөзінің әдетте сөзге, өсекке үйір келетін «әйел» ұғымымен астастырылғанын көрсетеді.

Бұл тұрғыда «қазан» ұғымының туыстас екі тілде семантикалық даму жағынан ортақ келуі, бұл сөздің өте көне заманнан қалыптасқан тілдік бірлік екендігін дәлелдесе керек.

Дегенмен, Қазан сөзінің мағыналық даму жолында қалыптасқан ерекшеліктер де жоқ емес. Мысалы, өзбек тіліндегі Дошқозон – үлкен тойлар мен мерекелерде ас дайындалатын үлкен қазан. Бұл сөздің өзбек тілінде «Қоғамдық мүлік» деген ауыспалы мағынасы да бар. Ол Сурхандария және Қашқадария облыстарында қолданылады. Сөз алдындағы дош- қосымшасының өз алдына дербес мағынасы бар, ол – «ұстамдылық», «шыдамдылық», «төзімділік» (дош бермоқ 'шыдау'). Кейде ол «қоғамдық меншік» мағынасында қолданылады.

Өзбек тілінде, көне түркілік қозон атауынан басқа ирандық кірме сөз декча (шағын қазанша) бар; ауыспалы мағынасы 'бас'. Лексема парсының دیگ[диғ] 'кәстрөл, қазан, көзе'; دیگچه [диғче] 'кәстрөл, қазаншық' (-ча – түрікше кішірейткіш аффикс). Ташкент облысында дәл сондай мағынадағы деҳчә [деҳча] нұсқасы қолданылады.

Потьла [потила] 'тосапты дайындауға арналған мыс қазанша' – Бұхарада; пәтилә [патила] – Қашқадарияда. Бірлік едәуір фонетикалық және семантикалық өзгеріссіз тәжік тілінен енген [6, 18].

Қорыта келе, мұндай зерттеу тәсілі арқылы ыдыс-аяқ атауларының табиғатын толық ашуға, олардың жасалу модельдерін анықтай отырып, мазмұнын, тілде пайда болуының тарихи себептерін тереңірек қарастыруға мүмкіндік береді.

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. - В.: Перемена, 1999. -239с.

2. Молдасанова А.Ә. Тұрмыс лексикасындағы әлемнің тілдік бейнесінің көрінісі Филол. ғыл.канд.дис. А., 2007. -183б.

3. Ә. Нұрмағамбетов. Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні. – Алматы: «Мектеп», 1985. -160б.

4. Узбек тилининг изохли луғати. М.: «Рус тили» нашриёти, I-II томли. 1981.

5. Махмуд Қошғорий. Девони луғат-ит-турк. Тошкент, III том. 1963, 249-бет.

6. Гафурова Л.Х. Бытовая лексика современного узбекского языка. – Т.: Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1991. -130 с.

7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - А.: «Дайк-Пресс», 2008. -450б.

8. Жанпейісов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материале произведении М.Ауезова). - А.: 1989. -228с.

Резюме

М.А. Нурбек, К.С. Калыбаева. Сопоставление языковых основ наименований посуды в казахском и узбекском языках

Данная статья посвящена вопросам конкретизации языкового проявления наименований посуды путем сопоставления казахского и узбекского языков, определения их семантической стурктуры. Посредством сопоставления были выявлены сходства и особенности культуры, национального сознания двух народов. При помощи проведения этнолингвистических и этимологических исследований наименований посуды, мы получаем возможность изучить свойства обоих языков, полностью охватывая все богатство языка этноса, раскрыть все грани языка, проникая глубоко в его внутреннее содержание. Этимология названных выше наименований созвучна с элементами, относящиеся к тюркскому началу. Изначально лексика, обозначающая наименования посуды, сформированная на основе языкового, исторического и культурного развития народа, в процессе своего развития подвергалась различным семантическим изменениям в связи с языковыми заимствованиями, традициями, обычаями и различными обрядами, сознанием, общественными преобразованиями, имевших место в истории народа в разные периоды. Поэтому если сравнивать наименования кухонной утвари казахского языка с лексическими единицами узбекского языка, передавая их

этимологические свойства, то выявляются их своеобразные особенности наименований посуды в каждом из сопоставляемых языков.

Ключевые слова: этнолингвистика, этимология, семантика, лексические единицы.

Summary

M.A.Nurbek, K.S. Kalybayeva. Comparision of linguistic basis of terms of dishes in kazakh and uzbek languages

The article touches upon the defining semantic structure of comparative analyus of terms of dishes in Kazakh and Uzbek languages. There defined nations culture, differences and similiarities of national views in Kazakh and Uzbek languages. It gives opportunities of defining the inner aspect and wealth of the ethnic languages. There terms are Turkic and their origins from Turkic elements. They under went through different changes, like semantic changes in social, traditions, customs and other changes. Through the investigation of etymological descriptions we can define the formation and development of terms of dishes in compared languages.

Key words: etnolinguistics, etymology, semantics, lexical units.

УДК 811.161.1'42

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРАГМАТИКА И ТЕОРИЯ ДИСКУРСА

А.Б. Ордаханова – *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, магистр педагогических наук, PhD докторант*

Аннотация. Антропологическая сущность подхода к объекту и предмету в современной лингвистике предполагает нахождение в центре внимания исследователей человека как языковой личности: создателя и адресата речевой информации. Вместе с тем, современная антропология как социальная наука, изучая поведение человека как члена общества, не может не заинтересоваться проблемой языка, его роли как средства выражения мировоззрения и как средства воздействия на различные общественные группы. В статье рассматриваются современные тенденции в исследовании теории дискурса, призванных выполнять посредническую функцию языка между человеком и внеязыковой реальностью. Восприятие и понимание человеком того или иного события или ситуации формируется при помощи предъявляемых ему языковых структур, созданных на основании представлений об окружающем мире и вписанных в систему определенного мировоззрения.

Ключевые слова: лингвистика, прагматика, лингвистическая прагматика, теория, теория дискурса.

Современные лингвистические теории рассматривают язык как элемент когнитивных компетенций человека, призванный «выявить «посредническую» функцию языка между человеком и внеязыковой реальностью» [1]. Восприятие и понимание человеком того или иного события или ситуации формируется при помощи предъявляемых ему языковых структур, созданных на основании представлений об окружающем мире и вписанных в систему определенного мировоззрения.

Термин «дискурс» стал использоваться в лингвистике с 70-80-х годов XX века. С дискурсом обычно связывалось понятие функционального стиля как особого типа текстов (книжно-письменных, публицистических, официально-деловых, устно-разговорных и т.п.) со свойственными каждому из них особенностями в использовании лексических, синтаксических языковых средств. В современной науке дискурс понимается как сложное явление, состоящее из участников коммуникации, ситуации общения и самого текста. Другими словами, дискурс – это абстрактное инвариантное описание структурно-семантических признаков, реализуемых в конкретных текстах. Идеалом, к которому следует стремиться в процессе коммуникации, является максимально возможное соответствие между дискурсом как абстрактной системой правил и дискурсом (или текстом) как конкретным вербальным воплощением данных правил. В свете теории речевой деятельности различаются два аспекта – создание, или порождение дискурса (обдумывание, планирование, говорение, оформление в письменном виде) и понимание дискурса (слушание, восприятие письменного текста, анализ, интерпретация). Также под дискурсом понимается особое использование языка, в данном случае

русского, для выражения особой ментальности, а также особой идеологии. Это вызывает активизацию некоторых параметров языка и, в конечном счете, требует особой грамматики и особых правил лексики. Весь этот языковой материал также можно назвать дискурсом.

Н.Д. Арутюнова определяет дискурс как «связный текст в совокупности с экстралингвистическими (прагматическими, социокультурными, психологическими и др. факторами», отмечая его функцию как целенаправленного социального действия [2, 136]. Именно эта функция наиболее ярко проявляется при изучении особенностей функционирования в общественном сознании текстов государственных документов, непосредственно связанных с представлением знаний о мире, мнений, установок и конкретных целей их авторов. Об общественных функциях языка говорится не только в контексте современной социологии, но и в контекте истории, например, в рамках т.н. «новой гуманистики» широко распространен в настоящее время нарративный историографический подход Х. Уайта [3].

Определение из «Лингвистического энциклопедического словаря» указывает на две стороны понятия дискурс: с одной стороны, лингвистической, речь идет о связном тексте, а с другой – об экстралингвистических условиях (факторах) существования этого текста [4, 136-137]. Экстралингвистический аспект функционирования связного текста определяется прагматическими факторами: обстоятельствами, обусловившими появление текста, и целями, которые преследовали авторы текста; социокультурными факторами: наличием общих понятий и представлений, составляющих определенное мировоззрение и определяющих условия понимания содержания текста; психологическими факторами: использование определенных языковых средств, рассчитанных на конкретные целевые группы с целью оказания психологического воздействия для привлечения внимания, убеждения, принятия решения и т.п.

Как отмечает Е.С. Кубрякова, в настоящее время понятие дискурса входит в новую, формирующуюся у нас на глазах парадигму лингвистического знания: когнитивно - дискурсивную [5]. Как нам представляется, когнитивно - дискурсивный анализ - это анализ, который может затрагивать любое высказывание, вербальное или невербальное, направленное на коммуникацию с другим индивидом. И это высказывание само по себе относит говорящего к той или иной социальной группе, потому что его специфическое выражение мысли подразумевает направленность на использование языка в определённом социальном контексте. Современная проблематика дискурсивного анализа выходит далеко за пределы исследования собственно лингвистического аспекта дискурса и касается его экстралингвистических характеристик. В дискурсивном анализе Е.С. Кубрякова выделяет следующие три аспекта, которые также являются и его задачами:

1) установление связи дискурса с коммуникацией, речевым общением;

2) классификация типов дискурса;

3) описание отдельных дискурсов – книжно-письменного, политического, публицистического, философского, научного и др. [6].

Анализ дискурса как научная дисциплина с самого начала своего появления (в 70-е гг. XX в.) носила интердисциплинарный характер. Это вытекает не только из широкого круга проблем, исследуемых в различных областях гуманитарных наук, о которых уже говорилось выше, но из самой сущности дискурса, который представляет собой многослойное и многоаспектное явление. Т. ван Дейк обращает внимание на то, что анализ дискурса обычно проводится с учетом нескольких его параметров: лингвистического, социологического и психологического [7].

При лингвистическом анализе дискурса принимаются во внимание языковые средства выражения значения. Анализ может проводиться на всех уровнях языковой системы. В качестве фонетических (фоностилистических) средств может использоваться особое произношение отдельных слов и даже звуков, а также акцентуация и интонационное оформления высказывания и целого текста. При исследовании семантических средств принимается во внимание не только стилистика. Особого внимания заслуживает также система коннотаций слов и словосочетаний: например, в одной и той же ситуации в политическом дискурсе действующие лица могут быть представлены как боевики, террористы, войска самообороны или патриотически настроенные граждане страны. Имеет значение также локальный или глобальный контекст дискурса. В первом случае используются такие наименования общественных групп, организаций, имена участников ситуации, которые понятны местным получателям информации, в случае глобального контекста такая конкретизация не нужна,

зато выступают иные специфические черты ситуации: указания на время, место, обстоятельства, коммуникативные цели и т.п. [7, 29]. При анализе психологического и социального аспекта дискурса принимается во внимание социальное значение информации, важное для участников процесса коммуникации как для членов общественной группы, идентифицирующегося с данной группой, понимающей и пропагандирующей ее систему ценностей.

В современном анализе дискурса существует большое количество разных подходов, школ и течений. Политический дискурс является предметом исследований таких течений как критический анализ дискурса. Критический анализ дискурса появился в ответ на традиционное размежевание областей исследования между лингвистикой, специализирующейся в анализе микротекстов и интеракций (в теории речевых актов), и общественными науками, в том числе социологией, которая фокусировалась прежде всего на макросоциальном анализе. В рамках этого направления принято считать, что:

1. Язык как форма деятельности опирается на социально-исторический контекст человеческих интеракций, институтов и общественных процессов. Дискурс не только формируется контекстом, но и сам его формирует.

2. В каждой интеракции (также происходящей в форме дискурса) содержатся элементы идеологии, норм поведения и системы ценностей, которые легитимизируют или делегитимизируют отношения власти. Целью анализа при этом является разоблачение насыщенных идеологией и часто скрытых структур доминации, осуществления контроля и власти, а также демонстрация стратегий включения и выключения, которые функционируют в языке, но незаметны для тех, кто рассматривает данный дискурс как «натуральный», «очевидный».

3. Дискурс исторически: синхронно и диахронически, связан с событиями, которые происходят в настоящий момент или имели место ранее.

4. Критический анализ дискурса не претендует на роль политически индифферентного научного направления – особое внимание уделяется тем членам общества, которые дискриминируются или преследуются в результате несправедливых политических практик и общественных традиций. Ангажированный характер исследований влияет на цели практического применения исследований: исследователи предпринимают попытки оказать влияние на общественные и политические институты и организации для побуждения их к решению общественных проблем, содержащихся в дискурсе. Например, на научных конференциях по критическому анализу дискурса затрагивается проблематика антисемитизма, нацистского прошлого, проблемы политических и экономических беженцев, проблемы дискурсивной политики формирования этнической идентичности или современный расизм.

5. Каждый текст может интерпретироваться разным способом и ни одна интерпретация (в том числе научная) не может быть признана единственной правильной и самой объективной. Рут Водак пишет: исследователь не объявляет истины, а предлагает интерпретации и пути решения проблем [8, 185].

6. В большинстве исследовательских проектов, выполненных в русле критического анализа дискурса, принята индукционная стратегия построения теории. При выборе методологии ученые основываются на принципе триангуляции, который понимается как необходимость использования различных данных, различных теоретических концепций и различных исследовательских инструментов.

Венская школа критического анализа дискурса подчеркивает необходимость исследования исторического контекста: во-первых, для установления как можно более подробного исторического фона исследуемых явлений и событий, являющихся предметом дискурса; во-вторых, для демонстрации диахронических изменений в дискурсе.

Второе направление исследований в области дискурса связано с когнитивным (познавательным) аспектом коммуникативных практик общества (голландское направление КДА). В работах, выполненных в русле данного направления, подчеркивается, что знания (т.е. представления о членах собственной и чужой социальной группы, о нормах, ценностях и т.п.) являются посредником между дискурсом и социальной действительностью. К этому знанию относятся также правила и поведенческие стратегии, позволяющие пользоваться этими правилами соответствующим образом, в зависимости от контекста высказывания или интеракционных рамок. Эти знания носят как

индивидуальный, так и общественный характер. Исследованием индивидуальных знаний занимается, главным образом, психология познания. Социология занимается общественным характером знания, обусловливающим функционирование поведенческих стратегий, характерных для конструирования дискурса в различных социальных (коммуникативных) группах. Во второй половине 80 гг. XX века в исследованиях по теории дискурса особенное внимание привлечено к общественному характеру процессов коммуникации. В этом контексте часто говорится о т.н. общественной когниции, которая понимается как ментальные представления, разделяемые одними представителями общественной группы с другими ее представителями в рамках той же самой группы, которая может определяться как этническая или субкультурная. Речь идет о представлениях о самой группе, о коммуникативных ситуациях, а также о нормах поведения, о системе ценностей, об идеологии, а также о преференциях или предубеждениях. В самом широком смысле коммуникативные правила включают все, что люди должны знать и во что должны верить, чтобы считаться полноправными членами общественной группы и компетентными носителями культуры [7]. Следует помнить, что в дискурсе знание выражается не в полном объеме, а в той степени, в какой этого требует контекст интеракции или тема письменного текста. Кроме того, элементы знания могут умышленно скрываться в соответствии с правилами стратегии «сохранения лица», когда оказывается, что в обществе не принято непосредственное выражение определенных мнений и взглядов [7].

Методология анализа дискурса оказывается полезной также при исследовании таких проблем, как межэтнические (межнациональные) отношения или вообще широко понимаемая этничность. В рамках методологии исследования дискурса, или диалога культур, конструируется набор понятий, связанных с существованием в обществе различных этнических групп и характеризующих поведение членов этих групп в повседневной жизни. Дискурс содержит определения важных понятий окружающей действительности, поскольку в его рамках происходит объективизация опыта отдельных личностей или групп, знание становится межличностным, в процессе коммуникации происходит обмен знаниями, усвоение правил и легитимизация утверждений. В дискурсе объективизируются стереотипы, общественная память о межкультурных контактах, этническая идентичность, а также формируются отношения к определенным этническим отношениям, например, к плюрализму или доминированию и подчинению). Эти элементы влияют на характеристику ситуации, возникающей в момент начала взаимодействия между представителями различных этнических групп. Поэтому дискурс не должен пониматься только как выражение знаний, функционирующих в пределах группы, а также как элемент социокультурных и политических форм взаимодействия в контексте социального неравенства и процессов репродукции власти доминирующей. Как подчеркивает Т. ван Дейк в своих исследованиях расизма, дискурс выполняет множество функций таких, как:

- навязывание поведения в ходе этнических конфликтов;
- сигнализирование принадлежности к группе;
- акцентирование разделяемых ценностей и интересов;
- организация доминирования и его репродукция;
- выражение этнических предубеждений, которые при посредстве дискурса распространяются в обществе [9].

Современные общества обычно функционируют в ситуациях сосуществования нескольких конкурирующих между собой дискурсов, которые могут легитимизировать друг друга взаимно, поскольку не только доминирующие социальные группы, но и подчиненные создают свои дискурсы и пользуются ими. В дискурсе групп подчиненных, может выражаться и поддерживаться протест и сопротивление в отношении к дискурсу доминирующей группы (формируется контрдискурс). Однако в условиях неравного распределения реальной или символической власти эти контрдискурсы получают худшую общественную позицию, последовательно и эффективно выбрасываются на периферию общественных отношений, представляются иронически или подвергаются острой критике (например, представляются как чересчур радикальные).

Характеризуя особенности функционирование дискурса в общественных отношениях, исследователи выделяют два аспекта этнических отношений. Первый аспект, дискурсивный аспект, выражается в текстах и диалогах о межнациональных отношениях (это внутригрупповой этнический дискурс), а также в коммуникации между членами обеих (или больше) групп (межгрупповой

этнических дискурс). Дискурсивный аспект межэтнических отношений включает такие элементы, как: полномочия отдельных типов отношений, дискурсивные презентации собственной группы и чужих групп, этнические границы, связанные с дискурсивной презентацией групповой идентичности. Второй аспект, внедискурсивный (контекст), представляет описание условий, в которых создаются и функционируют определенные дискурсы. При этом учитывается этническое расслоение, основанное на отношении к правам собственности на имущество, к обладанию властью и престижем, историческая специфика межнациональных отношений на данной территории, процессы этногенеза или, также, особенности межнациональных отношений на пограничье.

Этничность, таким образом, понимается прежде всего, как межсубъектный элемент общественного сознания, как классификационный принцип, придающий значение мировому общественному порядку, критерий различения своих и чужих. Утверждение о том, что этничность является общественно конструируемым явлением, является основанием для исследования дискурса как пространства формирования и функционирования народа и межэтнических отношений. В результате такого понимания пространство дискурса становится центральным элементом понятия этничности, поскольку именно в дискурсе происходит институционализация и объективизация классификаций такого типа и происходит процесс легитимизирования разделения членов общества на отдельные этнические и национальные группы и связанный с ним процесс присвоения соответствующих статусов.

С 70-х годов XX века анализ дискурса становится междисциплинарной областью исследований, использующей достижения когнитивной науки, антропологии, этнографии речи, социолингвистики, психолингвистики, искусственного интеллекта, лингвистической философии (теории речевых актов), социологии языка и конверсационного анализа, риторики и стилистики, лингвистики текста. Аналогичные процессы наблюдаются и в современном отечественном языкознании: от формальной лингвистики текста через семантику и прагматику текста к теории текста (текстоведению, текстологии).

1. Михалёва О.Л. Дискурс объекта vs дискурс субъекта: системообразующие принакиhttp: //rus-lang.isu.ru/about/group/mikhaleva/state15/

2. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В. Н. Ярцева, М : Советская энциклопедия, 1990. С. 136-137.

3. White H. Metahistory: The Historical Imagination In Nineteenth-Century Europe. Baltimore. 1973.

4. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н. Ярцева, М.: Советская энциклопедия, 1990. -683 с.

5. Кубрякова Е.С. О контурах новой парадигмы знания в лингвистике / Е.С.Кубрякова, О.В.Александрова // Структура и семантика художественного текста: доклады VII междунар.конф. – Москва, 1999. – С. 186-197.

6. Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике / Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты: Сб.обзоров / РАН ИНИОН (Серия: Теория и история языкознания). – М , 2000. - С. 7-25.

7. Dijk van T. Elite discourse and racism. Newbury Park, CA: SAGE, 1993.

8. Wodak R., de Cillia R., Reisigl M., Liebhart K. The Descursive Construction of National Identity. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999. - 300 p.

9. Dijk van T., Ting-Toomey, S., Smitherman, G. and Troutman, D. (1997) Dis-course, ethnicity, culture and racism. In T. A. van Dijk (ed.), Discourse as Cul-tural Interaction, London: SAGE. - pp. 144-180.

Түйін

А.Б. Ордаханова. Лингвистикалық прагматика және дискурс теориясы

Қазіргі линғвистикада зерттеудің нысаны мен пәніне антропологиялық мәні тұрғысынан келіп, адамды тілдік тұлға ретінде қарастыру зерттеушілердің назарын аударып отыр. Сондай-ақ, қазіргі антропология әлеуметтік ғылым ретінде адамның мінез-құлқын қоғамның мүшесі ретінде зерттей отырып, тіл мәселесін, оның көзқарастарды жеткізу мен әртүрлі қоғамдық топтарға әсер ету құралы ретіндегі рөлін зерттемей тұра алмайды. Мақалада адам мен тілден тыс шындық арасындағы тілдің делдалдық қызметіне қатысты дискурс теориясын зерттеудегі қазіргі бағыттар қарастырылады. Адамға айналада болып жатқан оқиғалар мен

жагдайларды қабылдау мен түсіну – қоршаған орта туралы түсініктер негізінде қалыптасқан және белгілі бір көзқарастар жүйесіне кіретін, оган ұсынылган тілдік құрылым арқылы жүзеге асады.

Түйін сөздер: лингвистика, прагматика, лингвистикалық прагматика, теория, дискурс теориясы.

Summary

A.B. Ordahanova. Linguistic pragmatics and discourse theory

The anthropological approach to the essence of the object and the subject in modern linguistics involves finding the center of attention of researchers as a human language personality: creator and recipient of speech information. However, modern anthropology as a social science, studying the behavior of a person as a member of society, cannot help but be interested in the problem of language, its role as a means of expression as a means of outlook and impact on different social groups. This article discusses the current trends in the study of the theory of discourse designed to perform a mediating function between human language and extra-linguistic reality. Perception and understanding person of a particular event or situation is formed by using against him linguistic structures created based on ideas about the world and inscribed in a particular worldview.

Key words: linguistics, pragmatics, linguistic pragmatics, theory, theory of discourse.

УДК 81'25 16.31.41

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ЛИНГВИСТИКИ

Б.И. Тастемирова, А.А. Жаутикбаева – *ст. преподаватели Казахского национального университета имени аль-Фараби*

Аннотация. В данной статье рассмотрены некоторые теоретические вопросы лингвистики, которые применяются в процессе обучения. Теоретический материал по лингвистике должен быть умело интегрирован и связан с практическим материалом, т.е. с научными информативными текстами, предназначенными для овладения научно-профессиональным книжным, журнальным английским языком. Выбор теоретических вопросов должен быть осуществлен так, чтобы лингвистические знания помогали студентам преодолевать трудности в понимании смысла научного текста, в процессе его переноса на переводящий язык. Рассмотрены методические подходы и задачи, связанные с обучением английскому профессиональному языку. В статье уделяется большое внимание особенностям перевода научно-информативных текстов научно-естественного и научно-технического характера. Здесь указаны необходимые условия эквивалентного перевода, трудности адекватного переноса лексики из исходного текста в текст перевода, какие положения могут обеспечить эквивалентность между исходным и переводным текстом, приведены примеры на основе английского, немецкого и русского языков.

Ключевые слова: научно-информативный текст, словосочетания, термины, атрибутивные группы, метод, трансформация, научная лексика, проектная работа.

В научных работах научно-естественного и научно-технического характера используются словосочетания коммуникативного характера, требующие уточнения границ научного и разговорного стиля. В информативном тексте журнальных научных статей можно наблюдать стиль устной речи, выражаемый употреблением слов простой разговорной лексики. Главный признак таких слов заключается в отсутствии синонимов. Они не подчиняются правилам словообразовательной орфографии, требуют внимательного подбора слов-партнеров в словосочетаниях, не имеют слов-эквивалентов на переводящем языке. Употребление слов обыкновенной разговорной лексики часто приводит к потере точности в выражении смысла описываемого научного события. В этом заключаются трудности адекватного переноса лексики из исходного текста в текст перевода. Например, глаголы «дуть» – «продуть» передаются на немецком языке глаголами blasen, treiben, durchblasen, на английском языке выражается английским глаголом to blow. При отсутствии эквивалента в языке-цели новое значение слова может быть создано на основе уже имеющихся в нем других слов, близких по значению (нем.) Treibgas aus…, von Gas einblasen и т.д.

Для перевода словосочетаний на английский язык, содержащих слова «отдувка» и «прокачка», выбрана форма инфинитива: to blow out gas / чтобы дуть газ из; на немецкий язык: Gas ausblasen, to blow gas mixture/ чтобы дуть газовую смесь, (нем.) das Gasgemisch blasen. Книжные смысловые аналоги слова «отдувка» и их перевод на английский и немецкий языки: очистка – purification, (нем.) Reinigung, отделение – separation, (нем) Ausscheidung – Separation, вытеснение displacement, (нем) Verdrängung, продувание – blowing through, (нем) Blasen, Durchblasen, удаление – removal, (нем) Entfernung, выдувание – blowing out, (нем) Ausblasen.

Необходимыми условиями эквивалентного перевода являются следующие условия: 1) синтаксические единицы текста должны быть синтаксичны исходному языку; 2) словоформы (лексемы) должны быть грамматичны исходному языку; 3) должна быть использована объективно-нормативная лексика в выражениях, описывающих научное событие; 4) должны быть использованы правильные синтаксические средства связи для точного описания научного события. Эти положения могут обеспечить эквивалентность между исходным и переводным текстом.

Для этого преподавателю иностранного языка необходимо ознакомить студентов нефилологических специальностей с теоретическими вопросами лингвистики и переводоведения. Выбор теоретических вопросов должен быть осуществлен так, чтобы лингвистические знания помогали студентам преодолевать трудности в понимании смысла научного текста, в процессе его переноса на переводящий язык.

Кроме того, преподавание теоретических вопросов лингвистики должно отвечать современному уровню науки «лингвистика». В процессе обучения теоретический материал по лингвистике должен быть умело, интегрирован и связан с практическим материалом, т.е. с научными информативными текстами, предназначенными для овладения научно-профессиональным книжным, журнальным английским языком. Можно использовать следующие теоретические понятия лингвистики: текст, информативный текст, стиль, словосочетания термины, интернационализмы, профессионализмы, ложные друзья переводчика, атрибутивные группы и некоторые другие. Одновременно уделить внимание трудно-переводимым фрагментам научно-естественных текстов.

Основные методические задачи, связанные с обучением английскому профессиональному языку, заключаются в следующем:

подобрать текстовый материал в соответствии с учебной программой по спец. дисциплинам;

выделить основные грамматические и лексические явления и конструкции, характерные для научно-естественного стиля;

дать основные методы перевода этих явлений и конструкций;

разработать упражнения по закреплению терминов и практическому использованию изученных методов перевода грамматических и лексических явлений, представляющих сложность при переводе;

разработать ряд упражнений по закреплению клишированных фраз, используемых в научных докладах и статьях.

Более подробно остановиться на переводе атрибутивных групп, перевод которых осуществляется с конца. Большинство студентов, как правило, не знают таких тонкостей. Атрибутивные группы часто используются в заголовках научных статей [1]. Для этого необходимо использовать ряд методик по переводу этого явления.

Первая методика – Changing of the word order, которая состоит из трех этапов. Переведем следующую фразу Praseodymium oxide solubility study.

1 этап – перевод слов на русский язык:

Praseodymium oxide – оксид празеодима;

Solubility – растворимость;

Study – изучение, исследование.

2 этап – трансформация.

Этап трансформации заключается в том, что студент должен вставить предлог “of” в английскую фразу между каждым словом, поменяв местами слова в английской фразе. Он должен поставить на первое место слово или словосочетание, которое является последним в английской фразе, а на последнее место слово или словосочетание, которое стоит первым:

The study of the solubility of Praseodymium oxide

3 этап - перевод самой фразы:

Изучение растворимости оксида празеодима.

Такую методику можно использовать для преподавания курса: «Английский язык для профессиональных целей» студентам уровня Elementary.

Вторая методика – добавление слов. Этот метод можно использовать при переводе атрибутивных групп с числовыми значениями. Например: 40 L/min nitrogen shroud shields the flame to reduce interference by oxygen from the surrounding atmosphere [2]. В этом предложении присутствует атрибутивная группа с числовым значением 40 L/min nitrogen shroud. Для перевода таких явлений предлагается следующий алгоритм действий для студента:

1 этап – перевод слов: nitrogen – азот, shroud – кожух.

2 этап – определение физической величины, к которой относится числовое значение – в данном случае это скорость.

3 этап – пословный перевод, с добавлением физической величины: Скорость 40 л/мин кожух закрывает пламя, чтобы снизить вмешательство кислорода из окружающей среды.

4 этап – стилистическая обработка путем подбора смысловых аналогов добавления слов: Кожух, который заполняется при скорости 40 л/мин, защищает пламя от влияния кислорода из окружающей среды.

Третья методика – это лексическое развертывание (lexical folding) [3]. Этот метод используется при переводе атрибутивных групп с дефисной орфографией: filter – based method, electric-field-induced modifications. В таких группах чаще всего опускается предлог. Поэтому при их переводе предлагается использовать метод развертывания в пределах исходного языка: method based on filter, modifications induced by electric field – метод, основанный использовании фильтра, изменения, вызванные электрическим полем.

В качестве примера упражнений на перевод атрибутивных групп можно привести следующие:

Ex. 1: Put the preposition “of” in the following attributive chains using the method of changing word – order, for example light – velocity – measurement – the measurement of the velocity of light.

Ex. 2: Make the lexical folding of the following phrases: charge - and - size - dependent soot distribution, size-selected particles, combustion-generated soot.

Ex. 3: Paraphrase the following expressions using attributive chain and translate them.

E.g.: the reduction of carbon - carbon reduction:

the technology of the production of fullerenes;

the production of soot;

the synthesis of vinyl acetate;

the pyrolysis of ethylene.

Кроме вопросов перевода затрагиваются и проблемы стилистического характера, а именно, общеупотребительной научной лексики. В качестве примера можно привести следующее упражнение:

Ex. 2: put the following words in the gaps: to get, to obtain, to receive.

Two years ago I … remarkable results connected with the invest gation of carbon nanostructures.

I have just … a letter from my friend.

I … the distinct impression that you disliked her.

В данном упражнении приводятся три варианта перевода глагола: «получить». Студент должен вставить эти три варианта в соответствующие предложения и определить, какой из вариантов подходит для научной сферы. Из всех трех глаголов для научной коммуникации подходит глагол «to obtain». Этот глагол используется в тех случаях, когда речь идет о получении результатов или веществ. Глагол «to receive» используется, когда речь идет о бумажной продукции (письма, газеты, деньги). Глагол «to get» используется с абстрактными понятиями [4]. Такие упражнения позволяют студенту лучше понять случаи употребления разных слов, переводящихся одинаково на русский язык.

Порой студенты, магистранты и аспиранты научно-естественных факультетов сталкиваются с рядом проблем при написании своих научных работ на английском языке. Как правило, такие проблемы часто связаны с подбором подходящего аналога. Ведь в отличие от русского языка, в английском языке одно и то же слов имеет несколько вариантов, и каждый из этих вариантов употребляется в определенных ситуациях. Из-за незнания этих нюансов работы многих магистрантов

и аспирантов не публикуются в иностранных научных журналах. Это связано с тем, что многие магистранты и аспиранты часто прибегают к помощи компьютерного переводчика. Компьютерный перевод – это перевод, который нельзя назвать абсолютно правильным. Этот вид перевода не учитывает стилистических, а иногда и грамматических тонкостей научно-естественного текста. Компьютерный переводчик часто подставляет первое попавшееся слово, которое может и не относиться к общеупотребительной научной лексике. Например, слово «получить», он всегда будет переводить как «to receive» или «to get», что уже является грубым нарушением стилистических норм научно-естественного английского стиля. Слово «значение» он может перевести как «meaning», создав тем самым недопонимание сущности текста со стороны англоязычного читателя. Поэтому одной из основных задач является научить студента правильно стилистически и лексически излагать свои мысли в письменном виде на английском языке и правильно подбирать соответствующий переводческий аналог.

1. А.В. Клименко. Ремесло перевода. Практический курс. М.: АСТ Восток-Запад, 2007. С. 636.

2. M.T. Donovan, X. He, B. Zigler, T.R. Palmer. Experimental investigation of silane combustion and particle nucleation using rapid compression facility. // Combustion and flame. New-York. Volume 141, No 4, 2005. Pp. 360-370.

3. Махметова Д.М. Способы перевода терминологических англоязычных терминов с дефисной орфографией. // Хабаршы. Вестник КазНУ. Серия филологическая. Алматы. № 4 (134), 2011. С. 236 - 239.

4. Махметова Д.М. Случаи лексико-семантической интерференции при переводе информативного текста химической отрасли. // Хабаршы. Вестник КазНУ. Серия филологическая. Алматы. № 7 (115), 2008. С. 133-138.

5. Charles S., McEnally, Lisa D. Pfefferle. Studies of aromatic hydrocarbon formation mechanisms in flames. Progress towards closing the fuel gap. // Progress in energy and combustion science. New-York. Vol. 32. 2006. Pp. 247-294.

Түйін

Б.И. Тастемирова, А.А. Жаутикбаева. Лингвистиканың кейбір теориялық мәселелері

Бұл мақалада оқыту үдерісінде қолданылатын линғвистиканың кейбір теориялық мәселелері қарастырылады.

Линғвистика жөніндегі теориялық материал практикалық материалмен, ғылым-кәсіптік кітаби, журналдық ағылшын тілін меңгеруге арналған ғылыми- ақпараттық мәтіндермен ішінара кірігіп, байланысуы керек.

Теориялық мәселелерді студенттің линғвистикалық білімі бір тілден екінші тілге аударылатын ғылыми мәтіннің мағына, мазмұнын түсінуге көмектесе алатындай етін сұрыпталуы қажет. Сондай-ақ бұл мақалада кәсіби ағылшын тілін оқытуға қатысты әдістемелік тұрғыдағы мәселелер де қарастырылады.

Мақалада ғылыми-жаратылыстану және ғылыми-техникалық сипаттап, ғылыми-ақпараттың мәтіндердің аударылу ерекшеліктеріне көп назар аударылады. Сонымен қатар мақалада тұпнұсқадағы мәтіннің эквиваленттік аударма жасау шарттары, бір тілден екінші тілге аударылған екі тілдің арасында эквиваленттілікті қамтамасыз ету жағдайлары мен сөздің мағынасының екінші тілде дұрыс аударылуда кездесетін қиындықтарды да алып көрсетеді. Мақалада аударма жасау ағылшын, неміс, орыс тілі негізінде алынған.

Түйін сөздер: Ғылыми-ақпараттық мәтін, сөз тіркесі, терминдер, атрибутивті топ сөздер, әдіс, ғылыми лексика, жобалық жұмыс.

Summary

B.I.Tastemirova, A.A. Zhautikbaeva. Some theoretical issues of linguistics

This article discusses some theoretical issues of linguistics used in the learning process. Theoretical material on linguistics should be skillfully integrated and linked with practical material, i.e. the scientific informative texts intended for mastering scientific and professional English. The choice of theoretical issues should be carried out in a way that the linguistic knowledge helped students overcome difficulties in understanding the meaning of a scientific text. We also looked on the methodological approaches and challenges associated with teaching professional English language. The article focuses on the peculiarities of the translation of scientific-informative texts including both natural and technical sciences. We give the necessary conditions for equivalent translation, difficulties of the adequate transfer of vocabulary

from the original text in the translation, which provisions may provide equivalence between the original and translated texts. We also provide examples based on English, German and Russian languages.

Key words: scientific and informative text, phrases, terms, attribute groups, the method, transformation, scientific vocabulary, project work.

УДК 494. 3 – 4

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ТИПЫ ВОСКЛИЦАТЕЛЬНЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

А.С. Тургамбаева – *КРСУ, и.о. доцента, г. Бишкек*

Аннотация. В статье рассматриваются сложные виды восклицательных высказываний кыргызского языка. К сложным видам восклицательных высказываний относятся восклицательно-повествовательные, восклицательно-вопросительные, восклицательно-побудительные высказывания. Восклицательно-повествовательные высказывания в отличие от повествовательных высказываний произносятся с сильным чувством, при этом эмоция выступает на передний план и строятся при помощи многозначных слов-междометий – А!, О!, Ө!, Э!, которые выражают значение обращения, испуга, радости, упрёка и др.

Восклицательно-вопросительные произносятся с сильным чувством, говорящий ни к кому-либо конкретно обращается, а в основном, чтобы получить ответ самому. Функциональные значения восклицательно-вопросительных высказываний очень разные.

Восклицательно-побудительные высказывания произносятся с сильным чувством, говорящий человек произносит с чувством требования выполнения каких-либо действий, одним из лексико-грамматических средств образующих восклицательно-повелительные высказывания являются междометия.

Ключевые слова: восклицательные высказывания, восклицательно-повествовательные, восклицательно-вопросительные, восклицательно-побудительные, эмоция.

К сложным видам восклицательных высказываний в кыргызском языке можно отнести: восклицательно-повествовательные, восклицательно-вопросительные, восклицательно-побудительные высказывания.

Различные виды восклицательно-повествовательных высказываний в кыргызском литературном языке встречаются очень часто. Восклицательно-повествовательные высказывания по своему структурному построению хотя и похожи на повествовательные высказывания, но произносятся с сильным чувством, при этом эмоция выступает на передний план. В фразе интонация восклицательного высказывания по сравнению с интонацией повествовательного высказывания выделяется сильнее, поэтому модальные оттенки этого типа высказываний разнообразные. Восклицательно-повествовательные высказывания в кыргызском языке обозначают: а) значение радости; б) значение сожаления; в) значение утверждения; г) значение сообщения; д) значение совета; е) значение предложения и эмоционального состояния другого человека.

а) значение радости:

Ураа! Биз тоого барабыз!

б) значение сожаления:

Бул сөздү эмнеге айттым экен!

в) значение утверждения:

Макоолугуңардан мойнуңарга миңгизип келгенсиңер, абышкалар, эми макоо бойдон өлөсүңөр! (Ч.А.)

г) значение сообщения:

Эдигей аке келди! Каранарга минип келди! Картөшкө апкелди! (Ч.А.) *Кандай гана киши эле!* (Ч.А.)

д) значение совета:

Эгер ашар деп калса, кошумча акыңы төлөсүн! (Ч.А.)

е) значение предложения:

Совет өкмөтүн сен эмне кыласың, жөн кой! (Ч.А.)

В кыргызском языке восклицательно-повествовательные высказывания строятся при помощи многозначных слов-междометий – А!, О!, Ө!, Э!, которые выражают значение обращения, испуга, радости, упрёка и др.

Э, койсоңорчу, өзүңөрдү кудай урган да, болбосо баш ооган жакка басып кете бербейсиңби, же бир курулушка, же дагы бир жакка, азбы жумуш бу дүйнөдө! (Ч.А.)

Эй, Эдигей! Бороондуу! Бас бери, бу кишиге жардам бер! (Ч.А.)

Ээ, жашооң да куруснчу! (Ч.А.)

Эй, күн, көрдүңбү? Көрдүңбү менин жубайымды! (Ч.А.)

О, кайрылбай кеткен кайран күндөр! (Ч.А.)

О, шордуу башы! (Ч.А.)

Ой, анын эмнесине таң каласыңар, мобу Эдигейдин Бороондуу Каранары пилден кем бекен! (Ч.А.)

Ой, анда укмуш болбойт беле! (Ч.А.)

А-а, түшүндүм! (Ч.А.)

Ии, карасаң муну! (Ч.А.)

«Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөрдүн жогоркудай ар түрдүү мааниде колдонулушунда интонация менен контексттин ролу чоц. Сезимдик маанидеги сырдык сөздөрдүн көпчүлүгү маани жагынан туруксуз. Созулуп же созулбай, көтөрүцкү же жапыс үн менен ар түрдүү интонацияда айтылышына карата бир эле сырдык сөз айтымдын составында ички сезимдик ар кандай маанини билдирет. Интонациянын ар түрдүүлүгү сырдык сөз аркылуу берилген ички сезимдик ар кандай маанини билдирет» (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980, 473).

Мы отметили, что основным признаком определения типов сложных коммуникативно-функциональных восклицательно-повествовательных высказываний, да и в целом всех видов высказываний является интонация и ситуация. «Ситуацияга жараша интонация өзгөрөт, интонация аркылуу айтымдын кайсы гана маанилик түрү болбосун экинчи бир коммуникативдик-функционалдык түрүнө айландырып жиберүүгө болот. «Төмөнкү Качыке абац ушул, таанып жүр! - дегенде, Ормон жалт карай: - «Аа, ошол жигиттин атасы ушул экен го?!» (К.О), деген айтымды интонациянын жардамы менен илептүү-жай дагы, илептүү-буйрук айтым дагы, илептүү-суроолуу дагы кылып айтууга болот. Эгер, аталган айтым жай интонация менен айтылса тааныштыруу маанисинде айтылат, көтөрүцкү созулуцку интонация менен айтылса илептүү-буйрук айтымдын маанисинде айтылат. Ушул эле «Качыке абац ушул, таанып жүр» деген айтымды какшык, коркутуу, шылдыц, өкүнүү, жек көрүү ж.б. толуп жаткан модалдык маанилерде колдонулса болот. Демек, интонациянын үн ыргагы, созулушу, айтылыш узактыгы, тембри жана башка компоненттери айтымдардын коммуникативдик-функционалдык эмоциялык маанисине түздөн-түз өз таасирин тийгизип, сүйлөөчүнүн ички сезимин билгизип турат» (Токтоналиев, 2004, 134).

Ещё одно модальное значение восклицательных высказываний, точнее говоря, функциональный сложный вид считается восклицательно-вопросительным высказыванием. Такие высказывания больше всего встречаются в фольклоре, народных эпосах, поэтических, прозаических, драматических произведениях. Такие высказывания произносятся с сильным чувством, говорящий ни к кому-либо конкретно обращается, а в основном, чтобы получить ответ самому. Функциональные значения восклицательно-вопросительных высказываний очень разные:

а) значение обиды:

Эй, безарман, кыягыңды, төшөнчүңдү алып, биротоло колхоздун мекемесине көчүп кирип алсаңчы. Үй-жайдын сага кереги деле жок турбайбы! (Ч.А.)

б) значение сожаления:

Ичим өрттөнүп, өлүп бара жаткандагы кебим да!.. Кантейин, кантейин… (Ч.А.)

Ал эми мисалы, согуш чыкпаганда, Субанкул менен Касымым канча бир кишилердин энчисине эмгегин арнап, канча эгин өстүрүп, канча кырман бастырып, канча жумуш жасап берер эле! (Ч.А.)

в) значение просьбы:

Сүйлөй бер, сүйлө, Толгонай, сүйлө пендем, бүгүн кулак сенде! (Ч.А.) *Кудай, сакта! Кудай сакта!* (Ч.А.)

г) значение неодобрения:

Жер, жан жараткан жер, бизди көтөрүп жаткан жер, сен бизге таалай бербесең эмнеге жер болуп орнойсуң да, биз эмнеге дүйнөгө жаралабыз! (Ч.А.)

д) значение гнева:

«Уставыңкара жерге кирсин!» - дедим. – Бар, Сталинге айткын! Биз ачка жүргөндө, силерге ким оокат таап берет? «Оозуңа карап сүйлө, өлгөнү жүрөсүңбү!» - дейт. (Ч.А.)

Аңгыча, эшикте турган кишилер: «Бас жаагыңды, өлөсүң!» - дешип, Жекшенкулдун аялын жакалап калышты. (Ч.А.)

е) значение испуга:

Сен ошондо эсиң чыгып кетип: «Жүгүрбө, балам, жүгүрбө, кокуй жыгыласың!» - деп жалынып келе жатып, өзүң жыгылып, кайра тура калып, кайра жүгүрдүң. (Ч.А.)

- Силер айтпасаңар кайдан кетмек?! – деп Эдигей көптөн бери ичинде бук болуп жүргөн оюн Казангаптын бетине түз айтты.

Восклицательно-вопросительные высказывания образуются при помощи междометий и модальных слов, выражающих внутренние чувства человека, в зависимости от контекста, ситуации выражают различные модальные значения восклицательных высказываний:

*- Жарманкеге барасың, **ээ**? Сараланы минип барасың, **ээ?!***

*- Өлгөндү көмгөн деген ушул экен да, **ээ?!***

*- Коштун аттарын ишенип тапшырган ушул силерсиңерби**, ыя?!***

*- Антпейин десем аргам түгөнүп бүттү **го**?!*

*- Мындан артык дагы эмне **керек**?!*

*- Мына тойдук, эми ыйлабайбыз, **ээ**?!*

*- **Алда, айланайын-ай**, эмне кылам эми, эмне айла кылам?!*

- Эме гой, эме гой, эми ыйласаң айлам эмне болот?!

*- Бүт ишти бузду да, сволочь, бүт баарын жайлады да! **Я**?!*

*- Ошондо эле чымырканып жоруп берсе **канакей**?!*

*- Эми канттик, эми **канттик**?!*

*- **Деги** бул канчага чейин созулат?!*

*- Мурда ойлогон эмесмин, эми башыман кетпейт, мен эмнеге туулдум **экен**, энем мени эмне үчүн тууду **экен**?!*

*-**Демек**, космостук монах бизди генетикалык кылымыштын үстүнөн кармаган тура?!*

*- **Мына**, көргүлө, менин жашыра турган эч нерсем жок, **мына** карагылачы, мен эмне кылышым керек?!*

*- Мен бул шүмшүктү азыр өлтүрүп жиберүүдөн кайра тартпас **элем**?!*

*- **Ий**, ушундайбы, сволочь, сен кимдин мурдуна такап көрсөтүп жатасың, кимдин башын айландырмакчысың?!*

*- **Эй-эй**! Ошентип айтууга кантип оозуңуз барды – окко көкүрөк тосуу?!*

*- **А** кыздын күнөөсү эмне?!*

*- **О Жараткан**, сен эмнеге түшүндүрө албоочу нерсени түшүндүрүүгө далбас урасың, сен эмнеге сөз менен айтып бере алгыс нерсени, өңгөсүн билбем, сенин сөзүң жеткис нерсен, айтып берем деп кара жаныңды карч урасың?!*

*- Бирөөнү абийирге чакыргысы бар, **а** өзү ким экен?!*

*- **Чынында эле** мага айып коюш үчүн өзүн дагы көптөгөн жылдарга эрксиз калтырууга бардыбы?!*

В кыргызском языке восклицательно-повелительные высказывания произносятся с сильным чувством, говорящий человек произносит с чувством требования выполнения каких-либо действий. Такие сложные по модальному строению высказывания определяются в зависимости от контекста, ситуации и интонации. Если контекст или ситуация соответствует, интонация изменится, тогда оно становится или повелительным или восклицательным высказыванием. В этом случае интонация играет значительную роль.

Большинство учёных отмечают, что в кыргызском языке одним из лексико-грамматических средств образующих восклицательно-повелительные высказывания являются междометия. Как отметил профессор К.Т. Токтоналиев: «өзгөчө белгилеп кетчү жагдай сырдык сөздөрдүн айтымдар ичинде ар түрдүү мааниде колдонулушу жалац эле интонация аркылуу аныкталбайт. Сырдык сөздөрдүн маанисин аныктоодо, айтымдардын коммуникативдик-функционалдык бөлүнүшүнүн кайсы татаал түрүндө колдонулуп жаткандыгын аныктоодо контексттин ролу өтө чоц. Сырдык

сөздөрдүн айтымда аткарып жаткан маанилик түрүн контексттин ичинде гана аныктоого болот жана маанилерди аныктагыч катары чечүүчү ролду интонация менен контекст ойнойт».

Междометия – дают краткое общее понятие о волевых и бытовых отношениях различных внутренних чувств находящихся в тесной связи с различными сторонами деятельности человека в обществе.

Междометия, придавая высказыванию экспрессивный и эмоциональный вид, усиливают его художественность и вносят в высказывание определённую ясность, точность и живость, выражают волевое отношение, внутренние эмоциональные чувства человека по отношению к происходящему.

1. Валимов, Г.В. Функциональные типы предложений в современном русском языке – Ростов н/Д.: Изд-во РГУ, 1967. – 329 с.

2. Дуйшеев Ж. Интонация простого повествовательного предложения в современном киргизском литературном языке. – Фрунзе, 1980. – 25 с.

3. Жармакин, О.К. Побудительные предложения в современном казахском языке. – Алма-Ата, 1970. – 168 с.

4. Мехтиев, Н.А. Побудительное предложение в современном азербайджанском языке. – Баку, 1973. – 227 с.

5. Рыбакова М.В. Эмоциональность в системе коммуникативных типов предложений. – М , 1985. – 16 с.

6. Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы. – Бишкек, 2004. – 356 б.

Түйін

А.С. Тургамбаева. Қырғыз тіліндегі лепті сөздердің функционалды типтері

Мақалада қырғыз тіліндегі лепті сөздердің күрделі түрлері қарастырылады. Лепті сөздердің күрделі түрлеріне лепті-хабарлы, лепті-сұраулы, лепті-қозғаушы сөздер жатады. Лепті-хабарлы сөздер хабарлы сөздерге қарағанда күшті сезіммен айтылады, ол кезде сезім алға шығып, қаратпа, қорқыныш, қуаныш, жазғыру т.б. мағыналарды білдіретін – А!, О!, Ө!, Э! одағай-сөздерінің көмегімен құрылады.

Лепті-сұраулы сөздер күшті сезіммен айтылады, айтушы нақты ешкіме қарата айтпайды, негізінде, өзіне жауап алу үшін айтады. Лепті-сұраулы сөздердің функционалды мағынасы әртүрлі болып келеді.

Лепті-қозғаушы сөздер күшті сезіммен айтылады, сөйлеуші адам қандай да бір әрекеттің орындалуын талап ету сезімімен айтады және одағай лепті-қозғаушы сөздерді жасаушы лексика-грамматикалық құрал болып табылады.

Түйін сөздер: лепті сөздер, лепті-хабарлы, лепті-сұраулы, лепті-қозғаушы, эмоция.

Summary

A.S. Turgambaeva. Functional types exclamatory utterances kyrgyz language

The article deals with complex types of exclamatory constructions of the Kyrgyz language. To such constructions we refer the following: exclamatory declarative, exclamatory interrogative, exclamatory hortatory utterances. Exclamatory declarative utterances are pronounced with emphasis in contrast to just declarative ones and they are built up with the help of words-interjections, such as - А!, О!, Ө!, Э!,, which express the meaning of address, fright, joy, reproach and etc. Exclamatory interrogative utterances are pronounced with emphasis, the speaker doesn't address to anybody specifically but mainly to get an answer himself. Functional meanings of exclamatory interrogative utterances are different. Exclamatory hortatory utterances are pronounced with emphasis, the speaker demands to fulfill some action, one of the lexico-grammatical means, making up exclamatory imperative utterances are interjections.

Key words: exclamatory utterances, exclamatory declarative utterances, exclamatory interrogative utterances, emphasis.

ӘОЖ 81'1

САЯСИ ДИСКУРСТЫ ҚҰРАЙТЫН НЕГІЗГІ КОНЦЕПТІЛЕР

Р.Тұманқызы – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, II-курс магистранты*

Аңдатпа. Бұл мақалада саяси дискурстың біздің қоғамымыздағы рөлі мен алатын орны, орыс зерттеушілерінің берген анықтамасы жайлы және баспасөз беттеріндегі саяси конңептілердің кеңінен қолданылуы сөз етіледі. Қазіргі таңда саяси дискурс, ондағы қолданылып жүрген, заман ағымына сай өзгеріске еніп отырған конңептілер көптеген лингвистердің, саясаткерлердің, филологтардың назарында жүрген мәселе. «Дискурс», «конңепт» терминіне әлі де болса нақты қойылған анықтама жоқ, әрбір зерттеуші әртүрлі тұжырым жасаған. Дегенмен де, сол тұжырымдарға қарап, анықтамаларының бір-бірінен алшақ емес екенін байқаймыз. Тіл білімінде конңепт ұғымын, оның құрылымын Бабушкин А.П., Ильин М.В., Лихачев Д.С., Шейгал Е.И., Маслова В.Н. сынды ғалымдар әртүрлі қырынан қарастырған. Саяси дискурста саяси конңептілердің орны ерекше.

Түйін сөздер: саяси дискурс, адресат, институңионалды дискурс, адресант, конңепт, когнитивті лингвистика, манипуляңия.

Қазіргі ғазет мәтіндерінде қоғамда болып жатқан әр түрлі мәселелерді байқаймыз, дегенмен де негізгі тақырып әрдайым саясат мәселесі төңірегінде қозғалады. Сондықтан баспасөз беті болсын, теледидар жаңалықтарында болсын саяси дискурсқа көп көңіл бөлінеді.

Саяси дискурс – қоғамның әлеуметтік өмірінде ерекше маңызы бар құбылыс. Ол да дискурстың өзі сияқты пән аралық зерттеулердің нысаны болып табылады да, оған линғвистика, саясаттану, философия, психология, әлеуметтану, коммуникация теориясы сияқты ғылымның әртүрлі саласындағы көптеген ғалымдар зерттеулерін арнайды.

В.Н. Базылевтың пікірінше: «саяси дискурс – шешендік сөз өнері жанрының бір түрі ғана. Өйткені, саяси дискурстың бірінші мақсаты сөзге тарту болса, оның маңызды ақпараты екінші сатыда тұрады. Адресат өзіне берілген мәліметті дұрыс мағынасында қабылдау үшін мәлімет жіберуші қоғамдық білімді ғана емес, когнитивтік базаны да иеруі тиіс, себебі, ондай ақпараттар тұрғындардың белгілі бір бөлігіне емес, бәріне бірдей арналады.

Саяси дискурс сонымен қатар институңионалдық қатынас ретінде де қабылданады. Тұлғалық-бағдарлықтан оның айырмашылығы – ол кәсіптік-бағдарлық белгілер жүйесінде қолданылады, яғни өзінің жеке тілі (лексикасы, фразеологиясы және т.б.) бар деуге болады [1.7-9].

В.В. Зеленскийдің мәлімдеуінше, саяси дискурс құбылысы саясат анықтамасының қос деңгейлі құрылымда болуында екен.

Бірінші деңгей – «кейбір іс-әрекеттердің билік бөлігі мен экономикалық ресурстарды кей мемлекеттерде немесе әлемдегі мемлекеттер арасында бөліп беру жолдарының жиынтығы.

Екінші деңгейі – тұлғалыққа қатысты, ол бірінші деңгейдің жеке санада белсендіріліп, жеке тұлғада көрініс беруінде: отбасында, адамдардың өзара қарым-қатынасында, кәсіптік мәселеде, сонымен қатар адамның әдебиет және өнер туындыларын қабылдауына бейімдеу әдісі болып табылады» [2.360].

П.Серио атап көрсеткендей, «мәдени шарттылықты, белгілі бір қоғамға немесе белгілі бір әлеуметтік топқа тән сипаттарды, мүдделер мен маңыздылықтарды байланыстырмайтын, оған іш тартпайтын» ұстаным кездеспейді. Кез-келген көзқарас, пікірден биліктің нышанын байқауға болады» [3].

Осылайша, саяси дискурс институңионалдық қарым-қатынаспен ғана шектелін қала алмайды, өйткені, дискурстың қоғамдық міндеті – қоғамдағы биліктің таралуы мен жүзеге асуына ықпал ету болып табылады, соған орай, тілдік қоғамның барлық мүшелеріне ашық (белгілі бір рөлдік қатынастармен байланысты болмаса) және тілді тек бақылау әрі иліктіру құралы ретінде ғана емес, манипуляңияға пайдалануға да бағытталған.

Саяси дискурстың қоғамдық міндеті қоғамдағы азаматтарды «саяси тұрғыдан дұрыс» шешім қабылдау (әрекет ету немесе баға беру) қажеттігіне иландыру. Басқаша айтқанда, саяси дискурстың мақсаты – пікірталасқа жол бермеу, қайта керісінше, иландыру, адресатты бір нәрсеге бағыттау,

сенуге мәжбүрлеу және әрекетке итермелеу. Иландырудың жетістігі адресантқа қатысты қандай мақсат ұстанғандықтан, сөз ішіндегі ақпаратқа, референттік нысанға байланысты. Адресаттың ұстанымын қажетті бағытқа бұру үшін сөздің басын сәтті құрап, дискурстың қажетті үзіктерін қалқан ретінде қойса жетін жатыр. Адресат өзгенің пікірін, қызығушылығын, шынайылығын, өзектіліғі мен қанағаттануын өз еркімен қабылдағанына көз жеткізгенде ғана адресант табысқа қол жеткізе алады.

Саяси дискурстың көптеген түрлері бар. Соңғы зерттеулерде олардың түрлерін негіздік белгілеріне қарап бөледі.

Сонымен, адресанттың адресатқа қандай сөздік ықпалының (иландыру, ақпарат беру, мәжбүрлеу және т.б.) болғанына байланысты Е.Г. Борисова саяси дискурстың: тоталитарлық және либералдық деген екі түрін атап көрсетеді.

Тоталитарлық дискурста иландыру басым: «осы дұрыс, өйткені басқаша болу мүмкін емес», сөзге эмоциялық, көбінесе пафостық реңк беріледі.

Либералдық дискурста адресант өзі қорытынды жасайтындай ақпарат беру, объективті мәлімет беру басымдыққа ие. Бұл жерде баға беру лексикасы шектелін, себеп-салдарлық көрсеткіштер қолданылады [4.17-18].

Көптеген ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек, саяси дискурстың мынандай түрлерін көрсетеді:

Институционалдық саяси дискурс: тек қана саяси қатынаста саясаткерлер тарапынан жасалып, қолданылған мәтіндер (сайлау кезіндегі ағитациялар, парламенттегі дебаттар, саяси құжаттар, саясаткерлердің сұхбаттары);

Масс-медиалық саяси дискурс: Пресса, теледидар, радио, ғаламтор арқылы таратылатын тілшілердің мәтіндері (саясаттанушылар мен саясаткерлердің, тілшілердің ғазеттегі аналитикалық мақалалары, сұхбаттары);

Арнайы-іскери саяси дискурс: мемлекеттік аппараттағы қызметкерлерге арналған мәтіндер;

«Қатардағы азаматтардың» мәтіндері (саясаткерлерге арнлаған хаттар);

«Саяси детективтер», «Саяси поэзиялар» және соңғы жылдары таратылып жүрген саяси мемуарлар мәтіні жатады;

Ғылыми қатынастың (коммуникацияның) саясатқа арналған мәтіндері;

Бұл айтылып отырған алты атаудың барлығы да бір уақытта қолданылуын күнделікті байқамаймыз.

Саяси мәтін жанрлары көлемдеріне қарай: аз көлемді (лозунгтер, парақшалар), орта көлемді (парламент, митингтердегі мәтіндер, мақалалар), кең көлемді (партиялық жаңалықтар, саяси баяндамалар, саяси кітаптар) жатады.

Саяси дискурсты зерттеу қызығушылығы тіл білімінде жаңа бағыт – саяси лингвистиканың келуіне әсер етті. Саяси лингвистика және саясат тіліне анализ жасау лингвистиканың басқа заңдылықтарына қарағанда анағұрлым маңызды. Саяси лингвистиканың бастауы негізінде сонау антикалық заманнан басталып, жалғасы Еуропада жақсы дамып зерттелінген. Оған дәлел: Уолтер Липпманн, Пола Лазарсфельд, Гарольд Лассвелла зерттеулері мен біздің ғасырымызға дейін жеткен еңбектері.

Көршілес Ресейде лингвистика саласының бір тұтқасы ретінде дамыған саяси лингвистиканың орны ерекше. Әсіресе, саяси дикурстың зерттелу ауқымы өте кең. Жоғарыда көрсетілгендей, қаншама лингвист-ғалымдар осы салада ерен еңбек етін, көптеген еңбектер жазған.

Әр түрлі ғылым салаларымен байланысты болғандықтан (саясаттану, әлеуметтік психология т.б), саяси дискурсты зерттеудің өзі күрделі құбылыс.

Саяси дискурс – саясаткерлердің дискурсы. Тек қана саясаткерлердің қатысуымен ғана емес, дискурстың институционалдық формасына жататындықтан, институционалдық ортада (үкімет жиналыстарында, парламент сессияларында, саяси партиялардың съездерінде) жүзеге асады. Саяси акт пен саяси ортаның заңдылықтары сақталғанда ғана дискурс «саяси» бола алады.

Саяси дискурстың мақсаты деп – билікті мықтап сақтап қалуын айтамыз. Бұл жерде "манипуляцияның" маңызы зор (айтқанға көндіріп, бақылауда ұстау). Қазіргі қоғамымызда манипуляция тәсілі (шындықты бұрмалау) саяси дискурсқа байланысты кеңінен қолданылуына көз жеткізілді. Әсіресе, сайлау қарсаңында және сол науқанның барысында қазақ баспасөзінде сананы бұрмалаудың, яғни адам өмірінің когнитивтік санасын түрлі тәсілдермен өзгертуге тырысатын ақпараттардың баспасөзді жаулап алатыны анықталды.Манипуляция арқылы адресант санасына

әртүрлі идеялар, образдар, ассоциациялар,стреотиптер енгізіледі де, адамның өзіне байқатпай оның дүниеге, қоршаған әлемге деген көзқарасының өзгеруіне себеп болады [9.317].

Саяси дискурста қатынастың барлық үш түрі қолданылады: жазбаша, ауызша, аудиовизуалды.

Саяси дискуртың зерттелуіне қатысты мынандай тұжырым жасауға болады:

Қазіргі кезде саяси дискурсқа нақты анықтама берілмеген;

Саяси тілдің сөздік қоры молайып, толық қарастырылып жатыр;

Көптеген еңбектерде теориялық талқылаулар кеңінен берілген, дегенмен де лингвистикалық анализ әлеуметті ығыстырылуда;

Саяси дискурсты құрайтын өзіндік саяси концептілер бар. Ғазет мәтіндерінде олар жіпі көрініс табады. Оған тоқталмас бұрын, концепттің тіл біліміндегі орны жайлы айтатын болсақ, концепт құрылымы мен дискурстағы орнын Ильин М.В., Лихачев Д.С., Ляпин С.Х., Шейғал Е.И., Маслова В.Н. сынды ғалымдар әр түрлі қырынан зерттеген.

«Концепт» термині лингвистикада – ескі, сонымен қатар жаңа термин. Лингвистикалық тұрғыдан қарағанда, «концепт» ерекше ұғым. Кең таралғанына қарамастан, концепт терминінің әлі күнге дейін бірыңғай түсініктемесі жоқ және түрлі ғылыми бағыттардың концепциясында өзгерін отырады. Себебі, концепт – ойлау категориясы, оны байқап қадағалау мүмкін емес. Сондықтан оны түсіндіруге көптеген пікілер бар.

Концепт – (лат. conceptus – ұғым) «ұғымның мазмұны, мазмұнмен парапар» (Ғорский), немесе М.В.Никитинше айтқанда: «Концепт – елестету және ұғымның бірлігі». Демек, концепт шындық өмірдің бейнесі, әр ұлт санасындағы бейне.

«Концепт» термині «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте» тек «ұғым» терминінің варианты ретінде қарастырылған: «ұғым (концепт) – сөз мағынасы тәрізді құбылыс, алайда өзгеше байланыс жүйесінде бағымдалады; мағына – тіл жүйесінде, ұғым – логикалық қарым-қатынас және форма жүйесінде қарастырылады, бұл тіл білімінде логикада да зерттеледі.

Когнитивті лингвистикада «концепт» негізігі ұғым болып табылады. Бұл ұғымға лингвистикада әр алуан анықтама беріледі. Аталмыш ұғымға қазіргі таңда әр түрлі тұрғыдан түсініктер берілген.

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте Ю.С.Степанов концептіні ұғым терминінің синонимі ретінде ұсынып, жақшаға алып жазады, ал «Константы. Словарь русской культуры» атты кітабында концептіні ұғымның синонимі ретінде қарастырмай, оған жеке анықтама берген: «Концепт – бұл мәдениеттің адам санасында шоғырлануы; осылайша мәдениет адамның ментальды әлеміне енеді. Басқаша айтқанда, концепт – бұл адамның мәдениетке енуі, кейбір жағдайларда адамның мәдениетке әсер етуі».

Р.И.Павиленс тұжырымдаған, концептіге берілген келесі анықтамада, мағына мен концепт ұғымдары теңдестіріледі: «Заттардың әлемдегі өзекті немесе ықтимал жағдайына (яғни, индивид әлемнің нысандары туралы біледі, болжайды, ойлайды, елестетеді) қатысты алғанда ақпарат дегеніміз біздіңше, «мағына» немесе «концепт» деген ұғымдарға келіп саяды».

Концепт ұғымы адамзат баласының дүниетанымының негізін құрап, оның кілтін табу арқылы бүкіл әлем жайлы, болмаса тұтас бір ұлт жайлы түсінік-ақпарға қол жеткізеді. Сондай-ақ концепт адам санасында әмбебап қызмет атқаратындықтан, белгілі бір заттың жалпы абстракциялық белгілерінің жиынтығын құрайды [5. 62].

Сонымен концепт дегеніміз – адамның менталдық дүниесіндегі мәдениеттің негізгі ұясы.

А.Н. Мороховский өз зерттеуінде концепт ұғымының семантикалық мазмұнын үш топқа бөледі:

Мәдени сөздер;

Ғылыми сөздер;

Идеологиялық сөздер;

Ғалымның топтастыруындағы басты себеп: біріншіден, олардың мағынасы белгілі бір мақсатқа бағытталады, екіншіден, олардың әрқайсысын қалыптастырушы иелері бар, үшіншіден, олардың қолданылу аясы, орны әр түрлі болады. Мұнымен бізде толықтай келісеміз, өйткені әрбір сала бойынша сөздер әр сипат тізбегінде қалыптасады. Мысалы: мәдени сөздер – әлеуметтік ортада қалыптасады, мақсаты – сол әлеуметтік топтағы мазмұндық сипат алған концептілерді рухани санада тіл арқылы бекіту, нақтылау. Ал, идеологиялық сөздер – жеке тұлғалар санасында қалыптасып, әлеуметтік ортаға қолданысқа ұсынылады, бұның мақсаты – үгіт-насихат жүргізу және нұсқаулар беру [6, 54-56].

Негізінде конңептке берілген анықтамалар сан алуан, көп болганымен, бұл түсінікке берілетін анықтамалардың аралары алшақ емес. Бүгінгі таңда қазақ тіл білімінде конңепт ұгымы қолданысқа әбден енін, лингвистердің, филологтардың, когнитологтардың назарында жүр.

А.Б. Әмірбекова: «Конңепт дүниенің құндылықтарын танытады; санадагы дүниенің мәнін бейнелейді; тіл арқылы объективтенеді; субъектінің біліми деңгейін танытады; белгілі бір ұлттың мәдени деңгейі мен менталитетін көрсетеді; әрбір ұлттың танымдық белгілерінің мазмұнын ажыратады; тұлганың өзіндік танымдық стилін айқындайды; конңепт – адам тәжірибесіндегі идеалды түсініктің ең кішкене бірлігі; білімді тарату, сақтау және оны өңдеудің негізгі бірлігі; белгілі бір мәдени болмыстың негізгі аясы» [7] деп көрсетеді.

Ғалым Н. Уәли: «Конңепт индивид санасында сәуелеленген сезімдік-заттық образдың (перңевтивті модус) негізінде пайда болады. Конңепт негізінде сезімдік тәжірибе жатады. Сезімдік-заттық образ (код) конңептің ядросы болып табылады. Осы заттық код белгілі бір объектіні терең, жан-жақты білген сайын жаңа мәндік белгілерімен байи түседі. Осының нәтижесінде конңептің мазмұны ұлгаяды, мазмұны кеңи түседі... Конңептінің жасалуына ұгым емес, заттық образдар (бейнесі) негіз болады. Ұгым мен конңептінің магынасы тепе-тең емес. Ұгым белгілі бір объектінің танылган аса мәнді белгілерінің жиынтыгы болса, конңепт – мазмұн межесі жагынан объект туралы барлық білімнің жиынтыгы, ал тұрпат меже тұргысынан тілдік бірліктердің (лексикалық, фразеологиялық, паремеологиялық т.б.), құралдардың жиынтыгы болып табылатын ментальды, ұлттық ерекшеліктерді танытатын құрал» [8].

Тіліміздегі конңептілер ұлттың, халықтың мәдениетіне, әдебиетіне, ғылымына, тарихына, тәжірибесіне, діниіне тікелей тәуелді. Ол қатып қалган семантикалық жүйе емес, керісінше, белгілі бір ұлттың мәдениті негізінде уақыт пен кеңістікте өзгеріп отырады. Конңептілер адамга берілген ақпараттың конңептуалдану проңесінде жаңа магынага ие болуы арқылы құрылады. Ал конңептуалдану – адамның танымдық әрекетінің маңызды поңестерінің бірі. Ол адамга берілген ақпаратты өңдеп, адам санасында (психикасында) жаңа конңептілердің, конңептілік құрылымдар мен конңептуалдық жүйенің жасалуына жол ашады.

Қазіргі қазақ баспасөзінде саяси дискурсқа көп көңіл бөлініп, саяси конңептілер ерекеше орын алуда. Газет беттерінде көбірек қолданыста жүрген қогамдық-саяси конңептілер «билік», «президент», «жемқорлық», «сайлау», «заң» т.б. Бұларды конңепт деп табудың негізі – осы қогамдық-саяси терминдердің қазіргі таңда газет мәтіндерінде әр түрлі мазмұнда жиі қолданылуында; бұл терминдердің оқырманга әсер етуінде; сонымен қатар, мазмұндық ерекшелігінде.

1. Базылев В.М. Российский политический дискурс (от официального до обыденного). М: Диалог-МГУ, 1997. 7-9 б.

2. Зеленский В.В. Психология политики. Психологические и социальные идеи К.Г.Юнга. Ювента, 1996. 360 б.

3. Serio P. Как читают тексты во Франции [электронный ресурс].

4. Борисова Е.Г. Особенности типов политического дискурса в России. Материалы рабочего совещании семинара. М.: Диалог МГУ, 1998. 17-18 б.

5. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры.М: Языки русской культуры, 1997. 824 б.

6. Мороховский А.Н. «Культурные и некультурные слова//Концептуальный анализ, методы, результаты, перспективы. Тезисы конфер. М. 1990. 54-56 б.

7. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерешкеліктері.фил ғыл.канд.диссерт. А. -2006.

8. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері (мәтін) фил.ғыл.докт.дисс.автореферат. 10.02.02.

9. Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа мәтінінің прагматикасы. Алматы, 2007.

Резюме

Р.Туманкызы. Концепты создающие политический дискурс

В работе рассматривается роль и место политического дискурса в нашей обществе, а также отмечена теория русских лингвистов и распространенные политические концепты в текстах масс-медиа. В наше время термин политический дискурс, «концепт» интересует не только лингвистов, но и филологов, политиков. Но до этого

времени нет точного определения. Но мы замечаем, что все значения очень похожи. Концепт и структуру концепта в языкознании исследовали многие ученые: Бабушкин А.П., Ильин М.В., Лихачев Д.С., Шейгал Е.И., Маслова В.Н. Политический концепт занимает значимое место в политическом дискурсе.

Ключевые слова: политический дискурс, адресат, институциональный дискурс, концепт, когнитивная лингистика, манипуляция.

Summary

R.Tumankyzy. Concepts creates political discourse

This paper considers the role and place of political discourse in our society, as well as the theory of marked Russian linguists and common political concepts in the texts of the media. In our time “political discourse”, the term "concept" is interested not only linguists, philologists and politicians. But until that time, there is no precise definition of this words. But we notice that all values are very similar. The concept and structure of the concept in linguistics learning many scientists: Babushkin AP, Ilyin MV, Likhachev DS, Sheygal E.I., Maslov V.N. Political Concepts – the most importance for the political discourse.

Key words: political discourse, addressee, institutional discourse, addresser, concept, the cognitive linguistic, manipulation.

ӘОЖ 81’23

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ДӨРЕКІЛІК» ТҰЖЫРЫМЫ

А.Е.Тұрысбекова – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2-курс магистранты*

Аңдатпа. Қарым-қатынас тілін әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан зерттеу – қоғамда үлкен маңызы бар мәселе. Еліміздің Егемендігімен бірге мемлекеттік тіл дәрежесіне жеткен ана тіліміздің әрі қарай дамып, экологиясы бұзылмас үшін әрбір элементін зерттеп, орынды қолдану аясын анықтау қажет. Осы мақсатта бірінші рет әлеуметтік лингвистикалық тұрғыда зерттеліп отырған бұл тақырыпта дөрекі мағыналы сөздің саналы түрде пайдаланылатындығы мен айтылу мақсатына қарай орны көрсетіледі. Дөрекі сөздің экспрессивті-эмоционалды қызметімен қатар коммуникативтік қызметте де үлкен қызмет атқаратындығы айқындалады.

Мақалада қазақ тіліндегі дөрекі сөздер әдеби нормаға жатпаса да қоғамда, сөйлеу тілінде алатын орнынық қомақты екендігі теориялық және практикалық жағынан дәлелденеді, айтылу мағынасы түсіндіріледі. Мұндай сөздердің орнын дәлелдеу үшін халық ауыз әдебиетінен, ақын-жыраулардыц, қоғам тілінен мысалдар алынды.

Түйін сөздер: тұжырым, қоғам, әлеуметтік лингвистика, дөрекі мағыналы сөздер, коммуникация.

Адамдар қоғамның белгілі бір саласының мүшесі болғандықтан, олар бір-бірімен әртүрлі деңгейде қарым-қатынас жасайды. Қарым-қатынастың негізгі құралы – тіл. Тіл арқылы бір-бірімен ой, ақпарат алмасады. Адамдар қарым-қатынас жасау барысында сөз арқылы немесе бейвербалды амалдар арқылы көңіл-күйіне, эмоцияға, байланысты әртүрлі мінез-құлық танытады. Ол мінез құбылмалы болғандықтан, орынды, кейде орынсыз дөрекілік танытуы психологиялық құбылыс болып саналады.

Дөрекі сөздердің әдеби тіл нормасына жатпайтындығы белгілі, бірақ олардың күнделікті қолданыста бар екенін және қарым-қатынас үдерісінде кең орын алатындығын ескере отырып, адам тілінің әрбір элементін зерттеуді дұрыс деп таптым. Ол сөздік қордың молаюына және тілдік қолданыстан шығып қалмауына да әсерін тигізеді. «Халықтық қасиетті білдіретін айғақ-белгі атаулының керексізі жоқ. Ондай айғақ-белгіні сабақты жібіне дейін шашау шығармастан жинап, ұлт болмысын танып-түсіну барысында пайдаланып отыру керек» деген ф.ғ.д. А.Сейдімбектің және профессор Р.Сыздықованың мына пікіріне назар аударсақ: «Раушан ғүлі жарып шығып, құлпыруы үшін табиғат шіркін тікенектерді де керек етін жаратқаны сияқты, сөз өнері табиғаты керек жерінде «ащы-тәтті» сөздерді шебер қолдануға да баратын болар» – дейді. Осындай үлкен ғалымдар мен әдебиетіміздің түп-төркіні – ақын-жыраулардың, жазушылардың және қоғамды құрап отырған адамдардың тіліндегі дөрекі мағыналы сөздерді зерттеу әлеуметтануда үлкен орын алады. Себебі дөрекі айтылған сөздердің мағынасының бәрі дөрекі болмауы мүмкін және кейбір дөрекі сөздің

адамның сүйеғіне өткізіп, санасына жеткізерліктей етін әдейі айтылған дөрекі сөздер болады, сонымен қатар орынсыз, өте қарабайыр дөрекі сөздер болады.

Дөрекі сөздер – лингвистикада бейәдеби, бейресми қатынаста, сөйлеу стилінің қарапайым түрінде ғана қолданылатын пәс лексикалық элементтер мен тіркестер. Ал дөрекілік (сын есім) – 1) Тұрпайы, анайы, тым қарабайыр (сөз, қылық); 2) Бейахлақ, адамның намысын қорғайтын іс-әрекет; 3) Дөкір, оспадарсыз, ұрда-жық (мінез, қимыл, т.б.); Оғаш, қиқы-жиқы, келіссіз; 5) Жуан, нәзік емес деген мағынаны білдіреді [1].

Дөрекі сөз – сөздің жағымсыз, кері әсерін әсірелеп қолдануға негізделген стиль. Абай шығармаларында дөрекі тілдің қауызына жататын кейбір нұсқалар белгілі бір стильдік мақсат көздеп, яғни жиреніш сезімдерін паш ету үшін әдеби қалыпқа түсірілген. Оның халық поэзиясы үлгісімен жазылған өлең сөздерінен мұндай «әуестік» молырақ байқалады:

«…Төркініңнің берғені жауыр айғыр

Бауырыңды "ұрайын" бірге туған», –

деген жолдардағы соңғы тармақ қазақтың кең етек алған бейпіл дөрекі салтына сай қиыстырылған. Осындағы тырнақшамен беріліп отырған «ұрайын» етістігінің орнында ауыз екі айтқанда бейпіл сөз қолданылуы тиіс [2]. Енді тұжырым сөзіне түсіндірме бере кететін болсақ, мұның қазақша баламасын тілімізге қосқан – лингвист-ғалым ф.ғ.д., профессор Б.Хасанұлы. Тұжырым сөзінің анықтамасына келетін болсақ (лат. conceptio – тікелей байланыстырушы немесе қисынды аңдау), олардың көмегімен адам ойы кез келген табиғаттың мінсіз нысандарын құра алатын ұғымдар мен көзқарастардың орамды жиынтығы (жүйесі). Тұжырымдар бүкіл адамзат мәдениетінің теориялық бөлігін құрайды. Мысалы, жалпы ғаламдану үдерісі және оның әртүрлі құрамдас бөліктері (экологиялық, ақпараттық, коммуникациялық, энергетикалық, жалпы мәдени, этикалық, психологиялық және т.б.) теориялық зерттеу пәніне айналады. Мұндай зерттеудің нәтижесіне сәйкес тұжырымдар болады. Логикада «концепт» термині «тұжырым» терминімен тең.

Концепт ұғымы адамзат іс-әрекеті нәтижесінің мазмұны, тәжірибе мен білім мазмұнын бейнелейтін ұғымдар, әлемді тану үдерісі туралы танымдарға жауап береді. Концепт – латынша «conceptus» көптеген формалардың мазмұнын өзіне жинақтаушы және солардың бастауы деген білдіреді. Концепт терминінің мағына ауқымының кеңдігі соншалықты, зерттеуші тарапынан оған берілген анықтамалар әрқилы және сан алуан. Негізінен бәрінің ой-нікірлері концепт деген ұғымға саяды [3].

Дөрекі сөздер күнделікті тұрмыстағы сөйлеу тілінде жұмсалады. Олар – алғыс, қарғыс, мысқыл, жек көру т.б. мәнді білдіретін сөздер. Олар әдетте жағымсыз эмоционалды-экспрессивті мағынаға ие болатын және күнделікті тұрмыс тілі мен көркем шығарманың кейбір кейіпкерлер тілінде қолданылады. Дөрекілік айтылу мақсатына қарай дәрежесі де әртүрлі. Кейбіреуі дөрекі емес, көңілге қатты тимейді, яғни, ауызекі сөйлеу стиліне жақын; екіншілері дөрекілеу; үшіншілері өте дөрекі. Мысалы:

1. Дөрекі сөздің мәдени сипатта, көбіне қазақ халқының ырым-сеніміне байланысты немесе әзіл ретінде келеді. Мысалы, Абайды «әлгінің баласы», «бөрінің бөлтірігі», «жаман неме» деген де еш зілсіз жақсы көру мағынасында айтылып тұр.

2. Дөрекілеу: айран ботқа болу, боққарын, боккөтен, албасты, төбет, қақбас, жүгерітышқыр, көксоққыр т.б.

3. Өте дөрекі сөздер: есектің к…н жусаң да мал тап – жұмыстың жақсы-жаманына қарамай, арланбай нәсін істе. Лап бергіш, к..і айналғыш, қайта ойланғыш, «Тек майордың күлгені керек деп, к..і ашылса да қам жемейді», бұл жерде к..і ашылу – абыройы төгілу, беті ашылу, беделі түсу, масқара болу. Сондай-ақ Абайдың «Шәрінке» деген бір ауыз арнау өлеңінің соңғы екі тармағы да дөрекілікке жатады:

«...Сен шыққан жол үстінде жалғыз түп ши, Көрінген ит кетеді бір-бір сарып». «Ит сарып кету» деген тіркес өзінің тура мағынасында қолданғанда анайы шындықты ғана білдіретін болғанымен, Абай оны астарлы мағынада: «сен жезөкшесің!» деген ретте айтып отыр [2].

Әдетте қоғам әдеби тіл нормасында сөйлеген адамды жақсы қабылдайды. Дөрекі сөз және әдейі кемісіту мақсатымен айтылған сыпайы сөз адресаттың мәдени тіл нормасынан шығып кеткен жағдайында байқалады. Мысалы, базардағы сатушы сатып алушыға «сен», «ей!, әй!» (танымайтын адамға, таныс, жақын қарым-қатынастағы адамға айтса ол үйреншікті) деп сөйлесті, таныс адамың

көргенде сәлемдеспеді, жасаған қайырымдылығыңа алғысын айтпады немесе олқы ісі үшін кешірім сұрамады. Мұндай нәрселердің соңы ұрыс-керіспен немесе ренішпен бітуі мүмкін. Мұндай келеңсіз жағдайды болдырмау үшін басқамен қарым-қатынасқа түсу барысында сөздің қолдану орнын білуіміз керек, ал мұны білмейінше іскерлік қарым-қатынасқа да түсе алмаймыз.

Адамдардың сөйлеу тілін әлеуметтік орнына байланысты бөлгенде жоғарғы білімді мамандар, ягни, педагогтар, дәрігерлер, заңгерлер, қызмет көрсету саласының мамандары (банк, халыққа қызмет көрсету орталығы т.б.) оның эмоциясына қарамастан мәдени тіл нормасын сақтап сөйлеуге міндеттеледі. Бұл «сыпайы сөйлеушілер» де әртүрлі жағдайға байланысты еркінен тыс, түрліше құбылып сөйлеуі мүмкін. Әлеуметтік рөлдерін орындау үшін сатушы – сатып алушыға, дәрігер – емделушіге, заңгер – өз қызыметіне жүгінушіге, т.б. сыпайы сөйлейді, егер ол «рөлін» орындай алмай қалған жағдайда «дөрекілік көрсетті» деген айыппен әртүрлі шара қолданылуларға алынады. Ал әртүрлі тауардың сатушылары, қоғамдық көліктің жүргізушілері мен кондукторлары т.б. адамдардың дөрекі сөйлеуі мен іс-қимылы қазіргі кезде үйреншікті жағдайға айналды.

Сөйлеу этикетіне байланысты адамның әлеуметтік шыққан тегі, қызметі, білімі, жас аралық ара-қатынасы, таныстық жағдайлары айқындалады. Жасы кіші адам қарияға «Амансыз ба?», жастар «сәлем, қалайсың?», мұғалімдерге «сәлеметсіз бе?», деп сәлемдесіп жатса ауылдық жерлерде, (ОҢТ.ҚАЗ, ресми емес орындарда) құрбы әйелдер «қалайсың-әй қатын!» – деп сәлемдесуі мүмкін. Осы сияқты сәлемдесудің тілімізде 35-ке жуық түрі болса, жапондықтарда 50-ге жетеді екен. Біздің қабылдауымыздағы «қатын» сөзін қоғам өте дөрекі, сауатсыз адамның сөзі ретінде қабылдап, оларды тыйып тастауға тырысады. Бұл сөз басқа түркі тілдерімен салыстырғанда қазақ тілінде мағынасы дөрекіленін, табу сөзге айнала бастады. Ал әзербайжан тілінде осы ұғымды білдіретін гадын деген сөз, керісінше эвфемизм ретінде дәл сол ұғымды білдіретін, бірақ мағынасы одан дөрекілеу арвад деген сөздің орнына қолданылады. Түрік тілінде қазір де әйел адамды «кадын» (құжаттарды жынысын анықтауда кадын/еркек деп бөледі) деп айтады. Бұл сөз туралы этимологиялық сөздікте былай делінген: Қатын/хатын сөзінің бастапқы мағынасы – ханым, бәйбіше, әйел, келін, яғни, күйеуге шыққан әйел, зайып. Бұл сөз кейбір түркі тілдерінде жоғарыда көрсетілген мағыналардан басқа қосымша ұғымға ие болған. Мысалы: қырғыз, алтай, хакас тілдерінде әйелді кеміту мақсатымен айтылатын өрескел сөз ретінде қолданылады [4]. Ал біздің жыраулар әдебиетімізде бұл сөздің еш өрескелдігі жоқ «әйел адам, жар» ретінде қолданылып келді. «Баласы жоқ қатыннан, лақтаған ешкі артық», «Қалың малы арзан деп, жаман қатын алмаңыз» (Бұқар жырау), «Бақытыңа кез бопты долы қатын», «Қатынды алар болсаң көргенсізден», «Жаман қатын алғанның жауы үйінде, Жақсы қатын алғанның тойы үйінде» (Шал ақын) деген қатарларды алатын болсақ әйел адамның мінезі мен болмысын сынап айтуда ғана қолданылды. Мұны алғаш оқыған оқырманға жайсыз әсер етуі мүмкін, алайда бұл сөздің еш сөкеттігі жоқ болған. Егер «қатын» сөзі жыраулар өмір сүрген уақытта сонша дөрекі мағынада болғанда, синонимдерімен ауыстырылып немесе экспрессивтілігін көрсету мақсатында арнайы айтылар еді. Ал мына Шернияз Жарылғасұлының Баймағамбетке арнаған жолдарына назар аударар болсақ: «Хан емес, қас қатынсың мұндар қу бас!», мұнда мағына мүлдем басқа. Жаушылық заманда ел қорғайтын, мықты батырларды, ер азаматтарды әйелге теңеу ең ауыр қорлаудың түрі болды. Бұл жерде ақын елдің, өзінің қатты ашуланған кейпін көрсетумен бірге ханның бет-бейнесін әсер ету күштілігі өте орасан бір-екі ауыз сөзбен ашып берді. Осы сияқты халықтың мұң-мұқтажына ортақ болған Махамбет батыр да Жәңгір ханға айтқан төмендегі жолдарынан да адамның аффект жағдайындағы, жек көру сезімінің ең жоғары дәрежеге жетіп, булығып шыққан кездегі өте дөрекі сөздері қарғысқа, ханның мінез-құлқын сипаттауға құрылған:

Хан емессің, Қасқырсың,
Қас албасты басқырсың,
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын!
Хан емессің, ылаңсың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің, аярсың,
Айыр құйрық шаянсың!

Махамбет бұл өлеңді айтқандағы ханның қасиетсіздігін дөрекі сөздермен сипаттауы орынды, әрі ханның дәл бейнесін көрсету үшін қажет. Ол хан сарайының маңында болып, Жәңгірдің қандай адам,

қандай хан екенін жақсы білгендіктен, оның айтқан сөздері халық арасында толық түсіністік тапты. Сондықтан бұл сөздерді орынсыз дөрекілік, жала жабу немесе өсекке жатқыза алмаймыз.

Жоғарыда айтылған мысалдарға назар аударар болсақ, қай ақын-жыраулардың өлең-сөзін алсақ та, олардың өлеңдерінде қыздарын төрге шығарып, әсерлеп, әспеттеп қана бейнелесе, жағымсыз мінез-құлықтарды тек айел адамның, келіннің, бәйбіше-тоқалдың бойынан кездестіруімізге болады. Заманына қарай адамы өзгерін, бүгінгі күннің күн тәртібінен түспейтін негізгі мәселелердің біріне айналған мәселе – қазақ қызының бейнесі. Олардың еуропа елдеріне тән, менталитетімізге сай келмейтін киім кию әдебі, басқа да оғаш қылықтары қоғамның наразылығын тудыруда. Осыған байланысты БАҚ та, ғаламтор желілерінде, кез-келген екі адамның әңгімесінен естуге болады.

М.Есжанның «Жалаң да жалаң, жалаң бұт...» атты мақаласындағы «қазақ қыздары эксгибиционист пе?», «қарындас к..ге көз тиеді», – деп қыздардың жеңіл киінуін намысқа тиерліктей, өте ауыр әрі тиісті сөздермен сынап жазса, қоғам қайраткері Б.Тілеуханның мәжіліс отырысындағы көтерген мәселесінде Ақтамбердінің:

«Түйедегі наршасын
Әлпештеген ханшасын
Аялаған аруын
Ат к...не міндірін
Тегінен-тегін олжа қылар ма екенбіз?..» –

деген өлеңін тілге тиек етін, «осыншама дәрежеде ұлттың намысын таптауға болады ма?, қазақтың, көшпенділердің танымында кек алудың, масқаралаудың ең биігі – қызын қорлау. Әрбір қадам сайын жарнамаланып тұрған, еуропалық жігіттің қойынында балқып, аттың к... не теріс қарап мінген, киносында сол жігіттің артынан жүгірін, тілін көмейімен қоса жұлып ала жаздардай сүйген қазақтың қызы» деп осындай қыздарымыздың сыпайы, инабатты, ибалы қазақ аруы деген атқа мүлдем сәйкес келмейтінін айтты. Өте дөрекі сөз, бірақ сүйектен өткізерліктей айтылған жанды сөз.

Қай заманда болмасын би-шешендер, қазіргі елді аузына қаратқан ораторлардың бәрі – көсемсөз иелері. Олар аудиторияны, жан-жағын дерлік дауыс ырғағы, сауаттылығы, білім қоры, сөз саптауындағы сөздердің ащы-тұщысын орнымен қолдана білуі арқылы адамға әсер ете білген. Айтылған сөз – атылған оқпен тең. Сондықтан ізет-құрмет пен мейірбандылықты ұмытпай, түсінуге жеңіл әрі сөзді түрлендірін, күшейтін көрсететін және сезімді білдіретін сөздерді орынды қолдана білу өте маңызды.

1. Қазақ сөздігі. Құрастырғандар: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. 378 б.

2. Абай. Энциклопедиясы. Алматы «Атамұра», 1995ж. 212 б.

3. Жампейсова Ж.М. ҚР ҰҒА-ның хабаршысы, 2005. – №8. «Ақ» және «Қара» концептілерінің әлеуметтік мағыналары.

4. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966 ж. 124 б.

5. Бес ғасыр жырлайды. Алматы: «Жазушы» баспасы, 1989 ж. 1, 2 том.

Резюме

А.Е. Турусбекова. Концепт «грубость» на казахском языке

Проблема изучения социально лингвистической природы языка коммуникации имеет большое значение в обществе. С целью дальнейшего развития языка, получившего свой государственный статус одновременно с Независимостью нашего государства, сохранения его экологии назрела необходимость изучения правильного использования языка и каждого его элемента. С этой целью в данной статье впервые рассмотрены сознательное использование нецензурной лексики и ее место в соответствии с целью ее высказывания с позиции социальной лингвистики. Было определено, что нецензурная лексика выполняет наряду с экспрессивно-эмоциональной функцией и большую коммуникативную функцию. В статье доказывается как с теоретической, так и практической позиции, что, не смотря на то, что ненормативная лексика и не относится к литературной норме, все же играет большую роль в обществе, в разговорной речи, а также объясняется содержание указанных слов. Обоснование роли вышеуказанных слов излагается в примерах, взятых из произведений устного народного творчества, поэтов-жырау и общественного языка.

Ключевые слова: концепт, общество, социальная лингвистика, грубые значимые слова, коммуникация.

Summary

A.E. Turusbekova. The concept of «rudeness» in the kazakh language

The problem of studying the social nature of the language of communication is of great importance in society. In order to further the development of language, get your official status along with the independence of our state, its preservation of ecology there is a need of studying the correct use of language, each of its elements. To this end, this paper first considered the conscious use of foul language and its place in accordance with the purpose of her statements from the perspective of social linguistics. It was determined that obscene language carries along with expressive and emotional function, and greater communicative function. It is proved from both a theoretical and practical position that, despite the fact that profanity and is not related to the literary norm, still plays an important role in society, in everyday speech, and explains the content of these words.

Justification of the role of the above words is described in examples taken from the works of folklore, poets, zhyrau and public language.

Key words: concept, society, social linguistics, harsh words, communication.

УДК 81.1-027.21

О КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ВТОРИЧНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ И НОСИТЕЛЯ ЯЗЫКА

Г.Е. Утебалиева– *д.филол.н., доцент кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев, Казахский национальный университет им.аль-Фараби*

Х.С. Каскабасова– *старший преподаватель кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев, Казахский национальный университет им.аль-Фараби*

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о соотношении коммуникативной компетенции носителя языка и вторичной языковой личности. Изучение данного аспекта предполагает обращение к лингвистическим, социолингвистическим, психолингвистическим, психологическим, педагогическим исследованиям билингвизма.

Анализ двух языковых систем языковой личности дает возможность выявить различия и сходства в структурах и элементах в родном и изучаемом языке, что, в свою очередь, позволяет определить особенности усвоения неродного языка, норм поведения, экстралингвистических знаний.

Исследование особенностей формирования коммуникативной компетенции вторичной языковой личности и носителя языка способствует дифференциации таких видов познавательной деятельности как изучение языка, овладение языком, усвоение языка, и выявлению их специфических признаков.

Изучение проблемы коммуникативной компетенции вторичной языковой личности способствует решению вопроса о понимании механизма усвоения неродного языка и поиску оптимальных путей овладения новыми языковыми структурами.

В статье дается определение коммуникативной компетенции носителя языка как части общей языковой способности. Характеристика коммуникативной компетенции носителя языка помогает в описании процесса формирования коммуникативной компетенции изучающего второй язык. Формирование коммуникативной компетенции вторичной языковой личности предполагает «вхождение» новых знаний в структуры имеющихся в арсенале знаний, экстралингвистических и языковых. Описание процесса формирования коммуникативной компетенции носителя языка и вторичной языковой личности дается на обосновании такого явления как взаимодействие «знаний», «умений», «навыков» с языковой способностью личности в процессе усвоения первого и второго языков.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, билингвизм, виды речевой деятельности, усвоение неродного языка, умение, навык.

При решении вопроса о соотношении коммуникативной компетенции носителя языка и изучающего второй язык неизбежно обращение к исследованиям проблем билингвизма, среди которых наиболее существенными являются лингвистический, социолингвистический, психолингвистический, психологический и педагогический аспекты. Безусловно, данные аспекты необходимо рассматривать в комплексе с учетом диалектики соотношения языка и речи, языка и мышления, языка и общества.

Собственно-лингвистический аспект двуязычия заключается в описании контактирующих друг с другом языковых систем. Выявленные различия в структурах и их элементах в родном и втором языках демонстрируют фактические затруднения при овладении изучаемыми структурами, а также вероятные проявления интерференции. Лингвистическое исследование двуязычия, проводимое в тесной связи с изучением экстралингвистического аспекта, дает возможность выявить отклонения от норм в поведении носителя языка и изучающего второй язык в отношении друг к другу.

Как объект психолингвистики билингвизм рассматривается «в связи с механизмами производства и восприятия (и понимания) речи» и определяется как «психический механизм (знания, умения, навыки), позволяющий человеку воспроизводить и порождать речевые произведения, последовательно принадлежащие двум языковым системам» [1, 134].

В тесной связи с психолингвистикой проводится изучение проблем теории усвоения языка: овладение языком/усвоение языка и изучение языка/ обучение языку. В свою очередь, исследование этих проблем немыслимы без изучения наиболее совершенных методов обучения языкам, а также разработки новых технологий в сфере преподавания языков.

Из широкого спектра исследований в области билингвизма мы выбрали вопрос о соотношении коммуникативной компетенции носителя языка и изучающего второй язык, решение которого позволит в определенной степени понять механизм усвоения неродного языка.

Коммуникативная компетенция носителя языка является частью общей языковой способности – многоуровневой иерархически организованной функциональной системы, формирующейся в психике носителя языка в процессе онтогенетического развития [2, 617], и приравнивается к свободному владению языком. Языковая способность дается каждому человеку от рождения, и в течение первых двух-трех лет жизни человек овладевает родным языком для практического общения. Данная способность приобретается и расширяется на основе способности к общению по мере развития индивидуума и совершенствуется в соответствии с ростом его интеллектуального потенциала посредством сформированных умений, не утрачивается в случае прекращения формирования того или иного умения.

Личные языковые умения развиваются в разной степени, в зависимости от природных свойств носителя языка, от культурной среды, от общественных условий, что в очередной раз подчеркивает индивидуальный характер языковых знаний и умений.

На начальном этапе усвоения первого языка наличествуют только два вида речевой деятельности – слушание и говорение. Далее, в процессе развития и обучения, субъект приобретает умения в чтении и письме.

Знания о мире и языке объективируются в умения по видам речевой деятельности, которые формируются стихийно (слушание и говорение) и направленно (чтение и письмо) посредством обучения. Коммуникативная компетенция развивается в соответствии с вышеперечисленными периодами и становится частью общей языковой способности. Согласно гипотезе критического возраста, способность к овладению языком с возрастом ослабляется [3, 386]. Поэтому дальнейшее расширение коммуникативной компетенции происходит на базе сформировавшегося языка за счет приобретаемых индивидуумом знаний.

При изучении или усвоении второго языка знания в изучаемом языке накладываются на знание первого языка и становятся частью общего знания. Знакомство с новыми языковыми средствами при владении вторым языком приводит к образованию «новой системы речевых навыков». Данный ряд языковых средств «вступает в контакт со старым, уже имеющимся у нас рядом лингвистических средств…» [4, 41]. Поэтому изучающий язык имеет две коммуникативные компетенции – компетенцию в первом языке, носителем которого является, и компетенцию в изучаемом языке.

На начальном этапе обучения идет формирование умений по всем четырем видам речевой деятельности одновременно (хотя на практике имеются случаи формирования умений только по трем видам речевой деятельности, например, говорению, слушанию и чтению или слушанию, чтению и письму и так далее) на основе уже имеющихся умений в первом языке. Другими словами, приобретаемое знание посредством умения первого языка отрабатывается в новом навыке второго языка и формируется в умение использовать данное знание, поскольку основная часть коммуникативной техники, которой владеет индивидуум в языке, носителем которого является, «полностью переносится… на иностранный, и специальный арсенал средств для такой подготовки не требуется» [5, 190].

Для изучающего язык знания о мире и языке формируются направленно по всем видам речевой деятельности, но, как показывает практика, возможно стихийное формирование (говорение и слушание) вне процесса целенаправленного обучения в условиях языковой среды.

Между способностью, с одной стороны, и умениями, с другой стороны, существуют сложные отношения взаимной зависимости. Компоненты «способность» и «умение» в характеристике коммуникативной компетенции носителя языка, как это представляется нам, занимают позиции сосуществования и взаимовлияния при доминирующей роли компонента «способность».

В характеристике коммуникативной компетенции изучающего второй язык на позиции сосуществования и взаимовлияния накладываются другие функции: взаимодействия и взаимопроникновения внутри компетенции. При этом главенствующая роль отводится приобретаемым умениям, так как именно умением использовать полученные знания будет определяться само знание второго языка.

Возвращаясь к вопросу о взаимовлиянии способности и умения, отметим, что при постижении языка немаловажную роль играет способность к изучению/усвоению языка – индивидуально-психологическая особенность личности, которая является условием успешного осуществления данной деятельности и динамики овладения знаниями, навыками и умениями.

Несомненно, приобретаемые умения помогают поддерживать и активизировать способность. Способность, в свою очередь, влияет на степень и скорость усвоения приобретаемых умений, а так же на быстроту их воспроизведения и может покрывать собой недостаток того или иного умения на определенном этапе усвоения.

Итак, если коммуникативную компетенцию носителя языка можно рассматривать как базирующееся на способности человека к общению приобретенное в процессе естественной коммуникации и специально организованного обучения умение использовать имеющиеся знания и опыт для участия в коммуникативных актах во всех видах речевой деятельности, то коммуникативная компетенция во втором языке формируется и пополняется на основе коммуникативной компетенции в первом языке в процессе изучения или усвоения другого языка и активизируется по мере овладения субъектом умениями, необходимыми для коммуникации на изучаемом языке.

Носители языка успешно пользуются знаниями и умениями вести коммуникацию и в процессе общения совершенствуют свои коммуникативные компетенции в целом на протяжении всей своей жизни. Изучающий язык, имея опыт общения на родном языке, либо дополняет его новыми знаниями о правилах общения в новой языковой среде и формирует базу данных коммуникативной компетенции в иностранном языке, либо использует стратегии речевого поведения языка, носителем которого он является, для реализации коммуникативных целей средствами изучаемого языка. Формируясь в процессе изучения, коммуникативная компетенция во втором языке становится частью коммуникативной компетенции первого языка, но не как способность, а как умение – результат отработанных на практике полученных знаний.

Мы полагаем, что коммуникативная компетенция изучающего язык приобретается по формуле «знание + навык = умение», где знание – это, с одной стороны, информация, поступающая в базу данных коммуникативной компетенции, результат усвоения фактов, понятий, закономерностей, правил, с другой, стороны, – результат обучения и жизненного опыта личности, который лежит в основе формирующихся умений; навык – автоматизированное действие, вырабатывающееся в

результате длительных организованных упражнений, практическое, стандартное применение полученных и имеющихся знаний, в частности, на уроке; умение – готовность к выполнению практического или теоретического действия на основе усвоенных знаний и навыков, правильное, соответствующее нормам языка, самостоятельное и творческое использование знаний и навыков в аутентичных ситуациях.

С психологической точки зрения, процесс усвоения языка на уровне понимания представляет собой очень сложную познавательную аналитико-синтетическую деятельность. Проникновение в суть воспринимаемой информации, понимание получаемой информации всегда предполагает включение этого материала в систему уже имеющихся знаний, формирование связи между ними. Устанавливая связи между вновь вводимыми знаниями и уже известными, субъект тем самым делает новое знакомым, понимает смысл нового через знакомое старое. Однако, чтобы наступило полное такое понимание, возникли нужные связи, необходимо, чтобы у человека имелись те старые знания, которые требуются для понимания нового. При этом ранее усвоенные знания должны быть оперативными, легко актуализироваться, то есть возникать в памяти индивидуума в нужный момент, что требует активной мыслительной деятельности. Те учащиеся, в памяти которых прочно закреплены ранее изученные слова и словосочетания, имеется необходимый фонд требуемых знаний, без особого труда воспринимают новый материал, хорошо его понимают. Чем лучше знания систематизированы и закреплены в долговременной памяти, чем свободнее они могут быть воспроизведены в соответствующей ситуации, чем шире у индивидуума набор приемов, способов решения различных типов коммуникативных ситуаций, чем богаче набор автоматизированных навыков, тем шире возможности успешного общения личности и участия в нестандартных коммуникативных ситуациях.

Знание языка заключается в умении соотнести определенную языковую последовательность, языковое выражение с его содержанием и оперировать ею либо для передачи необходимого содержания в порождении речи, либо для понимания при ее восприятии. Большой фонд базы данных языковой компетенции, как показывает практика, еще не дает оснований для вывода о высоком уровне владения языком, так как о последнем следует судить по действенности языковых знаний, по возможности оперировать ими, применять их на практике. Знания, усвоенные формально, могут быть применены лишь в идентичных случаях, в очень узкой сфере задач, близких к изученному образцу. Сложными процессами усвоения знаний, переход их в умения подтверждается креативный аспект усвоения второго языка.

Вопрос о том, с какого момента можно считать личность двуязычной, т.е. какого уровня владения вторым языком она должна для этого достичь, остается открытым. Владение вторым языком в совершенстве является высшей ступенью развития билингвизма. Можно предположить, что коммуникативная компетенция изучающего язык приравнивается к коммуникативной компетенции носителя языка только на верхнем уровне владения иностранным языком, когда умение по своей быстроте, глубине и прочности изоморфно способности.

В перспективах исследования рассматривается вопрос о соотношении коммуникативной компетенции вторичной языковой личности, формирующейся в условиях полилингвизма, а также о характеристиках полилингвальной личности, приобретающей неродной язык в условиях функционирования языка.

1. *Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М.: Изд-во МГУ, 1969.*
2. *Лингвистический энциклопедический словарь. - М : Советская энциклопедия, 1990.*
3. *Гэсс С., Ард Дж. Овладение вторым языком и онтология языковых универсалий // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. – М : Прогресс, 1989.*
4. *Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Т. 1. – Л., 1958.*
5. *Скалкин В.Л. Основы обучения устной иноязычной речи. – М., 1981.*

Түйін

Г.Е. Утебалиева, Х.С. Каскабасова. Екінші тілдік тұлға мен тіл иесінің коммуникативтік құзыреттілігі туралы

Мақалада екінші тілдік тұлға мен тіл иесінің коммуникативтік құзыреттілігінің қатынасы туралы мәселе қарастырылады. Аталған аспектіні қарастыруда билингвизмнің лингвистикалық, әлеуметтіклингвистикалық, психолингвистикалық, психологиялық, педагогикалық зерттеулерге тоқталу жөн болады.

Тілдік тұлғаның екі тілдік жүйесіне талдау жасау үйренін жатқан тіл мен ана тіліндегі кездесетін элементтердегі және құрылымдағы айырмашылық пен ұқсастықтарын ажыратуға мүмкіндік береді, яғни өз кезегінде өзге тілді меңгерудің, тәртін ережелерінің, экстралингвисткалық білімнің ерекшеліктерін анықтауға болады.

Екінші тілдік тұлғаның және тіл иесінің коммуникативтік құзыреттілігінің қалыптасу ерекшелігін зерттеу танымдық қызметтің тіл үйрену, тілді игеру, тілді меңгеру және олардың арнайы түрлерін анықтау секілді түрлерінің дифференцияланауына себеп болады.

Екінші тілдік тұлғаның коммуникативтік құзыреттілік мәселесін қарастыру өзге тілді меңгеру механизмін түсіну туралы сұрақты шешуге және жаңа тілдік құрылымдарды игерудің тиімді жолдарын іздеуге себеп болады.

Мақалада тіл иесінің коммуникативтік құзыреттілігі жалпы тілдік қабілеттіліктің бөлігі ретінде анықталады.

Тіл иесінің коммуникативтік құзыреттілік сипаттамасы екінші тілді игерушінің коммуникативтік құзыреттілігінің қалыптасу үдерісін сипаттауға көмектеседі.

Екінші тілдік тұлганың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру тұлғаның өзінде бар экстралингвистикалық, тілдік біліміне қосымша жаңа білімнің енуін көрсетеді. Тіл иесі мен екінші тілдік тұлганың коммуникативтік құзыреттілігінің қалыптасу үдерісін сипаттау бірінші және екінші тілді меңгеру үдерісіндегі тұлганың «білім», «дағды», «шеберлік» құбылыстарының өзара әрекетімен тілдік қабілеттілігі негізінде беріледі.

Тірек сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, билингвизм, сөйлеу қызметінің түрлері, өзге тілді меңгеру, дағды, шеберлік.

Summary

G.E. Utebalieva, H.S. Kaskabasova. About communicative competence secondary language personality and native speakers

The article considers the question of communicative competence relation between the native speakers and second language trainee. The study of this aspect involves in appeal to linguistic, sociolinguistic, psycholinguistic, psychological, pedagogical studies of bilingualism.

Analysis of these two language systems of trainee gives an opportunity to identify differences and similarities in the structures and elements in the native and target language, which allows determining the characteristics of the assimilation of non-native language, norms of behavior, extra-linguistic knowledge. Research of features of communicative competence formation of the second language trainee and native language user contributes to the differentiation of these types of cognitive activities such as language learning, language acquisition, and identify their specific characteristics.

The study of communicative competence problem of the secondary language trainee contributes to the solution of the understanding the mechanism of assimilation of non-native language and find the best way to learn new language structures.

The article gives a definition of communicative competence of the native speaker as a part of General language ability. Characteristics of the communicative competence of the native speaker help in the description of the process of communicative competence formation of the second language learners. The communicative competence formation of the secondary language trainee involves assimilation of new knowledge into the structures available in the arsenal of knowledge, extra linguistic and linguistic. A description of the process of communicative competence formation of the native speaker and the second language trainee is given for substantiation of such phenomena as the interaction of "knowledge" and "skills" with the language ability of the person in the process of first and second languages learning.

Key words: communicative competence, bilingualism, types of speech activity, the assimilation of non-native language, ability, skill.

ӘОЖ 81'23

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «АҚСАҚАЛ» СӨЗІНІҢ ТҰЖЫРЫМЫ

Ұ.С.Шанбаева – *Абай атындағы ҚазҰПУ, 2 курс магистранты*
Г.Ә. Машинбаева – *филол.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,*

Аңдатпа. Қазіргі тіл білімін зерттеу саласындағы жаңа зерттеу бағыттарының бірі тілді құрылымдық тұрғыда емес, коннептілік тұрғыда зерттеу екендігі айтылып жүр және осы бағытта жазылған еңбектер де біршама. Сондай тақырыптардың бірі жеке сөздердің коннептісін қарастыруға бағытталып жазылған ғылыми еңбектер. Аталған мақала қазақ тіліндегі «ақсақал» сөзін коннепт ретінде қарастыруға арналып жазылған. Автор мақалада алдымен тіл біліміндегі күрделі тақырыптардың бірі адам тақырыбын зерттеуге арналған ғылыми жұмыстардың тарихына қысқаша шолу жасап өтеді және осы бағыттағы зерттеу жұмыстарының ұстанған принциптері мен оларда қолданылған әдістерге сипаттама береді. Мақалада авторлар мысалдар мен тілдегі ғылыми көзқарастарға сүйене отырып «ақсақал» сөзінің тілдегі қолданыс аясын анықтайды және оған коннепт ретінде танытады.

Түйін сөздер: коннепт, зерттеу әдісі, сөз мағынасы, қолданыс аясы.

Зерттеушілер тарапынан қызығушылық танытып отырған тақырыптардың бірі адамның жасына байланысты атаулар. Адамның жас ерекшелігіне байланысты лексиканы зерттеуші ғалымдар адам жасының қашан да физикалық уақыт ұғымымен байланысты зерттелетіндігін айтқан [1, 361]. Адамның жасына қатысты есімдерді қарастырған еңбектер ретінде Л.Т. Костинаның, А.Д.Кирьянның еңбектерін атасақ, қазақ тіл білімінде С. Қасимановтың, Қ.Ә. Жаңатаевтың, С.С.Сағатованың еңбектерін атап кетуге болады.

Коннепт ұғымының теориялық негіздері Н.Д. Арутюнова, С. Кубрякова, Ю.С. Степанов, Д.Лихачев, Р.М. Фрумкина, Е.В. Рахилина, А. Вежбиңкая, А.П. Бабушкин, В. Маслова т.б. көптеген ғалымдардың еңбегінде сөз болады. Қазақ тіл білімінде тілдік таңбалардың семантикалық құрылымы, коннептілік өрісі, коннептінің құрылымдық түрлері М. Күштаева, С. Жапақовтың, К. Күркебаевтың, Г. Зайсанбаеваның, А. Әмірбекованың т.б. зерттеулерінде карастырылады. Тірек коннептілер жайлы М. Күштаева оларды: «мәдениеттің бір элементі, онымен қатар оны түсінудің кілті. Олар мәдениетті өз ішінен ұғынуға көмектеседі. Бұл сөздердің жаңа мағыналарының пайда болу механизмдері арқылы, біз сол мәдениеттің өзін тани аламыз. Тірек коннептілерді талдау арқылы ұлттық мәдениеттің даму қалпын, оның қазіргі өмірдегі жай-күйін білеміз», - дейді [2, 28 б.].

Коннепт табиғатын түсінуді қиындататын жағдай - оған ұқсас бірқатар ұғымдар мен терминдердің болуында. Олар: коннепт, ұғым және мағына. Бұл үш терминнің айырмашылықтары қазіргі теориялық тіл білімінде дау тудырып келеді. Коннепт пен ұғым терминдері ішкі формасына қарай ұқсас. Себебі латынның conceptus – ұғым деген сөзінің тікелей калькаланған түрі деп те айтылып жүр. Алайда ұғым танылатын объектінің мәнді, мазмұнды қасиеттерінің жиынтығы болса, коннепт ұлттық болмысқа негізделген ментальді білімнің жиынтығы деп түсіну қажет. Егер «ақсақал» лексемасын мазмұн ретінде қарастырсақ, онда бұл туралы ұжымдық, тұлғалық санадағы барлық біліми ақпараттар шоғырынан тұрады. Сондай-ақ, «ақсақал» лексемасын тұрпат межесінде алсақ, онда айналасына ұйымдасқан тілдік бірліктерді лексикалық, фразеологиялық, мақал-мәтелдер жүйесін көреміз. Коннептіні таныту үшін кез келген тілдік бірлік, лексика-фразеологиялық мағынасы бар бірліктер алынады. Алайда коннепт ретінде барлық ұғым алынбайды, тек белгілі бір мәдениетті тануда қолданылатын жалпыұлттық құндылықтардың ерекшелігін танытатын күрделі ұғымдар ғана жиі танылады. Коннепт пен ұғымның басқа да өзгешеліктері бар: ұғым өз бойына мәнді, маңызды белгілерді жинайды, ал коннепт – мұнымен қоса, мәнді емес ниеттерін де қамтиды.

Сонымен, коннепт пен ұғым – ғылымда екі түрлі термин. Ұғым – логика, философия термині, ал коннепт – математикалық логика, мәдениеттану, когнитивтік тіл білімі термині. Коннепт пен мағына біржақты ұғымдар емес. Коннепт дүние туралы тұрақты мәліметтер жинайды, ал сөз өз мағынасымен коннептінің бір элементін ғана танытады. Коннепт терминін анықтау сөз мағынасының қалыптасуына үңілуден туындайды.

Когнитивтік ғылым базасында, терең зерттеулердің нәтижесінде коннептінің санада ойлау әрекеті арқылы қалыптасып, психикалық ментальді қабілеттер негізінде танылатыны айқындалды. Кең

ұғымда, конңепт - санадағы ментальді бірліктер мен психикалық ресурстар қызметі арқылы индивидтің тәжірибесі мен білімін танытатын ақпараттық құрылым [3, 90 б.].

Өзіміз қарастырып отырған «ақсақал» сөзі ер адамға қатысты қолданылатын сөз. «Ер адам» конңептілері кез келген мәдениетте кездесетін конңепт болғандықтан, әмбебаптық сипатқа ие. Дегенмен, «Ер адам» конңептісі барша халыққа ортақ конңепт болғанымен, әр халықтың менталитетіне, дүниетанымына, болмысына орай оның конңептосферасы айқындалып отырады. Еркек атаулыны сипаттауда оның жас ерекшелігі, отбасындағы орны, әлеуметтік орны, туыстық байланысына қарай атаулары да әртүрлі лексемалармен беріледі. Мысалы, «ер адам» тезаурсын түзетін ұл, ер бала, бозбала, жігіт, ер, еркек, күйеу жігіт, отағасы, әке, ата, баба, ақсақал, шал сөздері мақал-мәтелдерде «еркек-ұл», «еркек-жігіт», «еркек-ер», «еркек-күйеу жігіт», «еркек-әке», «еркек-ата», «еркек-баба», «еркек-ақсақал» қоғнитивтік модельдерін құрады. Аталмыш ұйытқы сөздер қатысқан мақал-мәтелдерден «Ер адам» конңептісіне байланысты этностық дүниетаным мен халықтың ұлттық-мәдени ерекшелігін аңғаруға болады. Ер адамға тән қасиеттерді халық аса бағалап-қастерлеген. Ер адамға тән ақылдылық, батырлық, өткірлік, білімділік, пысықтық т.б. қасиеттер ұлт мәдениеті шеңберіндегі «Ер адам» конңептісін қалыптастырады.

Уикипедия – ашық энциклопедиясында: Ақсақал – ауыл-аймақтың жасы еңде тартқан құрметті адамы. Өзінің өмірлік тәлім-тәжірибесін, халықтық иғі дәстүрлер мен салт-сананы үйретуші, үлгі-өнеге көрсетуші. Әрқашан аталы сөз айтып, туыстықты, бірлікті, елдікті сақтау жолындағы уағызшы. Ақсақал тек отбасының емес, барша ауылдың тұрмыс-тіршіліғіне, шаруашылығына басшылық жасап, ізгі ықпалын тигізеді. Жастарды білімге, ізеттілікке, еңбекке баулумен бірге ауыл арасының кикілжіндері мен қақтығыстарына да бітуажа сөз айтып, табыстырып, қауыштырып отырады. Бірақ мұндай кезде айтқан бітім сөздеріне қарап, оларды билермен шатастыруға болмайды. Билер мен ақсақалдар арасындағы айырмашылық елеулі (қ. Билер). Ақсақал айтқан аталы сөз ешқашан аяққа басылмаған. Аталы сөзден аттаған - жүгенсіздік, тәрбиесіздік деп есептеледі. Ақсақалдармен шаруашылық, экономикалық, тәрбие т.б. мәселелері жөнінде реті келгенде ресми басшылар да ақылдасып отырады. – деп берілген. Келтірілген анықтамадан түйгеніміз, ақсақал қазақ қоғамында барлық билеуші тұлғалардан да жоғары тұра алатындай беделге ие қоғамдық тұлға. Ежелгі кездерде, қауым ішінде, отбасында ақсақалы құрметтелмеген қоғам болмағандығы туралы ғылыми еңбектерде айтылып жүр. Әрбір және үлкен қауымдарда өз ақсақалы билік айтып, ел мен елді бітімгершілікке шақырып отырған.

Ақсақалдар қазақ қоғамында әулет басқару, ауыл басқару ісіне араласқан тұлғалар. Қазақ қоғамында белгілі бір жеті аталас туыс адамдар, яғни жеті ата адамдары бір әулет болып табылады (шамамен 20-25 үй). Басқарудың бұл буыны туысқандықтан тұратындықтан бұрын әулеттің басқарушысы болып, сыналған жағдайда, басқа жақтан кісі іздемей-ақ араларынан ерекше көзге түскен адам басқарып кете берген. Әулет басқарудың негізгі жұмыстары – туыстар арасындағы шаруадан басқа, шілдеханадан бастап, қайтқан қариясын жөнелтуге дейінгі істерді үйлестірін, осыларды барлығына хабарлап, қатыстыру міндетін атқарған. Әулет басшысы әулет үлкені мен сыйлысының алдынан өтіп, келісімін алатын болған, ал той немесе басқа шаруа иелері басшыға ере барып, ол туралы ақсақалдың батасын алатын болған. Көшпелі елдің өзіндік демократиясы болғандықтан ел басқару мансабына ұсынылған азаматтар әдетте жұртшылыққа әбден жағымды болған мінезімен, ісімен ерекшеленін, көбінесе «сенім білдіру» арқылы (қол көтеріп не басқа жолмен сайланбаса да) басқару ісіне келген. Сондықтан басқару басына осындай жолмен тағайындалған адамдарды жалпы жұрт тыңдайтын болған. Әулет басқарушыларды, әдетте пәленшеке, түгеншеке, аға, ақсақал деп құрметтеген [4,17]. Қазақ қоғамындағы рубасы болған ақсақалдар ресми лауазымды (би және рубасы) иеленбесе де, қоғамдық өмірдегі орны мен рөлі ресми биліктің өкілдерінен кем болған жоқ. Осы тұлғаның ақсақал деп аталуы оның биологиялық ерекшелігін ғана емес, ең алдымен өмір тәжірибесінің тезінен өткен ақылгөй қасиетін әлеуметтік ортаның мойындағаны, һәм бағалағаны.

Ақсақал деп – тек «жасы үлкен құрметті адамды» ғана айтпайтындығын, онымен бірге, төңкеріске дейінгі қазақ ауылының ру басын, билік иесін де, «ақсақал» деп атаған деген пікір кеңес заманында да болған. Мүмкін сондықтан болар Қазақ Совет Энциклопедиясында ақсақал сөзіне екі мағына берінті:

1. Ертеде ел тағдырын шешкен жасы үлкен, ықпалды адам, ру басы; патриархалдық-феодальдық биліктің өкілі.

2. Құрметті кісі, қария; үлкенге ізет білдіргенде де «ақсақал» деп атай береді [5, 26].

Ақсақал сөзіне орыс тілінің сөздігінде мынадай анықтама беріледі:

1) уважаемый пожилой человек (мужчина); старец; старший в коллективе; уважаемое лицо; ол көпті көрген ақсақалдай сөйлейді → он говорит, как уважаемый старец; ақсақалды ауыл азбас → в ауле, где есть уважаемые старцы, там бывает все в порядке;

2) ист. старейшина; патриарх; предводитель рода; ақсақалдар алқасы → совет старейшин; ақсақалдар кеңесі → совет старейшин;

3) аксакал (почтительное обращение к мужчине, старшему по возрасту и по общественному положению); почтеннейший;

4) перен. корифей; әдебиеттің ақсақалдары → корифеи литературы; ақсақалдар алқасы → совет старейшин.

Ежелден қалыптасқан адам жасын жіктеу дәстүріне сәйкес ақсақалдар қатарына адамның бесінші мүшелге аяқ басқаннан кейінгі, яғни қырық тоғыз жасқа толғандардан бастап кейінгі жастағылар жатқызылады. В.В. Бартольдтың айтуынша, ақсақал – қолында өкілетті билігі жоқ, бірақ, бұрыннан сіңген еңбегі бар, мол тәжірибе, парасатымен үлкен-кішіні аузына қаратқан құрметті адам.

Қауымдар шаруашылығына рубасылармен қатар ақсақалдар да басшылық етті. Қазақы ортадағы ақсақалдың беделінің жоғарылығы соншалықты, ауыл аты да ауыл ақсақалы немесе ру ақсақалы атымен аталған. Ақсақал барша ауылдың шаруашылығына басшылық жасап, көш жолдарына бастап, жайылымдық жерді таңдауда да шешім қабылдап отырды. Дәстүрлі қазақ қоғамында ру ақсақалдардың кеңесі және тайпа ақсақалдарының кеңесі сияқты дәстүрлі билік жүйесінің болғандығы белгілі. Бұл билік жүйесінің ру, әулет, ағайын, туыс арасындағы тұрмыстық мәселелердің ауыл арасындағы қарым-қатынастың, жер дауының тиімді шешімін табудағы маңызы ерекше жоғары болды. Ақсақалдардың шешімі билер сотында, әдет-ғұрыптық құқықта маңызды орын алды. Билердің өзі маңызды шешімді ру ақсақалдарының қатысуынсыз шешпеді. Ақсақалдар жайлаулар мен жайылымдарға байланысты қалыптасқан әлеуметтік қатынастарды реттеп отыратын беделді тұлға болды.

«Сұлтан Мендәлі Пірәлиев» деп қол қойған «Из Зауральской степи» атты мақалада ақсақалдар қызметін өз руына қарасты жайлаулар мен жайылымдардың қожайынына теңеуі олардың көшпелі ортадағы айырықша ықпалына байланысты айтылса керек. Тіпті, қазақ қоғамының әбден әлсіреген уақыты болып табылатын 1928 жылға жататын деректің өзі «мұрагерлік мәселесі қауымның беделді мүшесі молда, ақсақал немесе рубасының қатысуымен шешіліп» отырғандығын айғақтайды. Ақсақалдар ауыл арасындағы күрделі тұрмыстық мәселелерді, этикалық қатынастарды реттеп отырды. Қауым мүшелері үшін ақсақал ар кесіп айтқан шешім міндетті болып саналды. Қазақ ауылдарында ақсақалға құрмет көрсету «кеңес» жүргізгенде, дау шешкенде, олжа бөлгенде, киіз үйдегі төрдегі орындарда отыруда, табақпен ас тартқанда этикеттік норма ретінде қатаң сақталды. Қазақ қоғамында қалыптасқан билікке қатысты ақсақалдар кеңесі деп аталатын ұғым пайда болды. Ақсақалдар кеңесі – сан-алуан мәселелерді талқылап, ұйғарымға келетін, ресми орындарға ұсыныс беретін көпшілікті басқарудың биресми қоғамдық түрі болған [6].

Бұл жоғарыдағылар «ақсақал» сөзінің бұрынғы қазақ қоғамындағы рөлі. Бұрынғы деп айтып отырғанымыз, қазақ қоғамының тарихи әртүрлі кезеңді басынан өткізуі ондағы тұрмыс-тіршілікпен қоса кейбір ұлттық дәстүрлер мен қатынастарға да әсерін тигізбей кеткен жоқ. Сондай өзгерістерге «ақсақал» сөзінің бүгінгі қоғамда да рөлі аздап өзгергендігін байқатады. Осы орайда қазақылық дәстүр, аталы сөзге тоқтау сияқты қанымызға дарыған қасиеттердің құны төмендеп бара жатқандығы жөнінде жазған мақалалардан, кез-келген адам қарттық жасқа келін қарт атана алатынын, алайда ақсақалдыққа бәрі тегіс жете алмайтындығын айтады. Осы көзқарастар тұрғысынан жазылған мақалалардан үзінді келтіре отырып біз ақсақалдықтың қауым, орта, топ ішіндегі титул екендігін дәлелдей аламыз.

Қазіргі қазақ тілінде ақсақал сөзімен: Ауыл ақсақалы, ақсақалдық танытты, ақсақалды қария, әулет ақсақалы, ақсақалдық көрсету, аузы дуалы ақсақал, ауыл ақсақалы атанды, ақсақалдық сөз айтты, ақсақалдар алқасына салды, ақсақалдық деңгейге көтерілді, ақ сақалды сары тісті болды - деген

тіркестер бар болса, тіліміздегі сөз мәйегі мақалдар құрамында да ақсақал сөзін кездестіреміз. Айталық олар:1. Ақсақалы сиреген ауылдан ар-иман қашады т.б.

Ақсақал сөзінің түрлі көркем мәтіндер мен бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылған мысалдарынан түйгеніміз, аталған сөзқолданыста қарттық жасқа байланысты қаратпа сөз ретінде, яғни адамның жас ерекшелігіне байланысты қолданылатындығында және екіншіден белгілі бір қоғамда, аталы сөз айтып елге өзін сыйлата алатын тұлға ретінде қолданылатын мағыналарының бар екендігіне көз жеткіздік. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысалдар келтіре отырайық. Ақсақал сөзі қарт сөзімен барлық қолданыста синонимдік мәнде жұмсалады ма деген сұрақ туындауы мүмкін. Әрине ақсақал сөзі де қарт сөзі де адамның кемелденген жастағы шағы оған ақсақал мен қарт сөздерінің анықтамаларын келтіру арқылы көз жеткізуімізге болады. Ақсақал сөзі барлық қолданыста бірыңғай қоғамдағы беделді бір мүшенің атауы ретінде қолданыла алмайды. Ақсақал сөзі адамның қарттық шағына қатысты қолданылатын қарт, қария мағынасында немесе шал мағынасында да қолданылады. Қолданыстың бұл түрінде өз ішінен ақсақал сөзінің мағынасын бірнеше топқа бөлін көрсетуімізге болады.

Бірінші топта ақсақал сөзінің қаратпа сөз ретінде қолданылуы. Бұл тұста ақсақал сөзі қария сөзінің орнына қаратпа сөз ретінде жүреді. Қария – бейтарап сөз. Ол жасы үлкен, қартая бастаған ер және әйел жынысты адамдардың бәріне ортақ қолданыла береді. Қазақ тіліндегі адамға қатысты айтылатын қаратпа сөздердің ішінде «ақсақал» сөзі де қаратпа ретінде қолданылатындығы жөнінде айтылып жүр.

Профессор Р. Әміров қаратпа сөз сөйлемнің коммуникативтік талабына сай эмоциялықты білдіру үшін қызмет ететіндігін көрсетіп кеткен [7]. Ғалым айтқандай ақсақал сөзі қаратпа сөз ретінде әр түрлі эмоцияны берғенде де қолданылады.

Д. Исабековтың «Дермене» атты шығармасында Тоқсанбай шал жалғыз баласынан айырылып, тіршіліктің қамымен немересін ертін дермене оруға шыққанда, оны шал деп қасындағы баланы бір адамға есептемей жарты еңбекақы төлеуге ұсыныс жасаған дерменешілерден тауы қайтқан қария кетін бара жатқанда, оның ашуын басу мақсатында айтқан кейіпкер сөзі дәл осындай, адамды сабасына түсіру, оны құрметтеп сөйлеп, өзін төмендету сияқты психологиялық амалда қолданылған сияқты. Мысалы, сол шығармадан, мысалдар берін өтейік:

- Ақсақал, ақыры кетін барады екем деп сөзбен шымшымаңыз. «Күн көріс» деп кемсітпеңіз. Бұл да өкіметтің жұмысы! (Д. Исабеков, Таңдамалы шығармалар,1-том , 275-бет)

– Солай, ақсақал. Оған налымаңыз. Дермене орып жүргеніміз бір биыл емес. (Д. Исабеков, Таңдамалы шығармалар,1-том, 275-бет)

Рафаэль Ниязбек: Бауыржан Момышұлы жасы үлкен қарттарды шал, қария, ақсақал, абыз деп төртке бөлген. Ол кісі от басы, ошақ қасынан ұзап шыға алмай түтін аңдып, үй аралап, саяси өсек айтатын қартты «шал» деп, өз әулетін шашау шығармай уысында ұстап, билік жүргізген кәнігі қартты «қария» деп, тұтас бір ауылдың жоқ-жітігін түгендеп, жыртығын бүтіндеп, азаматын атқа мінгізін, айдын асырып отыратын қартты «ақсақал» деп, бүкіл елдің сөзін сөйлеп, намысын жыртып, даудамайын шешін, арғы-бергі тарихтан әңгіме қозғап, тұла бойына ұлттық рух, ізгі қасиеттерді молынан сіңіре білген қартты «абыз» деп атаған. Көкірегі қазына қария туған халқының тағдырын көп ойлайтын еді. Көкірегі қазына қария туған халқының тағдырын көп ойлайтын еді (Адырна ұлттық-этнографиялық порталы, 15-қыркүйек, 2011 жыл).

Ақсақал деген кім? деген проф. Мәжит Тілеужанов: «Ақсақалдарды қаймағы бұзылмаған орта тудырады. Ақсақал атану кейде жасы ұлғайғандығына қарамайды. Ақыл иесі, көреген, алдын болжағыш парасатты жас, жасамыс, еңде адамдар да аксақал бола алады», - дей келін, өзінің «Ақсақалдар мектебі» деген мақаласында былай деп жазады: «Ақсақал» деген атақты қазағым кезкелген жасы үлкен адамдарға бере қоймады. Ақсақал деген құрметті атауға ие болатындар – өзінің ісімен, сөйлеген сөзімен, бүткіл көзқарасымен, ұрпақ туралы ойларымен, әдет-ғұрыпқа беріктігімен ерекше көзге түскен қариялар... Ақсақалдар деп тәлім-тәрбие саласында әмәнда үлгі-өнеге көрсетерлік, қысылғанда ақыл-кеңес берерлік, адасқанда тура жол сілтерлік, өсиет берерлік, бүкіл ауылға (елге) жетекшілік рөл атқарарлық ақылгөй, өз ұрпақтарына ұстаздық үлгі көрсетерлік, ылғи да тәлімгерлік қызмет атқарарлық тұлға, -дейді.

Төреғелді Шарманов, академик: Қария болуға да «күш» керек. Қария мен ақсақалдық – үлкен дәреже, Ақсақалдық жасқа байланып қалған категория емес. Қырыққа жетпей шал болатыны сияқты,

халыққа қызметі мен қадірі өткендер, өнегесі мен үлгісімен елді соңынан ерте білген, жақсылығы көпке ортақ азаматты қырықта да, елуде де ақсақал деңгейінде қадірлеп, қастерлейді. Демек, жасы ұлғайған кісілердің үш түрі болады. Шал, қария және ақсақал. Шал – шалақай, қария – қадірлі, ақсақал – абыройлы деген сөз, -дейді. (Астана ақшамы, 20 ақпан, 2015 жыл, 1-беттен).

С. Досмагамбетов, Әулиекөл ауданының құрметті азаматы: Ақсақал деп сезімі мөлдір, жүрегі таза, адамгершілігі жоғары пәк жандарды (үлкендерді) айтуға болады. Ал жеке басының қасиеті елдің мүдде-мақсатымен астасып жатса, ақсақалдың атақ-абыройы еселей түсетіндігі және бар. Олай деп сезімі мөлдір, жүрегі таза, адамгершілігі жоғары пәк жандарды (үлкендерді) айтуға болады. (Ақсақал. «Қостанай таңы» газетінен 05.09.2014).

Келтірілген мысалдардан түйіндейтініміз, ақсақал сөзі әмбебап «ер адам» конңептісінің аясына тиесілі. Бірақ ақсақал сөзін қарастырыганда ұлттық мәдениетпен байланысты қарастырамыз. Қарастырган сөздіктердегі анқтамалар мен газет материалдары, көркем әдебиеттен алынган мысалдар арқылы ақсақал сөзінің мынадай конңептілерін атап көрсетуге болады. Ақсақал – абыз қарт, ақсақал – ел агасы, ақсақал – көкірегі шежіре ақылшы, ақсақал – жасы үлкен қария, жер дауын шешуші адам.

«Ақсақал» конңептісін білдіретін тілдік бірліктер ұлттық психологияның негізі болып саналатын ұлттық салт-дәстүр, ұлттық таным, ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісі әдеби шығармаларда метофоралар, фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер арқылы жиі беріледі. Әр халықтың мәдениетіндегі өзгешеліктер оның тілінде көрініс табады. «Ақсақал» сөзінің конңептуалды өрісін, ондағы тілдік бірліктерді талдау келесі мақала еншісіне тиеді.

1. Базен Л. Концепция возраста у древних тюркских народов // Зарубежная тюркология. Выпуск 1: Древние тюркские языки и литературы. – М : Наука, 1986. - С. 361-378.

2. М. Күштаева Т.М. Тары концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны: Филол.ғыл.канд.дис. – Алматы, 2002. –192 б.

3. Степанов.Ю.С. Константы.Словарь русской культуры.Опыт иследованя. –М: Наука, 1997. – 562 с.

4. Әшімбаева Н.М. Байырғы қазақ қоғамындағы атақ-лауазым атаулары: Филол.ғыл. канд.дис. –Алматы, 2009. –164 б.

5. Жаңатаев Қ. Адамның жас ерекшелігіне, жынысына қатысты атаулар: Филол.ғыл. канд.дис. – Алматы,1998. –120 б.

6. www.el.kz.

7. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі, Алматы, 1983.

Резюме

У.С.Шанбаева, Г.А. Машинбаева. Концепт казахского слова «ақсақал»

Актуальным направлением в языкознании в настоящее время является концептуальный, а не структурный подход, этому направлению в современной лингвистике посвящено немало научных трудов.

В данной статье рассматривается концепт слова «ақсақал» в казахском языке. Автор дает краткое описание истории исследования, а также используемые принципы и методы описания. В статье автор выявляет сферы употребления слова «ақсақал» и представляет его как концепт, опираясь на научно обоснованные взгляды и примеры.

Ключевые слова: концепт, способ исследования, значение слова, сфера использования.

Summary

U.S.Shanbaeva, G.A. Mashinbaeva. The concept of the world «aksakal» in the kazakh language

The new research school in the field of modern linguistic investigations says that the language must be considered from the conceptual and not structural point of view and there are a number of works written in this area. These topics include scientific papers written for the deem of concepts of individual words. This article describes the word "aksakal" (elder) in the Kazakh language as a concept. At the beginning, the author makes a short excursus to the history of scientific papers that explore one the most complex topic of linguistics - the theme of man, and describes the principles proposed by these schools and methods used in them. Drawing on examples taken from the media and literature, as well as scientific views in the language, the author defines the scope of the word "aksakal" and shows it as the concept.

Key words: concept, researching methods, meaning of the word, the scope

ӘОЖ 811.512.122'23

ПСИХОЛИНГВИСТИКА НЫСАНДАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Г.П. Шаһарман – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Практикалық тілдер кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к., доцент*

Аңдатпа. Бұл мақалада психолингвистика ғылымының зерттеу нысандары туралы қарастырылған. Сонымен бірге жаңадан дамып келе жатқан психолингвистиканың тарихы, зерттелуі, ғылыми моделі және ғылыми теориясы жайында да ақпараттар талқыланып, тұжырым жасалған. Психолингвистиканың тарихымен бірге оның дамуындағы негізгі үш кезеңге тоқталып, оның кейінгі зерттелуіне де негіз болатындығы айтылған. Психолингвистиканың алғашқы зерттеушілері неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольдттің тілдік сана туралы айтқан пікіріне, оның шәкірті Г. Штейнтальдің айтылым кезінде жүзеге асатын үш тетік – органикалық механика, психикалық механика және жеке көзқарастық мазмұнды анықтағанын, оның психолингвистикадағы, тілдік ойлардағы негізге алынатын маңыздылығына назар аудартады. Сондай-ақ «шекаралас» пәнедер – лингвистика, психология, физиология, қалыптан тыс сөйлеу, этнолингвистика салаларының зерттеу нысандары, олардың ұқсастықтары, айырмашылықтары, ерекшеліктеріне тоқталған. Психология мен лингвистиканың әрқайсының өзіндік бағыты, ерекшеліктері болганмен, жаңа ғылым саласы – психолингвистикада екеуінің зерттеу нысандарының ортақтығы туралы пікірлер тұжырымдалган.

Түйін сөздер: психолингвистика, тілдік сана, ой, органикалық механика, психикалық механика, мазмұн, психология, лингвистика, психикалық бейнелер.

Психолингвистика – ғылымдағы жаңа салалардың бірі. Шын мәнінде бұл пән ретінде қандай нақты нысандарды, нақты оқиғаларды зерттейді? Ол үшін оның тарихына аздап үңіліп көрейік.

Психолингвистиканың алғашқы зерттеушілерінің бірі сөйлеу әрекеті мен тілді түсінуді әлеумет пен адам арасындағы байланыстырушы дәнекер ретінде қарау керек деген идеяның иесі, ғылыми лингвистиканың негізін қалаушы Вильгельм фон Гумбольдт. Лингвистика саласына тілдік сана ұғымын бірінші болып енгізген ғалым – В.Гумбольдт.

В. Гумбольдттің айтуынша, адам түсінігіндегі әлемді қабылдау тікелей тілге бағынышты және оны өмір бойы алға тартатын жетекші құрал. Адамдардың тіршіліктегі іс-әрекеттері «әлем болмысын жасаушы» тілге бағынады. Сонымен қатар В. Гумбольдттің түсінігінде тіл – белгі, әрі шындықтың бейнесі [1,35-45].

В. Гумбольдттің шәкірті Г. Штейнтальдің өз ұстазынан ерекшелігі – ол тілді оны дайын күйінде, адамның психикалық әрекетінің бір бөлшегі ретінде, қоғамдық құбылыс ретінде де оны тек үнемі қозғалыстағы үдеріс деп түсінеді. Жеке сөйлеу әрекетінің тетіктерін ол былайша түсіндіреді:

«Біз айтылым кезінде іске асатын үш жағдайды ажырата білуіміз қажет: органикалық механика, психикалық механика және айтылым кезіндегі ұғымдық немесе көзқарастық мазмұн. Сөйлеудің мақсатының өзі психикалық және органикалық механиканың көмегімен мазмұнның бейнесімен болмысын қабылдау. Біз органикалық механиканы «орган» түрінде, психикалық механиканы «органист» ретінде, ал мазмұнды «композитор» ретінде елестетуімізге болады». Г.Штейнтальдің зат және тілдік ойлау туралы пікірлері психолингвистика үшін маңызды болып саналады. Зат туралы ойлау үшін адам алдымен шындық болмыстағы сол заттар мен құбылыстарды елестете алады. Елестетудің мазмұны материядағы заттың өзі емес, осы заттың белгілері бойынша танылған ой жиынтығы болып танылады. Тілдік ойлау туралы айта келе, Г. Штейнталь адамның заттық ойлау жүйесінен бөлініп алынған «бейнелер» туралы елестетулері алдымен іске асатынын көрсетеді. Зат туралы ұғым субъективті, ал біздің тіліміз оған одан да тереңірек еркін атау береді. Г. Штейнтальдің пікірінше, тіл білімі психология ғылымдарының қатарына жатады, өйткені сөйлеу – бұл рухани әрекет, ойлау мен ерік, оның пайда болуы туралы ілім психология ғылымына жататыны белгілі, бұл да соған ұқсас.

В. фон Гумбольдтың екінші ізбасары орыс тілінің маманы А.А. Потебняның пікірі Г.Штейнтальдан өзгешелеу болды. Ол да Г. Штейнталь сияқты сөйлеу актісінің психологиялық құбылыс екенін мойындайды сонымен бірге «тіл мен сөз сойлеу актісіне мәдени және әлеуметтік бастау беретінін» дәлелдейді.

«Тіл ойды нысанға айналдырады... Ой сөздің көмегімен идеяға айналып, тікелей сезім түйсігінің әсерінен құтылады» [2,87-100]. Орыс ғалымы Е.Ф. Тарасовтың айтуынша «тілдік белгілер санаға қызмет ететін басты құрал ретінде сезім бейнелерінің, яғни санадағы бейнелердің сөйлеу барысында көрініс табуына себепкер болады» [3, 25].

XIX ғасырда Г. Пауль, К. Бруғман және тағы басқа ғалымдар тілді үдеріс немесе үдерістер түрінде емес, «психикалық бейнелер» жүйесі ретінде немесе ассоциациясы деп қарастырған. Олардың пікірінше: «Сөйлеу әрекетінің психикалық жағ.... жалпы психикалық құбылыс сияқты өзін-өзі бақылау жолымен тікелей танылады» [4, 36-40].

XX ғасырдағы лингвистиканың негізін қалаушылардың бірі Фердинанд де Соссюр тілді жеке жүйеден тыс абстрактілік құбылыс деп, ал тілдік қабілетті индивидтік қызмет деп бөлін қарастырады.

Фердинанд де Соссюрдің тұжырымдамасына жақын келетіні Л.В.Щербаның пікірлері. Ол «тіл жүйесі» туралы айта келе, мына мәселеге баса назар аударады «тіл – бұл белгілі бір топ өкілдерінің өмір жағдайына қажетті, бәріне ортақ жалпыға міндетті әлеуметтік құндылық» деп баға берген [5,24-29].

Л.В.Щербаның әсіресе, осы көзқарасы ресейлік психолингвистика бағытына айтарлықтай ықпал етті. Психолингвистика ғылымының қалыптасуына келетін болсақ, ол зерттеуіне қарай үш кезеңге бөлінді. Бірінші кезеңі – атымен әлемге мәлім болған Ч.Осгуд пен Дж. Кероллдың психолингвистика ғылымымен айналысқан кезеңі. Екінші кезеңі – Н.Хомский мен Дж. Миллердің зерттеулері. Ал үшінші кезеңі – Л.Выготскийдің мектебі болып саналады. Үш кезеңнің де психолингвистика саласындағы зерттеу нәтижелері осы ғылымның дамуына зор үлес қосты. Үш кезеңдегі зерттеулердің өзіндік ерекшеліктері болғанмен, үш топ өкілдерінің тоғысатын тұсы психолингвистиканың аспектілері болып табылатын психологиялық және лингвистикалық нысандардың ортақтығы дәлелденді.

Психолингвистиканың алғашқы дами бастаған кезеңінде осы бағыт бойынша және ресейлік ғалымдардың арасында психология мен тіл білімінің арасындағы «құранды» деген пікірлер қалыптасып, түрлі болжамдар айтылғаны белгілі. Кейіннен ғылыми зерттеулер нәтижесінде ұстанымы айқын, осы ғылыми теорияның қисынды құрылымы туралы нақты еңбектер жариялана бастады. Тиісінше бұл ғылым саласының пәні зерттеу нысаны анықталды. Содан бері «шекаралас» пәндер лингвистика, психология, физиология, қалыптан тыс сөйлеу, поэтика және тағы басқаларының зерттеу нысандары ортақ болып саналады. Олардың бәрі ортақ бір жеке оқиғалардынемесе жеке нысандарды тірек етеді. Бірақ ғылыми абстракция осы салалардың әрқайсысында әр түрлі өтеді, соның нәтижесінде түрлі абстракциялық нысандар құрылады. Абстракциялық нысандар – «бұл белгілі бір аумақ көлемінде болған нақты жеке үдерістердің (оқиға, құбылыстар) сипаттамасын жасайтын құрал» [6,55-77]. Сонымен қатар, жеке үдерістермен (оқиға, нысандар) бірге біз нысандардың абстрактілік жүйесін, жалпылама ұғымда тұжырымдалып, анықталған көзқарас негізінде құрылған модельді көре аламыз.

Жеке нысан (оқиға, үдеріс) абстрактілік нысанның өкілі болып табылады. Ол өз кезегінде жеке нысандардың қасиет белгілеріне қарай тұжырым жасауға көмектеседі, соған қарай біз қисынды іс әрекеттеріміздің қайсысын жүзеге асыра алатынымызға көз жеткіземіз ғылыми зерттеулердің жеке нысандардың жиынтығы ғылыми нысан болып табылады. Абстрактілік нысандар жүйесі осы ғылымның пәнін құрайды. Шекаралас ғылымдар- тіл білімі мен психологияның ортақ нысандарының бар екендігіне осы себептер дәлел бола алады. Енді олардың қандай жеке оқиғалардан немесе жеке нысандардан тұратынына көз жеткізін көрейік. Ол әр ғылым бағытында әр түрлі болуы мүмкін. Бірақ олардың бәріне ортақ бір нәрсе – ол сөйлеу актілері мен әрекеттер жиынтығы. Тіл мамандары үшін сөйлеу құралының жүйесі маңызды болса, психологтар үшін – сөйлеу үдерісінің өзі, ал патологиялық тұрғыдан дефектолог мамандарға сөйлеу үдерісіндегі қалыптан тыс мүмкіндіктер маңызды[7,35-55]. Бұл мамандардың әрқайсысы обьективті ерекшеліктерге ғана қатысты емес, сонымен бірге сол уақыттағы өз ғылымының көзқарасы тұрғысынан сөйлеу актілерінің модельдерін, сөйлеу әрекеттерін, сөйлеу белгілерінің жүйесін жасайды. Бұл көзқарас аталған әр пәннің алдында алғашқы қалыптасу кезеңдерінде қандай міндеттер болса, қазіргі осы жаңа ғылым саласының алдында тұрған нақты міндеттерде соған сәйкес келетіндігімен анықталады. Осыған қарағанда әр ғылымға тән, ортақ нысан болғанымен, әр пәннің өзіндік ерекшеліктері де болады.Сондықтан тіл білімі сөйлеу психологиясы және тағы басқа пәндер сөйлеу үдерісін қарастыратындықтан, олардың айналысатын жеке нысандары

мен оқиғалары бір, яғни ғылыми нысандары да ортақ болып табылады. Бірақ ғылыми абстракция үдерісі әрқайсысында әр түрлі жүреді, нәтижесінде әр ғылым пәнінің өзіне сай, тиісті абстрактілік нысандар жүйесін (қисынды модельдер) құруға болады [8,27-45]. Қай ғылымда болсын қолданылатын екі түрлі ұғымның арасын ажыратып алған дұрыс. Оның бірінші категориясына – жалпығылыми, кейде тінті философиялық сипатқа ие ұғымдар жатады, ал екіншісіне басқа ғылымдармен қатар, қажетіне қарай қарастырылатын жеке ұғымдар. Сондықтан тұтас бір категорияның мәнін бір ғана пән жан-жақты айқындап бере алмайды. Мұндай категорияларға, жүйе, даму, әрекет ұғымдары жатады. Олар нақты ғылыми ұғымдар (мысалы, психологиялық, лингвистикалық, этнологиялық) қатарына жатады, сәйкесінше берілген ғылым саласының әр қырының нақты материалдары негізінде интерпретацияға ұшырайды. Бірақ жалпы әдіснамалық жүйе ұғымы негізіне, сол сияқты да басқа ғылымдардағы жүйе ұғымдарына сүйенбей, тілдегі жүйеліліктің мәнін толық түсіну мүмкін емес. Категориялар философиялық және жеке ғылыми да болады. Жалпы ғылыми категориялар туралы айтатын болсақ. П.В Копниннің айтқанындай [9,95] формальды қисынның категориялық аппаратымен жеке пәндер саласына тән категорияларды ажырата білуіміз қажет. Соңғысы арнайы сипатқа ие болмаса да, категория қатарына жатады, басқаша айтқанда, арнайы ғылыми ұғым ғылыми теорияның бір компоненті болып табылады. Қай ғылымда болсын, оның құрылымындағы ұғымның әр түрлі деңгейін – жалпы философиялық категориядан нақты-ғылыми ұғымға дейін олардың аражігін анықтауға болады. Бұған психологиядан мысал келтіретін болсақ, сәйкес келетіні – субьект (философиялық категория), ұғым (логикалық категория) әрекет (жалпығылыми категория), аффект (нақты-ғылыми ұғым), лингвистикада сәйкес келетін даму (филисофиялық категория), белгі (логикалық категория) таңба (жалпығылыми категория және фонема (нақты-ғылыми ұғым). Бұл деңгейлерді ажырата білу өте маңызды, өйткені ол қарастырылып отырған ғылым ішіндегі әр пәннің мазмұн аралық обьективті байланысын орнату барысында қажет. Сондай ақ бұл мәселенің маңыздылығын екінші қырынан қайсы бір категорияның пәнішілік мәнін ашып қоймай, оның сапалық ерекшеліктерін анықтап, әр қырынан қарастырып қана қоймай, осы тұрғыдан алғанда оларды пәнаралық, тінті пән сыртындағы байланыстары мен қатынастарын жіті зерттеу қажеттілігі байқады. Мұндай жағдайда берілген мән өзінің пәндік негізіне қарамастан белгілі бір байланыстар жүйесін қарастыру барысында ерекше маңызға ие болуы мүмкін.

Қорытындылай келе мына мәселеге назар аударуға болады: негізгі ұстаным бойынша ғылыми білім бірдей және абсолютті; ал ондағы нақты ғылым пәнінің орны қосымша және қатыстылық мәнге ие. Осыған сәйкес психолог, лингвист, этнолог мамандықтарының танымдық және шығармашылық мүмкіндіктерінде шектеулі айырмашылықтар болғанмен, олардың ғылыми білімдері көбінесе ортақ, бірдей болады. Бұл ғылымның даму ауқымы кейбір қарастырылатын ғылыми нысандарға қатысты, зерттелу кезеңдеріне қарай бірде тарылып, бірде кеңейіп отырады. Кейде психологиялық қыры басым болса, кейде лингвистикалық немесе этнологиялық жағы басымдау қарастырылады.

Сонымен қазіргі тіл білімі саласында актропоөзектік деп аталатын жаңа бағыт қарқынды дамып келе жатыр. Антропоөзектік лингвистика нысандық мәселелерінің ішінде түп тамыры ретінде тілдік емес, терминнің өзі көрсетіп тұрғандай (antropos – адам) «сөйлеуші адам» яғни, тілдік тұлғаны (сөйлеу әрекеттерін орындауға қабілетті адамды) қарастырады.

Бүгінгі күні тілдік тұлға – антропоөзектік тіл білімі саласындағы тіл туралы ғылымның көптеген салаларын басып тоғыстыратын ауқымды нысанға айналып отыр. Олардың қатарына прогма және әлеуметтік лингвистика, онтолингвистика (балалар тілі), этнолингвистика және тағы басқаларын жатқызуға болды.

Психолингвистика, көптеген ғалымдардың пікірінше, лингвистиканың антропоөзектік бағыттағы ең негізгі бөлшегі.

Тілдік тұлға – антропоөзектік тіл білімі саласына жататын барлық пәндердің ортақ нысаны болып саналады, сонымен бірге әрқайсысының ерекшеліктері де бар. Психологияның психолингвистиканы «өзінің» нысаны ретінде қарастыруы әбден орынды. Өйткені психологияда сөйлеу психологиясы деген сала бұрыннан бар және оның нысаны мен пәні психолингвистикамен сәйкес келеді.

Зерттеу нысандарындағы ұқсастықтармен қатар айырмашылықтар да бар. Ол оқу пәнін қарастыру бағытында байқалады. Психология негізінен сөйлеу әрекетінің туындау, түсіну, қалыптасу үдерісіне көбірек назар аударса, ол психолингвистика сонымен бірге адамдардың сөйлеу әрекеті мен сөйлеу тәртібіндегі сөйлеу тәсілдерін (тілдік және тілдік емес) қолдану ерекшеліктерін де қарастырады.

Психолингвистика ғылымының дами бастағанына жарты ғасыр ғана уақыт өтті. Ал қазақ тілі білімі саласындағы зерттелуі енді қолға алына бастады. Сондықтан психолингвистиканың тілдік және психологиялық аспектілерін жан-жақты терең зерттеу көпшілікті қызықтыратын, уақыт еншісіндегі өзекті мәселелердің бірі деп айтуға болады.

Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. 397 с.

Потебня А.А. Слово и миф. М., 1989. 237 с.

Тарасов Е.Ф. Пролегомены к теории языкового сознания// Вопросы психолингвистики. М : Институт языкознания РАН, 2014. №4 (22). С. 24-36.

Пауль Г. Принципы и истории языка. М., 1960.

Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. М., 1974.

Леонтьев А.Н. Логика научного иследования. М., 1965. 172 с.

Фрумкина Р.М Психолингвистика. - М.Академия.2001. 320 с.

Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. М., 1997. 287 с.

Копнин П.В. Философские проблемы языка // Философия и современность. М., 1971. 202 с.

Резюме

Г.П. Шаһарман. Значение психолингвистических объектов

В данной статье изучаются объекты исследования науки психолингвистики. Также обсуждаются и приводятся научные выводы по вопросам истории, исследования, научной модели и научных теорий науки психолингвистики, которая начала развиваться сравнительно недавно. Автор наряду с историей психолингвистики подробно останавливатеся на трех основных этапах ее развития, которые составляют основу последующих исследований. В статье также уделяется особое внимание научным взглядам на понятие сознание, высказанные немецким ученым Вильгельмом фон Гумбольдтом, являющегося одним из первых исследователей психолингвистики, а также его последователем Г.Штейнталем, который определил, что во время говорения осуществляются три механизма – органическая механика, психическая механика и содержание индивидуальных взглядов, что данные механизмы имеют важное значение в психолингвистике, поскольку они составляют основу речевых идей. Вместе с тем в статье рассматриваются объекты исследования таких разделов, граничащих с психолингвистикой, как лингвистика, психология, физиология, ненормированная речь, этнолингвистика, а также их сходства, различия и особенности. Несмотря на то, что и у психологии, и у лингвистики имеются свои направления и особенности, все же в новой науке психолингвистике объекты исследования являются общими для обеих отраслей науки.

Ключевые слова: психолингвистика, языковое сознание, мысль, органическая механика, психическая механика, содержание, психология, лингвистика, психические образы.

Summary

G.P.Shakharman. Psycholinquistics importance of objectives

This article deals with the problem of research objects of psycholinguistics. Also the scientific conclusions concerning history, researches, scientific model and scientific theories of psycholinguistics which started developing rather recently are discussed and given. The author along with history of psycholinguistics describes in detail the three main stages of its development which make a basis of the subsequent researches. In the article the special attention is given to concept of consciousness, stated by the German scientist Wilhelm von Humboldt, being one of the first researchers of psycholinguistics, and also his follower H. Steinthal who defines that during speaking three mechanisms – organic mechanics, mental mechanics and the maintenance of individual views are carried out, that these mechanisms are important in psycholinguistics as they make a basis of speech ideas. At the same time in this article the objects of research of such sections adjoining on psycholinguistics as linguistics, psychology, physiology, the unrationed speech, ethno linguistics, and also their similarities, distinctions and features are considered. In spite of the fact that both the psychology and linguistics have directions and features, nevertheless in new science of psycholinguistics research objects are the general for both branches of science.

Key words: Psycholinquistics, languages, things, the organic of mechanics, psychological mechanics, content, psychological, linquistics, psyhologycal of character.

ӘОЖ 811.512.611: 81'373.611

ТҰРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЗ ФОРМАСЫ ЖӘНЕ СӨЗЖАСАМ, ТҰЛГАЖАСАМ, СӨЗӨЗГЕРІМ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ә.О. Ыбырайым – *М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің доценті, ф.ғ.к.*

Аңдатпа. Қазіргі тіл білімінде сөз құрамына байланысты сөзжасам (словообразование), тұлғажасам (формообразование) және сөз түрлену немесе сөзөзгерім (словоизменение) деген грамматикалық ұғымдар қалыптасты. Бұл ұғымдар сөз формасымен, әсіресе, қосымша морфемалармен тығыз байланысты екені анық. Бұл мақалада түркі тілдеріндегі сөз формалары жан-жақты қарастырылып, сөзжасам, тұлғажасам, сөзөзгерім ұғымдарының ара-жігі ажыратылып, олардың өзіндік ерекшеліктері талданды.

Түйін сөздер: сөзжасам, тұлғажасам, сөзөзгерім, сөздердің түрлену жүйесі, қосымша, грамматика, сөз формалары, сөз құрамы.

Тілдің негізгі қызметтерінің бірі – оның коммуникативтік функциясы. Ал, тіл білімінде функция деп – тілдік тұлғалардың сөйлеу процесінде белгілі бір мақсатта жұмсалуы ұғынылады. Тілдің қарым-қатынас құралы ретінде қызмет атқаруы үшін оның лексикалық құрамындағы түрлі сөздер бір-бірімен өзара магыналық байланыста тіркесін, біртұтас тиянақты ойды білдіретін сөйлемдер құрайды. Сөйлемдер, әдетте, сөздердің түрленін, түрлі тұлғаларға ие болып тіркесуінен жасалады. Ал сөздердің түрленуі, өзгеруі, тіркесуі сол тілдің грамматикасы арқылы іске асады. Ягни, грамматика сөздердің өзгеруін, түрленуін және олардың сөйлемде тіркесу формалары мен заңдылықтарын зерттейді.

Қогам өмірінде неше тіл болса, олардың грамматикасы да сан алуан болып келеді. Тіл генеалогиялық немесе типологиялық жағынан бір-біріне жақын, ұқсас болып келгенімен олардың грамматикасында қандай да болса өзгешелік міндетті түрде болады. Соган орай, тіл білімінде ортақ теориялармен қатар жеке тілдік ерекшеліктер де ескерілуі қажет. Бір тілдің фактілері екінші бір тілге таңылмауы тиіс. Әрбір тілдің өз тілдік ерекшелігіне сай грамматикасы жасалуы керек. Бұл бағытта академик А.Н. Самойловичтің пікірі өте құнды: «Грамматику изобрести нельзя, ее можно только открыть и обнародовать. Никакому языку нельзя произвольно навязать грамматику и никакой язык в такой грамматике не нуждается, имея свою природную грамматику с момента своего возникновения» [1, 179].

Қазіргі тіл білімінде сөз құрамына байланысты сөзжасам (словообразование), тұлгажасам (формообразование) және сөз түрлену немесе сөзөзгерім (словоизменение) деген грамматикалық ұгымдар қалыптасты. Бұл ұгымдар сөз формасымен, әсіресе, қосымша морфемалармен тыгыз байланысты екені анық. Алайда аталмыш ұгымдар орыс тіл білімінде біршама зерттеулерге ие болып, аражігі ажыратылып өзара шек қойылганымен, түркі тіл білімінде, соның ішінде қазақ тіл білімінде де әзірге өз шешімін таппай келеді. Бұның басты себебін түрколог-тілшілердің орыс тіл білімін зерттеушілердің пікіріне сүйенуінен деп білеміз. Өйткені флективті тілдер тобына жататын орыс тілінің өлшемдері агглютинативті, ягни қосымшалы тілдер тобына жататын түркі тілдеріне толық өлшем бола алмайды. Бұл бағытта түркі тілдеріндегі қосымшалардың функционалдық қызметі мен грамматикасындағы өзіндік ерекшеліктерді ескеру қажет.

Қазіргі тіл білімінде сөзжасам, тұлгажасам және түрлену ұгымдарының өзіндік зерттелу тарихы қалыптасқан. XIX гасырдагы орыс тілінің лексикалық грамматикаларында тұлгажасамнан гөрі зат есімнің септелу ерекшелігіне баса көңіл бөлінді (И.И.Герч, А.Х.Востоков, Ф.И.Буслаев, В.А.Богородицкий), Қазан мектебі лингвистерінің назарын сөзжасамның күрделі процестері аударды (А.Анастасиев, В.А.Богородицкий, Н.Д.Крушевский), XX гасырдың 20-30 жылдары тілшілер приставкалар мен жекелеген жұрнақтар (суффикс) арқылы жасалган сөзжасамға қызыгушылық білдіреді (Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, Г.Винокур).

Бұл үш ұгымның аражігін ажырату орыс тіл білімінде де бірден қалыптаса қойган жоқ. Мәселен, Ф.Ф.Фортунатов, Л.В.Щерба, В.В.Виноградовтардың еңбектерінде сөзжасам мен сөз түрлендіру бір-біріне қарама-қарсы қойылып, олар тұлгажасамның тең дәрежедегі екі түрі ретінде қарастырылады [2, 515]. А.А.Реформатский де осындай пікір айтады: «реляциялық магыналардың өзгерістері сөзөзгерімге жатады, ал деривациялық магыналардың өзгерістері сөзжазасамға жатады; бұл екеуі де

тұлғажасам деп аталып, сөзөзгерімдік және сөзжасамдық деген түрлерге бөлінеді» [3, 252]. А.В.Бондарьконың концепциясы да осыған өте жақын: «...бір сөз бен әртүрлі сөздердің өзгерулері арасындағы айырмашылық, біздің ойымызша, тұлғажасам аясында жүреді. Бір сөздің өзгеру жүйесін біз «сөзөзгерім» деген терминмен байланыстырамыз. Осылайша тұлғажасам түсінігі сөзөзгерімді де (сөзөзгерімдік тұлғажасам) қамтиды, бұдан бөлек сөзөзгерім емес, яғни сөзжасамға сәйкес келетін тұлғажасам да болады (классификациялық немесе сөзжасамдық)» [4, 5]. Автор бұдан ары сөз түрленуге (словоизменение) қандай морфологиялық категориялар жататынын нақтылай түседі: «...сөзөзгерімге, бір сөздің тұлғалық жүйесіне рай, шақ, жақ формаларын ғана емес, сондай-ақ, зат есімнің көптік формаларын, сын есімдер мен үстеулердің салыстырмалы шырайларын, корреляцияның тұрақты түрлері мен етістіктің етіс формалары жатады. Дегенмен сөзөзгерімнің екі типті дифференциациясын анықтау қажеттігі туындайды: 1) бірізді коррелятивті және альтернативті – сөзжасамға нақты қарама-қарсы қойылған «таза» сөзөзгерім» және 2) коррелятивті және деривациялық, яғни сөзөзгерімнің сөзөзгерімді емес (классификациялық) тұлғажасамға өту белгілерін қамтитын түрі» [4, 12-13].

Ал Е.С.Кубрякова бұл проблемаларды шешуде өзіндік бағыт ұстайды. Тұлғажасам мен сөзжасамды бір-біріне қарама-қарсы қою морфологияны екі бөлікке – бір жағынан, сөз таптары мен парадигматика іліміне, екінші жағынан, деривациялық мофологияға алып келеді: тұлғажасам тілдің парадигматикалық жүйесіне қатысты, ал сөзжасам деривациялық морфологияға қатысты болады. Сөзжасамның негізгі қызметі – ономосиологиялық және семантикалық. Сондықтан ол бүтіндей морфология аясына сыймайды, соған орай жеке сипаттаманы қажет етеді. Алайда, сөзжасамның қандай процестері болмасын жаңа морфологиялық құрылымдар құрумен жартылай белгіленген арнаулы деривациялық морфемалармен байланысты, бұл процестер морфологиялық деривация процесі сияқты сипаттап жатуды қажет етеді. Деривациялық морфология морфологияның сөзсіз бөлігі болып мойындалуы керек [2, 517]. Сондай-ақ, автор тұлғажасам мен сөзжасамның аражігін ажыратудың өлшемдерін ұсынады: сөзжасам процесі сөз мәртебесіндегі жаңа атаулардың қажетті санын модельдеу үшін және бұл бірліктердің мағыналық әртүрлілігін қамтамасыз ету үшін қызмет етеді, ал тұлжасам процесі тілдегі барлық сөздерді, оның ішінде сөйлеуде, мәтінде нақты тілдік грамматикалық категорияларға сәйкес келетін туынды сөздерді пайдалану үшін қызмет етеді. [2, 518]. Құрылымдық жағынан өзгеше сөзтұлғасы (словоформ) мен негіздерді (основа) қарама-қарсы қою тұлғажасамды екі топқа жіктеуге мүмкіндік береді: сөз түрлену (словоизменение) және тұлғажасамның өзі. Сөз түрлену флексияның көмегімен іске асады [2, 520]. Сөзжасамды іштей екі топқа жіктеуге болатынын көрсетеді: «түбір өзгерімі және түбір жасау» [2, 522]. Автор осы айтылған пікірлерін жинақтай келе флективті тілдер сипаттамасы бойынша морфологиялық деривацияның екі, үш емес төрт процесін ажырату қажет деп көрсетеді: тұлғажасам аясындағы екеу – сөзөзгерім және тұлғажасамның өзі (морфологиялық негіздің пайда болуы) және сөзжасам аясындағы екеу – түбір өзгерімі мен деривациялық түбір жасам [2, 523].

Бұл үш ұғымның аражігін ажыратып шек қоюда В.М. Жирмунский еңбегінің орны ерекше екені анық. Ғалым тұлғажасамның тек флективті тілдер мен орыс тілінде ғана емес, сондай-ақ басқа типтегі тілдерде де сөзжасам мен сөз түрлендірудің (словоизменение) арасындағы өз бетінше жеке морфологиялық құбылыс екенін дұрыс тани білді: «тұлғажасам астарында әр типтес тілдердің едәуір айырмашылықтары бар сөзөзгерім мен сөзжасамының өтпелі категориясы ұғымы түсіндіріледі» [5, 17].

Н.А.Лыкова да тұлғажасам мен сөз түрлендірудің екі түрлі ұғым екенін, бұлардың сөзжасамға қарағанда бір-біріне жақын екенін көрсетеді. Орыс тілінде бұл ұғымдарға қандай категориялардың жататынын ажыратады: «тұлғажасам аймағына тұйық райдан басқа, етістіктің өткен шақ формасын, көсемше мен есімшені, сын есімдер мен үстеулердің салыстырмалы шырай формаларын, етістіктің рай, етіс формалары мен түрлерін, зат есімдер мен сын есімдердің субъективті бағалау формалары жатқызу керек. Сөзөзгерімге жүйелі түрде ауысып тұратын жалғаулары бар категориялар қатары кіреді» [6, 50-51]. А.С.Герд те өзінен бұрынғы барлық еңбектерді талдай келе бұл үш ұғымды жеке-жеке морфологиялық процесс ретінде қарастырғанды дұрыс санайды [7, 20].

Сонымен орыс тіл біліміндегі еңбектерді саралап, талдай келе қазіргі орыс тіл білімінде бұл үш құбылыс өз алдына жеке-жеке морфологиялық процесс ретінде қарастырылып жүргенін, олардың аражігі ажыратылып өзара шек қойылғанын байқауға болады. Орыс тіл біліміндегі бұл зерттеулер

мен тұжырымдар түркі тіл біліміне де өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Кейбір түрколоғ ғалымдар аталмыш ұғымдардың аражігін жоғарыда көрсетілген тұжырымдарға сүйене отырып шешуге тырысты. Мәселен, А.Н.Кононов түрік тілінің ғрамматикасында етістіктің сипатын екі бөлімге бөлін қарастырады: I. Етістіктің тұлғажасамы; II. Етістіктің сөзжасамы [8, 190]. Бірінші топқа етіс катеғориясын, етістіктің түрлерін, етістіктің шақ және рай катеғорияларын, етістіктің жіктелуін (лиңо и число ғлағола), етістіктің модальдық формаларын, есімшені және көсемшені жатқызады. Сөйтін етістіктің тұлғажасам мен сөз түрлену жүйесін бір топта қарастырады. Бірақ сөзөзгерім (словоизменение) деген терминді қолданбайды.

Түркі тілдерінің ғрамматикаларында әдетте сөз құрамын жасайтын морфолоғиялық құбылыс ретінде сөзжасам мен сөзөзгерім терминдері беріледі. Кейбір еңбектерде сөзөзгерім термині тұлғажасам терминімен ауыстырылып өзара синоним ретінде берілсе, ал кейбір еңбектерде бұл терминдер жеке-жеке ұғымдар ретінде қарастырылады. Кейінгі түркі тілдерінің, атап айтар болсақ қарайым, ғағауыз, қарашай-балқар тілдерінің ғрамматикаларында да сөз таптарын сипаттау екі топқа қарастырылады: 1. Сөзжасам (словообразование); 2. Сөзөзгерім (словоизменение).

Түркі тілдерінің құрылысын тереңірек зерттеген ғалымдардың бірі – Н.А.Баскаков. Оның айтуынша сөз түрлендірудің ерекше синтаксистік анықтамасы бар, яғни сөз түрлендіру «сөз тіркестері мен сөйлемдегі сөздердің тұлғалық көрсеткіштерінің жүйесі» болғандықтан, «сөз тіркестері мен сөйлемнің морфолоғиясы» немесе «синтаксистік морфолоғия» ретінде танылады. Ғалым «тұлжасам» деген терминді мүлдем мойындамайды, «сөз түрлендіру дегеннің өзі шындығында тұлғажасам дегенді білдіреді», – деп, бұлардың арасында ешбір айырмашылық жоқ деп есептейді.

Сөзжасам деген ұғымды Н.А.Баскаков лексикалық морфолоғияға жатқызады және жаңадан сөз жасаудың тұлғалық көрсеткіштерінің жүйесі деп түсіндіреді. Автор сөзжасам мен сөз түрлендіруді тілдік механизмнің морфемалар жиынтығы, ғрамматикалық көрсеткіштер жиынтығы деп таниды. Сондай-ақ, ғалым сөз түрлену жүйесі «сөз тіркестері мен сөйлемдегі мүшелердің таза синтаксистік қатынасын білдіреді» деген тұжырым жасайды [9, 7-8].

Аталмыш ұғымдардың ара жігін ажыратуда түркі тіл білімінде еңбегі сіңген ғалымдардың бірі – М.А. Хабичев. Автор қарашай-балқар тілдерінің деректеріне сүйене отырып, бұл үш ұғымның өзара ерекшеліктерін көрсетін берді. «Егер сөзжасам аффикстері жаңа лексикалық сөз жасайтын болса, ал тұлғажасам жаңа лексикалық сөз жасамайды, ол негізгі және туынды түбірге жалғанып, сөзге жаңа ғрамматикалық мағына үстейді. Ол мағына әртүрлі болады: тәуелдік, салыстыру, ұқсату, кішірейту, қатыстық т.б. Тұлғажасамның кейбір аффикстері көп мағыналы болып келеді де, синкреттік рольде қолданылады. Кейде тұлғажасам аффикстері лексикаға айналып сөзжасамға ауысады» [10, 7].

Сондай-ақ автор тұлғажасам аффикстерінің айырмашылықтарын да көрсетеді:

1. Тұлғажасам аффикстері көбінесе сөзөзгерім аффикстерінің алдында қолданылады.
2. Тұлғажасам аффикстерімен келген есімдер өзіне сөзөзгерім аффикстерін қабылдайды.
3. Тұлғажасам аффикстерінің мағынасы сөзөзгерім аффикстерінің мағынасынан кеңірек.
4. Есімдердің тұлғажасам аффикстері тек есімдер мен субстантивтенген сөздерге ғана жалғанады.
5. Тұлғажасам аффикстеріне аяқталған сөздер сөйлемде бастауыш, толықтауыш, анықтауыш және пысықтауыш қызметін атқарады.
6. Кейбір тұлжасам аффикстері үндестік заңына бағынбайды: -ча, -нуки.
7. Тұлғажасам аффикстері негізгі түбірдің құрамына кіреді.
8. Тұлғажасам аффикстері бір-біріне қабатталып қолданыла береді. Одан сөздің ғрамматикалық мағынасы әрі қарай дамиды: юйнюкю-юйнюкюдеғи [10, 7-8].

Автор құман тілінің деректері постфикстерді төрт түрге бөлуге мүмкіндік беретінін айтады: «өзіндік құрылымдық-семантикалық және ғрамматикалық ерекшеліктері бар сөзжасамдық аффикстер (суффикстер), тұлғажасамдық аффикстер (суффикстер), синкреттік аффикстер (суффикстер), сөзөзгерімдік морфемалар (флексиялар)» [10, 34].

М.А.Хабичев «формообразование» деген терминді екі мағынада қолданады. Бірінші, тар мағынада негізгі және туынды түбірге жалғанып жаңа сөз жасамайды, оған қосымша ғрамматикалық мағына үстейді және мынадай формалар жасайды: тәуелдік, қатыстық, салыстырмалы, ұқсату, кішірейтпелі, меншіктік, приативті, салыстыру дәрежелері, сапалық кемдік [10, 34-35]. Екінші «тұлғажасам кең мағынада түркі тілдерінде өзінің құрамына аффиксті тұлғажасамды (яғни суффиксті тұлғажасам),

аналитикалық тұлғажасамды (сөздердің тіркесуі арқылы жасалған сипаттамалы немесе күрделі тұлғажасам), флективті тұлғажасамды (сөзөзгерім) қамтиды» [10, 179].Сонымен қатар автор тұлғажасам мен сөз түрлендіретін аффикстердің жалпы сипаттамасын, олардың тілдік (фонетикалық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік) ерекшеліктерін, оған қандай грамматикалық категориялардың жататынын және олардың қай сөз таптарына тән екенін жан-жақты қамтып, толық түсіндірін береді.

Түркі тілдеріндегі сөз түрлендіру жүйесі В.Г.Гузевтің монографиясында да кеңірек сөз болады. Автор сөзжасам мен сөз түрлендіруді тілдің ұқсас морфологиялық механизмі ретінде салыстыра зерттейді. Олардың өзіндік ерекшеліктерін айқындайды: «...сөзжасам өзге тілдік жүйелерден қорда бар лексикалық бірліктердің негізінде жасалған жаңа лексикалық мағыналардың, тілдік құралдардың жиынтығы болып табылады.

Сөзжасамға қарағанда, сөзөзгерім әртүрлі сөз формаларын жасау үшін қолданылатын тілдік құралдарды қамтиды да, оның негізін тілдік мағыналары бар төмендегі операциялар құрайды: 1) атауыштық немесе қосымша лексикалық мағыналардың грамматикалық мағыналармен үйлесуі; 2) жекелеген лексемалардың мағыналары мен мағыналық комбинациялардың окказионалды (яғни коммуникативтілік қажеттілік болған жағдайда ғана жүзеге асатын) жіктелуі, бұлар сөйлеуде сөзформаларымен немесе грамматикалық мағыналарды білдіретін сөз тіркестерімен беріледі де, нәтижесінде сөздер, сөз формалары немесе сөз тіркестері арқылы берілген ой мазмұны заттың, белгінің немесе жағдайдың бейнесі ретінде көрінеді» [11, 39].

Сондай-ақ сөз түрлендіру жүйесін мағыналық-коммуникативтік өрісте екі түрге бөліп қарастырады: 1) жеке категориалды мағынасы бар тұлғажасам; 2) категориалды мағынаның өзіне емес, категориалды мағына арқылы берілетін тілдік бірлікке бағытталған тұлғаөзгерім.

Тұлғажасам – грамматикалық формалар және оның категориалды мағыналарының категориясын қамтитын сөзөзгерімнің негізгі түрі. Тұлғажасам ауқымына сондай-ақ бір мүшелі және көп мүшелі категориялар (септеу, субъективті бағалау, сандық қатысым) да кіреді.

Тұлғаөзгерім – тек көп мүшелі категорияларға ғана тән, әрі оның категориалды мағынасын өзгертпейтін тұлғаларды қамтитын сөзөзгерімнің түрі [11, 137].

Л.А.Покровская түркі тілдеріндегі аффикстерді орыс тіл білімі дәстүрімен үш топқа: сөзжасам, тұлғажасам, сөзөзгерім деп бөлуді қостайды. Алайда түркі тілдерінде флекция да, суффикс те жоқ, сондықтан бұл тілдер үшін тұлғажасам мен сөз түрлендіру аффикстерін ажыратуда өзіндік өлшем табу керек. Автор осы өлшем бойынша аффикстерді жіктейді. Қорыта келгенде, түркі тілдеріндегі тұлғажасам сөзжасам мен сөзөзгерімнің ортасындағы аффиксті жеке морфологиялық құбылыс болып табылады [12, 14-16].

Қазақ тіл білімінде бұл мәселені шешу қосымшаларды жіктеу тұрғысында қарастырылып келді. Алайда қосымшаларды жіктеуге негіз болған белгілер мен өлшемдердің әртүрлі болуына байланысты бірнеше пікір қалыптасты. Қазіргі қазақ тілі жайлы зерттеулерде қосымшаларды жіктеуде негізгі үш бағыттың бар екені аңғарылады. Оның бірі: «… сөйтіп, осындай мағыналары мен қызметтеріне қарай, сөзден сөз тудыратын және сөзден жаңа форма тудыратын қосымшалар (морфемалар) жұрнақтар деп, сөз бен сөзді байланыстыратын қосымшалар (морфемалар) жалғаулар деп аталады. Сөз тудыратын жұрнақтар өзі қосылып айтылған сөздерінен жаңа туынды сөз жасайтын болғандықтан лексика-грамматикалық категория қатарына жатады, форма тудыратын жұрнақтар өзі қосылып айтылған сөзінің белгілі бір сөз табына тән грамматикалық қызметін анықтау үшін қолданатын болғандықтан, функционалды-грамматикалық категория қатарына жатады. Ал жалғаулар сөйлем ішіндегі сөздерді бір-бірімен байланыстыратын болғандықтан таза грамматикалық категорияға жатқызылады. Бірақ қазақ тіліндегі жұрнақтар арқылы сөз тудыру грамматикамен де тікелей байланысты» [13,28]. Осындай пікірді проф. К.Аханов тан да кездестіреміз. Автор қосымшаларды жалғау және жұрнақ деп екіге бөліп қарастырып, жұрнақтардың екі топқа бөлінетінін көрсетеді: «жұрнақтардың ішінен сөз тудырушы жұрнақтар жалғанған сөзінен жаңа сөз тудырады да, ондай туынды сөздер дербес лексикалық единицалар (өз алдына бөлек сөздер) ретінде қаралады, форма тудырушы жұрнақтар жалғанған сөздерінен өз алдына бөлек сөз ретінде қаралатындай туынды сөздер жасай алмайды, олар тек сол сөздің әртүрлі формаларын тудырады» [14, 282].

Екінші бағыт проф. Ә.Ибатов пікірі. Бұл ғалым та қазақ тіліндегі қосымшаларды іштей күрделі үш салаға бөледі. Бұл жіктеу мағынасы мен қызметі жағынан жоғарыдағы пікірмен толық сәйкес

келгенімен, автор оларға өзіндік атау ұсынады: сөзжасам (словообразовательный), сөзтүрлем (формообразовательный), сөзбайлам (словоизменительный).

Сөзжасам қосымшалары деп белгілі бір түбір негіздер мен туынды негіздерден жаңадан туынды сөз тудыратын, жаңа сөз жасайтын қосымша морфемаларды айтамыз: басшы – бас+шы, ақта – ақ+та.

Сөзтүрлем қосымшалар деп негіз түбірлер мен туынды негіздердің, сөйлемдегі атқаратын қызметіне байланысты қосылып айтылатын, жаңадан сөз жасай алмайтын функционалды-грамматикалық қосымшаларды айтамыз. Мұндай қосымшалар түбірлер мен негіздерге жаңа түр-тұрпат беріп түрлендіру үшін қолданылады. Мысалы: ағырақ – ақ+ырақ, алғыз – ал+ғыз т.б.

Сөзбайлам қосымшалар – негізінен жалғаулар. Сөйлемдегі сөздерді бір-бірімен байланыстырып тұру үшін жұмсалатын негізгі қызметіне сәйкес «сөзбайлам» қосымша деп атадық (орысша словоизменительный). Бұған көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғаулары жатады [15, 34-35].

Е.Мергенбаев «Қазақ тіліндегі сөзөзгерім жүйесі» монографиясында Ә.Ибатовтың жоғарыда көрсетілген пікірін басшылыққа алған, дегенмен оның өзіндік ерекшеліктері де бар. Автор сөздің тұлғалық жақтан түрленуіне байланысты сөзжасам (словообразование) және сөзөзгерім (словоизменение) деген терминдерді қолданады. Сөзжасам тұлғалар сөздің заттық, құбылыстық, қимыл, іс-әрекеттік белгілерін жалпылап көрсетсе, сөзөзгерім тұлғалар заттар мен құбылыстардың іс-әрекет және белгілердің жалпылама арақатысын, байланысын анықтайды [16, 17]. Есім сөзөзгерімді тұлғажасам қосымшалары және сөзбайлам қосымшалары деп екі топқа топқа бөледі. Тұлғажасамға зат есімнің экспрессивті-эмоционалды жұрнақтары мен сын есімнің шырай категориясын, реттік сан есімнің және үстеудің кейбір тұлғажасам жұрнақтарын жатқызады. Сөзбайлам қосымшаларына зат есімге (немесе субстантивтенген басқа да сөз таптарына) жалғанатын көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғауларын жатқызады [16, 20].

Автордың үстеулердің тұлғажасам қосымшаларына келтірген кейбір жұрнақтары мен сөзбайлам қосымшалары деген терминімен келіспегенімізбен, оның сөздің тұлғалық өзгеріске ұшырауын сөзжасам және сөзөзгерім деп екі топқа бөліп көрсетуі өте орынды. Қазақ тіл білімінде қосымшаларды осылайша екі топқа бөліп қарастырудың негізін қалаған проф. Ы.Маманов болатын. Ғалым сын есімге тән шырай формаларының, етістікке тән есімше, көсемше, рай формаларының, зат есімге тән септік, тәуелдік, көптік, иелік формаларының қосымшалары және жіктік жалғауларының жалғанған сөздерінің сөздік мағынасын өзгертпей, тек грамматикалық мағына үстейтінін баса көрсетті. Олардың атқаратын қызметі – сөздің грамматикалық формасын тудыру. Сондықтан бұларды жалғау (словоизменение) және форма тудырушы (формообразование) деп екі топқа бөлмей, грамматикалық форма тудырушы қосымшалар деп, біріктіріп қарау дұрыс болар еді. Барлық қосымшалар, негізінен, екі-ақ түрлі қызмет атқарады: бірі – сөз тудыру, екіншісі – сөздің грамматикалық формасын тудыру [17, 51].

Проф. Ы.Мамановтың бұл тұжырымын проф. С.Исаев толықтырып, теориялық тұрғыдан әрі қарай дамытты. Алайда бұл ғалым қосымшаларды жіктегенде олардың білдіретін және беретін мағынасы бірінші кезекте, ал атқаратын қызметі екінші кезекте тұруы керек деп есептейді [18, 219]. Сондай-ақ қосымшаларды сөзжасам қосымшалары және форма тудырушы қосымшалар деп екі үлкен топқа бөлудің ғылыми да, практикалық та мәні бар екенін көрсетті [18, 222]. Одан әрі бұл қосымшалардың басты грамматикалық қасиеттерін, мағыналық ерекшеліктерін, тілдік қабаттарын, қолданылу аясы, мен мағыналық шеңберін жан-жақты талдай келін, форма тудырушы қосымшаларды әрі қарай жіктейді. Оның сөз байланыстыру қызметін атқаратын түрін жалғау деп, сөз байланыстыру қызметін атқара алмайтын, категориялық грамматикалық мағына ғана тудыратын түрін жұрнақ деп атайды. Жұрнақтардың өзін беретін мағынасы мен атқаратын қызметіне қарай модификациялық немесе лексика-грамматикалық жұрнақтар, екінші түрін таза грамматикалық немесе категориялық жұрнақтар, – деп екіге бөледі. Модификациялық жұрнақтар жаңа мағыналы сөз тудырмағанымен, түбірге қосымша грамматикалық мағына үстеумен бірге түбір сөздің лексикалық мағынасына семантикалық реңк қосады да, сөйлеу процесінде қолданылуы жағынан түбірдің грамматикалық сипатын сақтап қалады, сөйтіп, бір сөз табының шеңберінде жасалатын туынды түбірге ұқсап кетеді. Қазақ тілінде модификациялық қосымшаларға зат есімнің реңк мәнді жұрнақтары, сын есімнің шырай формалары, реттік сан есімнің жұрнақтары, етістіктің етіс, күшейтпелі етістік, болымсыз етістік жұрнақтары жатады. Есімше, көсемше, рай, шақ тұлғалары етістіктің таза грамматикалық категорияларының парадигмалық жұрнақтары болып саналады да, түбір тұлғаларды жіктеуге және

етістіктің негізгі қызметі – предикат қызметін атқаруға дәнекер және негіз болып тұрады. Осы тұрғыдан автор зат есімнің көптік категориясының көрсеткіші деп танылып жүрген көптік жалғауды жалғау деп танымайды, оны ғрамматикалық жұрнақтар қатарында қарастырады. Өйткені көптік тұлға сөйлемде сөз бен сөзді байланыстырмайды. Өзі жалғанған сөзге көптік ұғым ғана үстейді: Сонда форма тудырушы қосымшалардың жалғаулар тобына тәуелдік, ғрамматикалық септік, көлемдік, жіктік жалғаулар жатады [18, 226-228]. Бұл жерде С.Исаев Ы.Мамановтың "көптік жалғауының сөз бен сөз арасын байланыстыру қабілеті жоқ" деген пікірін негізге алады.

Жоғарыда аталған түркі және қазақ тіл біліндегі еңбектерді саралай келгенде бір ортақ тұжырымды аңғаруға болады. Ол қосымшалардың білдіретін және беретін мағынасы мен атқаратын қызметіне қарай үш топқа топтастырылуы. Олар – сөзжасам қосымшалары (словообразование), тұлғажасам қосымшалары (формообразование) және сөзөзгерім (сөз түрлендіру) қосымшалары (словоизменение). Аталған авторлар сөзжасам қосымшалары жайлы ортақ бір мәмілеге келсе, ал соңғы екеуі туралы түрлі қайшылықтар кездеседі. Бұл қайшылықтар, әсіресе, қазақ тіліндегі еңбектердің авторларында аталмыш қосымшалардың атауынан көрінеді. Бұл ұғымдарға байланысты сөзтүрлем, сөзбайлам [15; 16], сөз түрлендіретін (форма тудыратын) формалар, сөз жалғастыратын формалар [13], сөз тудырушы қосымшалар мен ғрамматикалық форма тудырушы қосымшалар [9], жұрнақ пен жұрнақша [19] және сөзжасам қосымшалары және форма тудырушы қосымшалар [18] деген түрлі атаулар қолданылып жүр.

Екінші қайшылық кейбір қосымшалар жайында. Мәселен, сын есім мен үстеудің шырай формасының қосымшалары. Оны аталмыш ғалымдар сөзжасам қосымшалары [19,78; 9], форма тудыратын жұрнақ [13], тұлғажасам қосымшалар [16, 22], модификациялық қосымша [18, 227] деп түрліше атап жүр. Соған орай кейбір авторларда сөзжасам құрамында, енді біреулерінде тұлғажасамда қарастырылған. Біз сын есім мен үстеулердің шырай формаларын тұлғажасам құрамында қарастыру дұрыс деп есептейміз, өйткені олар түбір сөзден ешқандай жаңа лексикалық туынды сөз жасап тұрған жоқ. Бар болғаны оны ғрамматикалық тұрғыдан толықтырып, айқындай түскен. Міне, түркі тіл білімі мен қазақ тіл біліндегі осындай қайшылықтарды талдап, бір-бірімен салыстырып, саралай келе, біз өз тұжырымымызды ұсынуды ұйғардық. Түркі тіл біліндегі бұл еңбектердің барлығы дерлік орыс тілінде болғандықтан және қазіргі қазақ тіліндегі қосымшалардың білдіретін мағынасы мен атқаратын қызметін ескере отырып, біз бұл жерде орыс тіліндегі словообразование, формообразование, словоизменение деген ұғымдарға жақындатып сөзжасам, тұлғажасам және сөзөзгерім қосымшалары деген терминдерді қолданып, оны қосымшаларды жіктеу тұрғысынан алғанды жөн көрдік. Оның өзіндік себептері де жоқ емес.

Сөзжасам қазіргі тіл білімінде өз алдына дербес, жеке салаға айналып отыр. Соған орай оның теориялық және практикалық мәселелері зерттелін, тіл біліндегі өзіндік орнын тапты деуге болады. Сондықтан біз бұл ұғымға терең тоқталмаймыз. Сөзжасам қосымшаларға белгілі бір түбір немесе туынды негіздерден жаңа туынды сөз тудыратын, жаңа лексикалық сөз жасайтын қосымшаларды жатқызамыз.

Тұлғажасам мен сөзөзгерім де түркі тілдерінде теориялық тұрғыдан біршама зерттелінді. Бұл бағытта, әсіресе, В.Г.Гузев, М.А.Хабичев, А.А.Покровская сынды ғалымдардың еңбектері ерекше дараланады. Соған қарамастан бұл ұғымдар қазақ тілінде әлі күнге дейін тек қосымшаларды жіктеу тұрғысынан қарастырылып келеді: Тек, Е.Мерғенбаев қана бұл бағытта өзіндік жол салып, аталмыш мәселелерді теориялық қырынан зерттеген моноґрафия шығарды. Автор бұл екі ұғымды біріктірін сөзөзгерім деп атайды да, оның негізгі тәсілдерін көрсетеді: синтетикалық тәсіл және аналитикалық тәсіл. Синтетикалық тәсілді есімді сөзөзгерім және етістікті сөзөзгерім деп ары қарай жіктеп, ол тұлғаларды іштей екі түрге бөледі: біріншісі – сөзге функциональды-ғрамматикалық мағына үстейтін тұлғажасам қосымшалар, екіншісі – сөздерді бір-бірімен байланыстыру үшін қолданылатын таза ғрамматикалық сөзбайлам қосымшалар [16, 20]. Ғалымның аталмыш екі ұғымды біріктірін сөзөзгерім деп атауын құптағанымызбен, тұлғажасамға байланысты кейбір пікірлерімен келісе алмаймыз. Оның үстеулерге қатысты жерлері төменде сөз болады.

Қорыта келгенде, бұл ұғымдарды сөзжасам және сөзөзгерім деп екі топқа бөлуді жөн көрдік. Сөзөзгерімге тұлғажасам мен сөздердің парадиғмалық түрлену жүйесін жатқыздық. Тұлғажасам зат есімнің реңк мәнін тудыратын жұрнақтарды, иелік мән тудыратын жұрнақтарды, сын есім мен үстеулердің шырай формаларын, реттік сан есім формаларын және етістіктің етіс, есімше, көсемше,

рай, шақ категорияларының формаларын және көптік категорияның көрсеткіші көптік жалғауды қамтиды, ал сөзөзгерім септік, тәуелдік, жіктік жалғауларын амтиды. Біз бұл жерде сөзөзгерім терминін екі мағынада қолдандық. Бірінші кең мағынада, яғни сөздің түрлі грамматикалық формаларға ие болып тұлғалық өзгерістерге ұшырауы да, екіншісі тар мағынада, яғни сөздердің септік, тәуелдік, жіктік жалғаулар арқылы өзгеру жүйесі. Әр сөз табының сөзөзгерім жүйесі біркелкі емес. Ол сөз таптарының грамматикалық категорияларына байланысты болады.

1. Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. –М.: Восточная литература, 2005. - 1058 с.

2. Кубрякова Е.С. О формообразовании, словоизменении, словообразовании и их соотношении // ИАН, Серия литература и язык. Т.35. № 6. –М.: Известия АН СССР, 1976. - 514-520 с.

3. Реформатский А.А. Введение в языкознания. –М : Просвещение, 1967. -252 с.

4. Бондарко А.В. Формообразование, словоизменение и классификация морфологических категории (на материале русского языка) // Вопросы языкознания. –М., 1974, №2. -3-14с.

5. Жирмунский В.М. О границах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М – Л.; Изд-во АН СССР, 1963. – 291 с.

6. Лыкова Н.А. О границах между словоизменением, формообразованием и словообразованием в русском языке // Филолог. науки. -М , 1981. №3. -48-53с.

7. Герд А.С. Словообразование, формобразование и словоизменение // Лингвистика и модели речевого поведения. Межвуз. сборник. -Л., 1984. -13-20с.

8. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М-Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 569 с.

9. Баскаков Н.А. О границах словобразования и словоизменения тюрских языках // Советская тюркология, 1986, №2. - 3-11 с.

10. Хабичев М А. Карачево-балкарское именное формообразование и словоизменение: опыт сравнительно-истоического изучение. –Черкесск: Ставроп. книж. изд-во, 1977. – 110 с.

11. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 141 с.

12. Покровская Л.А. Формообразование и его отношение к словоизменению в тюркских языках // Советская тюркология. 1990. № 1. -12-16 с.

13. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. - 384 б.

14. Аханов К.А. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Мектеп, 1975. - 390 б.

15. Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1983. - 146 б.

16. Мергенбаев Е. Қазақ тілінің сөзөзгерім жүйесі. – Алматы: Санат, 1994. - 228 б.

17. Маманов Ы.Е. Қазақ тілі (лекциялардың текстері). – Алматы: ҚазМУ баспасы, 1973. - 90 б.

18. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. - 304 б.

19. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. 308 б.

20. Гочияева С.А. Наречие в карачево-балкарском языке. – Черкесск: Ставроп. книж. изд-во, 1973. - 119 с.

Резюме

А.О. Ыбырайым. Проблемы форм слова, словообразования, формообразования словоизменения в тюркских языках

В современном языкознании сформированы грамматические понятия, связанные с составом слов, такие как словообразование, формообразование и словоизменение. Очевидно, что эти понятия тесно связаны с формой слова, особенно, с дополнительными морфемами. В данной статье всесторонне рассмотрены формы слов в тюркских языках, проведены различия между словообразованием, формообразованием и словоизменением, проанализированы специфические особенности данных понятий.

Ключевые слова: словообразование, формообразование, система изменений слов, дополнительный, грамматика, формы слова, состав слова.

Summary

A. Ybyraiym. Problems of the word-forming, word-formation, forming and word-change in turkic languages

Annotation: These concepts: word-forming, word-formation, forming and word-change are entered in the Modern Kazakh linguistics. These concepts are closely connected with the additional morphemes. Turkic word-forms have widely considered and word-formation, forming and word-change have been analyzed in this article.

Key words: Main words are word-forming, word-formation, forming, word-change, addition, grammar, word-forms and word-building.

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ӘОЖ 821.512.122.0

КҮРДЕЛІ КЕЗЕҢ ТҰЛҒАЛАРЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ

Б.Әбдіғазиұлы – *филология ғылымдарының докторы, профессор*

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің талантты өкілдері Сұлтанмахмұт Торайғыров пен Шәкәрім Құдайбердіұлы бастаған ақын-жазушылардың шығармашылығын зерттеу мәселелері сөз болады. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы Сұлтанмахмұттану және Шәкәрімтану салалары бойынша атқарылған ғылыми зерттеулерге сараптама жасалады. Көрнекті әдебиеттанушы ғалым Бейсенбай Кенжебаевтың зерттеулерінде қолға алынған проблемалардың кейінгі ғалымдар тарапынан жалғасын табуы сөз болады. Атап айтқанда, белгілі ғалым Арап Еспенбетовтың осы тақырыптағы зерттеулері, жалпы әдебиет тарихын зерттеудің көкейкесті мәселелері қамтылады. Сондай-ақ, аймақтық әдебиетті зерттеу, көркем шығарманың текстологиясы, т.с.с. мәселелер туралы бірқатар тұжырымдар ұсынылады.

Түйін сөздер: әдебиет тарихы, күрделі кезең, мәтінтану, көркем шығарма.

Әдебиет тарихы – ұлттық өркениет жолының айқын жылнамасы. Халқымыздың кәрі тарих сүрлеуімен жүрін өткен ұзақ та күрделі сапарының әрбір бөлшегі ұлттық әдеби мұралардың сарғайған парақтарынан көрініс тапқаны ақиқат. Жазу-сызуымыз кемдеу болғанмен жадымыз терең, ауызша тарихымыз тасқа басқандай мәлімет көзіне айналған халықпыз. Сол себепті де көне замандардағы тіршілігіміздің сипаты, бастан-кешкен қиямет-қиянаттарымыз, жеңістеріміз бен жетістіктеріміз туралы мағлұмат бізге өзіміз қастер тұтатын қасиетті сөз өнеріміз арқылы жетті.

Міне, осынау бай тарихымыздың аса бір елеулі де тағдырлы тұсы өткен жиырмасыншы ғасырдың басы болған-ды. Қазақ қоғамының өміріне орасан мол өзгеріс әкелген осы кезеңдегі ұлттық әдебиетіміздің айрықша түрлене дамуы, жаңа идеялармен тыныстап, өзгеше үнмен тіл қатуы, бұқараның ой-санасында сілкініс тудыруы, отарлық езгінің бұғауында тұншығып келген халық көкірегіндегі үміт шырағын жағуы осы бір кезеңнің қазақ өркениетінің дамуындағы ерекше сипатын танытса керек. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсыновтар бастаған қайраткер тұлғалар тарих сахнасына шығып, қазақ халқының рухын көтерді, ұлттық әдебиетіміздің жаңа парақтары жазылды.

ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің тарихы деғенде бүгінге дейін Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсінбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Спандияр Көбеев, Мәшһүр Жүсін Көпеев сынды көрнекті ақын-жазушылар туралы жазылған зерттеу еңбектері мен осы салада көз майын тауыса қалам тербеген зерттеуші ғалымдар есімі ойға алдымен оралады.

Осы қатардан белгілі әдебиеттанушы ғалым Арап Еспенбетовтың заңды орын алатынын атап айтуымыз керек. Ұзақ жылдар бойы жоғары оқу орындарының басшылығында және оқытушылық қызметте бола жүрін, өз өмірінің басты бағдары мен мәні болған ғылым саласында да аса мол әрі жемісті еңбек етіп келе жатқан Арап ағамыздың азаматтық, ғалымдық тұлғасы оның қаламынан туған монографиялары мен ғылыми еңбектерінен айқын көрінеді.

Қандай ғалымның болсын бірінші бақыты – ғылым жолындағы ұстазы десек, Арап Сіләмұлының тәлім алған ғылыми мектебінің ұлылығы жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттанушы ғалымдарының баршасының дерлік аяулы ұстазы болған Бейсенбай Кенжебаевтың есімімен тікелей байланысты. Қандай сын сағаттарды бастан кешіре жүрсе де, қайсарлығын жоғалтпаған, әділетсіздік атаулыға өзінің ішкі түйсігін қарсы қоя отырып қарсылық көрсеткен, бүкіл өмірі арқылы рухани ерліктің үлгісіне айналған Бейсекең өз бойындағы осынау ұлттық мұраға деген адалдығын Арап сынды талантты шәкірттерінің бойына ғана емес қанына да сіңірді. Кеңестік идеология тұсында «алашордашыл» деген желеумен руханиятымыздың көшінен жазықсыз шеттетілген тұлғалар қатарында аталатын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық мұрасын

зерттеп, қазақ әдебиеттану ғылымындағы сұлтанмахмұттану саласының негізін қалаған Бейсенбай Кенжебаевтың өнегесі Арап үшін үлкен мектепке айналды.

Арап Сіләмұлының 1992 жылы жарық көрген «Сұлтанмахмұт Торайғыров» атты монографиясы осынау ұлы ұстаз еңбегін жаңаша жалғастырған елеулі қадам болды. Социалистік қоғамның күні келмеске кетін, Тәуелсіздіктің арайы сезілген өтпелі кезеңде жарық көрген бұл еңбекте Арап Сіләмұлы Сұлтанмахмұт сынды талантты ақынның өмірі мен шығармашылық жолы жайында бұрын айтылмаған, жария болмаған тың деректер негізінде жаңа тұжырымдар ұсынды. Бұл қазақ ғалымдарының ойлау еркіндігі, сана тәуелсіздігі жағдайында ой айтқан алғашқы еңбектерінің бірі болды десек артық емес.

Атап айтқанда, монографияда ақын Сұлтанмахмұттың өз кезіндегі Алаш қайраткерлерінің, Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Жүсінбек, Мағжандардың есімдерін ілтипатпен атайды, «...Жаңа ғасыр басындағы әдебиетте есімдері берік қалыптасқан Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мұхаметжан Сералин, Сәбит Дөнентаев, Спандияр Көбеев, Бернияз Күлеев, арагідік аталып жүрген Шәңгерей Бөкеев, Ғұмар Қарашев, Нарманбет Орманбетов, жарты ғасыр араға салып оралған бес алып творчестволары сабақтастыра, салыстыра, байланыстыра зерттелгенде ғана іс нәтиже бермек»,- деп әдебиеттану ғылымының алдында тұрған биік міндеттердің көкжиегіне үңіледі. Ғалым есімдері енді ақталған бес арыс пен Сұлтанмахмұттың арасындағы сабақтастықты қарастырғанда, әсіресе Жүсінбек Аймауытовқа нақтырақ тоқталады. Жүсінбек Аймауытов Сұлтанмахмұт шығармаларын алғашқы жинаушысы ретінде оның кітабын дайындайды. Сонымен қатар Жүсінбектің кейіпкерлері мен Сұлтанмахмұттың арасындағы таныстық, байланыстар Арап Сіләмұлы зерттеуі арқылы екі қаламгердің шығармашылық ынтымағын айқындай түскен.

Профессор Арап Сіләмұлы осы еңбегінде Сұлтанмахмұттың бұрын сөз болмаған, назардан тыс қалып келген шығармаларын талдайды. Әсіресе ғалым еңбегінің басты табысы ақынның бұрын жария болмай келген «Таныстыру» және «Айтыс» атты екі поэмасын ғылыми зерттеу нысаны етін алуы, ғылыми айналымға қосуы дер едік. Өмірден ерте кеткен Сұлтанмахмұттың бүкіл өмір жолын және ақынның сол кезеңдегі қазақ руханиятының көрнекті тұлғаларымен қарым-қатынасын, көзқарасын айқындайтын осы туындылар шын мәнінде халқымыздың өткен ғасырдың бастапқы жылдарындағы болмысын танытатын дүниелер еді. «Мен – қазақ, қазақпын деп мақтанамын» деп ерекше екпінмен үн қатқан Сұлтанмахмұттың «Айтыс» поэмасы туралы талдай отырып, «... «Айтыс» поэмасы біз өмір сүріп отырған бүгінгі күннің көкейкесті мәселелерін ұрпақпен бірге көтерісқендей күй кештіреді. Халық тағдыры таразыға түсін, жан экологиясы, тіл қасіреті басты проблемаға ұласып, Аралды арашалау, Семейдегі зілзала полигонды жою, адамгершілік, имандылыққа жүгіну әрбір саналы азаматтың көкірегіндегі көксеген арманына тоғысқан беймаза кезеңде «Айтысты» ой жүгіртін оқу керек»,- деп ғалым ақын шығармасында айтылған проблемалардың бүгінгі күнмен де үндесін жатқанын сәтті тұжырымдайды.

Профессор Арап Еспенбетов және қазақ әдебиетінің тарихы туралы зерттеулер деғенде оның Шәкәрім ақын туралы еңбектерінің алатын орны ерекше. Көрнекті ақынның есімі мен шығармашылығы ақталған күннен бастап Шәкәрім шығармашылығы оның зерттеу нысандары қатарынан берік орын алды. Өзінің монографиялық еңбектерінде, ғылыми конференцияларда жасаған баяндамаларында Шәкәрімтану саласының жай-күйіне ұдайы назар аударып, келелі мәселелер қозғап келеді.

Профессор Арап Сіләмұлы зерттеулерінің ең басты құндылығы кезең әдебиетіндегі дара тұлғалардың шығармашылық өмірін өзара байланыстары зерттеуінде десек болады. Бір ғана мысал, Шәкәрім мен Сұлтанмахмұт мұраларын сабақтастықта қарастыруы, екі тұлғаның өмірдегі және шығармашылықтағы үндестігі мен жақындығы туралы ғалымның ой-тұжырымдары аса салмақты әрі дәлелді. Зерттеуші қандай пікір ұсынса да мұрағаттық мәліметтерге сүйенеді.

Профессор Арап Еспенбетов зерттеулерінің тағы бір ерекше сипаты – ғалым қай ақынның шығармашылық мұрасын қарастырса да, мәтінтану, яғни шығармаларының текстологиясына зер салып отырады. Шындығында да әдебиеттану ғылымының ең бір күрделі саласы саналатын мәтінтанудағы проблема көркем шығарманың мәтінін жариялаудағы нақтылықтың сақтала бермеуі, әр басылымда әрқилы нұсқалардың жарияланып кетуі. Ғалым Арап Сіләмұлының осы бағыттағы пікір-тұжырымдары әдебиет тарихын зерттеуші ғалымдардың қай-қайсысы үшін де үлгі бола алса керек.

Профессор Арап Еспенбетов – еліміздің Шығыс аймағында үлкен әдеби мектеп қалыптастырған ғалым. Арап Сіләмұлының ұйтқы болуымен және ғылыми жетекшілігімен соңғы жылдары Абай маңындағы ақындардың бірқатары, атап айтқанда, Әріп Тәңірбергенов, Көкбай Жанатайұлы, Әсет Найманбайұлы, Уәйіс Шондыбайұлы, Тайыр Жомартбайұлы жайында кандидаттық диссертаңиялар қорғалды, аталған ақындардың шығармашылық мұралары ғылыми айналымға қосылды. Сондай-ақ, Мақыш Қалтайұлының, Бернияз Күлейұлының, Қалихан Алтынбаевтың, Шәкір Әбеновтің, Төлеу Көбдіковтың шығармашылығы туралы ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілді. Профессор Арап Еспенбетовтың талантты шәкірттері бүгінде әдебиеттану ғылымында жемісті еңбек етіп келеді.

Тарихты зерттеу қашанда адалдықты қажет етеді. Ал ұлттық сөз өнерінің тарихы туралы мәселе сол халықтың бүкіл табиғатын, жаратылысын танытатын қасиетті дүние. Міне, осынау қастерлі салаға кіршіксіз адалдығын танытып келе жатқан, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу арқылы ұлттық құндылықтар қорына қаншама асыл мұралар қосқан, кешегі күні ұлты үшін тер төгін, тағдырын қиған арыстардың есімін жаңа қырынан танытқан танымал ғалымның сан қырлы болмысының бір ғана сипатын сөз еттік деп ойлаймын. Мұның сыртында филология ғылымдарының докторы, профессор Арап Сіләмұлы Еспенбетовтың көп жылғы ұстаздық-педагогтік еңбегі тұр, еліміздің жоғары білім саласын көркейтуге үлес болып қосылған басшылық, ұйымдастырушылық қызметі және бар.

Ең бастысы, ұлттық әдебиетіміздің тарихындағы ұлы тұлғаларды зерттеу арқылы ұлтына өлшеусіз қызмет етіп жүрген Ғалымның азаматтық биік тұлғасы бар.

Резюме

Б. Абдигазиулы. Личности трагической эпохи и литературоведение

В статье рассматривается проблема исследования творчества поэтов-писателей начала XX века во главе с талантливыми представителями казахской литературы Султанмахмута Торайгырова и Шакарима Кудайбердиулы. Дается анализ имеющихся научных исследований в сфере Султанмахмутоведения и Шакаримоведения в казахской литературоведческой науке. Отображена преемственность проблем затронутых в исследованиях видного литературоведа Бейсенбай Кенжебаева со стороны современных ученых. В частности, охватывается исследования известного ученого Арапа Еспенбетова по данной теме и актуальные проблемы исследования истории литературы. Также предлагаются некоторые концепции по проблемам исследования региональной литературы, текстологии художественного произведения и т.д.

Ключевые слова: история литературы, сложный период, текстология, художественное произведение.

Summary

B. Abdigaziuly. Personality tragic epoch and Literature

This article deals with the problem study of poet-writers' works in the early XX century led by the talented representatives of Kazakh literature such as Sultanmakhmut Toraigyrov and Shakarim Kudayberdiuly. It is given the analysis of the existing research in the field of Sultanmahmut studies and Shakarim studies in the Kazakh literary science. Continuity of problems raised in the research of a prominent literary scholar Beisenbay Kenzhebayev have been displayed from the side of modern scientists. In particular, the research of the famous scientist Arap Espenbetov on the given topic and the actual problems of studying the history of literature are covered. It is also offered some of the concepts on the problem study of regional literature, textual criticism of the literary works, etc.

Key words: history of literature, a difficult period, textual, artistic work.

ӘОЖ 821.512.122.0

ӘДЕБИ ЖАНРЛАР ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Л.М. Әділбекова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессор м.а., филология ғылымдарының кандидаты*
Ғ.Ж.Тұңғышбаева – *С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ, қазақ тілі кафедрасының аға оқытушысы*

Аңдатпа. Бұл мақалада әдеби жанрлар теориясының зерттелуі туралы айтылады. Мақала барысында әдебиет тектерінің пайда болуы, жанрлық түрлердің тууы, қалыптасуы жөнінде ой-идеялар сонау ежелгі көне дәуір ғұламасы Аристотель жазған трактаттардан бастау ала келе орта ғасырларда Әл-Фараби еңбегінде жалғасын тауып, XIX ғасырда Г.В.Ф.Гегель, В.Г.Белинский, А.Н.Веселовский сияқты ғалымдардың арнаулы ғылыми еңбектеріне ұласатындығы сөз болады. Ғалымдардың жанр мәселесіне қатысты айтқан көзқарастары, тұжырымдары мысалға келтіріледі. Мақалада жанрды - әдебиеттің теті, түрлері ретінде табиғатын танып, даму барысын пайымдауға әр түрлі ағым, әр түрлі мектеп өкілдерінің де тұжырымдары ұсынылады.Мысалы: Кейбір оқымыстылар жанрларды психологиялық категория ретінде лириканы – сезім, эпосты – ерік, драманы – ой деп қарастырса, лингвистикалық мектеп өкілдері: лириканың қамтитын объектісін осы шақпен, эпос - өткен шақпен, драма – келер шақпен шектейді. Мақалада қазақ әдебиеттанушыларының да әдеби шығармаларының тек, түрге қатысты айтқан құнды пікірлері келтірілген. Әдебиеттің үш тегінің арасында өмір шындығын бейнелеу тәсілдерінің ерекшеліктеріне байланысты өзіндік айырмашылықтары бар екеніне, алайда бұл айырмашылықтар олардың арасындағы байланыс - жақындықты да жоққа шығара алмайтындығына, тегінде таза бір түрлік, яғни, өзге әдеби тектің белгі-сипаттарынан ада көркем шығарма болмайтындығын, бір көркем туындыда әдебиеттің үш тегінің де кейбір сипаттары көрінуі – заңдылық екендігі айтылады. Мәселен, кез-келген эпикалық туындыда авторлық лиризм де, драмаға тән белгілер де (диалог, т.б.) кездесуі осыдан. Сондай-ақ, драмада авторлар эпикалық және лирикалық тәсілдерді жиі қолданады. Айталық, пьесада драматург монолог тәсілін екі түрлі мақсатқа қолдануы мүмкін. Біріншіден, монолог арқылы кейіпкердің ішкі сезім күйі, толғаныс-тебіренісін ашуға болады, екіншіден, монолог арқылы кейіпкердің өзінің немесе басқа қатысушылардың өткен өмірі туралы кеңірек айтуға да болады. Қорыта келгенде Жанрлар теориясы бізге шығарманы талдап, тану барысында жазушының қалыптасқан жанрлық көркемдік сипаттарды қалай қолдана білгендігі мен өзінің жаңадан не қосқанын танып-білу үшін керек.

Түйін сөздер: жанр, жанр түрлері, әдеби шығарма, шығарманың тегі, түрі.

Жанр мәселесі – аса күрделі проблемалардың бірі. Көркем шығарманы танып білу жанр түрлерін тудырады. Мұның барлығы көркем шығарманы кеңінен танып білудің жемісі. Шығарманың танымдық мазмұны көбінесе жанрлық ерекшеліктерін айқындайды. Суреткердің идеялық-психологиялық бағалау ұстанымы апологиялық және сырттай объективті, ироническалық болуы мүмкін болғандықтан, бірқатар жанр түрлері туындайды. Әрбір әдеби туындының жанрлық табиғаты әр алуан: көлемді эпикалық шығармада өмірдің күрделі шындығы нақты көркем тұлғаларға жинақталып, олардың өзара қарым-қатынастарынан туған оқиғалар арқылы ашылса, лирикада адамның жеке басына тән көңіл күйі, нәзік және терең психологиялық тебіреністер суреттеледі. Ал драмалық шығармада көбіне адамның қимыл-әрекетіне, қақтығыстарына – түрліше тағдырлар тартысына құрылатыны мәлім. Жанр туралы айтылған түрлі кездердегі пікірлер әлем әдебиеттану ғылымының тарихында Аристотельден басталады. Аристотель өзінің «Поэтика» еңбегінде әдебиетті «сөзбен өрілген өмір» дейді. Солай деп айта келе ұлы философ оның үш түріне тоқталады. «Оқиғаға автордың өзі қатыспай сырттай бейнелеуі» эпикалық тәсіл деп айта келіп, ол бұған мысал ретінде Гомер шығармаларын келтіреді. Екінші тәсіл – бұл әдеби тәсіл. Яғни, шығарманың негізі нысанасы - автордың жан толғанысы, ішкі сезімі, лирикалық көңіл-күйі. Енді ең соңғысына келер болсақ, ол – драма. Драмада жазушының бейнелеген кейіпкерлері айтайын деген ойын өзінің іс қимылы, дауыс ырғағы, интонациясы арқылы сахнада береді. Аристотельдің комедия, трагедия және эпопеяның ерекшеліктері туралы айтқан бұл пікірлерінің мәні зор. Оның бұл еңбегі - өз дәуірінде әдебиетке теориялық негіз болатын, әрі әдебиетті зерттеу үшін болашаққа жол салған еңбек болып саналады.

Әл – Фарбидің «Өлең өнерінің қағидалары» туралы трактатын Аристотельдің «Поэтика» атты еңбегінің ықпалымен жазылғанын ескерсек, «Поэтика» да сөз болатын ғрек әдебиетінің жанрларын,

терминдерін, өлең өлшемдерін ары қарай саралап, талдап жететін Фараби еңбегін бірден түсіну оңай емес. Фараби грек поэзиясын төмендегідей топқа бөледі: трагедия, комедия, ямб, драма, эпос, поэма, сатира, риторика, т.б. Әрқайсысына жеке анықтама береді.

Әдебиет үлгілерін кеңінен қолдана отырып жанр түрлері туралы Аристотельдің идеясын Гегель өзінің «Эстетика» деген еңбегінде жалғастырды. Арестотель мен Гегельдің жанр туралы ой-пікірлері, әсіресе жанрдың адам мінез-құлықтарына қатыстылығы ұлы сыншы В.Г.Белинскидің эстетикалық көзқарасына әсер етті. Ол орыс және европалық әдебиеттерде түрдің (вид), тектің (род), жанрлар түрлерінің пайда болуын белгілі бір тарихи дәуірде «адам идеясының», «идея құлықтылығының» дамуымен байланыстырады. В.Г.Белинский «Поэзияны тегіне және түріне қарай бөлу» деген мақаласында поэзияның үш тегі – эпос, лирика, драма – бар екендігін көрсетеді [2]. Мұнда әдеби жанрлар туралы айтылғанымен де «жанр» термині аталынбайды. Оны тектің (род) түрлері (вид) ретінде ғана сөз етеді. «Поэма», «повесть», «роман» терминдері эпостық шығарманың түрлері мағынасында қолданады. «Біздің заманымыздың эпопеясы – роман» дей келін, «повесть дегеніміз – ол да роман, бірақ оның көлемі кіші болады, повестің айырмасы мазмұнының көлемі мен мағынасында» деген тұжырым жасайды. Сондай-ақ «драманың ең жоғарғы тегі – трагедия», «комедия – трагедияға қарама-қарсы қойылған драмалық поэзияның соңғы түрі» сияқты пікірлер айтады.

Жанрды – әдебиеттің тегі, түрлер ретінде табиғатын танып, даму барысында пайымдауға бүгін әр түрлі ағым, әр түрлі мектеп өз тұжырымын ұсынады.

Мысалы: Кейбір оқымыстылар жанрларды психологиялық категория ретінде лириканы – сезім, эпосты – ерік, драманы – ой деп қарайды [3].

Лингвистикалық мектеп өкілдері: лириканың қамтитын объектісін осы шақпен, эпос – өткен шақпен, драма – келер шақпен шектелмек. Бұл ағымдардың жанр теориясына қосқан жаңалығы шамалы.

Бұдан шығар қорытынды: қай кезеңде де қандай мектеп ағым өкілдері болмасын жанр мәселесіне көңіл аударып отырған.

Орыс әдебиеттану еңбектерінде жанр мәселесіне назар аударып, өз ойларын ұсынған пікірлер көп. Мысалы, Ю.Томашевский жанрларға жіктеуді белгілі бір тарихи кезеңдегі әдеби дамуға қатысты қарастыру керек десе [4], М.Бахтин жанрдың көркемдік дамумен бірге өзгеріп отыратынын айтады [5]. Бахтиннің пікірі бойынша: әлеуметтік қатынас процесі шығарма мәтінінің өзінен көрініс тапты. Шығарманы өмірге әкелген жаратушы-автор және ол дүниеге әкелген кейіпкер, сондай-ақ оқырман («тыңдарман») - мұның бәрі пішін мен стильді анықтайтын тірі күш. Бахтин жанрды «тұтас шығармадағы, айтылмақ ойдың өн бойындағы шынайы форма» деп түсінеді. Жанрдың әр түрі қарым-қатынас, диалог үстінде, яғни практикада көрініс тауып, жұмырланған жанр ретінде қарастырылады. Демек, әдеби жанрлар қарым-қатынас процесінен бастау алған. Зерттеуші жанрлардың екі жақты бағытын атап өтеді. Біріншіден, авторлар жанр таңдауда бәрінен бұрын көркем қабылдау шартын ескереді. Екіншіден, жанр әртүрлі оқырман қауымына арналған. Әр әдеби жанрға дәуір мен бағыттың шегінде өзіндік оқырманы бар болуы тән. Әр дәуір оқырманының, тыңдарманының, халық пен жұртшылықтың көркем туындыны ерекше түсінуі, сезінуі ерекше. «Екінші» (әдеби) және «бірінші» (мысалы, тұрмыстық) жанрлардың көркем мәтінді баяндауда ұқсастықтары болғанымен күрделілік дәрежесі бойынша өзгешеленеді. Олар («екінші») өздерінің құрылымына «бірінші» жанрларды: репликаны, диалогты, тұрмыстық әңгімелерді, хаттарды енгізеді. Жанрдың негізгі қызметтерінің бірі жанрлық нәтиже деп атауға да болатын жазушы мен оқырман арасындағы делдалдық болып табылады. Жанр жазушының тек қана көркем ойлау категориясы емес; сол немесе өзге дәрежеде әдебиеттің жанрлық репертуарымен оқырмандардың таныс болуы автор мен оқырман арасындағы тығыз байланыс фактісі. Жанр жазушы мен оқырман арасындағы алтын көпір рөлін атқарады. Жазушының жанрды таңдауы оның оқырман жөніндегі көзқарасын білдіреді. Көркем қабылдау процесі қай арнада қабылданатындығы туралы жол салады. Бахтин ұсынған зерттеу бағдарламалардың негізгі артықшылығы сол дәуірде басымдыққа ие болған әдеби-сыни көзқараста емес, автор мен оқырман арасындағы байланысқа, шығарма мәтініне жете назар салуында. XIX ғ. көрнекті орыс әдебиет тарихшысы әрі теоретигі А.Н.Веселовский өзінің "Тарихи поэтика" атты еңбегінде әдебиеттің тектері алгашқы қауымдық деңгейдегі халықтардың әдет-ғұрыптық хор өлеңдерінен (қуанышты немесе қайғыны білдіретін түрлі дауыс ыргағынан құрылған әнмен

айшықталып әрі дене қозғалысы басым ритмді ойын-билер) пайда болған дейді. Ал, эпос пен лирика, сондай-ақ драманы зерттеуші "әдет-ғұрыптық "хор көріністері әрекеттерінен" бөлінін дамыған түрлер" ретінде түсіндіреді. Одан әрі ғалым "хор мен әдет-ғұрыптың бірлігінен табиғи түрде алғашқы бөлінін шыққан өлеңдер лирико-эпикалық сипатта болды" дей келе "поэзияның алғашқы өзіндік түрі осы лиро-эпикалық әндер болды" деген тұжырым жасайды. Ал, осындай әндердің негізінде кейін, бара-бара эпикалық баяндау қалыптасқан.

Хор құрамындағы түрлі сипаттағы (қуанышты, қайғылы) дауыс сарындарынан лирика туындаған. Ғалымның бұл тұжырымдары ғылымда негізінен оң бағаланып келді. Белгілі әдебиет теоретигі, жаңа көзқарас негізінде жазылған "Әдебиет теориясы" оқулығының авторы В.Е.Хализев өте орынды айтқандай [6], ғалымның драмалық тектің ғенезисі жайлы пайымдауы дау туғызбайды, алайда еңбекте эпос пен лириканың әдет-ғұрыптық іс-әрекет, ритуалдарға қатыссыз да пайда болу мүмкіндігі ескерілмеген. Бұл ретте В.Е.Хализевтің тұжырымды сөзін түпнұсқада беруді орынды санаймыз: "Вместе с тем в теории Веселовского не учтено, что эпос и лирика могли формироваться и независимо от обрядовых действий. Так, мифологические сказания, на основе которых впоследствии упрочились прозаические леґенды (саґи) и сказки, возникли вне хора ... Лирика тоже могла формироваться вне обряда. Лирическое самовыражение возникло в производственных (трудовых) и бытовых отношениях первобытных народов. Существовали, таким образом, разные пути формирования литературных родов. И обрядовый хор был одним из них" [6, 298].

Сонымен әдебиеттің үш тегінің арасында өмір шындығын бейнелеу тәсілдерінің ерекшеліктеріне байланысты өзіндік айырмашылықтары бар екеніне, алайда бұл айырмашылықтар олардың арасындағы байланыс - жақындықты да жоққа шығара алмайтындығына, теґінде таза бір түрлік, яғни, өзге әдеби тектің белгі-сипаттарынан ада көркем шығарма болмайтындығын, бір көркем туындыда әдебиеттің үш тегінің де кейбір сипаттары көрінуі – заңдылық, өнер заңдылығы екенін мысалдар арқылы дәлелдеу. Мәселен, кез-келген эпикалық туындыда авторлық лиризм де, драмаға тән белгілер де (диалоґ, т.б.) кездесуі осыдан. Сондай-ақ, драмада авторлар эпикалық және лирикалық тәсілдерді жиі қолданады. Айталық, пьесада драматурґ монолоґ тәсілін екі түрлі мақсатға қолдануы мүмкін. Біріншіден, монолоґ арқылы кейіпкердің ішкі сезім күйі, толғаныс-тебіренісін ашуға болады, екіншіден, монолоґ арқылы кейіпкердің өзінің немесе басқа қатысушылардың өткен өмірі туралы кеңірек айтуға да болады.

Академик Д.С.Лихачев әдеби дамумен бірге жанрлардың да өзгерін отыратынын, сондықтан да бірінші жанрды тудыратын принципьтерді зерттеуді ұсынады[7]. Ал, Г.Л.Абрамович әдебиеттің теґі. Түрі, жанр деген ұғымдардың ара жігін ажырататын нақты анықтаманың жоқтығын сөз етеді.

Қазақ әдебиетіндегі жанр мәселесінде түрлі пікірлерді кездестіруге болады. Қазақ әдебиеттануының негізін қалаған ғалым А.Байтұрсынов жанр сөзін қолданбаса да, шығарманы мазмұнына қарай төрт түрге бөледі.

«1. Жай сөйлеу түрде. 2. Сөйлестірген түрде. 3. Хат түрінде. 4. Аралас түрде» [8] деп жазады. Ал, «Қазақ совет энциклопедиясында» жанр – өнер шығармаларының тарихи қалыптасқан түрлері, - деген анықтама берілген.

Академик З.Қабдолов «Әдеби жанр (французша genre – тек, түр) термин ретінде шартты, екі мағынада қолданылады: 1) әдебиеттің тектері – эпос, лирика, драма; 2) әдеби шығарманың түрлері – әңгіме, роман, баллада, поэма, комедия, траґедия т.б.» дей келін, әдебиет теориясын толғайтын кітаптардың көбінде әдебиеттің теґі – жанр, әдеби шығарма – жанрлық түр деп танылып жүргендігін айтады. Әрі қарай эпосты шағын, орта, және кең көлемді үш түрге бөлін, «шағын көлемді эпикалық түрге – очерк, новелла, оқиғалы өлеңдерді, орта көлемді эпикалық түрге – повесть, поэма; ал кең көлемді эпикалық түрге – роман, эпопея тәрізділер жатады» деп түйіндейді [9]. Р.Нұрғалиев «Жанр– тудыратын элементтер деп – сюжет түзілісі, композиция, тақырып, поэтика, бір сөзбен шығарма идеясы мен мазмұнын ашатын көркемдік құралдарды айтуға болады» [10] – деп, жанр ұғымының күрделі көркемдік компоненттерден тұратынына назар аударады. Профессор Т.Қожакеев «Жанр деґеніміз – белгілі бір шығарманың, ғазет материалының өзіне ғана тән, өзін ғана ерекшелендіріп тұрған құрылымдық-композициялық, тілдік, стильдік, тағы басқа белгілерінің жиынтығы оның жанрын анықтайды» - деп тұжырымдайды [11]. К.Ахметов жанрға «Көркем шығарманың тарихи қалыптасып, даму үстінде болатын типі» - деген анықтама берін, «әр жанр өзіндік пішіндер арқылы ерекшеленеді» деп, түсінік береді [12]. Д.Ысқақұлы тек, түр, жанр ұғымдарын жеке катеґория ретінде

мағынасын ажыратып нақтылау керектігін айта келін, «текті» (род) эпос, лирика, драма; «түрді» (вид) поэзия, проза, драма; «жанрды» әңгіме, повесть, роман, дастан, комедия, трагедия, драма, т.б. атауларында ара жігін айырған жөн деген пікір айтады. Жанрға «тек пен түрдің, тағы басқа көркемдік компоненттердің бір-біріне кіріғіп, түрліше құрамда қолданылуы барысында пайда болған әдеби шығарманың тарихи қалыптасқан түрі» - деген анықтама береді [13].

«Жанр» сөзі француз тілінде «тек», «түр» дегенді білдіреді дедік. Олай болса, қазіргі таңда тек категорияларына жатқызылып жүрген эпос, лирика, драмаларды бұрынырақ жанр деп атаған. Яғни, «жанр» ұғымының «түр» ұғымымен біршама мәндес екенін байқаймыз. Әр жанр – қоғамның дамуымен ұдайы жетіліп, даму үстінде болатын құбылыс. Барлық әдеби жанрлар бірлесе отырып, ақиқат өмірді шығармашылықпен, көркем сөздің мол мүмкіндігін танытатын тұтас жүйені құрайды.

Әдеби шығармаларды жанрларға бөлу белгілі бір ұстанымдарға сүйенеді. Әдеби шығармалар әдеби тектер бойынша, яғни эпикалық, лирикалық, драмалық болып топтастырылады. Одан кейін бір тек аясындағы шығармалар тобы өздерінің неғізгі эстетикалық сапа-қасиеттері бойынша комедиялық, трагедиялық, элегиялық, сатиралық, т.т. болып бөлінеді.

Сонымен, жанрларды жіктеудегі басты белгілер неғізіне – шығарманың белгілі бір әдеби текке тән болуы, сондай-ақ басым көрінетін эстетикалық сапа белгісі алынады. Бірақ бұл да жеткіліксіз болғандықтан үшінші ұстаным – шығарманың көлемі мен соған сәйкес жалпы құрылымын тану ұстанымы қажет. Лирика көлемі қашанда шақтаулы, драмада сахна талаптарына сәйкес қалыптасқан өлшем болады; екіншіден, қаһармандық пен трагедиялық кең тынысты қажетсінетіні тағы бар, ал асқақ патетика немесе элегиялық сарындардың мейлінше «кең құлаш жазуға» мүмкіндігі жоқ. Сонымен қатар, жанрлық өлшемдердің автор ойына байланысты өзінше даралық неғіздемелері болады да, сол ой-жоспарға сәйкес прозалық эпостың үлкен (роман), орта (повесть) және кіші үлгілері (әңгіме) жасалады.

Жанрлар теориясы бізге шығарманы талдап, тану барысында жазушының қалыптасқан жанрлық көркемдік сипаттарды қалай қолдана білгендігі мен өзінің жаңадан не қосқанын танып-білу үшін керек.

Жанр жайындағы теориялық ұғым қандай да бір дәуірдің, нақты бір ұлттық немесе әлемдік әдебиеттің шеңберіндегі шығармалардың кең ауқымдағы тобына тән сипаттарды жинақтайды.Алайда, бұл ұғымның мазмұны ұдайы өзгеріп, күрделенін отыратындықтан, жанр теориясының әлі күнге дейін нақтыланбай келе жатқандығы да сондықтан.

1. Аристотель. Поэтика. // Аристотель и античная литература. – М. 1978.
2. Белинский В.Г. Таңдамалы шығармалар. Бірінші кітап, А.,1948, 1-3 бб.
3. Дремов А. Специфика художественной литературы. – Москва. 1964.
4. Томашевский Ю. Теория литературы. М., 1928, 160 б.
5. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. М , 1972, 178 б.
6. Хализев Е. Теория литературы. М., Высшая школа, 1999.
7. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М , 1979, 55 б.
8. Байтұрсынов А. Шығармалары.А., 1989, 144 б.
9. Қабдолов З. Сөз өнері. А., 1992, 284 б
10. Нұрғалиев Р. Арқау. 1 том, А., 1991, 9 б
11. Қожакеев Т. Сатиралық жанрлар. А., 1983, 6 б.
12. Ахметов К..Әдебиеттануға кіріспе. Қарағанды, 2004, 235 б.
13. Ысқақұлы Д. Сын жанрлары. А., 1999, 7 б.

Резюме

Л.М. Адилбекова, Г.Ж. Тунгышбаева. Исследование теории литературных жанров

В этой статье говорится об исследовании теории литературных жанров. В ходе исследования статьи были выявлены литературные рода, зарождение видов жанров, и идеи насчет их становления берут начало с написанных трактатов Аристотеля и продолжаются в средних веках в трудах Аль-Фараби, в 19 веке это продолжается в научных трудах Г.В.Ф. Гегеля, В.Г. Белинского, А.Н. Веселовского. Они приводят в пример мнения и выводы ученых по поводу этого жанра. В статье так же приводятся выводы представителей

различных литературных школ. Например, если некоторые мыслители в качестве категории психологического жанра считают в лирике чувства, в эпосе- смелость, в драме- мысли, то представители лингвистической школы ограничивают объекты лирики в настоящем времени, эпос- в прошедшем времени, а драму- в будущем. В статье представлены ценные мнения казахских литературоведов о видах литературных произведений. В литературе между 3 родами, которые описывают жизненную правду есть свои особенности, которые различаются между собой, и эти различия устанавливают их связь. В любом эпическом произведении встречаются признаки лиризма, а также драмы. Поэтому в драме авторы часто используют эпические и лирические методы. В пьесе драматург может использовать монологи в двух различных целях. Во-первых, с помощью монологов описываются внутренние чувства и настроение персонажа, во-вторых, с помощью монолога можно передать жизнь персонажа и других представителей. В заключении, теория жанров объясняет нам, какие автор использовал литературные средства и что внёс нового от себя при написании произведения.

Ключевые слова: жанр, виды жанров, литературные произведения, роды и виды произведений.

Summary

L.M. Adilbekova, G.Zh.Tungyshbayeva. Research of theories of literary genres

This issue is about literature genre theory, the birth of types of genres. Ideas of their development come from Aristotel's treatises and continues during the middle and 19th centuries in the works of Al-Farabi, G.B.F.Gegel, B.G.Belinskiy, A.N.Veselovskiy. They use as an example opinions and conclusions of scientists about this genre. Also this research reveals opinions of representatives of different literature schools. For example: if some literature scholars as psychological genre consider in lyrics – feelings, in epos - braveness, in drama thoughts, other linguistic representatives limit objects of lyrics in present , epos in past, and drama in future.The issue contains opinions of Kazakh literature representatives about species of literature compositions. There are a list of main features among 3 literature geneses, which have some differences and this differences make their connections. There are signs of lyrics and drama in epic compositions. Therefore authors in drama use epic and lyric methods. Usually in plays monologs are used in two different purposes. Firstly monologs describe inner senses and mood of character, secondly monologs reveal life of main character and others. To conclude, genre theory explains us which literature tools were used by author and what was introduced new for itself.

Key words: genre, genre types, literature compositions, genus and types of compositions.

ӘОЖ 821.512.122 (Д91)

ТОЛҒАУДЫҢ ӨЗҒЕ ЖАНРЛАРМЕН БАЙЛАНЫСЫ

С.Т. Әлімтаева – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2-курс магистранты*

Аңдатпа. Бұл мақалада жыраулар поэзиясында өзінің әлеуметтік, адамгершілік сарынымен ғана емес, көркемдік сапасымен де ерекше назар аудартатын толғау жанры қарастырылады. Толгаудың көркемдік ерекшелігін анықтауда жыраулар поэзиясының басқа жанрларымен салыстырылып, арақатынасы анықталады. Сондай-ақ авторлық ауызша поэзия жанрларының стильдік, мазмұндық құндылықтары айқындалады. Яғни, арнау, терме, өлең жанрларындағы қоғамдық жағдайлардың сөз болуы мен көтерген тақырыптары қарастырылады. Әр жанрдың қоғам көрінісінің айнасы екендігін ұмытпаған жөн. Осыны ескере келе, толгаудың халықтың азаматтық тарихымен бірге жасап, сол тарихтың бедер-бейнесін әдебиетте айшықтай алғандығы, қазақ әдебиетінің тарихындағы орны сипатталады. Ауызша поэзия жанрларының көркемдік ерекшелігін негізге ала отырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары көрсетіледі. Толғаудың басқа жанрлармен салыстыра келін, лирикалық және эпикалық бастаулардың біте қайнасуы, өмір құбылыстарын мол қамту сияқты қасиеттерінің арқасында авторлық ауызша әдебиеттің бір жанрына айналгандығы, оның ең басты белгісі мазмұндық ерекшелігінен көрінетіндігі айқындалады.

Түйін сөздер: толғау, ауызша поэзия, арнау, терме, өлең жанры.

Қай халықтың әдебиетін алып қарасақ, оның өзіндік бел-белестерден өткені мәлім. Осы жолда түрлі тарихи шығармалар дүниеге келуімен қатар жаңа жанрдың тууына алып келді. Сол әдебиет

үлгілері қаншама тарихи оқиғаларды басынан өткерін, ұрпақтан-ұрпаққа тарап бүгінгі күнде құнды мұрамызға айналып отыр. Осындай мұраларымыздың бірі, қазақ әдебиетінде, әсіресе, авторлы ауыз әдебиетінде орны ерекше жанр – толғау. Жыраулар поэзиясы өзінің әлеуметтік, адамгершілік сарынымен ғана емес, көркемдік сапасымен де ерекше назар аудартады. Толғауды жыраулар поэзиясының жанры деп қарастырамыз. Енді сол жанр ретінде қарастыра алатын, толғаудың басқа поэзия жанрларынан ажыратып тұрар басты белгісі болуы керек. Сол шарттарға толықтай жауап берғенде ғана оны жанр деп тани аламыз. Дегенмен, мынаны да ұмытпаған жөн: «Жанрлардың, жанрлық түрлерді бір-бірінен ажыратып, бөлекше сипаттарын айқындай отырып, олардың арасындағы айырым, шек шартты нәрсе екенін де, басқаша айтсақ, олардың бірімен-бірі жақын, жалғас келетін тұстары болатынын да есте сақтау керек»[2,146]. Осындай белгілерін ескере отырып, толғаудың басқа терме, арнау, өлең жанрларымен салыстырып көрейік.

Терме мен толғау. Толғаудың жанрлық ерекшеліктерін айқындап көрсетуде ғалым С.Медеубеков қазақ ауыз әдебиетінің терме жанрына зерттеу жүргізген еңбегінде толғаудың жанрлық ерекшелігіне тоқталады. «Толғау – поэтикалық құрылымы жағынан әр қилы болып келеді. Оның философиялық, лирикалық, этикалық түрлері ұзақ толғануды, кең баяндауды қажет етеді. Қай-қайсысының да негізгі идеялық алтын қазығын түсіну үшін тыңдаушыға зерек зерде, әжептеуір уақыт керек», - дейді [3,121-122]. Осындай белгілерін айта келе, тоғыз түрлі ерекшеліктерін атап көрсетеді. Толғау аз ғана сөзбен кең мағына сыйғызуды мақсат етін алады. Оның табиғатының өзі ұзақ толғануды, кең баяндауды талап етін отырады. Ал терме болса, толғаудай ұзақ болмайды, ұзақ терме халықты тез жалығуға алып келуі мүмкін деген тұжырымға келеді. Сондықтан термеде айтылар ой, берілер өнегесі қысқа, айқын, нақты беріледі.

Арнау мен толғау. Арнау өлеңдерінің негізінде күні бұрын белгілі рөлге ие болған тыңдаушымен диалоғ құру жатыр. Бұл жерде тыңдаушы дос, дұшпан, ел, жер, табиғат және т.б. болуы мүмкін. Тыңдаушының осындай әртүрлілігі автор толғанысын, ажуасын, көңіл-күйінің басқа сәттерін жеткізуге мүмкіндік береді.

Арнау – неғізінен түркі халықтары поэзиясына тән жанр. Арнау өлең қазақ ауыз әдебиетінде, жазба әдебиетінде ерекше орын алған. Арнау өлеңді қазақ әдебиеттану ғылымында алғаш енгізіп, ішкі жанрлық түрге жіктеген А.Байтұрсынов: “Арнаудың өзі үш түрлі болады: жарлай арнау, сұрай арнау, зарлай арнау”. Арнау өлең іштей жанрлық түрге жіктелгенімен белгілі бір ортаға, қауымға, жеке адамға т.б. арналып айтылатындықтан онда ортақ үндестік, бір жанрға тән ерекшелік айқын байқалады. Арнау өлеңнің жіктелуі негізінен тақырыптық сипатына, яғни кімге, қалай арналуына байланысты. XV-XVIII ғасырлар поэзиясында ерекше атап өтуді керек ететін тақырыптың бірі- туған жер, ата қонысқа арналған арнаулар. Бұған Асанның әз- Жәнібекке айтқан арнауы мысал бола алады.

Қыранда киік жайлаған,
Суында балық ойнаған.
Оймауыттай тоғай еғіннің
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадын,
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсан тойынды.
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадын,
Ойылдан елді көшірдің [1, 22 б].

Елін қимаған жырау ата қоныстың артықшылығын айтады, хан ісін мақұлдамайтынын ашық айта отырып, көшті тоқтатпақта болады. Бұл жерде көңіл аударатын мәселе- осыған дейін сөз болған арнау өлендері неғізінен «хан, батыр, билер, яғни жеке адамдарға арналса, туған жерді қорғау, оны тастап кетпеу мәселесі алғаш арнау жырларында елес бере бастау» [4,58]. Асан қайғының алғашқы арнаулары халыққа қоныс боларлық жер табуға арналса, ендігі жерде құт береке қонысқа ие болу мәселесі алға шығады. Бірақ солай бола тұрса да, бұл кезеңде жау басып алған жерлерді жоңғар шапқыншыларынан азат ету – сол іске батырларды жұмылдыру, осы кез арнауларына неғізгі өзек болды. Оның бір мысалы Үмбетей жыраудың Бөгенбай батырды жоқтай шығарған арнауы. Жырау

батырдың ерлігін, азаматтық қасиетін айтумен қатар, сол кездегі қалмақтармен болған шайқастарындағы тарихи- ғеоғрафиялық атаулардан ол босатқан қазақ жерлерінен де дерек береді.

Баянауыл, Қызылтау,
Абыралы, Шыңғыстау,
Қозыманырақ, Қоймаңырақ,
Арасы толған көп қалмақ.
Қалмақты қуып қашырдың!
Қара Ертістен өткізін,
Алтай тауға асырдың! [1, 72]

Үмбетей жыраудың бұл арнауы жоқтау түрінде туған жырлар. Батырдың тірі кезінде жасаған ерлігін айту, оны мадақтау арнауға да, жоқтауға да тән қасиет.

Ал, толғаудағы лирикалық қаһарман – автордың өзі. Көшпенді үшін туып өскен, кіндік қаны тамған жер- дүниедегі ең қымбат құндылықтардың бірі. XV ғасырдағы ноғай- қазақ қоғамында туған жер- халықтың басты құндылығы екендігімен таныс автор терең лирикамен, сезім байлығымен өз ата- анасының өмір кезеңдері де осы туған жерге байланысты болғандығын, уақыт пен кеңістік ұғымдары тұрғысынан дүниенің шексіздігін, өзгермелілігін, никлдігін шебер суреттей отыра, ата-ана мен туған жер ұғымдарының егіздігін, байланыстылығын символикалық белгі ретінде береді. Жырау тыңдаушысын адамның мәңгілік құндылықтарына, ішкі рухани сезімдердің қатпарына бойлатып,туған жер, ата-ана туралы танымын сіңіреді.

Туған жерінің табиғатын, жер, су байлығын тыңдаушы қауымына түсінікті етіп, тамсандыра суреттеуі жыраудың нағыз шеберлігін көрсетеді. Қоғамның, тыңдаушысының психологиясын өте шебер меңгерген. Қоршаған ортасын, тыңдаушы санасын жақсы меңгермесе, осындай маржан дүние тумайтын. Тыңдаушының көңіліне қонып, жүрегінде жатталмаса, ғасырлар қойнауында жұтылар еді.

Өлең мен толғау. Жыраулар поэзиясы соны философиялық терең ойға толы. Сондықтан да жыраулар толғауларында нақыл, афористік сөз оралымдары мол қолданылады. Ал, жыраулар – мақалға айналып кеткен талай афористік сөздердің авторы. Көзі жіті жыраулар өзінің айтпақ ойын неғұрлым өткір, дәл бере алатындай сөздерді іріктеп қолданады. Бұл әдепкі, қарабайыр сөздер емес, қынаптан суырған қылыштай айдынды да әсем образды сөздер. Мәселен, Бұхар жыраудың «жаманмен жолдас болсаң, көрінгенге күлкі етер, жақсымен жолдас болсаң, айырылмасқа серт етер»– деп, бірліктің басталатын қайнар көзін ашып береді. Доспамбет «дүниенің басы сайран, түбі ойран» - деп, өмір жолының түрлі кедергілерге кез болатынын айтады.

Ал, өлеңде афористік сөздердің молынан қолданылуы басты шарттардың бірі емес. Себебі, ол сезімге толы лириканың бір тармағы. Ондағы басты нысана сезімнің жарыққа шығуы. Бұған дәлел қазіргі қазақ поэзиясындағы өзгерістер мен сөздік оралымдар да дәлел бола алады.

Толғаудың басқа жанрлармен салыстара келіп, оның ең басты белгісі мазмұндық ерекшелігінен көрінетінін байқадық. «Революцияға дейінгі жыраулар поэзиясының ең бір неғізгі жанры толғау болған. Ол замандардағы толғау жанры-халық арасында кең тараған әдеби үлкен үрдіс, дәстүрдің тек өріс ауқымын аңғартатын ғана жанр емес, ол бүгінгі таңдағы барынша тез де батыл қимылды мақсұт тұтқан көсем сөз, очерк секілді сол кездердің ең бір жедел, айбынды да ыңғайлы жанры болған» [5, 24-25]. Өйткені, жырау өзінің кеңнен қозғап айтар небір келелі ойларға толы насихат-ғибраттарынан бастап, өзі өмір сүріп отырған қоғамның ілгерлі-кейінгі тарихын паш етер-бір жағы шежіремен туыстас мадақтау, кейде сынау ниетіндегі пікір тұжырымдарын, көңіл айту, болмаса естірту, тіпті жоқтау сөздерін де осы жанр арқылы жеткізін отырған. Бұл жанрдың қазақ әдебиетінің тарихындағы орны мен қадірі айрықша.

Сонымен, жоғарыдағы мысалдарды топшылай келе мынадай тұжырымға келеміз. Толғау жыраулардың елді бірлікке, батырларды ерлікке шақыратындығы, өз көзқарасы арқылы тіршілікте, табиғатта болып жатқан өзгерістерге өсиет, нақыл сөздер арқылы мән-мазмұнын түсіндіру. Толғау деген атынан көрініп тұрғанындай-ақ шығарманың ойлану, толғану түрінде туатындығын байқатады. Сөздің әлеуметтік, азаматтық әуенінің артуы толғау ерекшеліктерінің бірі. Ойдың өрістіліғі, тақырыптың тереңдей ашылуы, лирикалық және эпикалық бастаулардың біте қайнасуы, өмір құбылыстарын мол қамту сияқты қасиеттерінің арқасында толғау халық арасында кең қанат жайып, авторлық ауызша әдебиеттің бір жанрына айналды.

Демек, толғау халықтың азаматтық тарихымен бірге жасасып, сол тарихтың бедер-бейнесін әдебиетте айшықтай алғандығымен ерекше.

1. Алдаспан. –Алматы: «Жазушы» баспасы, 1970.–280 б.

2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбаев) Алматы: «Ана тілі»,1998. –384 б.

3. Медеубеков С. Қазақ ауыз әдебиетінің терме жанры. Канд.дисс.–Алматы: 1993.

4. Тілеуова А.З. Қазақ поэзиясындағы арнау өлеңдерінің табиғаты. –Алматы: «Ғылым», 2002.-130 б.

5. Тілепов Ж. Қазақ поэзиясының тарихилығы. –Алматы: 1994.

6. Әбілқасымов Б. Жанр толгау в казахской устной поэзии. Алма-ата: Наука, 1984.-120 с.

Резюме

С.Т. Алимтаева. Связь жанра толгау с другими жанрами

В этой статье рассматривается жанр «Толгау», которое отличается от других жанров не только своим социально-нравственным мотивом, но и художественными качествами в поэзии жырау. Сопоставляя с другими жанрами, определяем художественную особенность жанра «толгау, и в то же время определяем стиль устной поэзии и особенности содержания. Также рассматриваем проблемы социального положения и подняты вопросы различной тематики в жанрах «арнау», «терме», «өлец» (песня). Нельзя забывать, что каждый жанр – это зеркало общественной жизни. Учитывая этот вопрос, характеризуется место жанра «толгау» в истории казахской литературы, которое живет вместе с историей народа. Рассматриваем сходство и различия, взяв за основу художественные качества жанра устной поэзии. Сравнивая жанр «толгау» с другими жанрами мы определили особенность содержания, в которой тесно связывается лирические и эпические виды устных жанров, которое широко охватывает жизненные явления, превратившие устную поэзию в другой жанр.

Ключевые слова: толгау, устная поэзия, арнау, терме, жанр песен.

Summary

S.T. Alimtaeva. Genre of tolgau it is bound by other genres

In this article was written not only social and genre of poetics, but also there is a genre which we should pay much attention. Feature of colourfulness of толгау on, to propose джырауов appear genres except poetry, correlation. For destiny, therm, genres of song to basis to taking, likenesses divide in half the показывають feature of colourfulness. Толгау moves, that history of citizenship of people of exemplary character of history does together, literature inflicts standards beret Kazakh literary history localization characterizes. Feature of maintenance could be seen, phenomena of life as abundant scope for the patron of qualities to authorship verbal to one genre of literature to run around, be in close communication lyric and epic to begin, that tolgau, comparing genres except arrival, support of feature of main sign could be seen found out.

Key words: tolgau, verbal poetry, terme, arnau, verses.

УДК 82:801.6;82-1/-9

СТРУКТУРА ПОРТРЕТА В СИСТЕМЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРИЁМОВ ЛИТЕРАТУРНЫХ ВОСПОМИНАНИЙ

Б.К. Базылова – *к.филол.н., доцент КазГосЖенПУ*

Аннотация. В статье рассматриваются «Литературные воспоминания» Григоровича. В структуре «Литературных воспоминаний» происходит постепенное зарождение нового жанра – литературного портрета. Рассмотрение мемуарных форм как явления художественного целого дает основание использовать при изучении их структуры те же параметры, которые характеризуют функции генерирующих художественный жанр элементов. Факты реальной судьбы личности преломляются сквозь призму их оценки мемуаристом: сам характер их интерпретации обнаруживает стремление вспоминающего создать такой образ человека, каким он запечатлелся в его памяти. Важную роль в создании такого образа в мемуарной литературе играет обобщение эмоциональной реакции от увиденного, поэтому портретной характеристике и визуальному впечатлению принадлежит значительная роль в обнаружении доминанты личности героя воспоминаний, в которой отражается также индивидуальность самого автора.

Изучение портрета как функции повествования в литературных мемуарах дает основание рассматривать его не только как элемент художественного образа персонажа, как способ выражения авторской оценки изображаемого, но и как мотив, из которого вырастает сюжетная ситуация воспоминания. Индивидуальная неповторимость и уникальность личного впечатления автора мемуаров окажется важнейшим аргументом для создания собственной концепции характера портретируемого и обозначит «условия» формирования нового жанра – литературного портрета.

Ключевые слова: литературный портрет, структура портрета, художественные приемы, концепция характера

«Литературные воспоминания» Григоровича, опубликованные им в журнале «Русская мысль», подводят своеобразный итог литературной деятельности писателя и вместе с тем свидетельствуют о завоевании новых рубежей уже вполне состоявшимся художником.

В структуре «Литературных воспоминаний» как художественного целого, центром которого является образ автора, происходит постепенное "вызревание" нового жанра – литературного портрета. Процесс его художественной кристаллизации идет, подчиняясь внутренней логике авторского сознания. С самого начала работы над мемуарами автор сознавал, какие трудности поджидают его. Задача воссоздания литературной жизни России 40-х-50-х г.г. была весьма сложной. В письме к А.С. Суворину (1892) Григорович так определяет суть той художественной манеры, которая складывалась у него в процессе работы над «Воспоминаниями»: "Мои воспоминания, – делился своим замыслом Григорович, – будут похожи на акварельные наброски, а никак не на картину, густо написанную масляными красками» [1].

Характеризуя художественную структуру «Воспоминаний» в целом, нельзя не согласиться с тем, что записки Григоровича вполне могли бы распасться на ряд отдельных очерков, если бы их не объединила фигура автора [2, 94]. Объединяющим главы началом становится также хронологический принцип повествования, однако, когда заходит речь о ком-то из очень близких Григоровичу людей, динамика рассказа сменяется статикой описания и анализа. Именно этот осознанный ритмический сбой выполняет функцию перехода к иному ракурсу изображения. В результате роль повествовательной доминанты становится принадлежностью не только автора-повествователя, но и той личности, своеобразие натуры которой "диктует" ракурс изображения. Так в многочисленных зарисовках современников (Тургенева, Достоевского, Дружинина и других) вырабатываются общие принципы литературного портретирования, воссоздания образа личности.

Григорович-мемуарист неотделим от Григоровича-художника. Это подтверждается использованием им в «Воспоминаниях» тех приемов письма, которые были характерны для его художественной прозы. Возражая против несправедливых обвинений в том, что на страницах романа "Проселочные дороги" (1852) он изобразил "самым бесцеремонным образом помещиков своего уезда и насмешками отплатил им за их хлеб-соль", Григорович замечает: "... во всем романе нет ни одного лица, целиком списанного с натуры". К этому времени, продолжает мемуарист, у него было уже достаточно опыта, "чтобы знать, что портреты, взятые прямо с живых лиц, никогда не удавались в литературе; существующее лицо может дать намек на характер, но только намек: вполне жизненные типы и характеры получаются от слияния намека с однородными ему чертами, встреченными у разных лиц" [3, 115]. Законы построения образа в художественной литературе, конечно же, не могут быть отождествлены с принципами познания и отражения действительности в художественно-документальной прозе. Но типизация как основной способ художественного обобщения в реализме определила логику создания образа и в документальной литературе, основанной на реальном факте и не менее реальном впечатлении от него.

Реальность в произведении мемуарного жанра имеет свои специфические особенности. В ней на первый план выходит синтез прошедшего и настоящего времени, в котором соединяется впечатление от факта "тогда" и "сейчас". Память художника, его воссоздающее воображение "сейчас", выбирает из прошлого те черты, которые, с его точки зрения, характеризуют не случайное, а то, что способно дать представление и об индивидуальности портретируемого, и о том времени, которое сформировало определенный тип индивидуального и общественного поведения. Таким образом, реальность для мемуариста – это прежде всего реальность воспоминания.

Литературные портреты в «Воспоминаниях» Григоровича многочисленны и разнообразны. Они отличаются друг от друга и объемом (развернутый портрет А. Дружинина с элементами живописного портрета и краткие, но емкие по содержанию портретные зарисовки А. Неваховича, М. Вельегорского, А. Фета), и той функцией, которую они выполняют в повествовании в целом. Так, литературные портреты Ф.Достоевского, И. Тургенева, В. Белинского даны Григоровичем в неразрывной связи с характеристикой литературной жизни России 40-50-х годов XIX века. Они сопровождаются суждениями Григоровича о внутриредакционной деятельности "Современника" той поры. Некоторые портреты (Достоевского, Белинского) не завершены: автор отсылает читателя к другим произведениям мемуарного жанра, которые могут восполнить "пробелы" в его собственном восприятии той или иной личности. Таким «восполняющим» оценку Д. Григоровича материалом могут стать «Воспоминания» А.Я.Панаевой (Головачевой), «Литературные воспоминания» И.И. Панаева, а также «Дневник писателя» Ф.М. Достоевского за 1877 год (январь, «Старые воспоминания»), где дана характеристика литературной действительности той поры.

Во многих портретных характеристиках Григоровича заметно влияние изобразительных тенденций русской живописи 40-50-х годов. В «Воспоминаниях» это нашло отражение в синтезе художественных принципов живописного и литературного портрета. Эта черта акцентирована Григоровичем в портретах Ф. Достоевского, И. Тургенева, Н. Некрасова, А. Дружинина, В. Одоевского. Однако непосредственная связь с живописью прослеживается только в портрете М.Ю. Виельгорского. В нем, помимо тщательно выписанной характеристики внешности, упоминается и живописный портрет М.Ю. Виельгорского, принадлежащий Дж. Россини, на котором изображение оригинала, с точки зрения мемуариста, проступает очень ярко.

Несмотря на кажущуюся неоднородность принципов и приемов изображения все портреты в «Воспоминаниях» Григоровича объединяет один важный аспект, в соответствии с которым создаются образы-характеристики современников писателя: это их отношение к литературному труду, художественному творчеству.

Именно эта доминанта определяет содержательную живописность "акварельного" портрета Ф. Достоевского. Портрет молодого Достоевского Григорович предваряет эскизом внешнего вида молодого писателя, который, как ему кажется, объясняет своеобразие его первого литературного опыта. Во внешности молодого Достоевского Григорович отмечает "болезненную бледность", особенно заметную при "плотном телосложении" писателя [3, 46], врожденную сдержанность характера и отсутствие юношеской экспансивности, явную необщительность, закрытость натуры Достоевского. Черты внешнего облика Достоевского «теряются» за этими перечислениями. На первый план выступает характеристика манеры общения писателя, завершающаяся точно найденным ракурсом изображения, подсказанным всей последующей его творческой деятельностью.

Внутренняя, духовная сосредоточенность Достоевского показана через психологически точно найденную деталь – укромное место, в котором проводил большую часть свободного времени будущий писатель – "глубокий угол четвертой камеры с окном, смотревшим на Фонтанку; в рекреационное время его всегда можно было там найти и всегда с книгой" [3, 46]. Соединение различных временных пластов - взгляд на прошлое из настоящего позволяет говорить о весьма заметной корректировке воспоминаний Григоровича о Достоевском его последующей литературной деятельностью.

Тема литературного труда в портрете Достоевского раскрывается постепенно. Сначала она едва намечена в перечислении книг, прочитанных Григоровичем по совету Достоевского. Затем как бы вскользь появляется в косвенной неодобрительной оценке Достоевским первого стихотворного сборника Некрасова «Мечты и звуки»: "... ему, вероятно, не нравились его стихи в известной брошюре [3, с. 49], "стихи... сколько помнится, не произвели на меня и Достоевского особенного впечатления" [3, с. 48]. Эта своеобразная экспозиция подводит читателя к завязке, формирующей сюжетное движение темы, – знаменитому эпизоду с пятаком, который "упал на мостовую, звеня и подпрыгивая" в "Петербургских шарманщиках" Григоровича. Необычайно яркий зрительно-слуховой образ, подсказанный ему Достоевским, лаконично и емко характеризует художественное мышление будущего писателя, лишь немного приоткрывая скрытый пока от других механизм его работы.

Значительная роль в создании образа-портрета Достоевского принадлежит изображению впечатления, произведенного на современников первым романом Достоевского «Бедные люди».

Стараясь быть объективным, Григорович вспоминает о своем чтении романа, прерываемом восторженными восклицаниями и слезами: "Я не мог больше владеть собой и начал всхлипывать; я украдкой взглянул на Некрасова: по лицу его также текли слезы" [3, 83]. Черты облика Достоевского неожиданно проступают в описании этого впечатления. Форма отраженного в переживаниях других, «косвенного» изображения Достоевского, силой своего воображения создавшего глубоко взволновавшие читателей романа образы героев романа, подготавливает подробный анализ причин последовавших вскоре изменений во взаимоотношениях Белинского и Достоевского. Это отступление помимо объяснении причин трагического для Достоевского разрыва с кружком Белинского, содержит элементы портрета критика, общие контуры которого просматриваются в ярко выраженных определениях одного эмоционально-смыслового ряда: "неожиданный", "резкий", "внезапный". "Увлечение Белинского, – пишет Григорович, – не сделало бы еще, может быть, такого действия на Достоевского, как тот внезапный, резкий поворот на его счет в мнении Белинского и его кружка" [3, 84]. "Неожиданность перехода от поклонения и возвышения автора "Бедных людей" чуть ли не на степень гения к безнадежному отрицанию в нем литературного дарования" [3, 85] была убийственной для самолюбия Достоевского. Григорович мотивирует переменчивость Белинского свойством его страстной, увлекающейся, но всегда искренней натуры (об этом говорит и Анненков в своих «Литературных воспоминаниях») [4, 149], всегда находившейся под влиянием остро переживаемого впечатления. Впечатлительный Белинский всегда резко реагировал на смену обстоятельств, а они возникли в связи с появлением повестей Достоевского «Двойник» и «Хозяйка», в которых Белинский не находил художественной мотивировки «чудовищного фантазма» автора.

Изменившаяся оценка Белинским Достоевского очень существенна для замысла Григоровича: в ней "прорисовывается" фон, литературная среда, с которой Достоевский вступает в определенные отношения. Григорович неточно цитирует выдержку из письма Белинского к Анненкову, посвященную повести «Хозяйка»: "Не знаю, писал ли я вам, что Достоевский написал повесть «Хозяйка», – ерунда страшная! В ней он хотел помирить Марлинского с Гофманом, подбавивши немного Гоголя. Он еще написал кое-что после того, но каждое его новое произведение – новое падение... Надулись же мы, друг мой, с Достоевским-гением". И далее Григорович замечает, что негативное отношение кружка Белинского к произведениям Достоевского привело к тому, что последний замкнулся и "еще больше прежнего... сделался раздражительным до последней степени" [3, 841].

Нет сомнения в том, что Григорович стремился быть объективным в изложении событий. Он далек от обвинения Белинского в неискренности, поэтому особое значение в очерке приобретает воссозданная мемуаристом положительная реакция критика на повесть «Двойник» (о ней также идет речь в письме к Анненкову): "Белинский сидел против автора, жадно ловил каждое его слово и местами не мог скрыть своего восхищения, повторяя, что только Достоевский мог доискаться до таких психологических тонкостей" [3, 84]. Что же вызвало столь резкую впоследствии оценку содержания повести Белинским – «чудовищный фантазм»? Дело в том, что вначале критик опирался на эмоциональное восприятие произведения на слух, в исполнении автора, а затем в процессе вдумчивого, аналитического чтения у него родился качественно иной тип художественного восприятия и оценки того же произведения.

В "подтексте" неровного отношения Белинского и его кружка к повестям и рассказам Достоевского 40-х выявляется "неровность" и самой личности Достоевского. Мир внутренне обеспокоенной личности, эмоциональные срывы и взлеты героев «Двойника», «Неточки Незвановой», «Господина Прохарчина» менее всего располагают к однозначной оценке их проблематики, их художественных достоинств и недостатков. Это озадачивает Белинского, стремившегося построить свою модель истории развития русской литературы. Достоевский, как оказалось, не «укладывался» ни в одну из предложенных им "схем". Не этим ли, в какой-то степени объясняется внезапное, на первый взгляд, охлаждение Белинского, изменение характера его восприятия творчества Достоевского?

«Воспоминания» Григоровича характеризуют обоих героев воспоминаний по-разному, раскрывая особенности натуры каждого. Так, "подвижность" Белинского – символ его неуклонного стремления к истине, отсутствия догматического подхода к оценке литературных явлений. «Движение» Достоевского иного рода, хотя сюжетно оно связано с фактом переоценки Григоровичем его

литературной деятельности. Это скорее движение – "обнаружение", в котором Григорович пытается соотнести внешние реакции Достоевского с его внутренними переживаниями. Однако внутренний мир Достоевского все же остается "закрытым" для мемуариста, он останавливается на уровне констатации увиденного.

Литературный портрет Гончарова в сюжетном отношении напоминает эскиз. Его отличает особый пространственно-временной континуум, стилистически точно передающий отличительную черту художественного таланта писателя: вдумчивое, неторопливое повествование. Но если Гончаров, создавая героя своего главного романа Обломова, "лепит" характер из мельчайших подробностей его мимики, жеста и "нанизывает" один эпизод на другой, то Григорович в поисках доминанты образа Гончарова идет от противного. Мемуарист приводит один единственный факт биографии писателя (историю ссоры с Тургеневым), считая, что в нем Гончаров проявил себя достаточно полно, причем в негативном плане. Речь шла о претензиях, которые Гончаров предъявил Тургеневу, якобы "похитившему" у него один из сюжетных ходов романа, где героиня уходит в монастырь. Гончаров, как известно, потребовал третейского суда, о котором сохранилось много воспоминаний не в пользу «истца».

Литературный портрет И. Тургенева в «Воспоминаниях» Гончарова единственный имеет четкие хронологические рамки. Он «располагается» на временном пространстве с апреля 1846 года (времени первой встречи мемуариста с писателем в Петербурге) по 1881 год, когда в Спасском-Лутовинове произошла их последняя встреча. Образ Тургенева у Григоровича становится своеобразным идейным и художественным камертоном русской литературной жизни конца 40-х-начала 80-х годов.

В «Воспоминаниях» нет оценки литературных произведений Тургенева, они даже не названы (хотя Григорович, вводя в повествование новый персонаж, как правило, объясняет его появление литературным фактом: "генерал Данилевский, автор «Войны двенадцатого года», Анненков, польщенный советом, написал вторую повесть: «Она погибнет» и т.д.) Своеобразие литературного таланта Тургенева характеризуется Григоровичем опосредовано, через изображение нескольких, казалось бы, незначительных фактов его биографии.

В памяти Григоровича остался такой факт, связанный с именем Тургенева и характеризующий разрыв Достоевского с кружком Белинского. Обида на Белинского была высказана Достоевским именно Тургеневу, "который, – по словам Григоровича, – отличался полным отсутствием задора и которого можно было упрекнуть в крайней мягкости и уступчивости» [3, 85]. Григорович сознательно акцентирует в характере Тургенева черты мягкости и уступчивости, столь резко отличавшие его от Белинского и Некрасова.

Замечание о кратковременной службе Тургенева под началом В. Даля, от которой он "не отказался по слабости характера", знакомит нас с особым типом этнографического мышления Даля, внесшего заметный вклад в развитие русской беллетристики 40-х годов. Упоминание о том, что именно Тургенев представлял Л. Толстого на обеде в редакции «Современника», где последний противопоставил свою точку зрения на произведения Жорж Санд и не разделил захватившего тогда всех увлечения романами и идеями французской писательницы, воспринимается как признание того факта, что именно Тургенев ввел Толстого в «большую» литературу. Здесь Григоровичем повторен уже не раз использованный прием косвенной характеристики литературной обстановки через факты личной биографии писателей.

Особенно подробно Григорович воспроизводит свои впечатления от поездки в Спасское-Лутовиново в 1855 году. Перед читателем возникает образ усадьбы – дворянского гнезда, одного из центральных образов творчества Тургенева. Портрет Тургенева 50-х годов создается Григоровичем на фоне заросшего, запущенного сада, мотив которого звучит в романе «Рудин». Мемуарист проводит параллель между настроением Тургенева и образом старинной дворянской усадьбы, которая представала в описании хозяина в облике величественно-привлекательном: «... старинный, обширный барский дом, полный, как чаша, нескончаемый парк, леса на несколько верст в окружности..., соседка-красавица, от которой ум помрачится» и тем, что увидели собеседники Тургенева на самом деле: «После пожара старого дома осталась только часть его.... парк оказался садом... вокруг дома и деревни расстилалась плоская черноземная земля....соседка-красавица ...была во всех статьях скорее дурна собою, чем красива" [3, 124]. Ирония Григоровича имела целью не столько обличить «обман» Тургенева, сколько показать источник курьезной ситуации, в которой по

«вине» хозяина оказались его гости. Она была вызвана особым отношением Тургенева к тому миру, который существовал в его воображении: миру деревенской идиллии и тишины, был источником его вдохновения. Так в повествование входит образ творческого уединения и сосредоточенности автора «Дворянского гнезда», ассоциирующийся у Григоровича с обстановкой старой дворянской усадьбы, где хорошо думается и пишется. Он знал это по собственному опыту.

При всей важности подмеченных Григоровичем особенностей таланта писателя личность Тургенева привлекает особое внимание Григоровича прежде всего потому, что для него это фигура центральная в литературной жизни России, направляемой в те годы «Современником». Именно ему, по мнению Григоровича, принадлежало моральное право стоять во главе литературного кружка писателей и поэтов, собравшихся вокруг журнала. Душевная мягкость, ум, разносторонняя образованность, тонкое эстетическое чувство привлекали к нему людей. Однако Тургенев не стал главой кружка, ему недоставало, с точки зрения Григоровича, "твердости, выдержки, энергии", он был слаб в делах житейских. Что же касается занятий умственных и литературных, то здесь Тургенев был до конца последовательным и упорным.

Завершают портрет размышления Григоровича о природе двойственности артистической натуры Тургенева. Заключительная часть портрета "снимает" пафос официальной оценки личности и творчества Тургенева и возвращает нас к той черте характера писателя, о которой вряд ли знали его читатели. Перед нами скрытый от глаз массового читателя Тургенев – склонный к шутке, розыгрышу, известный в своем кругу автор острых эпиграмм.

В «Воспоминаниях», помимо развернутых портретов-характеристик, большой интерес представляет иной тип создания образа современника. Это эскизы портретов, которые в совокупности своей воспроизводят атмосферу литературной жизни России 40-50-х годов XIX века. Характер творческой деятельности писателей и поэтов, введенных в повествование, окончательно определится впоследствии, как это произойдет с Л. Толстым, А. Островским, А. Фетом. Бесспорный и заслуженный литературный авторитет их в конце 80-х- начале 90-х, когда создавались мемуары, не вносит соответствующих корректировок в их изображение Григоровичем. Характерная особенность используемого Григоровичем принципа портретирования состоит в том, что автором суммируются впечатления от одной встречи, от одного, но выразительного факта или обстоятельства, в котором с достаточной полнотой, как считал Григорович, может выявиться характер человека. В единичном, особенном Григорович ищет и находит форму выражения типического. Именно на этом основании выносится суждение о личности в целом. Перед нами эскизы портретов, воспроизводящие общий контур характера без детальных проработок.

Так, доминирующей чертой личности молодого Толстого Григорович считает склонность к противоречию, усиливающуюся тогда, когда перед ним был авторитетный противник. Григорович воспроизводит общее впечатление от Толстого, сложившееся у него во время обеда в редакции «Современника». Не приводя ни одного прямого высказывания Толстого, мемуарист рисует его портрет во время спора: "Глядя, как он прислушивался, как всматривался в собеседника из глубины серых, глубоко запрятанных глаз и как иронически сжимались его губы, он как бы заранее обдумывал не прямой ответ, но такое мнение, которое должно было озадачить, сразить своею неожиданностью собеседника" [3, 133]. Отдавая себе отчет в невозможности в нескольких словах дать характеристику литературной манеры Толстого (в то время уже опубликовавшего повесть «Детство» и «Севастопольские рассказы»), Григорович обращает внимание читателя на глубину серых, глубоко запрятанных глаз. В этих деталях портретной характеристики содержится доминанта создаваемого образа Толстого, чей внутренний мир остается загадкой для автора. Вместе с тем образ глубины, воплощенный в точно подобранном Григоровичем слове, выражает меру оценки личности Толстого мемуаристом и направляет читательское восприятие ее.

Эскиз портрета А.Н. Греча, занимавшегося сочинением и изданием "крошечных детских книжек и издавшего затем книжку "Весь Петербург в кармане", показывает читателю несуразную фигуру "длинного-длинного и тощего господина", имевшего страсть ко всему крошечному, микроскопическому. Ироническое отношение мемуариста к портретируемому проявляется в настойчивом упоминании о его пристрастии ко всему, что имеет малые размеры. В этом замечании содержится характеристика весьма скромных творческих возможностей А. Греча.

Своеобразен по содержанию и форме эскиз "портрета в интерьере" В.Ф. Одоевского. Говоря о незаурядности натуры Одоевского, Григорович рассказывает о причудливой манере Одоевского соединять светский раут с заседаниями литераторов и ученых. Автор фиксирует внимание читателя на "многозначительных" размышлениях князя о бесспорной пользе общественных карет, постройке громадного органа специально для исполнения фуг Баха т.д. А затем дает развернутую картину обстановки дома Одоевского, являющуюся своеобразным ключом к постижению его литературного стиля. Он был таким же запутанно-сложным, как и внешний облик его квартиры: «Гостиная представляла совершенный лабиринт; пройти по прямой линии из одного конца в другой не было никакой возможности; надобно было проходить зигзагами и делать повороты", – замечает Григорович [3, 101]. Подобные «зигзаги» и «повороты» приходилось делать и читателю произведений Одоевского.

Безусловный историко-литературный интерес представляет собой и эскиз-портрет А.Н. Островского москвитянинского периода. В воспоминаниях Григоровича Островский предстает как глава кружка, безоговорочно признающего его драматургический гений наряду с гением Шекспира. Сам факт соотнесения в мемуарах комедий «Банкрот» и «Не в свои сани не садись» с именем Шекспира является свидетельством иронической оценки драматурга автором воспоминаний. Не комментируя черты славянофильства, получившие воплощение в пьесах Островского 50-х годов, Григорович дает этому периоду творчества писателя весьма критическую оценку, содержащуюся в одном предложении: "Островский... охотно поддавался восхвалениям кружка и мало-помалу в нем обсахарился [3, 121]. Однако эта оценка Островского представляется несправедливой, поскольку в ней отсутствует понимание творческой манеры драматурга, сознательно и целенаправленно вырабатывавшего принципы нового театра, главной целью которого драматург видел в нравственном воспитании общества. Именно этим и объясняются «милосердные развязки» в его драмах, окрашенные романтическим пафосом монологи героев о чести и совести, внимание к этнографическим подробностям патриархальной среды русского купечества, особые формы выражения лирического начала, что неоднократно отмечалось исследователями творчества драматурга [5; 6; 7].

Портреты современников в «Воспоминаниях» Григоровича ценнейшее историко-литературное свидетельство. Включенные в структуру художественного целого, они подчинены общей идее повествования, в котором соединяется стремление мемуариста воспроизвести историю собственного литературного становления и дать, по возможности, объективную картину литературного процесса 40-х-50-х годов XIX века. Образ меняющегося времени подчиняет себе всю художественную структуру повествования, «приближая» к читателю в деталях выписанные и, как правило, развернутые портреты одних современников на "фоне" эскизных обобщенных портретов других.

Итак, изучение портрета в системе художественных приемов литературных воспоминаний позволяет сделать следующие выводы. Рассмотрение мемуарных форм как явления художественного дает основание использовать при изучении их структуры те же параметры, которые характеризуют функции генерирующих художественный жанр элементов: типа повествования, определяющего композицию сюжета, систему образов, а также горизонт ожидания читателя, обеспечивающий «открытость» текста, его взаимодействие с действительностью. Последний параметр оказывается чрезвычайно важным, так как художественная реальность мемуарного жанра создается на основе иного типа отношений между реальной судьбой портретируемого и ее интерпретацией автором воспоминаний. Реальный факт биографии героя мемуарного повествования включается в систему кодов – контекстов творчества портретируемого, произведений автора мемуаров, его биографии, личности читателя и т.д. Факты реальной судьбы личности преломляются сквозь призму их оценки мемуаристом: сам характер их интерпретации обнаруживает стремление вспоминающего создать такой образ человека, каким он запечатлелся в его памяти. Важную роль в создании такого образа в мемуарной литературе играет обобщение эмоциональной реакции от увиденного, поэтому портретной характеристике и визуальному впечатлению принадлежит значительная роль в обнаружении доминанты личности героя воспоминаний, в которой отражается также индивидуальность самого автора.

Таким образом, изучение портрета как функции повествования в литературных мемуарах дает основание рассматривать его не только как элемент художественного образа персонажа, как способ

выражения авторской оценки изображаемого, но и как мотив, из которого вырастает сюжетная ситуация воспоминания. Индивидуальная неповторимость и уникальность личного впечатления автора мемуаров окажется важнейшим аргументом для создания собственной концепции характера портретируемого и обозначит «условия» формирования нового жанра – литературного портрета.

В русской литературе второй половины XIX века это новый жанр, он свидетельствует о расширении приемов создания образа, синтезирующего документальное и художественное, биографическое и автобиографическое начала. Сам факт его рождения свидетельствует о плодотворности традиции «портретирования», выработанной в жанрах очерка, романа, произведениях мемуарно-биографической прозы и создавшей условия для формирования нового жанра.

1. Елизаветина Г.Г. Воспоминания о литературной жизни / Д.В. Григорович. Литературные воспоминания. Серия лит. мемуаров. – М.: Худ. лит., 1987.

2. Мещеряков В.П. «Литературные воспоминания» Д.В. Григоровича // Уч. зап. Ивановского гос. пединститута им. Д. Фурманова. – Иваново, 1967. – Т. 38.

3. Григорович Д.В. Литературные воспоминания. – М.: Худ. лит., 1987. – 335 с.

4. Анненков П.В. Замечательное десятилетие. 1838-1848 / П.В. Анненков. Литературные воспоминания. – М.: Гослитиздат, 1960.

5. Григорьев А.А. Театральная критика. – Л.: Искусство, 1985. – 407 с.;

6. Скафтымов А. Нравственные искания русских писателей. Статьи и исследования о русских классиках. – М.: Худ. лит., 1972. – 543 с.

7. Журавлева А.И., Некрасов В.Н. Театр Островского: Кн. для учителя. – М : Просвещение, 1986. – 208 с.

Түйін

Б.К. Базылова. Әдеби естеліктердің көркемдік тәсілі жүйесіндегі портрет құрылымы

Мақалада Григоровичтың «Әдеби еске алулары» қарастырылады. «Әдеби еске алулар» құрылымында жаңа жанрдың – әдеби бейненің туындауы іске асуда. Мемуарлық үлгілердің көркемдік құбылыс ретінде олардың құрылымын қарастыруда көркемдік жанрды дамытушы элементтердің қызметтерін сипаттайтын параметрлерді қолдану негіз болады. Жеке тұлғаның негізгі тагдырының деректері мемуаршының бағалауы арқылы өзгереді: оларды көрсету жолдары (интерпретаңия) жадында сақталган бейне ретінде көрсетуге талпыну. Мемурлық әдебиетте осындай бейненің қалыптасуында көргенді эмоңионалды әрекеттерін жалпылау маңызды рөл атқарады, сол себепті бейнелік мінездеме мен визуалды әсерге кейіпкердің еске алуларының жеке тұлғасының доминантын табу әсерлі орын алады, сондай-ақ автордың жеке көзқарасы көрсетіледі.

Бейнені әдеби мемуарлардагы айтылым қызметі ретінде оқу оны тек кейіпкердің көркемдік бейнесінің элементі ретінде гана емес, еске алулардың сюжеттік жағдайы туындайтын мотив және көрсетілімнің авторлық багалауын көрсету әдісі ретінде қарастыруга негіз болады.

Мемуар авторының жеке қайталанбауы және жаңа жанр – әдеби бейнені қалыптастыруда негізгі уәж болады. Уәж – аргумент.

Түйін сөздер: әдеби бейне, бейне құрылылымы, көркемдік әдістер, мінез конңепңиясы.

Summary

B.K. Bazylova. Structure portrait in literary artistic techniques memories

In article "Literary memoirs" of Grigorovich are considered. In structure "Literary memoirs" there is a gradual origin of a new genre – a literary portrait. Consideration of memoirs forms as the phenomena of an art ensemble gives the grounds to use the same parameters which characterize functions of the elements generating an art genre when studying their structure. The facts of real destiny of the personality refract through a prism of their assessment by the memoirist: nature of their interpretation finds aspiration remembering to create such image of the person what he was stamped on his memory. An important role in creation of such image in memoirs literature is played by synthesis of emotional reaction from seen therefore the portrait characteristic and visual impression possesses a significant role in detection of a dominant of the identity of the hero of memoirs in whom also identity of the author is reflected.

Studying of a portrait as functions of a narration in literary memoirs gives the grounds to consider it not only as an element of an artistic image of the character, as a way of the expression of an author's assessment represented but also as motive from which the subject situation of reminiscence grows. Individual originality and uniqueness of personal impression of the author of memoirs will appear the major argument for creation of own concept of character of the described and will designate "conditions" of formation of a new genre – a literary portrait.

Key words: literary portrait, structure of a portrait, artistic touches, concept of character.

УДК 821.161.1.0 – 32

ОБРАЩЕНИЕ К МИФУ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНСКОМ РАССКАЗЕ КАК ПОСТМОДЕРНИСТСКАЯ СТРАТЕГИЯ НАРРАЦИИ

А.А. Джундубаева – *докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая*

Аннотация. Статья посвящена исследованию рассказов современных казахстанских писателей: И. Одегова, В. Плотникова, С. Муминова. В работе предпринята попытка практического анализа новейшего художественного материала с позиций двух актуальных направлений в литературоведении – мифопоэтики и нарратологии. Для исследования выбраны произведения, содержащие признаки постмодернистской эстетики. Особое внимание уделено значению и способам репрезентации неомифа в нарративной структуре рассказов. В ходе исследования выявлены основные мифологемы, выполняющие роль смысловых кодов опосредованной текстом коммуникации автора с читателем и служащие читателю ключом к пониманию авторской концепции. Определены художественные особенности мотивно-образной системы произведений, цель и функция ремифологизации в них. Проведенное исследование показало, что неомифологизм является характерной чертой современной казахстанской постмодернистской литературы.

Ключевые слова: нарративная стратегия, постмодернизм, мифопоэтика, неомиф, нарратор.

Для исследования проблемы, вынесенной в заглавие работы, были выбраны рассказы современных казахстанских писателей: «Пуруша» И. Одегова, «Титаны и «олимпийцы» В. Плотникова, «Медеи» С. Муминова. Приступая к их анализу, дадим определение *стратегии нарации*, или *нарративной стратегии*. Этот термин относительно новый в литературоведении, и его четкое определение еще не сформировалось в науке. Наиболее полную характеристику, по мнению многих современных ученых, дает В.И. Тюпа: «Нарративная стратегия состоит в позиционировании когнитивным субъектом коммуникации (автором) вербального субъекта (нарратора) относительно объектов и реципиентов рассказывания» [1, 8]. Другими словами, в теории В.И. Тюпы нарративная стратегия представляет собой «конфигурацию» трех взаимообусловленных компетенций: автора (нарративная картина мира), нарратора (нарративная модальность) и адресата (нарративная интрига) [1, 9]. Продуктивным для нас стало определение О.А. Ковалева: «Понятие «нарративная стратегия», как и понятие «стратегия текста», предполагает наличие определенного представления автора о своем читателе; посредством художественного текста автор пытается достичь некоторых целей; ради их достижения он использует различные способы воздействия» [2, 39].

Мы в качестве стратегии воздействия автора на читателя рассматриваем ремифологизацию и видим в ней в данном случае признак постмодернистской эстетики. Как пишет Л.В. Сафронова: «постмодернистское постиндустриальное мировоззрение и базирующаяся на нем культура – магистральный мировой тренд, неизбежный этап развития этноса» [3, 5]. По ее словам, отмечаемые исследователями «восточные корни» философии постмодерна, «во многом обеспечили естественный переход казахстанской литературы на «рельсы постмодернизма» [3, 143]. Тем не менее вопрос о проявлении постмодернизма в казахстанской литературе остается открытым на фоне того, что, как неоднократно отмечалось многими учеными-литературоведами, само понятие постмодернизма в литературе до сих пор не нашло своего канонического оформления и вызывает много споров в научном сообществе. В данной работе мы все же выдвигаем гипотезу, что выбранные нами рассказы казахстанских писателей содержат в себе признаки постмодернистской парадигмы. К ним мы относим открытый финал и двойное кодирование в виде обращения к мифам как вариант

постмодернистской игры с читателем и как проявление «постмодернистской чувствительности», которую И.П. Ильин объясняет следующим образом: «Специфическое видение мира как хаоса, лишенного причинно-следственных связей и ценностных ориентиров, "мира децентрированного", предстающего сознанию лишь в виде иерархически неупорядоченных фрагментов» [4, 205]. Миф, его ремифологизация становятся, таким образом, некой другой реальностью, моделируемой автором посредством нарратора и противостоящей этому хаосу, децентрализации мира. Отсюда – тенденция в современной литературе к мифотворчеству, целью которого является миротворчество. По словам В.В. Савельевой, «фольклорные и мифологические модели миров являются результатом работы коллективного сознания и коллективного бессознательного. В искусстве нового и новейшего времени речь идет об индивидуальном миротворчестве» [5, 6].

Именно мотив миротворчества лежит в основе рассказа И. Одегова «Пуруша». Вынесенный в заглавие мифоним демонстрирует в качестве нарративной стратегии автора ремифологизацию легенды о древнеиндийском Боге-Творце Пуруше, которую рассказывает отец главного героя - простого мальчика Камала. Помещенная в бытовой контекст, эта легенда мифологизирует историю Камала, встретившего раненого мужчину, принятого им за ожившего Пурушу. Приведем заключительную цитату из текста, ключевую, на наш взгляд, в понимании художественной концепции рассказа:

« – Пап, ну не спи! – возмутился Камал. – Сейчас же самое интересное!

Но Асмет уже спал. Тогда и Камал, вздохнув, залез к нему под одеяло. Он закрыл глаза и начал представлять себе тяжелые, неподвижные горы и торопливые, спешащие куда-то реки; <…>. Он представил одиноких коршунов, летящих высоко в небе, и пучеглазых рыб, удивленно выглядывающих из воды. И еще он представил себе людей. Много-много людей. Там были мужчины, женщины и дети. Они спали, ели и разговаривали, ловили рыбу в реке, строили дома и работали на полях, смеялись и плакали. <…>. Камал все удивлялся – откуда столько? – и старался сосчитать их, <…>, пока, незаметно для себя не уснул» [6].

Сквозь всю многоплановость произведения на фоне древней легенды развивается основная история героя – мальчика-Творца. И в этом, по нашему мнению, обнаруживается основная идея рассказа «Пуруша»: каждый человек, и даже (или как раз-таки) ребенок не просто самостоятельно открывает для себя свой мир, но именно каждый человек сам является Творцом собственного мира, собственной Вселенной. Отсюда, нахождение «своего» Пуруши – это еще и СоТворение своего мира и своего мифа. Таким образом, ремифологизация легенды о древнеиндийском божестве как проявление неомифологизма в рассказе И. Одегова является и постмодернистской нарративной стратегией общения автора с читателем посредством мифа для выражения собственной интенции.

Рассказ В. Плотникова «Титаны и «олимпийцы» представляют собой ремифологизацию одноименного античного мифа, трансформированного автором в космогонический, антропологический и отчасти эсхатологический миф: «Тьма была на лике бездны. Но вопреки ночи пролился из тьмы свет неизреченный. И родилась вселенная, а вместе с ней и первочеловек. И были они едины. <…>. И вышел человек из своего ума, вторгся в неизвестное и еще больше изумился первоявлению. <…>. И дал первочеловек имя всему. <…>. Но удивился дух и осознал себя и мир. И все, что было родным и понятным, вдруг покрылось тайной. <…>. И встала она стеной между ним и Божьим миром. Так из первочеловека, равного Богу, родились титаны. <…>. И стало время конечным, а космос необозримым. Но предустановленная гармония сдерживала противоположности, спасая мир от падения» [7, 77-78]. Если в античном мифе титаны являются богами, рожденными от богов, и в нем нет упоминания о человеке, то В. Плотников создает свой неомиф, в котором именно человек становится прародителем титанов, а «олимпийцев» у него порождает «ничто» - то, что не получает имени от человека: «И породило ничто тень от себя «олимпийцев», существующих вне тайны Божией» [7, 78].

Творя собственный миф, автор формально, стилистически, уподобляет его каноническому мифу, представляющему собой некий изложенный факт без чьей-либо точки зрения на него. Не случайно одним из открытых вопросов в нарратологии остается вопрос: есть ли вообще наррация в мифе. Что же касается неомифа в рассказе В. Плотникова, то здесь все же ощутимо присутствие нарратора, о чем свидетельствуют короткие описания внутреннего состояния персонажей и оценочные выражения (чего не допускает миф): «Огненным вихрем метались мысли титанов <…>. Но уже свет и тьма были

разделены в их сознании. <…>. И то, что было единым, стало раздваиваться на физическое и духовное, на материю и дух» [7, 78]. Кроме того нарратор обнаруживает себя и во фразеологических оборотах: «И покинула титанов вечность. И вышли титаны из бессмертия. Так родились атланты. <…>. Еще *не высохло на губах* словесное *молоко*, а они уже мыслью измеряли мир, числом и словом приручали космические силы» [7, 78], «Посылают своих женщин с колдовскою красой, чтобы в жилищах атлантов хаос свить. И пошло у атлантов сверхшатание мысли <…>. И пошло потомство *ни в мать ни в отца, а в заезжего молодца*» [7, 79].

Авторский неомиф оказывается шире античного мифа, т.к. отражает не только борьбу между богами, а показывает рождение человека и развитие его рода. И если сам миф не дает оценок ни одной из борющихся сторон, т.к. миф по природе своей амбивалентен, то в рассказе мы ощущаем разделение на «хороших» и «плохих». Не случайно «олимпийцы» взяты автором в кавычки – это не те мифические боги с Олимпа, это их пародия, за которой кроется авторский взгляд на современное поколение. «Олимпийцы» побеждают в рассказе атлантов, несущих свет и знания, и те уходят «в недра Гиперборейских гор», унося с собой свет: «Лишь небольшая часть атлантов не ушла под землю. Дала начало ариям – хранителям высшего пути развития» [7, 79]. «Олимпийцы» же, оставшись без света и знаний, все силы бросают, «чтобы отвернуть людей с пути духовного. Главным мерилом жизни сделали золото. Мечутся по земле, материю хвалят, а не дух» [7, 79]. И лишь арии пытаются нести людям свет любви и нравственности.

В данном случае очевидна, на наш взгляд, аллюзия на современное общество, наполненное «олимпийцами» - аллегория материального, бездуховного и бездушного. Арии символизируют собой то, уже столь редкое - по версии автора - светлое, божественное начало в человеке, которое не дает окончательно победить злу и тьме. Финал рассказ вместе с тем довольно пессимистичен, что вполне согласуется с «постмодернистской чувствительностью»: «С тех пор много времени утекло. Расплодилось племя бесовское. Но иногда выходят из недр Гиперборейских гор высокие мужи земли туманной <…>. Смотрят, не собралось ли войско против нечисти. Но не сплотился еще воедино дух, не срослись раны от междоусобицы. Спят души богатырей богатырским сном, не слышат они чужебесия...» [7, 79]. Таким образом, в рассказе В. Плотникова ремифологизация служит нарративной стратегией, апеллирующей к «цитатному сознанию» читателя - постмодернистский термин - для выражения авторской концепции.

На «цитатное сознание» реципиента рассчитана и постмодернистская игра с читателем в рассказе С. Муминова «Медеи». Античный миф становится здесь смысло- и структурообразующим элементом произведения, отражающим мифологическое мышление автора и рассчитанного на такое мышление читателя. Приведем последовательно ряд цитат, объясняющих цель использования мифа автором: «Фёдор Иванович Венгерский, одинокий пожилой мужчина, сидел в кожаном кресле и увлечённо читал «Медею». <…> Квартира находилась на девятом этаже. <…> взглянул в окно, и ему неожиданно захотелось, чтобы сюжет трагедии ожил, чтобы в реальной жизни повторилась эта печальная история. <…>. Современная Медея должна убить двоих своих малолетних сыновей, чтобы досадить неверному мужу, современному Ясону» [8, 51], «На полу сидели два мальчика и играли в кубики. В квартире пахло подгоревшим молоком.

– Да никуда бы ваша книга не делась, – с обидой сказала Таня. – Я собиралась вернуть сегодня. Всю ночь читала. – Тихо засмеялась. – Медея дура. Истеричка.

– Да, дура и ещё какая! – зло крикнул Фёдор Иванович.

Вернувшись к себе, принялся нервно расхаживать по комнате, машинально приговаривая: «Медеи дуры» [8, 52], «В короткой информационной заметке сообщалось, что молодая женщина выбросила из окна квартиры двоих своих сыновей, чтобы отомстить мужу, которого подозревала в измене. <…> Нет, это не Таня, а значит, её сыновья живы и здоровы. Медея жила далеко от его города. <…> А в это время Таня кормила сыновей ужином и думала о детях, о себе, о муже, который изменял ей. О муже в последнее время думала исключительно с ненавистью» [8, 52]. И финал рассказа: «Глубокая ночь. Фёдор Иванович сидит в кресле и перечитывает «Медею»; Таня стоит у распахнутого окна и с любопытством смотрит вниз, с высоты девятого этажа» [8, 52].

Как видим, миф пунктиром проходит по всему тексту, становясь некой навязчивой идеей нарратора. На наш взгляд, здесь наблюдается явление, отмеченное О.А. Ковалевым: «Это может быть связано с ритуализацией либо сакрализацией рассказываемой истории. Возникает эффект

повторяемости уже не нарратива, а истории и, вследствие этого, возрастает мифогенность событийной последовательности» [2, 168]. Эта мифогенность демонстрирует, что мифы живут в нашем сознании и время от времени «оживают» как некий ритуал, о чем свидетельствует мифоним во множественном числе – «Медеи», кольцевая композиция произведения и открытый финал. Таким образом, данный рассказ, как и два предыдущие показывает, что в постмодернистском тексте ремифологизация служит нарративной стратегией коммуникации автора с читателем.

1. Тюпа В.И. Нарративная стратегия романа. Новый филологический вестник. № 3, 2011. – с. 18.

2. Ковалев О.А. Нарративные стратегии в литературе (на материале творчества Ф.М Достоевского): монография / О.А. Ковалев. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2009. – 198 с.

3. Постмодернистская литература Казахстана: поэтика и семантика. Монография / Под ред. Л.В. Сафроновой. – Алматы, 2014. – 172 с.

4. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. Москва: Интрада, 1996. – 220 с.

5. Савельева В.В. Художественная антропология. – Алматы, 1999. – 281 с.

6. Одегов И. Пуруша. Рассказ // «Дружба Народов», № 3, 2012 – [Электронный ресурс] – URL: http://magazines.russ.ru/druzhba/2012/3/o7.html (дата обращения 11.03.2015).

7. Плотников В. Рассказы // Простор, № 3. Алматы, 2014. – С. 71-79.

8. Муминов С. Рассказы // Простор, № 3. Алматы, 2014. – С. 51-52.

Түйін

А.А. Джундубаева. Қазақстандық әңгіменің модернизмнен кейінгі наррацияның стратегиясы ретінде мифке сүйенуі

Мақала қазіргі қазақстандық жазушылар И. Одегов, В. Плотников, С. Муминовтын шыгармаларын зерттеуге арналган. Осы мақалаланың шеңберінде мифопоэтика және нарратология позициясынан жаңа көркем материалдың практикалық анализын жүргізу әрекеті қабылданган. Модермнизмнен кейінгі эстетиканың белгілері бар шыгармалар зерттеуге алынган. Неомифтің мазмұндау-нарративтік құрылымынының магынасына және қайта таныстырылуына айрықша көңіл аударылган. Зерттеу барысында басты мифологемалар айқындалған. Олар автордың жанамалыгына қарамастан, оқырмандарга негізгі мағынаны жеткізуші белгінің және автордың тұжырамдамасын түсінудің бірден-бір құралы. Туындыда мотивті-образды жүйенің көркем ерекшеліктері және олардың мақсаты мен ремифологизациясы белгіленген. Жүргізілген зерттеудің көрсетуі бойынша, неомифологизм қазіргі қазақ постмодернизмнің әдебиетінің басты ерекшелігі болып табылады.

Түйін сөздер: нарративтік стратегиялар, постмодернизм, мифопоэтика, неомиф, наррататор.

Summary

A.A. Dzhundubayeva. An appeal to the myth in modern Kazakhstan story as post-modernist strategy of a narration

The article is devoted to research the stories of modern Kazakhstan writers: I. Odegov, V. Plotnikov, S. Muminov. Within this article an attempt of the practical analysis of art material from positions of two actual directions in literary, narratology and mythopoetics – are made. This article is devoted to research the novels containing signs of the arising post-modernist esthetics. The special attention is paid to value and ways of representation of the neomyth in narrative structure of stories. During research the main myths, which are carrying out a role of semantic codes of communication of the author with the reader and serves to the reader as a key to understand the author's concept are revealed. Art features of motivic-shaped system of works, the purpose and function of a remifologization in them are defined. The conducted research showed that the neomythologism is characteristic feature of modern Kazakhstan post-modernist literature.

Key words: narrative strategies, postmodern, mythopoetics, neomyth, narrator.

ӘОЖ 378.016:821.512.122

ҚАЛАМҒЕРДІҢ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕМІ

А.Д. Ибраева – *ф.ғ.к.,Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы,*

Аңдатпа. Мақалада қаламғердің шығармашылық әлеміне қатысты мәселелер сөз етіледі. Тақырыптан бастап, материал жинау, оны өңдеу, көркем шындық пен өмір шындығының арақатынасы қарастырылған. Протип пен көркем бейне, қолжазба және шығарманың түрлі нұсқаларының арасындағы ерекшеліктердің барлығы қаламғердің әдеби шығармашылық әлеміне әкелетіні қарастырылған. Мұндағы оқиғалар желісі мен кейіпкерлері жазушының өз өмірінде орын алған жағдайларымен, басынан өткерген оқиғаларымен, көрген-білген адамдарымен салыстырыла отырып қаламғердің жазушылық шеберлігі, ондағы кейіпкерлердің өмірдегі прототиптері, кейіпкерлер өмір сүрген заманның шындығы, романның жазылу тарихына арқау болған мәселелер қарастырылады. Осы мәселелерді талдай келе, романға тақырып болған оқиғаның өзегі, негізі қайдан бастау алғанына көз жеткіземіз.

Түйін сөздер: шығарма, тақырып, көркемдік ерекшелік, шығармашылық зертхана.

Белгілі бір шығарманың жазылуы ұзақ ізденістің нәтижесі екені анық. Алғашқыда тақырыптың белгіленуі, түрлі арналардан мәліметтердің топтастырылуы, жиналған деректерді қорытып, белгілі бір идеяға бағындыра отыра көркем жинақтау негізінде жазылары анық. Осындай жазу үрдісінде жазушының өзіндік ұстанған бағыты, тәжірибесі айқындалады. Ал қалыптасқан өзіндік ерекшелігі ешбір қаламгерге ұқсамауы әбден мүмкін. Мұның себебі әр адамның өзгеге ұқсамас мінезі тәрізді өзіндік дәстүрі, тәжірибесімен тікелей байланысты болуы мүмкін. Қаламгердің әдеби шығармашылық әлемі деганде ең алдымен жазушының осындай өзіндік тәжірибесін атауға болады. Бұл шығарманы жазу туралы ойтүрткінің пайда болуынан бастап, соңғы нүктесі қойылғанға дейінгі кезеңді қамтиды. Шығармаға тақырып табу, түрлі арналардан материал жинау дағдысы, деректерді сұрыптау тәрізді мәселелермен қатар, жазушының өмір жолы, әдебиетке келу жолы, белгілі бір шығармасының жазылу тарихын сөз етерде осы шығармасымен тақырыптас, өзге туындылармен сабақтастығы, өзі тұстас қаламгерлермен шығармашылық байланысын терең меңгеру қажет. Бұл жазушының шығармашылық тәжірибесінің ұшталуына өз әсерін тигізген туындыларын айқындау үшін қажет.

Жазу үрдісіндегі қаламгердің көңіл-күйі, жазу машығы, талап-талғам деңгейі деген мәселелер де шығармашылық әлеміне қатысты болып келеді. Шығармашылық жұмыс үстіндегі әр қаламгердің өзіндік жазу тәсілі қалыптасатындығы анық. Бір қаламгерлер шығарманы жазу үстінде сурет салғанды ұнатса, енді біреулері ән салғанды ұнатады. Жазу үстіндегі көңіл-күйге қатысты қойылған сұрақтарды қаламгердің кейбірі қатты ұната қоймайтындығы белгілі. Бұл жеке шығармашылық құпиясына қатысты мәселелерге өзгелердің куә болғанын қаламағандықтан туындаса керек. Бұл мәселелер бір жазушының жекелеген шығармасына қатысты көзқарасын танытумен қатар, сол шығарманың құндылығын таныту үшін, қаламгерлік тәжірибе алмасуға әкеледі.

Шығармада суреттелетін дәуір шындығын, сол кезеңнің әлеуметтік сипатын анықтап алуда жазушы жиналған деректерді іріктейді. Өмір дереғін жинақтап, сұрыптаудан өткізу шығарманың идеясымен байланысты жүзеге асады. Бұл жиналған мәліметтердің шығармаға барлығы бірдей пайданыла бермейтіндігін көрсетсе керек. Екінші жағынан өмір шындығы жазушы елеғінен өтіп барып, көркем шындыққа айналатындығын байқатады. Өмір шындығын тұтастай көркем өнер заңдылығына орай иғерудегі жазушы шеберлігі әр алуан. Шығарма егер тарихи тақырыпқа арналар болса, тарихи кезеңге қатысты түрлі еңбектер, мұрағаттық жазбалармен қатар, куәгерлердің естеліктерін кеңінен қолдануы әбден мүмкін. Ал жоспар жасауда жиналған материалдар екшеленін, іріктеледі.

Бұл ретте, көркем бейнеиі толыққанды етін танытудың белестері ретінде кейіпкер болмысын прототип негізінде суреттеу болып табылмақ. Болашақ кейіпкердің жалпы бітімі, тұлғасын танытатын өмір дереғін зерттеп, ой елеғінен өткізу суреткерлер тәжірибесімен тығыз байланысты. Көркем бейнеге түптұлға болатын адамның бойындағы кейбір мінез-құлық алынбай, оның орнына басқаларда кездесетін іс-әрекеттер суреттелуі мүмкін. Бұл көркем өнердегі жинақтау, типтендіру тәрізді мәселелерімен байланысты, сондай-ақ шығарманың алдына қойған мақсаты, идеясымен

байланысты болса керек. Прототипті көркем образға айналдыруда қаламгердің өзіндік қалыптасқан тәжірибесі бар.

Шеберлік ұғымы тек тек жазушы таланты ұғымымен шектелмеуі тиіс. Бұл жерде ой мен сөз жүйесі, жазушы сөз саптамы, шығармаға сюжет табу, композиция құру мәселелері де қарастыруға болады. Мұның барлығы өмір дереғінің көркем шындыққа ұласу жолына алып келеді. Қаламгерлердің бұрын-соңды жарық көрген туындыларын өңдеп, шыңдай түсудегі шығармашылық ізденістері де қаламгердің әдеби шығармашылық әлеміне алып келді. Автордың жарияланған шығармасына тың толықтырулар енгізіп, қайта қарауының себебі жазушының өзіндік жауапкершілігінде болуы керек.

Бұл аталған мәселелердің қай-қайсысы болса да қаламгердің шығармашылық әлеміне бойлауға алып баратын бағыттар. Әрқайсысы да жеке алдына зерттеуге тұрарлықтай үлкен мәселелер.

Резюме

А.Д. Ибраева. Творческая лаборатория писателя

В статье расматривается проблемы творческого лаборатории писателя. Определение темы, сбор материалов из разных источников, превращения жизненной правды в художественную правду, поиски в изучении характера персонажа – все эти уровни произведения показывают свойственный писателю художественный почерк. Сюжеты и герои здесь сопоставлялись с событиями в жизни писателя, приключениями и людьми, знавшими его, рассматривается острота пера писателя, прототипы героев, реальное время, при котором жили герои произведений, вопросы, ставшие темой истории его написания. Анализируя эти вопросы, убедимся в том, что откуда берется идея и начало событий, которые лежат на основе романа.

Ключевые слова: произведения, тема, художественная особенность, творческая лаборатория.

Summary

A.D. Ibraeva. Creative Laboratory writer

Input a word in the article the problem of the creative laboratory of the writer. Definition of the topic, the collection of materials from different sources, transformations truth of life in the artistic truth, the quest to explore the nature of the character - all these works show the typical levels writer artistic handwriting. Plots and heroes were here compared with events in life of writer, by adventures and people, knowing him, the sharpness of feather of writer, prototypes of heroes, real time, the heroes of works, questions becoming the theme of history of his writing, lived at that, is examined. Analysing these questions, we will make sure in that from where undertakes idea and beginning of events that lie on the basis of novel.

Keywords: artwork, theme, art feature, art laboratory.

ӘОЖ 880.1

М. ӘУЕЗОВТІҢ ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ЖЫР-АҢЫЗДАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ (1920-1930 ЖЖ.)

Қ.Мырзаханқызы – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2 курс магистранты*

Аңдатпа. Мақалада М.Әуезовтің прозалық шығармаларында ежелгі жыр-аңыздардың қолданылу жайы талданады. Ұлы жазушы өткен ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ халқының ғасырлардан-ғасырларға жалғасып келе жатқан халық ауыз әдебиетінің үлгілерін (фольклорын) жинауға, бастыруға және зерттеуге елеулі үлес қосқан қаламгер. Сондай-ақ ол халық мұрасы – ежелгі жырларды, аңыз-әңгімелерді өзінің әңгімелерінде шебер қолдана білген. Осы арқылы ол өз шығармаларында ежелден азаттық аңсаған қазақ елінің тағдыр-талайын суреттейді, шығарманың көркемдік қуатын арттырады. Сондықтан бұл мәселе әлі де терең зерттеуді талап етеді.

Түйін сөздер: фольклор, жыр-аңыздар, сюжет, көркемдік.

М.Әуезовтің 1920-30 жылдарда жазылған ежелгі жырлар мен аңыздар сюжеттерін арқау еткен немесе солардың сарындары мен мотивтері аясында суреттеуге құрылған «Қорғансыздың күні», «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Қысқы түн», «Қысқы күнгі дала», «Бүркіт аңшылығының суреттері», «Қаралы сұлу», «Жетім», «Көксерек», «Текшенің бауырында», «Сыбанның моласында», «Түнгі ауыл» туындыларының халық тағлымын ұрпаққа жеткізудегі маңызы ерекше. Өйткені халқымыздың әдеби мұралары аңыздар мен эпикалық жырлардағы рухани құндылықтарды, еліміздің өткенін тану жолындағы тарихи деректермен қатар, көркем шығармалардағы ұлттық дәстүр өрнектерін бойына жиған типтік және дараланған образдардың да әдеби-эстетикалық тұрғыдағы тағылымдық мәиі зор. Сондықтан да М.Әуезов өзінің «Қорғансыздың күні» әңгімесінен бастап, «Көксерекке» дейінгі осы жылдарда жазған көркем туындыларында ұлттық кейіпкер әлемін оның туған елі мен жері, төл әдебиеті мен мәдениеті, қысқасы қан мен тектен тараған халық мұрасының көріністерін көркем образдың тұтас бейнесі, іс-әрекеті, өзге де қасиеттері арқылы жан-жақты да терең алып суреттеген.

М.Әуезов шығармашылығына зер салсақ, оның ежелгі жыр-аңыздарды арқау еткен көркем прозаларының негізгі туған кезеңдері семейлік және ташкенттік кезеңдер екеніне көз жеткіземіз. Оның бірінде қаламгер ежелгі эпикалық сюжеттер негізінде драматурғиялық шығармалар жазу мен «әдебиет ескілігін жинап» бастыруға баса көңіл бөлсе, екіншісінде аңыз-әңгімелер сарынын пайдалана отырып этномәдени құндылықтарды арқау еткен прозалық шығармалар тудыруға күш салған. 1930 жылы 1 қазанда қамауға алынғанға дейінгі аралықтағы М.Әуезовтің семейлік және ташкенттік әдеби ортада өткен шығармашылық өмір жолында жазып, жариялаған «Қыр суреттері», «Қысқы түн», «Қыр әңгімелері», «Қысқы күнгі дала», «Текшенің бауырында» «Түнгі ауыл», «Үйлену», «Бүркіт аңшылығының суреттері», «Қилы заман», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Көксерек», «Қаралы сұлу»,т.б. көркем туындылары мен кейін Кеңес өкіметінің көркемөнерді социалистік реализм құрсауында ұстаған кезеңде де қол үзбеген фольклорлық мотивтегі шығармалары осы сөзімізге дәйек.

Жалпы, М.Әуезов өзінің прозалық еңбектерін драматурғиялық шығармаларымен қанаттас 20-шы жылдардан басталған. Оған жазушының «Өз жайымнан мағлұматындағы» 1919-20-шы жылдардағы шығармашылығы жайлы: «Қыс бойы елде болып, жаз тағы елде болдым. Ондағы жазғаным «Бәйбіше-тоқал». Келесі қыста 1920-шы жылдың аяғында «Қорғансыздың күні» деген әңгіме жаздым. Сол қыста ең алғашқы рет «Еңлік-Кебекті» жаздым»,- деуі дәлел. Әрине осы мезгілде жазылған «Еңлік-Кебек» пьесасы мен «Қорғансыздың күні» әңгімесінің келешек шығармашылығының биік тұғырына, құндысы мен құнарлысына айналатынын қаламгер білмесе керек.

Ал Мұхтар Әуезовтің халық мұралары сарынында жазған көркем әңгімелері негізінен оның баспасөз орындарында қызмет етін, оған өзі де атсалысқан, басқаша айтқанда баспасөзді көркемөнердің насихатшысы деп білген осы кезеңдермен тығыз байланысты. Мәселен, М.Әуезов Семейде 1925 жылдың наурызынан шыға бастаған «Таң» журналының техникалық редакторы болып қызмет етіп қана қойған жоқ, онда өзінің бірқатар әңгімелерін де жариялады. Семей губерниялық атқару комитетінің тілі болған «Таң» журналы әдеби бағыт ұстанған. Қазақ баспасөзі тарихын зерттеген Х.Бекхожин: «Таң» әдеби журнал болды. Мұндағы ең негізгі – әдебиет бөлімі еді. Бұл бөлімде фольклорлық мұралар, белгілі ақын, жазушылардың өлеңдері, әңгімелері жарияланып тұрды» [1, 10],- деген. Журналда ел өмірінің саяси шаруашылық жағдайы, әдеби, мәдени мәселелері қамтылып, экономика, оқу-ағарту жөніндегі мақалаларға да орын берілген. «Таң» журналына Мұхтар Әуезов көп жазды. Оның «Қайғылы жетім», «Қазақ қызы», «Бүркітші» атты шығармаларынан үзінділер осында жарық көрді. Мұхтар Әуезов ел аузынан көптеген аңыз-әңгімелерді жинап бастырды.

Жазушының бұл шығармаларының көпшілігі – қазақ тұрмысының, салт-дәстүрінің төңкеріске дейінгі кезеңін суреттейтін этнографиялық, этномәдени және ежелгі жыр-аңыздары мол сюжеттер мен сарындары аралас келетін фольклорлық туындылар. Мәселен, «Қорғансыздың күні» М.Әуезовтің баспа бетін көрген көркем шығармаларының тұңғышы. Әңгіме алғаш рет Арғын деген құпия атпен «Қызыл Қазақстан» журналының 1921-1922 жылдарындағы 3-4 сандарында жарияланған. Кейін бұл шығарма 1922 жылы Орынборда жеке кітап болып шықты.

Әңгіме табиғат, ондағы дүлей боран, өзі де желдің өтінде, өзгеге де панасы жоқ Арқалық тауының көрінісін суреттеуден басталған. Осы суреттеулердегі «бауыры көбінесе бораннан босамайтын», «бұдыры жоқ жалаңаш», «көруге де аса көңілсіз» сөздері алдағы болар оқиғаның да қараңғы, қайғылы болатынын болжатқандай болады. Мұндай тәсілді М.Әуезов кейінгі әңгімелерінде де жиі пайдаланады.

Жақында ғана болған аштық, кейін де жалғасқан әлеумет қамын жеудің жоқтығы жазушы әңгімелерін көбіне көңілсіз мазмұнға икемдеуге ұқсайды. Өнердің өзі өмірден туады десек, өмір көңілді болмай, өнер туындысы да күйзелісте қала тұратыны белгілі. Жазушының қарияға қатысты айтқан суреттеуі одан асып жалпы заманға қатысты болғандай: «дәурені өтіп кедейлік басқан, көңілсіз салқын өмірге түскен кәрілер болатын» [2]. Өткеннің шежіресі мен оқиғасын, оның ішіндегі аты Арқалықтағы кезеңге қойылған Күшікбай батырдың жайын да жеткізетін – осы кәрілер. Негізгі оқиғаға дейін айтылған батыр ғана емес, кісілікті, намысты ер Күшікбай тарихы жайлы айтылған оқиға бастан-аяқ аңыздық негізге құрылған. Сол арқылы ұлт тарихының аңызға айналған рухты өткен жолын азапты, сұрықсыз, тіпті трагедияға толы 20-шы жылдармен мақсатты түрде өзара салыстыра суреттеуі айқын.

Осындай сарындағы жазушының «Жас қайрат» журналында жарияланған «Қыр суреттері» әңгімесінде бар қазаққа етене таныс жайлауға көшкен қыр елінің салтанаты ерекше шабытпен суреттеледі. Шуақты күн, жасыл шалғын, жастардың шат-шадымын көңіл күйі, қыз-келіншектердің жол бойы шырқай салған әні, жарысқан бозбалалар, көгалға тігіліп жатқан ақ шаңқан үйлер дарқан қазақы леппен, мәйекті тілмен баяндалады. Әңгіме сюжетіндегі Мұқаш деген қозы баққан кедей баланың осы қызықтан тыс қалған аянышты тағдыры, немересін жоғалтқан сорлы кемпірдің Мұқашты іздеп қайтадан қыстауға аттануы, әңгіменің осы арадан үзілуі де жазушының фольклорлық, этнографиялық шығармаға әлеуметтік астар бергісі келмегенінің айғағы сияқты. Әңгіме «Жас қайрат» журналынан соң еш жерде жарияланбады. Тек 50 томдық толық басылымның 2-томында ғана қайта басылды [3, 342].

Бұдан өзге «Қыр суреттері» деген атпен басылған М.Әуезовтің ұсақ әңгімелер топтамасы да бар. Олар: «Кешкі дөң басында», «Қысқы түн» және «Қысты күнгі дала» атты ұсақ әңгімелер тобынан тұрады.

«Қыр суреттері» атына лайық қырдағы даланың табиғатын бейнелеген туынды. Топтаманың алғашқы әңгімесі «Кешкі дөң басында» деп аталады. Жазушы шеберлігін танытқандай, әңгіменің алғашқы абзацынан-ақ жаздың кешкі мезгіліндегі табиғат көрінісі көз алдыңызға келе береді. Жазушы көзбен көрген көрінісін сөзбен салған суретке көшірін берегендей. Табиғат та тірі жандай қозғалыста, жанды әрекетте көрінеді: «Зәрі қайтқан қызыл күн әлсізденін, таудан асып, ұясына кірін барады. Жұқалаң, ұзыншақ көп бұлт қызыл сеңдей болып, батар күнді ентелеп қамап тұр» [4]. Оқырманның өзі кешкі дөң басына шығып алып қарап тұрғандай жанды көрініс. Жазушы жазғандай, «үміт күткен қомағай көз айналаны шарлайды» [4]. Оқырман да суреткермен ілесін, айналаны көркем оймен қабылдауға қабілет тапқандай болады. Үңіліп, ұғынып, түсінін оқысаңыз, сіз де жазушы бейнелегендей көрініс өз болмысыңызбен табиғаттан таба алатын секілдісіз. «Қыр суреттері» топтамасының келесі әңгімесі «Қысқы түн» деп аталады. Үлкен таудың ішіндегі қаһарлы қыс көрінісі суреттеледі. Өлі табиғаттың өзі жазушы суреттеуінде тіріліп, жанданып кеткендей көрінеді. Түн де, боран да, дауыл да өз әрекетімен көрініс тапқан. Жазушы өзі суреттеген табиғат құбылысын соншалық анық танып білгені көрінеді: «Шың тау тентек желдің ашуы мен ойнағына қарап, тұманды ойға батқандай, бас жағы бұлтқа араласып мұнарланып, түнерін тұр» [5]. Жазушы көз алдындағы көрінісінің ешбір қалтарысын қалдырмай бәрін байқап, бәрін қамтып суреттейді. Ұйытқыған долы жел мен ақ боран көк пен жерді біртұтас етін жіберегендей көрінісін көз алдымызға жайып салады. Жазушы суреттеуін оқып отырып таным мен шабыттан туған жанды табиғатты сезіне түсесіз: «Бөлік тауға екпіндеп ойнап шығып, шың басында өнеріне сүйсінгендей ойнақ салып, етекке қарай ысқырып құлап жөнелгенде, долы дауыл сай бойында жын-перінің күйіне билегендей болады. Ағындап құтырып келін, жартасқа соғып қорқытпақ болып, көрігін басып ғуілдейді. Жер тарпып шаңын аспанға шығарып, ақ көбігін атқытып шабынады. Біресе жабысып келін құшақтап, жарығына кіріп ысқырып, тербетіп, оятпақшы болады» [5]. Тау, тау ішіндегі долы желмен ұйытқып соққан боран, осылардың ортасында қалған кішкене жүдеу үй рет-ретімен, кезек-кезегімен сурет болып өте береді.

Дауыл мен боран, қайғы мен ауру жан-жақтан жабылған үй ішінде кемпір мен шал және он жасар ауру бала. Табиғаттың жаңағыдай қатал қаһары осындай қайғы мен уайым басқан жандар күйін танытуға арналған кезекті өткел секілді. Баласы мен келіні өлген, малы жұтап таусылған, немересі де сағат сайын нашарлап, сөнуге айналған кемиір мен шалдың алдағы күтері де бұдан жаман азап, ол - аштық. Әңгіменің әлеуметтік мәні елеулі, күніренген көп кедейдің, сан бейбақтың бірі ғана - жазушы суреттеген кемпір мен шал. Екеуінің халінен сан кедейдің күйін танып, ел жағдайын білгендей боламыз. Жазушы назары осылайша кедей қауымына ауған, олардың қиын халін өзі де қинала, күйіне отырып суреттеген.

«Қыр суреттеріндегі» үшінші әңгіме «Қысты күнгі дала» деп аталады. Әңгіме басындағы «ақ кебін», «өлім тыныштығындай», «тіршіліктің бір белгісі білінбейді» деген қолданыстарға қарағанда мұнда да қайғылы жағдай күтілгендей: «Жер жүзін тылсым буғандай, ызғарлы қар, суық аяз тас қылып қатырғандай» [6]. Жазушының бейнелі қолданыстары әңгіме бойында жиі әрі қою түрде ұшырасады. Жабырқау тартып түнерген сұр бұлттар кәрі көңілге келген қажыған ойға баланады. Сөйтіп, шығармалардағы қазақтың кең даласы, ондағы өткен тарих пен осы шақтағы өмірдің қарама-қайшы суреттері, жазушы стилі мен тіл қолданысындағы ерекшеліктер, қаламгердің бұл туындыларды жазу барысында да ұлттық әдеби мұраның эпикалық, аңыздық көркемдеу құралдарын, тіл айшықтарын барынша мол иегергенін көреміз.

Ал қаламгердің «Бүркіт аңшылығының суреттері» әңгімесі 1925 жылы «Таң» журналының 4-санында жарияланды[7]. Бұл әңгімеде де жазушы қазақ халқының өзіне ғана тән қыр өмірінің саятшылық қызығын табиғат құбылысы аясында алып, оның ғажайып көркем жанды суретін бейнелеген.

М.Әуезовтің келесі көркем шығармасы «Қыр әңгімелері» деген ортақ атпен берілген «Сыбанның моласында» [8, 84-89], «Текшенің бауырында» [9, 89-99] атты қос әңгімесі. Аталған туындылар ел өмірінен алынған этнографиялық тақырыптарға арналған. Жазушының «Қыр әңгімелерінің» бірінші новелласы «Сыбанның моласында» шығармасының бас кейіпкері – Жортар батыр. Оның прототипі Мұхтардың бала шағында Әуездің үйінде қонақта болып, өзінің бастан кешкен оқиғаларын әңгімелеген Жүніс батырдың айтқандарынан есте қалғандары негізінде жазған. Аталған әңгіменің екінші новелласы «Текшенің бауырында» шығармасының бас кейіпкері – Жобалай. Оның протатипі Абай ұлы Мағауияның әйелі Дәмеғөйдің жақын туыс ағасы – Тәуке батыр. Ол 1918 жылы патша түрмесінен босап, 1920 жылы Мұхтар мен Кәмилә қаладан Мағауияның үлкен қызы Уәсиләнің үйіне келгенде бұларға жолығып, ауыл кешінде дөң үстінде өз өмірінен айтқан естеліги осы әңгімеге арқау болған.

«Қыр әңгімелері» «Жаяусау» деген құпия атпен 1923 жылы «Шолпанның» 6-7-8 сандарында басылған. Ауылдағы жылқылардың өріске кетіп жатқан мезгілі. Жазушы я әңгіме кейіпкері ауыл ақсақалы Жортармен тастақ төбенің басына таман аялдап келе жатады. Жазушы ойы ұшқыр, тапқыр ғана емес, айрықша көркем, бейнелі. Ауыл айналасын суреттей отырып, жайылып жүрген малды «бірқалыпты жасыл даланың түсін түрлендіріп» деп бейнелі жеткізеді. Жортар ақсақал өзінің «ұғымды шешен тілімен» айтқан әңгімесін бастап кетеді. Бір қызығы, әңгіме ұрыс, соғыс, атыс, шабыс жөнінде болар десек те, қария өзі айтқандай, жастық кезде өзінің бір қатты қорыққан жері болыпты, соны әңгімелейді. Әңгіме ішіндегі Жортар батыр Найман шетіне келіп, сол елдің Төбет деген батырын торуылдап жүріп молаға тап болады. Бір сәт толастамай тұрған жаңбыр, әрі суық жел оны мола ішіне кіріп күте тұруға мәжбүрлейді. Қалжырап шаршаған, әрі жауыраған батыр қалғып кетеді. Бір кезде тырс еткен дыбыстан шошып оянады, қарсы бетіндегі бұрышта қарайған бір нәрсені көріп қорқа бастайды. Тырс еткен дыбыс артынан бейіт іші жарқырап, одан қайта басылып, қарсы беттегіні анық түстей алмай көп отырады. Жәй отырмай қатты қорқып, сақтанып отырады. Оқырман алғашқыда кейіпкермен бірге үрейленіп, қарайғанның не екенін біле алмай, білгісі келін, бір жағы аты болар деп болжап отырады. Бірақ аты емес, аты әуелгі жарық шыққанда-ақ ішін тартып осқырынып, атқып жөнелгенде шылбырын үзіп кетіп қалған екен. Оқырман болжамы қате болып, енді ол да көрінгеннің не екенін білгісі келіп күте бастайды. Жазушы міне осылайша табиғи, шынайы әңгімелейді. Оқырманына түпкі ойы мен шешімін сездіріп қоятындай емес. Кейіпкер күйі де оқырманға ауысып, енді ол да қарайғанның не екенін ойлап шын қызыға бастайды. Сөйтсек қорыққанға қос көрінеді дегендей, Жортар қарайғанның адам екенін болжай алмапты. Оның адам екенін өзіне қарай ұмтылып, бас салғанда ғана денесіне тиген адам қолы екенін біледі. Оқырман да

оның адам екенін осы сәтте ғана таниды. Енді оның адам ғана емес, өзі білетін Бура-Алтаяқ деген батыр екенін білгенше екеуі біраз алысады. Ең соңында Жортар бар қуатын жинап, жүрегін тоқтатып, қарсы көтерін, жерге бір-ақ ұрып, өзі үстіне мінін алады. Кеңірдегінен қылқындырып, өкпесінен бір-екі қойып-қойып жібергенде, артынан семсерін алып бауыздамақ болғанда ғана баяғы «қарайған» тіл қатып, өзінің Бура-Алтаяқ екенін білдіреді. Әңгіме желісі осылайша өмірдің өзіндей үйлесімді, өз жүйесімен дамып отырады.

Әңгімедегі Жортардың бейіт ішінде қарайғаннан қорқып, біршама отырғаны бір қызық жағдай болса, оны қорқытпақ болған Бура-Алтаяқтың да әрекеті өз алдына бөлек, қызық әдіс екен: «Түн суық, жауынды болған соң, киімі нашар, тоңып, әдейі бейітті пана қыла келінті. Мен келген соң, Құдай бір жұмсақ жемді берді деп күш жұмасамай-ақ айламен алмақ болып, барлық киімін тастай қойыпты. Бойында қару жоқ. Жалғыз бұйымы: елінен алып шыққан бір сауыт сіріңкесі бар екен. Әлгі бағана тырс етін, жап-жарық боп кететін уақытта соны шағып жіберін, отымен ауызына тығып үрлей қояды екен... Сөйтін мені қорқытып жүрген - жаман сіріңке болып шыққаны деп, ақсақал мәз болып күлін, әңгімесін тоқтатты» [8]. Әңгіме ішіндегі әңгіме осылайша шынайы мазмұн жүйелі даму, табиғи шешіммен аяқталады. Жазушы соңынан қорытып бір сөйлеммен түйіндеп, бар әңгімені бітіреді. «Сыбанның моласында» әңгімесі арқылы алып батырды жаңа қырынан танығандай боламыз. Кішінейіл, әдепті, кісілікті Жортар ақсақал бөсін, мақтанып көрген соғысын, шабысын әңгімелемей, осылайша өмірде болған, батыр басымен көрген қорқынышын әңгімелеп береді. Жазушы не айтып, не жазса да адамның адами қалып-қасиеттері мен мінез, болмысын танытуға жұмсайды. Аталған әңгіменің басты ерекшелігі, онда Жортар батырдың аузымен айтылатын дала көріністері, жорық суреттері, кейіпкердің автор сомдауындағы бейнесі ежелгі жыр-аңыздар стиліне тән сөз айшықтарымен суреттелінуінен көрінеді.

М.Әуезов 20-сыншы жылдары қазақ әдебиетінің алтын қорына «Қараш-қараш оқиғасы», «Қилы заман» және «Көксерек» повесін қосты. Бұл үшеуінің де жазылу мерзімі жиырмасыншы жылдардың соңы болды. Едел-жедел, бірінен соң бірін жазып тастаған М.Әуезовтің бұл кездегі қаламгерлік, шығармашылық ізденістерін бағамдау аса күрделі. Әртүрлі тақырыпты қатар иғерін, өзінің дүниетаным кеңістігін солардың бәріне икемдей алу әркімнің қолынан келе бермейтін нәрсе. Бұған көп білім, қажырлы еңбек, сосын дарын керек. М.Әуезовте осылардың бәрі де бар еді. Себебі, «Жиырма сегіз жасында әр қиянға бас ұрған жалыны қайратты Мұхтар Әуезов әлем мәдениетінің асыл қазыналарымен еркін таныс болатын» [10, 149].

«Көксеректің» негізгі идеялық тұғырнамасы таза болмыстан алынған. Мұнда өте-мөте фольклорлық сызбалар, ғажайып оқиғалар тізбегі немесе астарлы мағына жоққа тән. Сондай-ақ әңгіме ешбір революциялық тақырыпқа, белгілі бір тарихи уақыт пен кеңістікке де тәуелді емес. Бұл классикалық көркем прозаның объективті шындығының қаламгер дүниетанымында болған немесе болмысқа сәйкес оқиғаға негізделе отырып, қағазға түсуі. Нақтырақ айтсақ, «Көксерек» әңгімесіндегі аңшылық ғұрып пен салт-сананың бұлжымас қағидаттары өмірдегідей шынайы баяндалады. Баяндаудың көбінесе өткен шақ формасында айтылатын әңгіменің сюжеттік құрылымында автор бейнесі көмескі көрінеді. Бұл да «Көксеректің» фольклордан қол үзе бастағанын көрсетсе керек. Себебі, хайуанаттар әлемі суреттелетін шығармалар көбінесе аңыздық, ертегілік, тінті мифтік сарындарға бой ұрмайтыны бұл кездерде кемде-кем болатын. Олай болуының мәнісі «Көксерек» жазылған тұстың қазақ прозасының қалыптасу кезі болғандығы еді. Ол шақта әлі де ұлттық дүниетаным фольклорлық мотивтерден алшақтап кете қоймаған кез болатын. Бұған дәлелді біз жоғарыдағы жазушының алғашқы әңгімелерінде фольклорлық үлгілердің молынан ұшырасып отыратынын дәлел ретінде айтуымызға болады. Жазушы «Көксеректе» осы аталған сарындардан саналы түрде бас тартқан. Әйтпесе, «Сыбанның моласындағы» аузынан от бүркитін алып, «Текшенің бауырындағы», «Жетімдегі» қара түндегі қара пышақты жалмауыз, тінті «Қорғансыздың күніндегі» Күшікбай аңызы сияқты небір қызғылықты сюжеттерді «Көксеректе» де молынан қолданып отыруға материалы жеткілікті еді. Ел арасында қасқырға байланысты айтылатын аңыздардың, аңшылар шығарған күлкілі оқиғалардың, тінті анекдоттардың да көптеп кездесетін мол қоры бар екені кімге де болса мәлім.

Демек, жазушы реалистік шығарманың сюжетін құруда үлкен дайындыққа енін, өзі көрген, куә болған және ұлттық дүниетанымға толықтай сай келетін шығарма жазуды мақсат еткен деп пайымдаймыз. Және осы үддеге жеткен де.

Жалпы М.Әуезовтің барлық әңгімелері қазақ қауымы атты елдің әлеуметтік және рухани өмірін, қоғамдық күресін, әдет-ғұрпын, бар тұрмыс-тіршілігін суреттейтін тарихи зор панорамасын жасаудың әдеби-көркем баспалдағы болды. Сондықтан да жазушы әңгімелеріндегі сюжет пен тақырып аясы түрлі мәселені, халықтың барша әлеуметтік топтарын қамтиды. Мәселен, «Жетім», «Жуандық», «Барымта» деп аталатын бір топ әңгімелеріндеғі жазушы кейіпкерлері халықтың бел ортасынан алынған образдар. Қаламгер ол шығармаларында өмірді қарапайым адамдар көзімен суреттеуге тырысады. Оған қоса олар қазақ даласына жаңаша қарай бастаған адамдар. Мысалы, «Жуандық» әңгімесі осы жақсылық жаңалықты қуана паш етуден басталса, «Оқыған азамат», «Кінәмшіл бойжеткен», «Сөнін-жану» әңгімелерінің тақырыбы қазақтың болашағынан дәметкен ізденістерге толы. Оларда жазушы жастар тәрбиесі, ар-инабаттылық проблемаларын алға тартады. Ал біз сөз еткен фольклорлық, этнографиялық, ұлттық салт-дәстүрді бейнелеуге арналған шығармалары халқымыздың асыл қасиеттерін ұрпаққа үлгі етуімен құнды.

Қорыта айтқанда, М.Әуезов XX ғасырдағы әдеби-ғылыми ортада ең танымал жазушы, ғалым болып қана қоймай, Абай өмірбаяны, оның шығармашылығын таныту, әдебиеттану, фольклортану саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, халық мұрасын ел ішінен жинап, баспасөзде жариялату, ғылыми қорға өткізу, оқу орындарында халық ағарту жұмыстарын жүргізу, баспасөз ісіне араласу сияқты сан тарау ғылыми, қоғамдық, педагогикалық, публицистикалық қызметтің бел ортасында жүрді. «М.Әуезов қалдырған көп үлгі-өнегенің сырына үңілген уақытта бірімен-бірі жымдаса желімденіп жатқан жайларды байқағандаймыз. Табиғатына біткен дарындылық терең біліммен, тынымсыз еңбекпен жарқырай түскен. Білім мен еңбек алып таланттың екі қанатындай болып, бойға біткен дарынды кемеңгерлік данышпандыққа ұластырған, сөзін уәлі, шешімін тиянақты, байламын берік еткен» [11, 157],- деп ғалым Т.Кәкішев айтқандай, оны елге сүйікті, зиялы қауымға етене туыс еткен – терең білімі мен тынымсыз еңбегі болды. Осы білім мен еңбектің нәтижесінде дарын қуатын, ғажап романтикалық сыршылдық бояуын, халық мұрасының көркемөнердеғі бейнесін, реалистік тіршілік суретін, түрлі типтеғі адамдар психологиясының күрделі қатпарларын ашып, бейнелі көркем тілмен баяндаған шығармалары қазақ әдебиетінің биік белесі ғана емес, «Европалық деңгейде көрінін, қазақ әдебиетіне өлшеусіз олжа салған» [11,4] туындылар еді.

1. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том. Алматы: «Жазушы», 2004, -336 бет.

2. Сейданов Қ. Әуезов және Орта Азия әдебиеті. Шымкент, 2005, -110 бет.

3. М.Әуезовтің музей-үйінің архивінің қолжазба қоры. 382 п.

4. Диқанбаев М. Мен білетін өмірбаян//Абай, № 2-3, 1997 жыл.

5. Әуезов М Автобиография//кітапта: Мұхтар Әуезов. Қазақ және орыс тілдеріндегі таңдамалы еңбектер жинағы. Бас.ред. Ә.Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1997, -512 бет.

6. Жұртбай Т. Әлемдік тұлға//Абай, №2-3, 1997 жыл.

7. М.О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі. Алматы: «Ғылым», 1977, 768 бет, 18-бет.

8. С. Мұқанов. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. Алматы: «Атамұра», 2008, 384-бет, 325-326 бб.

9. Жұрбаев Т. Ұлы қаламгердің қиын кезеңі//Жұлдыз, №10, 1991 жыл.

10. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы: «Ғылым», 1961,- 348 бет.

11. Семей семинариясында оқитын «Аймауытов һәм Әуезов». Қазақтың өзгеше мінездері//Алаш, №16, 1917 жыл.

Резюме

К. Мырзаханкызы. Раскрытие своеобразных особенностей древних поэтических памятников и сказаний-легенд казахского народа в литературном творчестве Мухтара Ауезова

В статье анализируются своеобразные особенности, приемы и методы, применимые Мухтаром Ауэзовым при исользовании поэтических наследий древности, разнообразных сказаний и легенд в своих прозаических произведениях. Великий писатель казахского народа в 20-30-ые годы прошлого века проделал огромную работу по сбору образцов произведений народного устного творчества, веками передававшихся из уста в уст, исследованию фольклорного творчества казахов. Наряду с этим писатель мастерски использовал их в своих литературных произведениях. Данная тема требует дальнейшего исследования.

Ключевые слова: фольклор, легенды, сказания, сюжет, художественность.

Summary

K. Myrzakhankyzy. Disclosure of distinctive features of ancient monuments and poetic tales, legends of the Kazakh people in the literary works of Mukhtar Auezov

This article analyzes the unique features, tools and techniques applied by MukhtarAuezov using poetic heritage of antiquity, various tales and legends in his own prose works. The great writer of Kazakh people in the 20-30-ies of the last century did a great job collecting samples of folk oral tradition, passed down for centuries from mouth to mouth, the study of folklore of the Kazakhs. Along with this, the writer introduces them to the scientific revolution and skillfully used them in his literary works.This topic requires further investigation.

Key words: folklore, legends, stories, story, art.

ӘОЖ 821.512.122(091)

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ, ЕЛДІК МҰРАТТАР

А.А. Оспанова – *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия докторы (PhD), аға оқытушы*

Аңдатпа. Мақалада қазақ ағартушылығының қайраткер шығармашылық тұлғасы мәнінде азғана ғұмырында елеулі еңбек жасаған көрнекті ақын Сұлтанмахмұт Торайғырұлының ғұмыр ғибраты, жалынды жастың азаттық күрес мұраты, жәдитшілдікті жаю жолындағы еңбегі қарастырылады.

Сұлтанмахмұт өз өлеңдерінде оқыған жастарының арқасында көзін ашып, қатарға қосылған елдер туралы айтып, қазақ арасындағы кенже қалушылыққа қынжылған.

ХХ ғасырдың бастапқы жылдарында ұлт мүддесі деп күрес жолына шыққан тұлғаларға Сұлтанмахмұт та өз үнін қосады. Ол елдің етегінен тартып отырған ескі ғұрыпқа мін айтады. Сауатын діни бағытта ашқан Сұлтанмахмұт қайсыбір жағдайда ескіше оқудың дүмшелікте шырмап қалдырып қоятын қиын жағдайларына қарсы батыл ойлар айтады.

Ел ішіндегі алаяқтың жасап жүрген дін адамдарын, дүмшелік, білімсіздікті сынап, мінейді. Сұлтанмахмұт Торайғырұлы – ХХ ғасыр басындағы қоғам дамуының көкейкесті, алаңдататын мәселелерінің барлығына да үн қосқан қайраткер шығармашылық тұлға.

Ақынның әйел теңдігі мәселесіндегі ұстанымдары да Алаш қайраткерлерінің бағыттарымен сабақтастықта өрбиді. Әйелдің малға сатылып, әдет құрбаны болуы, өзінен үлкен адамдарға тұрмысқа шығу фактісі оның шығармаларындағы басты көркемдік арқаудың бірі болды.

Мақалада Сұлтанмахмұт Торайғырұлының «Қамар сұлу», «Кім жазықты?» романдарының мазмұн, мәні сараланады.

Сұлтанмахмұттың өз дәуірінің өзекті күйлерін жүрек сүзгісінен өткізген шығармашылық мұрасы тұрғысында, оның характер жасау, образ сомдау, суреттеу, баяндау бағытындағы шеберлік тәсілдері, ақынның поэтикалық әлуеті бағытында мақалада автор тарапынан өзіндік пайымдаулар жасалған.

Сұлтанмахмұт Торайғырұлы – өз дәуірінің ең өзекті күйлерін көреңдікпен болжап, танылған суреткер. Ол ХХ ғасыр басындағы қазақ оянушылығындағы мейлінше ықпалды тұлға деңгейіне көтерілді. Ақын өмірі туралы мәнді зерттеулер жасалды. Әлі де тереңіне үңілетін ғұмырбаян ғибраты бай ақынның мұрасы – ұрпақ еншісі.

Түйін сөздер: қазақ ағартушылығы, азаттық күрес мұраты, жәдитшілдікті жаю, діни бағыт, әйел теңдігі мәселесі, характер жасау, образ сомдау, суреттеу, баяндау бағытындағы шеберлік тәсілдері, азаматтық ғұмырбаяны.

Сұлтанмахмұт Торайғырұлы ғасыр басындағы дүрбелеңдер уақытында оң-солын аңғарып, қалыптасып қалған жас еді. Оның өміріндегі елеулі бетбұрыстың басы ескіше оқуға қарсылық. Жаңа оқуға құштарлық, құмарту. Бұл жөнінде Сұлтанмахмұттың шығармашылық, азаматтық ғұмырбаянын алғаш түзуші Сәбит Мұқанов кеңінен баяндайды.

«Сұлтанмахмұт бір жасында шешесінен жетім қалады. 6 жасқа толғанда оны әкесі Шоқпыт ескіше «әлінбиге» үйретеді. Әкесінен «тіл сындырарлық» қана сабақ алып, әр молдадан тиіп-қашып сабақ

оқып, недәуір жыл жүреді. 12-13 жасында Мұқан молда деғеннен оқиды. Ол молда өлең шығаратын молда екен. Сұлтанмахмұт соған еліктеп, сол жасында-ақ өлең жаза бастады. Бұдан кейін Баянауыл қаласында Әбдірахман молдадан оқып, ол молда өлеңге теріс қарайтын молда болғасын Сұлтанмахмұт бастап келе жатқан өлеңді біраз жыл тастап кетеді. Біраздан кейін ол молдамен ыңғай келмеғесін, Сұлтанмахмұт оқуды тастап еліне барады да, сопылық жолына түседі. Сөйтіп жүрғенде Троиңкіден Нұрғали деген жәдитшіл молда кеп, Сұлтанмахмұт сонан оқып, пәнмен таныса бастайды. Білім дүниесінің есігінен сығалағаннан кейін ол қадымшыл (ескішіл) діншілдермен қастаса бастайды. Ол кезде өлеңді де үдетіп жазады» [1, 244].

ХХ ғасыр басындағы саяси ахуалға сан қырынан тоқталып, саралаған Сәбит Мұқанов «ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбеғінде ұлт, ұлтшылдық мәнін, оның өзі шығармашылығына тоқталған әрбір қаламғер өмірімен сабақтастығын еғжей-теғжейлі баяндап отырған. Сұлтанмахмұт шығармаларындағы, ғұмырбаянындағы ұлтшылдық ұстанымға қатысты былай дейді:

«1905 жылдағы Ресейде болатын төңкерістің салдарынан отар ұлттардың бірсыпырасында сол жылдан бастап ұлт қозғалысы бола бастағандығы, осы қозғалыс қазаққа да шарпуын тиғізіп, қазақ зиялылары (оқығандары) ұлтшылдық сарынға түскендіғі жоғарыда айтылды. Осы ұлтшылдық қозғалыс Сұлтанмахмұт Троицкіге барып оқуға кірген 1912 жылдары жалпы Қазақстандық маңызы бар қозғалыс болуға айналып қалды. Осы кезде орысша, мұсылманша оқыған жастардың көпшіліғі «ұлт» деген тудың астына кіріп, ұлтшылдық бағытты басқарып жүрген адамдарға көмекші болды. Ұлтшылдық бағытта жүрғендердің ол кездегі ірі мақсаттарының біреуі қазақ халқын ағарту, оқуландыру еді. Қазақты оқытып саналандырып алғаннан кейін, орыс отаршылдығына қарсы көтеру еді. Осы мақсатпен ұлтшылдар ауылында қазақ тілінде мектептер ашуды ойлады. Мектеп ашқан уақытта татар, араб, парсы, орыс тілдерінің қазаққа қанағат бола алмайтынын біліп, жаңадан қазақ тілінде оқу кітаптарын жазуға кірісті, тіл мәселесі қолға алынды. Мектеп кітаптарын ескерумен қатар, қазақтың көңілін оятып, өз тілектеріне бұқараны баулу үшін қазақша ғазет, жорнал деғенді қолға алды» [1, 246].

Сәбит Мұқанов Сұлтанмахмұттың ұлтшылдық бағытта болып, ұлтшылдықтың ұлы мақсатының біреуі жұмысынан әдебиеттеғі ісін бастады деп баға береді.

Үмітпенен жоқ қуған,
Талабы алда баламыз.
Басқалар жоғын тапқанда,
Біздер қайтіп қаламыз.

Сұлтанмахмұт «Талиптарға» атты өлеңінде көрші жұрттар оқыған жастарының арқасында көзін ашқанына назар аудартып, қазақ арасында ынталы, ықыласты, пайдалы іске бастайтындардың кенже қалып отырғанына қынжылады.

Сұлтанмахмұттың бар мұраты, басты арманы елінің оянып, озық жұрттардың қатарына шығуы. Жастардың оқып, көз ашып, жақсы істер атқарып халқын өрге тартуы.

Ақын халқының жаттың тепкісіндегі зарлы күйін, жарлы тіршіліғін ауыр өксікпен жырлайды. Қазақтың бірлік, ынтымақ, өнер үйрену, оқу арқылы ел қатарына қосылатын күнінен үміт етеді. Кішкенеден тіршіліктің бағытын барлап өскен зерек, серғек ақын жүрек арғы тарихты баяндайды, келер күндерді болжайды.

Қараңғы тұман түнде еді,
Қара қазақ баласы.
Ай мен күн, һәм жұлдыз жоқ,
Жым-жырт сахара арасы.
ХХ ғасыр басында,
Міне алланың панасы,
Бір жағынан ай туып,
Бір жағынан күн туып,
Жарық көрді алашы!
Шолпаннан үміт тағы да,
Біріксе елдің данасы.
Көңілменен көзді ашып,

Алға сүйреп барады,
Бұл жарықтар барында
Кім адасып қалады?

Сұлтанмахмұт XX ғасырдың бастапқы жылдарында осындай көкейкесті мұраттарын жырлады. Қазаққа теңдік сұралып, баспасөз ашылып, оқу ісі қолға алынып жатқан, қазақ тілінде ондаған кітаптар жарық көріп шыға бастаған 1912-1914 жылдары ақын да ұлтшыл деп бой көтеріп шыққан қайраткерлерге, қаламгерлерге өз үнін қосады.

Ақын елдің сілкінін, жаңғыруында етектен тартқан ескі ғұрыпқа мін айтады. Осындай ұстанып, ақсақалдық дәуірдің салт-санасынан келе жатқан әдет-ғұрыптың қайсыбір кері тартқан, келеңсіз құбылыстарын көлемді шығармаларында әлеуметтік деңгейге көтеріп баяндап, көрсетін, күн тәртібіне қойып отырды.

Кішкенеден дін оқуымен сауат ашып, тінті біраз уақыт мейлінше дін ұстанғандығы бола тұра Сұлтанмахмұт дінге қатысты өзіндік бағытта болды. Ол сол өз заманының ағысымен туындаған жаңа даму бағыттарының талаптарын көре білді. Ескіше оқудың дүмшелікте шырмап қалдырып қоятын қиын жағдайларына қарсы батыл ойлар айтты.

Оқудан мақсат не? Медреседе жату ма?
Ескі нұсқап бақастарды татуға.
Қанша жыл «қашия» мен «мантық» жаттап,
Күрсілдесіп шатуға.
Көп жатып «хакім керде» атын алып,
Елге апарып сатуға?
Ә, олай болса,
Керек енді сәлде, шапан киюге,
Мүрит болып ишанға бас июге,
Молда боп төрде отыру ма?
Ет, қымызға қарнын толтыруға.

Сұлтанмахмұт ел ішіндегі «Алла» деп, алаяқтың, жасап жүрген қайсыбір дін қызметшілерін, жалпы дін мәселесіндегі дүмшелік, білімсіздікті әшкерелеп жазып отырды. Дін оқуының өмірге пайдасы тиетіндей дұрыс бағытта бет алуын көкседі.

Сұлтанмахмұт Торайғырұлы XX ғасыр басындағы қоғам дамуының көкейкесті, алаңдататын мәселелерінің барлығына да бел шешін қатысқан, үн қосқан ықпалды қайраткер тұлғаның бірі болды. Әдеби туындыларында өмір шындығын келістіре баяндап суреттеді. Өзі оқыды, ізденді. Білімге құштарлығы ғажап осы бір азамат басқаларға білім үйретті. Өзекті мақалалар жазды. Қазақ баспасөзінің шаруасына араласты.

Сұлтанмахмұт Торайғырұлының XX ғасыр басында көп қозғалған әйел теңдігі мәселесіндегі ұстанымы да сол дәуірдегі ұлт бостандығы жолында қайраткерлік еңбегімен тарих сахнасына шыққан Алаш зиялыларының мүдде-мұраттарымен сабақтас. Әйел баласының әдет құрбаны болуы, қыздың малға сатылып, теңіне емес, өзінен үш мүшел үлкен адамға тұрмысқа шығу фактілері ақынның шығармашылығындағы өзекті арнаның бірі болғандығы белгілі.

Жан шошырлық тағдырға қыз баласын телін қойған қоғам, заман, ата дәстүр – Сұлтанмахмұттың аяусыз айыптап отырған құбылыстарының бірі. Ата баласын малға сату дейтін сұмдықтың көзі құрымай, әйел затына күн жоқ екендігін ақын әр сәт айтып отырған. Осында сол дәуірдегі Алаш зиялыларының шариғат жолына жүгінін отыруды міндеттеу бағытындағы ұстанымдарымен үндестікте даусыз айқын.

Теңің тап, кемге барма, қор болма деп,
Шариғат заң көрсетті саған жолды.

XX ғасыр басындағы әйел теңдігі, шариғат жолы мәселесіндегі тұтас ұстанымды Сәбит Мұқанов көреді, әрі оған сол дәуірдің талап-тілеуіне орайлас түсінік береді. Не деуенде де мәселенің XX ғасыр басындағы өмір ағымындағы, қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық, ағартушылық-демократтық бағыттағы елеулі мәселе болғандығын дөп басып тауып, айқындап, ашып айтады. Замана талабымен адамшылық ұстанымы айқын, әрі әйел теңдігі мәселесіндегі шариғат жолының кеңестік жүйе

саясатымен сабақтасып жатқан күйлерін көрін отырған Сәбит Мұқанов ойын тұтас жеткізбей, уақыттың ыңғай-талабына орай осылай айтуына тура келгендігі туралы ой да көкейде тұрады.

Шариғат деген – дін. Оның әйел мәселесіне ең езуші құрал екенін, дін жолынша әйелдің адамдық жағы жарты екенін, дін бойынша екі әйел бір еркектің кісіліғіне ғана тұратындығын әйелге шариғаттың жасайтын қысымшылығын, сол дін арқылы ислам дініндегі күн шығыс әйелдерінің халіне келгенін Сұлтанмахмұт айырмайды. Осы өлеңнің аяғында:

Жанына жалмау түгіл жақын бармас,
Қазақтан оқушылар шықса аңдап

дейді. Міне, мұнысы әрине, шариғаттан көрі туралау жол, бірақ жалпы ұлтшыл жазушылардағы кемшіліктей Сұлтанмахмұттағы әйел мәселесінде үлкен кемшіліктің біреуі ол – әйелді оқыған ерлер арқылы азат болады деп түсінеді. Әйел өзі ақын, оң қол, сол қолын өз ақылымен танығанда ғана ермен теңмін деп түсіне алатындығын білмейді. Шалға тимей, кемге барма, теңел деген барлық ұлтшыл ақындар жырлады. Бірақ осылардың көпшілігі теңелудің салмағын әйелдің өз санасына тіреген жоқ, оқыған ерлерге тірейді. Осы кемшілік Сұлтанмахмұтта да мол» [1, 252].

Сұлтанмахмұттың «Қамар сұлу», «Кім жазықты?» романдарында қазақ әйелінің адам санатына қосылмай, қор болған күйі барынша өмір ақиқаты аясында шынайы суреттелін отырды.

Сұлтанмахмұттың «Таныстыру» поэмасы ұлт азаттығы жолындағы күрес қайраткерлерінің тарихи еңбегін алғашқылардың бірі болып бағалап айтқан әдеби туынды. Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, тағы да басқа ел үшін жанкешті еңбек жасап, ұлы мұраттар жолында бастарын бәйгеге тігіп жүрген ұлт қайраткерлерінің тарихи еңбегіне баға берген Сұлтанмахмұт әрбір қазақ жасы, әрбір ұлт ұланы, әр адам осы тұлғалардың өмірін білсін, осыдан ғибрат алсын, өнегесін үйренсін деген мұратта жазғаны анық.

Ешкімнің Әлиханға бар ма сөзі,
Демейді қандай қазақ оның көзі.
Ел үшін құрбандыққа жанын берген,
Бит, бүрге, қандалаға қанын берген.
Ұрыдай сасық ауа, темірлі үйде,
Зарығып Алаш үшін бейнет көрген.
Түймеге жарқылдаған алданбаған,
Басқадай бір басы үшін жалданбаған.
Болса да қалың тұман, қараңғы түн,
Туатын бақ жұлдызына көзі жеткен.

Сұлтанмахмұт Торайғырұлының «Кім жазықты?» романы 1914 жылы жазылады. «Қазақ» ғазеті романға бәйге жариялаған тұс. Бір замандарда көп әйелдің көрген күні осы «Кім жазықты?» романындағыдай болғаны да рас. Замана ағымымен оқып кісі болмақ Әжібай бірте-бірте ескі өмірдің шылауынан шыға алмай қалады. Бірінен соң бірін алған әйелдерінің барлығы бақытсыз. Әжібайдың таяғын жейді, баласын бағады, шаруасына қарайды. Осы романда Сұлтанмахмұттың қаламгерлік шеберлігі, характер жасау, образ ашу, баяндау, суреттеу бағытындағы суреткерлік шеберлік деңгейі өлеңмен жазылған романдағы ақынның поэтикалық әлуетін көрсетеді. Уақыттың қаны сорғалап тұрған шындық уақиғаларын ақын әсірелемей, бұлдыратпай нақты бейнелейді. Оқиға өрбіту тәсілдері де өмірлік ситуацияларға арқа сүйеп отырып шешім тапқан. Романға алғаш көркемдік тұрғысынан баға беріп, саралап, пікір айтқан Сәбит Мұқанов шығарманың басты сипаттарын, өзіндік ерекшелігін кәнігі әдеби шығарма сарапшысы деңгейінде жан-жақты танытып, бағалайды.

«Сұлтанмахмұт өткен дәуірдегі әйел күндігін көзге елестету ретінде бұл романында мақсатын көңілдегідей орындай алған. Зығыш, Жамалдардың жіғерсіздігі мен жалпы ол замандағы қазақ әйелінің адамдық правосын тани алмайтындығын, ерінің не дегеніне көне беретінін Сұлтанмахмұт көзге көрсетумен қатар қазақ әйелінің жаңа кейіпкерін жасаған. Ол кейіпкер – Аппақай. Мұндай кейіпкер Сұлтанмахмұттың тұтас ақындарында ол кезде жоқ» [1, 271].

Сұлтанмахмұт өз шығармаларына өз дәуірінің басты мұраттары мен өзекті, күрделі шындық оқиғаларын, құбылыстарын арқау ету арқылы ХХ ғасыр басындағы ұлт руханиятына өлшеусіз еңбек жасады. «Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болған» ақынның мұрасы жан-жақты зерттелін, зерделенін келеді.

Сұлтанмахмұттың шығармашылық әлуеті, азаматтық бітім-болмысы ғасыр басындағы қазақ оянушылығындағы мейлінше ықпалды тұлға деңгейіне көтерді. Ақындық алымы замананың аласапыран күндерінде ширап, ширыға, шымырлана түскен Сұлтанмахмұттың өміріне қатысты әлде де зерттеуді күтін жатқан тұстар да бар. Алаш қайраткерлері ақталғаннан бергі ширек ғасыр уақыт ішінде ұлт бостандығы жолындағы рухани, саяси күресте сол тұлғалармен аса мүдделес, мұраты бір болған Сұлтанмахмұт Торайғырұлының өмірбаяны, шығармашылық мұрасын бағалау тұрғысында зерттеулер жалғасын таба беретіндігі анық.

1. Мұқанов С. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: – Алматы: Атамұра. –2008. – 384 б.

Резюме

А.А. Оспанова. Национальные интересы и идеалы народа в произведениях С. Торайгырова

В статье рассматриваются примеры жизни, идеалы борьбы за свободу страстного юноши, труды, направленные на распространение джадидизма, Султанмахмута Торайгырова, который является выдающимся поэтом в казахском просветительстве. С. Торайгыров, как деятель просветительства и творческая личность, оставил достойный уважения труд в течение своей короткой жизни.

Султанмахмут в своих стихотворениях писал о народах, которые развивались благодаря образованной и грамотной молодежи. Он огорчался по поводу того, что казахский народ отставал.

Султанмахмут присоединяется к личностям, которые боролись за национальные интересы в начальных годах XX века. Он критикует старые обычаи, замедлившие развитие. Султанмахмут учился грамоте в религиозном направлении и говорил о том, что в любом случае учиться грамоте по старому имеет трудности, благодаря которым можно впутаться в начетничестве и смело выражал свое недовольство.

Он критикует представителей религии, которые занимаются мошенничеством, шарлатанство и невежество в обществе. Султанмахмут Торайгыров является творческой личностью, которая поддерживала новое действие во всех актуальных, настораживающих проблемах развития общества в начале XX века. Позиции поэта по вопросам равноправия женщин взаимодействуют с направлениями деятелей Алаша. Такие факты как женщина стала жертвой обычаев продаваясь в обмен на скот и вышла замуж за старика стали одним из главных творческих мотивов в его произведениях.

В статье анализируются содержание и суть романов «Камар сулу», «Кто виноват?» автором которых является Султанмахмут Торайгыров. В этой статье автор рассматривает творческое наследие Султанмахмута, где он описывает состояние своей эпохи, а также его мастерство создать характер, передать образ, описывать и излагать.

Султанмахмут Торайгыров – великий художник, который четко предвидел самые важные жизненные условия своей эпохи. Он поднялся до уровня самой влиятельной личности среди казахских пробуждающихся в начале XX века. Были сделаны содержательные исследования о жизни поэта. Богатое наследие поэта до сих пор требует глубокого исследования и остается последующему поколению.

Ключевые слова: казахское просветительство, идеал освободительной борьбы, распространять джадидизм, религиозное направление, вопросы равноправия женщин, приемы мастерства по созданию характера, передаче образа, описанию, изложению, биография.

Summary

A.A. Ospanova. National interests and ideals of the people in the works of S. Toraygyrov

The article is devoted to the examples of life and ideals of struggle for the freedom of passionate youth, labor, aimed at spreading Sultanmakhmut Toraigyrov's Jadidism, who is an outstanding poet in the Kazakh enlightenment. S. Toraigyrov as a figure of enlightenment and person of creation, left deserving respect work during his short life.

In his poems Sultanmakhmut wrote about the nations, which were evolving due to the educated and literate youth. He was upset about the fact that the Kazakh people were falling behind.

Sultanmakhmut joined the individuals who fought for national interests in the early years of the twentieth century. He criticized the old customs, slowing development. Sultanmakhmut learned to read in a religious direction, and said that in any case learning to read and write the old had difficulties due to them it was possible to get involved in the dogmatism and bravely express their dissatisfaction.

He criticized the representatives of religion, who were engaged in fraud, quackery and ignorance in society. Sultanmahmut Toraigyrov was a creative person, who supported a new action in all relevant alarming problems of society in the early twentieth century.

Also poet's attitude on the problem of women's equality developed reciprocally with the trends of Alash figures. At that moment women became the victims of customs selling in exchange for cattle and married an old man and all these facts became one of the main creative motifs in his works. The content and essence of Sultanmakhmut Toraigyruly's novels "Kamar Sulu" and "Kym zhazikty (Who is guilty?)" are differenciated in this article. In this article the author examines the creative heritage of Sultanmakhmut, where he describes the condition of his age and also his skills to create a character, to convey an image, to describe and state.

Sultanmahmut Toraygirov is a great artist who clearly foresaw the most important living conditions of his era. He rose to the level of the most influential personalities among the Kazakh awakening in the early twentieth century. Substantial research was made on the poet's life. The rich heritage of the poet still requires deep research and it will be the task of the next generation.

Key words: Kazakh enlightenment, the aims of the liberation struggle, the spread of Jadidism, religious trend, the problem of women's equality, workmanship means in the direction of characterization, description, presentation and formation of an image, civil memoirs.

ӘОЖ 821.512.122

ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ КӨРКЕМДІК ӘДІС, БАҒЫТ ПЕН АҒЫМДАР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ж.Ш. Саметова - *PhD докторанты*
Қ.Т. Жанұзақова – *филология ғылымдарының докторы, доцент*

Аңдатпа. Мақалада әдебиеттану ғылымындағы көркемдік әдіс, бағыт пен ағымдар мәселелері қарастырылады. Себебі, әдебиет әлемінде бағыттар мен көркемдік әдіс мәселелері ерекше орын алады. Жаһандық әдебиет тарихында көркемдік сананың даму тәжірибесі әр кезеңдегі тарихи-әлеуметтік құбылыстарға лайық түрлі әдеби әдістерді, ағым-бағыттарды тудырады. Өйткені, қандай да бір ағымдар мен бағыттар белгілі бір әдістердің негізінде қалыптасады немесе оларды толықтырып, түрлендіріп отырады. Жазушыларды көркемдік әдіске тек идеялық ұстанымдар ғана емес, әдеби шығармашылықтың ең жалпы принциптері біріктіреді. Сондықтан да, аталған ұғымдардың арасының шекарасын анықтап алу қажеттігі туындайды. Осы себептен, мақалада әлем прозасының бүгінгі күндегі көркемдік әдістер, әдеби бағыттар мен ағымдар мәселелері жан-жақты талқыланады. Оның ішінде қазақ прозасының мазмұны мен даму мәселелері жаңаша зерттеледі.

Түйін сөздер: көркемдік әдіс, бағыт, әдеби ағым, әдебиеттану, жазушы.

Әдебиет әлемінде бағыттар мен көркемдік әдіс мәселелері ерекше орын алады. Өйткені қандай да бір ағымдар мен бағыттар белгілі бір әдістердің неғізінде қалыптасады немесе оларды толықтырып, түрлендірін отырады. Шығармашылықтарын ортақ әдіске сай жасайтын қаламгерлердің бар және болғанына әдебиет тарихынан қанықпыз. Дегенмен де, «көркемдік әдісі жағынан бір-бірімен жақындасатын жазушылар өмір құбылыстарын іріктеу, тақырып талдау, шығарма образдарын суреттеу және типтендіру т.б. өзгешеліктеріне байланысты да шоғырлана алуының нәтижесінде ағымдар мен бағыттар дүниеге келіп отырады» [1, 50].

Жазушыларды көркемдік әдіске тек идеялық ұстанымдар ғана емес, әдеби шығармашылықтың ең жалпы принциптері біріктіреді. Сондықтан да, аталған ұғымдардың арасының шекарасын анықтап алу қажеттігі туындайды. Реализмді, романтизмді, сентиментализмді, символизмді т.б. бірде әдіс, енді бірде бағыт, ағым немесе стиль деп олардың нақты қай категорияға тиесілі екенін анықтап беруде көп ғалымдар әртүрлі пікірде. Көркемдік әдісті зерттеуге мейлінше көп көңіл бөлген кеңестік әдебиеттанушылардың өзі 1960 жылдары «Реализм – дегеніміз әдіс пе, бағыт па, стиль ме?» деген сұрақ қояды. Бертінге дейін реализмді бір ғалымдар – көркемдік әдіс, біреулер – шығармашылықтың типі, келесісі – өмірді бейнелеудің айрықша принципі, тағы бірі – көркемдік жүйе деп түсіндіріп келді. Зерттеушілер өз ыңғайларына қарай аталған терминдерді түрліше анықтап, түрліше қолданып жүрді.

Әдіс туралы пікірді ең алғаш, Сократ пен Аристотельдің заманында аталған ұғым болмаса да, өнерде кездесетін әр түрлі көркемдік әдістер туралы ойларын байқауға болады. Аристотельдің «мимесистің» үш типі: шындыққа сол қалпында еліктеу, көпшіліктің айнала шындық туралы не айтатынына және не ойлайтынына еліктеу, шындықтың қандай болу керектігіне еліктеу жайындағы ойларын қарастырсақ, әр түрлі әдістер төңіреғінде айтылғанын байқаймыз. Ал, Р.Декарт «Әдіс туралы ойлар» (1637) деп аталатын философиялық трактатында адамдардың танымдық әрекеттерін жүйелеу туралы рационалистік ұстанымдарын жариялады. Ал қазір бұл ұстанымдар классицизмнің тұғырнамалық негізі болып алынады. Э.Золяның көркем шығармашылықты эксперименталды әдіс тұрғысындағы көзқарастарын да әдіс теориясы тарихына жатқызуға болады. Оның 1940 жылдардағы В.Белинскийдің «натуралды мектеп» жөніндегі айтқан ойлары көркемдік әдістің бүгінгі түсініғімен мейлінше жақын тұрды.

XIX ғасырдың орта шеғінен бастап франнуз сыншылары «реализм» терминін қолдана бастады. 1860 жылдан бастап орыс ғалымдары да бұл терминді қолданысқа енгізді. П.Н.Сакулиннің «Стильдер теориясы» (1926) еңбегінде «реализм» мен «ирреализм» ұғымдары қолданылады. Ғалым «ирреализм» ұғымын «реализмге» қарама-қарсы мағынада қолданбай «стиль реңктері» ретінде пайдаланады да, ол айтып отырған «ирреализм» де көркемдік мазмұнның «реализм» сияқты қыры екенін айтады.

Одан бері келе көркемдік әдіс катеғориясы әдебиеттану ғылымының жүйесінде мықтап орнығып қалды да, әдебиеттану ғылымының терминологиялық аппаратында аса ауқымды орын алды. Әйтсе де, тұрақты ғылыми түсінікке айналуына, оның шынайы табиғатына берілетін анықтамалардың біркелкі болмауы бұл ұғымның нақты қалыптасуына кедергі келтірді.

Алайда, зерттеуші В.В.Курилов «Әдіс тек шығармашылық процесс кезінде өмірге келіп, қоршаған дүниені образды тұрғыда қайта иғерудің бағыттаушы факторына айналады. Шығарма жазушының санасына енді қалыптасып, әлі жазылмай тұрған шағында-ақ әдіс көркем шығармашылыққа реғулятивтік қызмет жасайды» [2, 48] - деген анықтама береді.

Бірақ, қалайда көркем шығармашылықтағы мазмұнды әдіспен теңестіруге, мазмұн деғенде тек қана әдісті елестетуге болмайды. Мәселе, мазмұн ауқымына кіретін тақырып, идея, проблематика сынды қалыптасқан тұжырымдарды бұзу емес. Бұл жерде шығарманың қандай мазмұндық қасиеті әдіс қалыптайтыны немесе әдіс ретінде қабылданатынына назар аудару керек. Әйтпесе, біз белгілі бір әдісті құрайтын, әртүрлі бейнелеу принциптерін ұстанатын әдеби ағым-бағыттарды санамалап көрсете алмаймыз. Әдісті көркемдік ойлаудың белгілі бір түрі ретінде алып қарағанда әдеби бағыттардың, ағымдардың дәстүрлі байланыстарын көре аламыз.

Көркем ойлаудың белгілі бір типіне бірнеше дүниетанымдар тоғысуының нәтижесінде көркемдік әдістер мен әдеби ағымдар туындайды. Қоршаған дүниені реалистік тұрғыдан иғеру барысында қайта өрлеу реализмі, ағартушылық реализм, сыншыл реализм, социалистік реализм, мағиялық реализмдер пайда болды. Ал романтикалық дүниетаным мен романтикалық ойлау типінің әдебиеттегі романтизмді тудырумен қатар символизм, футуризм, сюрреализм, сентиментализмдерге, декаденттік өнердің түрлі формаларына т.б. өмір берді. Көркемдік әдіс өзінің тұрақты және тарихи өзгермелі қырларымен белгілі. Деғенмен де, зерттеуші Қ.П. Мәшһүр-Жүсіп айтқандай, «реализм де, романтизм де, біріншіден бір-біріне үнемі қарама-қарсы, немесе мүлде бөлек әдіс еместігін есте ұстаған жөн» [3, 11].

Әдебиет теориясының мәселелерін қарастыру барысында әдіс турасында біршама пікір білдірген кеңестік зерттеушілердің бірі Н.А.Гуляев «Әдіс үш фактор арқылы айқындалады: айналадағы шындық, жазушының дүниетанымы және оның көркем ойлауы» деғенді ұстанады [1, 186].

Көркемдік әдістің теориялық мәселелері әлі де толығымен шешіліп бітті деуге неғіздер аз. Қазірғі таңда әдісті әдебиеттанудың басқа катеғорияларымен ішінара байланыста зерттеу қолға алынған. Ол зерттеулердің нәтижелерін саралай көрсететін болсақ, көркемдік құралдар жүйесіндегі басқа катеғориялардан бөлектеп тұратын әдістің басты-басты белгі-сипаттары мынадай:

Әдіс қаламғерлердің идеялық-көркемдік концепциясының тіні болып табылады;

Мазмұн мен түр элементтерінің қарым-қатынасында алып қарағанда, көркемдік әдіс – мазмұнның негізгі мәселесі;

Бірнеше қаламғерлердің белгілі бір әдіс аясында топтасуына олардың дүниетанымдық қырларындағы сәйкестіктер басты рөлдердің бірін атқарады;

Әдісті тануда суреткердің көркем мазмұнды түзетін объективті фактор мен субъективті фактордың қарым-қатынасы аса маңызды;

Көркем ойлау типтері –әдісті туғызатын басты факторлардың бірі. Көркемдік ойлаудың ұқсас типтері – қаламгерлерді бір әдістің төңірегіне топтастыратын басты фактор.

Басты мәселе, көркемдік әдіс пен ағымның және бағыттың бір-бірімен қарым-қатынасы, олардың байланыс сипаттары мен айырмашылықтарын анықтау қажет.

Аталмыш ұғымдардың ішінара байланыстары мен күрделі қарым-қатынастарын зерттеудің әдістемелік мәселелерін шешуде Г.Поспелов ұсыныстары әлі де маңызын жойған жоқ. Ол: «Жазушылардың идеологиялық танымдары мен теориялық көзқарастары олардың өмірді бейнелеу принциптерінде ғана емес, бүкіл шығармашылығында, суреткер туындыларының көркем мазмұны мен формасының нақты құрамында көрініс береді. Сондықтан да бұл орайдағы мақсатымызға ең алдымен әдеби ағымдар мен бағыттарды зерттеу процесі кезінде ғана жете аламыз. Әсіресе, маңыздысы – ағымдар, өйткені, бағыттар – тарихи тұрғыдан алып қарағанда кеш туған және бағдарламаланған әеби ағымдар», - деген тұжырым жасайды [4, 22].

Жалпы кеңес әдебиеттануында осы мәселе жайында, яғни әдеби-тарихи үдерістегі әдіс пен ағымдардың, бағыттардың ара-салмағы төңірегінде әр түрлі көзқарастар болғанын байқаймыз. Ғалымдардың бір тобы: әдіс пен бағытты бір-бірімен тығыз байланыста қарап, әдісті бағыттың негізі, бағытты қалыптаушы фактор деп қарастырады. Мұндай көзқарастағылар А.Н.Соколов, И.Ф.Волков, Л.И.Тимофеев, Ю.И.Суровнев т.б. болды. Олардың концепциясы бойынша, әрбір әдеби бағыттың өзіне тән көркемдік әдісі болады да, қандай да бір әдіс белгілі бір бағыттың ауқымында өмір сүреді: Мысалы, А.Н.Соколов: «Әдіс пен бағыттың ара-қатынасы мынадан көрінеді: шығармашылықтың әдісі идеялық-эмоционалдық мазмұнмен, образдық түзіліспен бірге әр түрлі деңгейдегі өнердің барлық жақтарын қамтитын әдеби бағыттың аса маңызды бөлігі» - деген айтса [5,77], Ю.И.Суровнев: «Әдісті бағыттан бөлуге болмайды. Әдіс – ол бағыттың әдісі»,- деген пікір айтады [6, 117].

Екінші пікір Г.Н.Поспелов негіздеген көзқарас. Ол әдіс пен бағытты бір-бірінен айыра қарастырады. Ғалымның пікірінше әдісте қаламгерлердің өмірді бейнелеуінің белгілі принциптері бар, ал әдеби бағдарлама айналасына біріккен жазушылар тобы. Демек, бұл категориялар поэтикалық шығармашылықтың бір-бірінен бөлек жатқан қырлары. Сондықтан, Г.Поспелов үшін әдіс пен бағыттардың қарым-қатынасы нақты емес. Оның дәлелдеуінше, әдеби бағыттар – тарихи қайталанбайтын құбылыстар. Ал әдіс болса, түрлі дәуірлер мен халықтар әдебиетінде, түрлі бағыттар мен ағымдар ішінде қайталануы мүмкін.

Екі көзқарастан ортақ байқайтынымыз – әдеби бағыттардың нақты тарихи құбылыс екендігі. Ал, әдеби бағыттың көркемдік әдістен басты айырмашылығы мынау: бағыт – нақты-тарихи мәнді білдіретін, әрқилы тарихи жағдайларда пайда болатын, алдын-ала дайындалған шығармашылық бағдарламаға негізделетін және мақсатты түрде нақты бір теориялық-эстетикалық ұстаным астына біріккен жазушылар тобы. Бағыт көбіне қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-тарихи қажеттіліктер тоғысында туып, ол қажеттіліктер өз актуалдығын жоғалтқанда бірге жоғалып отыратын қасиетке ие. Дәуірдің жаңа идеялық эстетикалық сұраныстарына сай басқа бағыттар мен ағымдар дүниеге келеді де, үстем бағытты ығыстырып шығармай қоймайды. Әдеби бағыттарды халықаралық құбылыс дәрежесіне көтере отырып, оларды ұлттық әдебиеттердің басты сатылары деп қарастыратын және әдебиет тарихын кезеңдерге бөлуді тікелей бағыттарға тәуелдейтін В.Жирмунский концепциясы толығымен қабылданып кетпесе де, әдебиеттану ғылымында өзіндік орны бар. Мұнда да бағытты тарихи дәуірмен сабақтастыру сипаты бар.

Ал әдіс болса тарихи алуан жағдайларда пайда болып, әртүрлі ағымдар мен бағыттар туғыза береді. Бағыт пен ағымда бірнеше жазушылардың көркемдік-идеялық ұстанымдары алдыңғы қатарға шықса, кейбір әдістер жекелеген қаламгерлерге ғана тән болуы да мүмкін. Бұл дегеніміз әдіске тарихи нақтылық пен қатар типологиялық та мағына үстейді.

Ал, қазақ зерттеушілерінен З.Ахметов көркемдік әдіске төмендегідей анықтама береді: «Көркемдік әдіс – белгілі бір дәуірде көптеген жазушылардың шығармаларында қолданылатын, өмір шындығын суреттеу ерекшелігі, соны айқындайтын негізгі принциптер. Көркемдік әдіс жазушының өмірді бейнелеуде нақтылы болған, яки болатын жағдайларды, өмір құбылыстарын тірек етуі немесе өмірдің өзі қандай болуы қажет деген өз ой-түсінігіне сүйенуі – осы екеуінің қайсысына көбірек мән

беретініне сәйкес сипатталады. Бұл пікір алғаш Аристотельден бастап орнығып, кейін Белинский оны соңғы дәуірлердегі әдебиет тарихына сүйене отырып дәлелдеді. Бұл тұжырымды құптасақ, көркем әдебиет пен өнердің бүкіл даму тарихында әр дәуірде әр түрлі нақтылы сипат алып, үнемі бой көрсетіп келе жатқан негізгі екі көркемдік әдіс – романтизм мен реализм деуге болады» [7, 187].

Ұлттық әдебиеттану ғылымында көркемдік әдіс пен әдеби ағымдарда тану ұмтылыстары әр қилы болды. Сын жанрының ғылыми сипатын, теориялық негізін дамытқан сыншылардың анықтауынша, ұлттық әдебиетте реализм де, романтизм де бар.

Біздің мақаламыздың негізгі мәселесі әдебиеттанудағы көркемдік әдіс, бағыт пен ағымдардың арасжігіне келсек:

«Көркемдік әдіс – болмысты, өмір құбылыстарын суреттеудің, бағалаудың, іріктеудің принциптер жүйесі. Оның негізінде адам, әлем, өнер туралы концепция, автор ұстанымы және адамгершілік-эстетикалық идеал жатады. Әдеби ағым, бағыттар – тарихи категория. Олар қоғамдық жүйенің, тарихи дамудың белгілі бір кезеңінде саяси-әлеуметтік сипатқа байланысты туады да, дамиды, тарих сахнасынан кетеді. Әрбір суреткер шығармашылығындағы ұқсастықты олар өмір сүрген дәуір ерекшеліктері дарытады. Әдебиет теориясында бағыт пен ағым ұғымдарын шатастыру, кейде осы екеуін бір деп қарастыру көзқарасы кездеседі. Екі ұғымның да өзіндік ерекшеліктері бар.

Әдеби бағыт – нақты тарихи дәуірдегі бірнеше суреткерге тән шығармашылық, типологиялық бірлік. Ол ағымға қарағанда анағұрлым ірі, кесекті. Ағым – бір бағыт ішіндегі, шеңберіндегі жазушылардың анағұрлым кішілеу дифференциациясы» [8, 179].

Қорыта айтсақ, көркемдік әдістің теориясы мен әдеби үдерістегі орнына қатысты ғылыми пікірталастар әлі толастаған жоқ. Сондықтан да, қазіргі әлем прозасын бүгінгі күнде таразылаған тұста көркемдік әдістер, әдеби бағыт пен ағымдар мәселелері жан-жақты талқылауды, терең зерттеуді қажет етеді. Оның ішінде қазақ прозасының мазмұны мен даму мәселесін жаңаша зерттеу де қазіргі әдебиеттану ғылымының күн тәртібінде тұр.

1. Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер. - Қарағанды, 2010 ж.

2. Курилов В.В. Направление и метод: к проблеме их соотношения // Творческие методы и литературные направления. - Москва: АН СССР, - 1955 г.

3. Мүшһүр-Жүсіп Қ. Қазақ лирикасындағы стиль бейнелілік. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007 ж.

4. Поспелов Г.Н. Взаимодействие литературных направлений и художественных методов // Творческие методы и литературные направления. - Москва: МГУ, - 1987 г.

5. Соколов А.Н. Теория стиля. – Москва: «Искусство», - 1968 г.

6. Суровцев Ю.И. Социалистический реализм как литературное направление // Социалистический реализм: Проблемы и суждения. – Москва: Худ.лит. - 1977 г.

7. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (құрастырған Ахметов З., Шаңбаев Т.) – Алматы: Ана тілі, -1998 ж.

8. Жанұзақова Қ.Т. Әдебиеттануға кіріспе. – Алматы, - 2013 ж.

Резюме

Ж.Ш. Саметова, К.Т. Жанузакова. Проблемы художественных методов, направлений и течений в литературоведении

В статье рассматриваются художественные методы, направления и течения в литературоведении. Потому что, проблемы художественного направления и течения занимают особое место в мировой литературоведении. В истории мирового литературоведении развитие художественного понятие в разных периодах историко-социального явления зарождаются разные литературные методы, течения и направления. Потому, так как течение и направление сформируются, или дополняются на основе определенного метода. Писателей к художественному методу объединяются не только с идеологическими принципами, но и с общим литературным творчествам. С этой точки зрения возникают необходимость определить принципов и задач всех понятий. В статье разносторонне обсуждается проблемы художественного метода, литературного течения и направления. В том числе исследуется содержание казахской прозы и проблемы развития.

Ключевые слова: художественный метод, направление, литературные течения, литературоведение, писатель.

Summary

Zh.Sh. Sametova, K.T. Zhanuzakova. Problems of artistic methods, directions and trends in literary criticism

The article deals with artistic methods, directions and trends in literary criticism. Because the problem of artistic directions and trends have a special place in the world of literary criticism. In the history of world literary development of the concept of art in different periods of historical and social phenomena originate different literary techniques, trends and directions. Because, as for the direction and will form, or supplemented on the basis of a particular method. Writers to the artistic method combines not only with the ideological principles, but with a common literary creativity. From this perspective, there is a need to define the principles and objectives of all concepts. The article discusses the problem of diversifying artistic method, literary trends and directions. In particular we investigate the content of Kazakh prose and development problems.

Key words: artistic method, direction, literary trends, literature, writer

УДК 386

ҚАЗАҚ АСПАПТЫҚ МУЗЫКАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЖАНРЛАРЫ

К.С. Сахарбаева – *халық музыкасы факультетінің деканы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы*

С.С. Джансеитова – *профессор, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы*

Аңдатпа. Әлемдік мәдениет құбылыстарының түп негізін түсіну аса маңызды мақсаттардың бірі болып табылады, оған рухани байлықтың түп тамырынан шыққан аспаптық музыка мәдениеті жатады. Аспаптық музыканың құндылықтарына: адамгершілік және эстетикалық қасиеттер, дамыған кәсіптілік, дәстүрлі орындаушылық мектептер, айқын шығармашылық даралық, асқан көркемдік туындылар жатады.

Түйін сөздер: музыка, аспап, орындаушы, күй.

В контексте ценностей инструментальной музыки становится ясным, что искусство баксы, жырау, акынов, салов, сере являются такой же важной сущностной составляющей мировой культуры, как творения Баха, Бетховена, Моцарта, Чайковского, Рахманинова. Без знания этой составляющей нельзя осмыслить музыкальную культуру казахов. Инструментальная музыка является заповедной областью народного искусства, которая порождает мощные импульсы, образность, тематику и средства композиторского творчества, приоткрывает «тайну» художественных закономерностей, интонационных и структурных. Инструментальная музыка связана с общественной жизнью и мировоззрением древних цивилизаций. В основе инструментальной музыки лежит музыка синкретического шаманского действа: шаманский ритуал, танец, обслуживание военно-охотничьего быта, сказительство эпоса.

Основу памятников инструментальной мысли составляют древнейшие мифы, легенды, сказания. В древности музыка выступала как «колоссальная демоническая сила, способная управлять миром, природой, человеком: окружающий мир произошел из звука, связавшего материю с сознанием» [1]. Владение музыкальными инструментами поднимает человека до божества, вызывает «подъем духа… и может уничтожить страдания» [1, 23]. С концепцией мировой гармонии тесно связаны представления древних и средневековых мыслителей о возможности лечить болезни, а также управлять государством с помощью инструментальной музыки, тембр которой обладал магией [2].

Аль-Фараби определяет жанры музыки по принадлежности к определенному инструменту. Конфуций считает, что основа музыки в гармонии, а инструменты являются только орудием для внешнего выражения ее. Среди работ, посвященных инструментоведению эпохи Средневековья и Возрождения, особое место занимают труды аль-Фараби, раздел «Музыкальные инструменты», 2-й части «Большой книге о музыке», Ибн Сины, Хорезми (X в.), Урмави (XIII в.), Аш-Ширази, Амули, Мараги (XIX-XV вв.), Дарвиш Али. У названных мыслителей собственно и зарождается инструментоведение как научная дисциплина. Появляется и сам термин «музыкальное инструментоведение».

Целостную картину инструментария и дифферециации видов инструментальной музыки, в основе которых лежит принцип звукоизвлечения, мы находим у Ибн Сина. Автор дает схему описания, с учетом следующих аспектов: извлечение тонов, звукоряд, настройка, тетрахорды. Инструментоведческие параметры высотной дифференциации звуков мы находим у Аш-Ширази: длина, толщина, степень натянутости струны (у хордофонов), плотность корпуса, ширина отверстия для вдувания и близость его к губам играющего, сила вдувания (у аэрофонов) и т.д.

Различая инструментальную и вокальную музыку, Аль-Фараби посвящает им целый раздел «Введения». Исполнительство тесно связано с проблемой профессионализма музыкантов-инструменталистов, истоки которых ведут к эпохи древнейшей цивилизаций.

Инструмент и инструментальная музыка – взаимосвязаны общими законами и взаимообусловлены явлениями материальной и духовной культуры. Инструментарий, определяя звуковое поле инструментальной музыки, отражает этапы ее развития. Взаимосвязь и взаимообусловленность между ними реализуется как на уровне традиционной музыкальной системы в целом, так и в каждом конкретном проявлении. «Инструментальная музыка является настолько универсальной, настолько всеобщей формой выражения человеческого духа, что мы не можем и надеяться на то, чтобы понять ее сущность и ее функции без основательного изучения ее взаимосвязи с процессом становления человечества в целом» [3].

Способ сохранения и передачи традиции является отличительным признаком и важнейшим фактором самого существования той или иной области искусства. «Рассматривая проблему существования традиции инструментализма – одну из кардинальных для науки о народной музыке, важно помнить о неразрывном единстве всех составляющих конгломерата: музыка, инструмент, исполнитель» [4]. Истоки образности народных произведений восходят к общенародной художественной системе и передаются в рамках этнической традиции. Из выше сказанного следует, что объектами нашего исследования должны стать: инструментализм как культурно-исторический феномен и его роль в духовной и материальной культуре народа; мировоззренческие взгляды народа, этноса создателя инструментов и инструментальных и вокальных жанров; вид художественного творчества; социализация, связанная с традициями бытия, хозяйственной деятельности, с ритуальными обрядами, различными видами искусств; определяющая роль индивидуума, носителя и создателя традиции, процесса творчества; связь исполнитель – слушатель.

Народная инструментальная музыка традиционно существует только в исполнительстве, её образы передаются от музыканта к музыканту, от поколения к поколению, фиксируясь в памяти носителя, «контактная коммуникация» (термин К.Чистова), общение между создателем – исполнителем и слушателем – непременное условие существования и сохранения произведения традиционной музыки.

В процессе многовековой творческой практики в инструментальной музыке казахского народа сложились и отшлифовывались основные жанры, своеобразие и самобытность которых можно определить следующими факторами: личностью создателя, школой, традицией, стилем исполнения. Это – эпические, обрядовые, исторические, лирические, отличаюшихся структурой, семантикой, комплексом средств музыкальной выразительности, спецификой бытования. Казахский кюй – безусловно, является частью духовного наследия кочевой культуры, частицей живого организма традиционной культуры.

Вопросы классификаций и характеристики жанров казахской традиционной инструментальной музыке относятся к наиболее сложным. Данная проблема нашла отражение в исследованиях музыкального стиля и выразительности языковых средств, процессов формообразования, традиции кюев в трудах А. Жубанова, П. Аравина, Б. Ерзаковича, Б.Аманова, А. Алексеева, П. Б.Байкадамовой, П. Шегебаева, А. Раимбергенова. Генезису и эволюции кюя посвящены труды А.Жубанова, А.Мухамбетовой, Г. Омаровой, семантике и структуре, работы Б. Каракулова, С.Раимбергеновой, вопросам, связанным с типом носителей, функционированием традиций исследуется З. Жанузаковой, А. Мухамбетовой, Сейдимбековым, Б. Байкадаовой, П. Шегебаевым, С. Раимбергеновой и другими музыковедами.

Л. Копбаевой рассматриваются вопросы лада, ритма, формообразования в домбровой музыке, в ряду традиционных жанров музыки Средней Азии. Работы С. Калиева, У. Бекенова, Е. Усенова посвящены изучению кюев шертпе, типологии стиля, жанровая системы казахской инструментальной

музыки рассматривается в работах музыкантов – практиков, домбристов и кобызистов: К. Мухитова, О. Хаймолдина, Т. Мергалиева, У.Бекенова, Е.Усенова, К. Ахмедиярова, А. Раимбергенова, О. Дуйсенова, А.Токтаганова, Б.Ыскакова, Б.Косбасарова и других.

Наиболее развита, область домбровой музыки, именно в ней музыкальное мышление казахов достигло высот подлинного симфонизма [А. Затаевич, Б. Асафьев], ей свойственны глубина и жизненность содержания, отточенное веками совершенство формы. В кобызовых кюях отражены черты древнейшего мироощущения, восходящие к шаманству, связанные как с шаманской, так и эпической тематикой. Им свойственна конкретность образов, монокадансовость [5], краткие, выразительные и емкие ритмоинтонации, повтор которых создает более крупные построения, отражающие древние магические представлений.

Помимо шаманской практики инструментальная музыка обслуживала различные стороны жизни кочевого общества: военно-охотничий быт, танцы, бытовые увеселения, семейно-бытовые обряды, сопровождала пение, пересказ эпоса. В кюях преобладает «этически высокая «настроенность», ... серьезность, строгость, суровость, ... эмоциональное высокое обобщение в сочетании с эмоциональной отзывчивостью и мудрой философской созерцательностью» [6].

Связь домбровой практики с устным поэтическим творчеством породила своеобразную форму музицирования – рассказ с игрой. Связи между легендой и музыкой разнообразны, в одних случаях музыка отражает действия героя по ходу повествования, как, например, в легенде с кюем «Ақсақ құлан», в которой игрой на инструменте сообщает хану о смерти сына. В других случаях музыка иллюстрирует отдельные эпизоды сказания (программность сюжетного типа).

В третьих – музыка является обобщенным отражением рассказа (программность обобщенного типа). Иногда рассказ, сопутствующий исполнению кюя, не имеет прямого отношения к содержанию музыки, в нем сообщается: когда, где, от кого домбрист перенял кюй или при каких обстоятельствах сочинил его. Подобные рассказы способны настроить на ожидание музыки определенного характера, но программной функции, как в двух предыдущих случаях, они не несут [7].

Жанровая система инструментальной музыки сложилась в тесной связи с устно-поэтическим творчеством, в соответствии с закономерностями развития инструментального искусства. Бытовом и обрядовым относятся: той бастар – открытие праздника, естірту – сообщение о смерти, қоштасу – прощание, толгау – размышление. Чисто инструментальными являются жанры қосбасар, отражающие скорбь, ақжелец, теріскақпай, свидетельствующие о высоком развитии инструментальной музыки, не прибегающая к помощи устного слова.

Становление инструментальной музыки связана с деятельностью кюйши – профессионалов устной традиции, являющиеся блестящими композиторами и исполнителями, к ним можно отнести: Курмангазы, Даулеткерея, Дину, Таттимбета, Сугура, Казангапа, Туркеша, каждый из них обладал характерным образным миром, особыми стилистическими особенностями. Фундаментом их композиторского и исполнительского творчества была импровизация.

Мир образов домбровой музыки безграничен – от интимной созерцательности до философских раздумий, тонкой и глубокой передачи человеческих переживаний. Пройдя многовековой путь развития, инструментальная музыка, стала одним из высших достижений традиционной казахской культуры. Многообразие жизненных явлений, глубина чувств, отточенность формы – все это обеспечило ее жизненность.

1. *Музыкальная эстетика стран Востока. – М.: Музыка, 1967. – 418 с.*
2. *Грубер Р.И. Музыкальная культура древнего мира. – Л.: Музгиз, 1953, Ч.2. – 492с.*
3. *Алексеев Э. Раннефольклорное интонирование. – М.: Советский композитор, 1986. – 240 с.*
4. *Мациевский И.В. Современность и инструментальная музыка как предмет науки и инспирации композиторского творчества // Теоретические проблемы народной инструментальной музыки. – М.: СК РСФСР, 1974, С. 12-20.*
5. *Мухамбетова А.И. Народная инструментальная культура казахов. Генезис и программность в свете форм музицирования. Автореф. дис. ... канд. искусств. – Л., 1976.*
6. *Асафьев Б. О казахской народной музыке // Музыкальная культура Казахстана. Алма-Ата, 1955. С. 9.*
7. *Казахская традиционная музыка и XX век. Алматы: «Дайк. Пресс», – 544 с.*

Резюме

К.С. Сахарбаева, С.С. Джансеитова. Традиционные жанры казахской инструментальной музыки

Все большее значение приобретает задача осмысления сущности составляющих мировую культуру явлений, к ним принадлежит инструментальная музыкальная культура, коренящаяся в глубинах духовности. К ценностям инструментальной музыки относят: нравственные и эстетические достоинства; развитый профессионализм; традиционные исполнительские школы; яркая творческая индивидуальность; великолепные художественные полотна.

Ключевые слова: музыка, инструмент, исполнитель, кюй.

Summary

K. Sakharbayeva, S.S. Janseitova. Traditional genres of kazakh instrumental music

The problem of understanding the essence which constitutes the world culture of phenomena is becoming significant, instrumental music culture which is rooted in the depths of spirituality belongs to them. The values of instrumental music include moral and aesthetic values; professional development; traditional performing schools; bright creative individuality; magnificent canvases.

Key words: music, instrument, performer, kui.

ӘОЖ 82.0:001.12/.18; 82.02; 808.1; 82.08

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОСТМОДЕРНИЗМ

Г.Р. Сәулембек – *М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының PhD докторанты*

Аңдатпа. Бұл мақалада әлемдік деңгейде философиялық термин ретінде қалыптасқан постмодерн мен әдебиеттегі басым бағыттардың бірі болып табылатын постмодернизмнің пайда болу алғышарттары қарастырылып, оның бағыт ретінде қалыптасуына тарихи-әлеуметтік жағдайдың ықпалы, модернизмнен кейін пайда болған бағыт ретінде модернизмнің оған ықпалы қандай болды, өзіндік ерекшеліктері, бағыт ретіндегі басты жаңалығы назарға алынды. Бағыттың пайда болған және дамыған елдері Батыс Еуропа, Америка Құрама Штаттары болғандықтан, осы елдердегі постмодернизм теориясын қалыптастырушылар, зерттеушілер ұсынған теориялар қамтылды. Постмодернизмнің эпистемологиялық қасиетіне байланысты посткеңестік кеңістіктегі және қазақ әдебиетінде пайда болу алғышарттары зерделеніп, қазақ әдебиетінде осы бағытта жазылған шығармалар несімен ерекшеленеді, қазақ әдебиеттанушыларының постмодернизм бағыты туралы зерттеулері мен пікірлері қарастырылады.

Түйін сөздер: әдебиеттегі жаңа бағыттар, постмодернизм, қазақ әдебиеті, проза.

Әлемдік деңгейде философиялық термин ретінде қалыптасқан «постмодерн» ұғымының шыққан теңі мен мәнін анықтауға, талдап саралауға бағытталған сан түрлі ғылыми еңбектердің көптігінің өзі, оның әлемдік мәдениеттің басты бағыттарының бірі болып табылатындығының айғағы болса керек. Сонымен «постмодерн» дегеніміз не?

Адамзат тарихы бірінен соң бірі алмасып келіп отыратын біршама мәдени дәуірлерді бастан кешіргені мәлім. Соның екінші дүниежүзілік соғыстан кейін келіп, күні бүгінге дейін ұласып отырған толқыны постмодерн деген атауға ие болды. Постмодерн өзіне дейінгі мәдениеттер ұсынған «ұлы идеялардың» күйреуінен жалыққан, тоталитаризмге, белгілі бір идеологияның басымдығына түбегейлі қарсы шыққан мәдениет.

Постмодерн ұғымынан келіп постмодернизм ұғымы пайда болды. Жаһандық «мәдениеттің соңғы сөзі» деп қарастырылатын постмодернизм өнер салаларының барлығында (әдебиетте, музыкада, көркемсурет, сәулет, мүсін және т.б.) көрініс берін отырған құбылыс.

Постмодернизм XX ғасырдың екінші жартысында белең ала бастап, XX ғасырдың сексенінші жылдарында ғана ағым ретінде мойындалған. Көптеген зерттеулерде постмодернизмнің мәні туралы нақты түсініктің болмауын алға тартады және оны модернизммен салыстыра отырып анықтауға

тырысады. Десек те әлемдік әдебиетте бұл бағыттың пайда болуынан бастап түрлі зерттеулердің өзегіне айналғандығы ақиқат. Міне, осы еңбектердегі негізгі ой-пікірлерді қорыта келе, түйгеніміз, постмодернизмнің басты жаңалығының бірі – үлкен идеологияларға деген және мәдениет тарихында бір кезеңнен соң бір кезеңге ұласып отыратын біртұтастыққа деген сенімге күйрете соққы беру, кекесін, әжуамен қарау, сондай-ақ бинарлық оппозицияға қарсылық, яғни ақ пен қараға, жаман мен жақсыға, әйел мен еркекке бөлінуге, бірінің басым, бірінің кем түсуіне қарсылық. Постмодернизм модернизмнен кейін пайда болып, оның кейбір әдіс-тәсілдерін (диалоғтылық, фрагменттілік) өзіне мұра етін алғанымен, модернизмге қарсы бағытталған бағыт. Мұнда модернизмдегі автордың «Меніне» күмәнмен қарау, автордан мәтінді жоғары қою (Барт Р. «Смерть автора», Фуко М. «Что такое автор») және аласапыран (хаос) дүниеден мән-мағына іздеуден бас тарту және мән-мағына іздеуге пародия жасау, шығарманы ойын түрінде беру - басты шарттардың бірі. Ал постмодернистік мәтінге тән ерекшеліктер ретінде интертекстуалдылық, метапроза, оқырманмен ойын, диалоғтылық, көркемдік тұтастықтың болмауы, т.б. атай аламыз. Орыс әдебиеттанушысы И.Ильиннің тұжырымы бойынша «Постмодернизм тарихи, әлеуметтік, ұлттық мәнмәтінге байланысты жылжымалы, әрі көп мәнге ие философиялық, эпистемологиялық, ғылыми-теориялық ұғым-түсініктердің жиынтығы болып табылады» (*біздің аударма*) [1].

Әдебиеттегі постмодернизм Еуропа мен Америкада онда қалыптасқан канондық модернизмнен кейін пайда болса, посткеңестік кеңістіктегі елдерде (XX ғасырдың басында қалыптаса бастап социалистік реализмнің әсерімен ығыстырылып, жасанды түрде үзіліп қалған) модернизмге қайта оралу барысында пайда болды.

Бізге постмодернизм модернизмнен кейін емес, социалистік реализмнен кейін келгенін ескерсек, (өйткені қазақ әдебиетіндегі модернизм басталмай жатып тамырына балта шабылса, екіншіден, оған қайта оралуға деген талпыныстың өзі социалистік реализм шекпенінің астында жүзеге асты) «модернизмнен кейінгі» деген мағынаны беретін бұл терминнің әдеби бағыт ретіндегі атауы күмән тудырады, дегенмен мәдениеттегі поэтикасы дәл постмодернизм тектес құбылысты алғаш франнуз философтары метанарратив деп атағанмен, қазіргі кезде «постмодернизм» термині жалпыға ортақ терминге айналды. Сондай-ақ постмодернизмнің даму үдерісі посткеңестік кеңістікте біршама уақыт зерттеу аясынан тыс қалса, Батыста постмодернистік теория мен философия оның эстетикалық дамуынан көш ілгері жүре отырып, ғылыми терминдерін қалыптастырып, анықтамаларын орнықтырды. Постмодернистік эстетиканың ғылыми тілі қамтамасыз етілін отырды. Міне, сондықтан әлемдік деңгейде орныққан терминді қолдану орынды болар. Десек те бұрынғы кеңестік республикалардағы модернизм мен постмодернизмнің мәні Батыс Еуропалық бағыттарға қарағанда өзгеше екендігі анық. Постмодернизмге тән басты белгі ретінде өзіне дейінгі «измдердің» барлығын мойындамау, мансұқ ету деген анықтама берілгенімен орыс әдебиеттанушысы М.Липовецкий бұл анықтамамен толықтай келісе алмайды, өзінің бұл көзқарасын постмодернист-ақын Д.М. Приговтың сөзімен: «Дмитрий Александрович Приґов любил ґоворить, что в России странная культурная история: в ней ни одна из предыдущих эпох никуда не девается. Классицизм, романтизм, реализм, соцреализм – все они существуют, варятся в одном котле, и иногда из этих сочетаний возникают новые элементы. Которые продолжают вариться в том же котле и влиять на соседние явления. И сами подверґаются влияниям» [2] деп сабақтайды. Әдебиетке енген бағыттар шекараларының бірден қалыптаса кетпейтінін ескерсек, әрі ұлттық әдебиетіміздегі постмодернизмнің даму барысын саралай келе, ғалымның бұл пікіріне келісуге болады.

Постмодернизмді алғаш зерттеп танытқан негізгі теоретиктер (француз ғалымы Ж.-Ф. Лиотар, американ ғалымы И.Хассан, голландық зерттеушілер Д.В.Фоккема, Т.Д'ан, ағылшын зерттеушілері Дж. Батлер, Д. Лодж, т.б.) постструктурализм мен деконструктивизмнің теориясы мен практикасына сүйенді және оның басты ұғым-түсініктері ретінде «әлем-хаос», «әлем-мәтін», постмодернистік сезімталдық, интертекстуалдылық, «бедел дағдарысы» эпистемологиялық сенімсіздік, автор бетпердесі, қосарлы код және «баяндаудың пародиялық тәсілі», пастиш, қайшылықтылық, баяндаудың дискреттілігі, фрагменттігі (нонселекция қағидаты), «коммуникация сәтсіздігі», метаәңгіме, т.б. терминдерін енгізді.

Постмодернистік эстетиканы зерттеуші Ж.-Ф. Лиотар, М.Фуко, Ж.Дерриданың еңбектері әлемге қарым-қатынас тәсілін өзгертті, гуманитарлық және әлеуметтік пәндерді көп өзгеріске ұшыратты.

Батыс елдерінде де постмодернистік мәтін алғашқыда латентті даму кезеңінде болды. Постмодернистік философияның мойындалмауының да басты себептері осында жатыр. Қазіргі постмодернистік ағымның теориясы тұрғысынан қарағанда постмодернистік шығарманың бастау негізін ХХ ғасырдың жиырмасыншы жылдарында жаза бастаған Х.Л.Борхестің шығармаларынан басталады десе, оған қарсы дәлел постмодернистік поэтиканың барлық белгілері Х.Л.Борхес шығармашылығына дейін де орын алғандығына жүгінеді. Мысалы, ағылшын философы, әдебиеттанушы Э. Смит Сервантестің («Дон Кихот»), Рабле («Гарғантюа мен Пантағрюэль») мен Стерннің («Тристам Шендидің джентельменнің өмірі мен пікірлері») шығармашылығында кездесін отырғандығын айтады [3], француздың постмодернист-философы Ж.Делез («Платон и симулякр») оның түп негізін сонау Платонға әкеп тірейді [4]. Қазақ ғалымы Г.Елеукенова «Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері» жинағында [5] «К вопросу о постмодернизме в казахской литературе 1950-1980-х годов XX века» атты мақаласында Ғ.Мүсіреповтың «Этноғрафиялық әңгімелерінде» де постмодернизм белгілері көрініс беретіндігін жазады. Демек, әр дәуірдің өз постмодернизмі бар. Бұл құбылыстың әр дәуірде бас көтерін отыруының себебі, сол дәуірдің оған деген өз қажеттіліғінде деп ұғынған жөн. Десек те постмодернизмнің бағыт ретінде қалыптасуы ХХ ғасырдың екінші жартысына тиесілі екендіғі даусыз. Өйткені сол кезеңде оның теориясы қалыптасып, мойындалды. Сонымен қатар оның теориясын қалыптастырушылардың өзі жазушы-теоретиктер болды. Олар постмодернистік шығарманы тудырушы да, жазған шығармасының теориясын жасаушылар да болды.

Қазақ әдебиеттануында ғалымдар Бақытжан Майтановтың «Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар», «Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм», А.Ісімақованың «Бүгінгі постмодернизм», «Бүгінгі дүниежүзілік әдебиеттану ғылымының мәселелері», Ж.Жарылғаповтың «Постмодернизм қандай құбылыс», Г.Елеукенованың «К вопросу о постмодернизме в казахской литературе 1950-1980-х годов XX века», Әуезхан Қодардың «Постмодернизм жөнінде бірер сөз», Ж.Шәкеннің «Жаңашыл жастарға жаңа ағым жайында айтар сөз», С.Қасымның «Қазақ поэзиясындағы постмодернистік көріністер», Әбіл-Серік Әліәкбардың «Постмодернизм қазақ әдебиетінде (Д.Рамазан шығармашылығына қатысты тұстарынан үзінді)», т.б. ғылыми мақалаларында постмодернизм ағымының қазақ әдебиетіне әсер-ықпалы қай дәрежеде екендігі туралы пікірлер білдірғендігін атап өту қажет. Бұл мақалалардағы түрлі ғылыми көзқарастардың өзі мәселенің күрделіліғін аңғартса керек.

Жоғарыда атап өтілген зерттеушілердің еңбектерінен әлемдік әдеби үдерістің бір бөлшеғі болып табылатын қазақ әдебиетін де бұл құбылыс айналып өтпеғендіғін байқауға болады. Әлемдік әдебиетпен салыстыра қарастырғанда кешеуілдете жетсе де, қазіргі қазақ әдебиетінен постмодернизмнің ықпалын көреміз. Осы ретте прозада А.Жақсылықовтың «Антұрғандардың түстері» атты романын, Ж.Қорғасбектің «Жаконданың жанары» және «Сары ала құстар» әңгімелерін, Д.Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романын, А.Кемелбаеваның «Мұнара» романын постмодернистік бағытта жазылған шығармалар деуге неғіз бар. А.Жақсылықовтың «Антұрғандардың түстері» атты романынан постмодернизмге тән көркемдік тұтастықтың болмауы, мезгіл-мекеннің белгісіз болуы, кейіпкерлерінің аты-жөндерінің көмескіленіп берілуі, ирониянын орын алуы сынды белгілерді атап айтсақ, Ж.Қорғасбектің «Жаконданың жанары» және «Сары ала құстар» әңгімелерінде оқырман санасымен ойын, симулякр тәрізді әдістер пайдаланылады, Д.Амантай мен А.Кемелбаеваның шығармаларынан фрағменттілік әдісін қолдану арқылы жаңаша эксперименттерге барғанын байқауға болады. Алайда бір ескере кететін жайт, қазақ әдебиетіндегі постмодернизм мен Еуропалық постмодернизмді бір нәрсе деп қабылдау мүмкін емес. Оның Еуропа әдебиетіндегі туындау себебі бір басқа да, қазақ әдебиетіндегі туындау себебі мүлде басқа. Осы орайда француз ғалымы Фуконың «Біз 1968 жылы Париж көшелерінде жасай алмағандарымызды, біз өз кітаптарымыздың бетінде жүзеге асырамыз» [2] (батыс мәдениетіндегі постмодернизм солшыл идеолоғиялармен тығыз байланысты) деғені ойға оралады. Постмодернизм бағытының қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың 90-жылдарында сыналап ене бастауына тарихи, саяси-әлеуметтік, экономикалық факторлардың да әсері басым болды. Біріншіден, Қазақстанның тәуелсіздік алуына байланысты әдебиеттің саяси идеолоғияның бұғауынан босауы, барлық шектеулерден арылуы, екіншіден, барлық шекаралардың айқара ашылуымен бірге түрлі діндердің, мәдениеттердің, т.б. ықпалы, үшіншіден, 70 жыл бойы қалыптасқан жүйенің әп-сәтте күйреуі, саяси-әлеуметтік жағдай, экономикалық дағдарыс, одан кейінгі нарықтық заман мен жаһандану үдерісі қазақтың қоғамдық

санасына үлкен өзгерістер әкелді. Осылайша әлемдік хаосты қабылдап, танып, оны батыстық әдебиетте бейнелеу тәжірибелері қазақ қоғамындағы хаосты бейнелеуде ықпалы болғаны анық. Екіншіден, жоғарыда атап өткеніміздей, постмодернизмнің тарихи, әлеуметтік, ұлттық мәнмәтінмен тығыз байланысты өзіндік ерекшеліктері де қалыптасады. Қалай десек те постмодернизм әдебиеттің тоқыраған тұсында пайда болатын өтпелі құбылыс. Постмодернизмді рухани дүниелер ескерілмей, кітап оқылмай жатқан таскерең замандағы мәдениеттің жанайқайы, қандай да бір жолдармен өзіне көңіл аударту деп ұғынған жөн сияқты. Әлемдік деңгейдегі постмодернизмнің туындауына себепкер техноғендік фактор біздің елде де қарқынды орын ала бастағанына 10 жылдан астам уақыт өтіпті. Даму бағытындағы мемлекетте мұндай үдерістердің болуы қалыпты нәрсе. Бірақ сол ақпараттық кеңістіктің тасасында қалып қоймай, әдебиеттің де заманға сай өзіндік үні шығып тұруы тиіс. Орыс әдебиеттанушысы М.Н.Липовецкий «Но важно помнить универсальный закон искусства – оно не должно делать красиво, оно должно изменять зрение и представление, вызывать беспокойство, будоражить» [2], – дейді. Яғни қазақ әдебиетіндегі постмодернизм болсын, басқа үлгідегі эксперименттер болсын оқырманның жүрегіне жол табуға, дәуірінің көкейтесті мәселелерін айта білуге деген ізденістің, талпыныстың бір көрінісі. Ал, ол сәтті шықты ма, жоқ па деген екінші мәселе.

Постмодернизмнің әдебиетте қажеттілігі немесе қажетсіздігі туралы әлем әдебиетінде, соның ішінде қазақ әдебиетінде де толғаныстар мен пікірталастардың бар екендігі және бола беретіні де анық. Орыс әдебиетанушысы М.Н. Липовецкий: «...И что я лично понимаю под постмодернизмом - это интеллектуальная гигиена, которая нужна как защитный механизм от насилия, порождаемого культурой» [2], – дейді. Ал қазақ әдебиеттанушысы А.Ісімақова бұл құбылыс жайлы: «Қазіргі постмодернизмнің бет алысы анық болғанымен берері әлі түсініксіз. Бұл жақсы ма, әлде жаман ба? Жауап әлі белгісіз. Бүгінгі ағым өкілдері тек осы заманның авторлары. Олар өзіне дейінгі мойындалған әдебиет қорына әсер ете алмайды. Бірақ оларды бүгінгі күннің әдеби құбылысының бірі ретінде есепке қабылдау керек» [6], – деген пікірді алға тартады. Ал біздің пайымдауымызша, өнердегі беделдің абсолюттілігін мойындамайтын, сыншылдығы да өзгеше (қара юмор, ирония) постмодернизм бүтін болмысымен көктемгі өртеңге ұқсас құбылыс (көктемде ескі шөпті өртеледі, ондағы мақсат шөп атаулыны құрту емес жаңа өскіннің өсіп-өнуіне жағдай жасау). Сонымен қатар өнердегі экспериментті қош көретін бұл бағыт түрлі ізденістерге жол ашатындығымен ерекше.

Сондай-ақ постмодернизм бағытын белгілі бір ұлт әдебиетіне орынсыз таңудың немесе кез-келген ұйқасы нашар өлеңді немесе айтары бұлыңғыр түсініксіз шығармаларды, сәтсіз жасалған эксперименттің барлығын постмодернизмге тели берудің де қажеті шамалы. Сондықтан ұлттық әдебиетімізге ене бастаған ағымдар мен бағыттарды талдап саралау бүгінгі қазақ әдебиеттануының күн тәртібіндегі өзекті мәселелелерінің бірі.

1 Ильин И.П. Постмодернизм. Словарь терминов. Москва: ИНИОН РАН (отдел литературоведения) — «Intrada». 2001г. 225-стр.

2. Марк Липовецкий: «Постмодернизм - это интеллектуальная гигиена» http://newslab.ru/

3 Липовецкий М Н. Русский постмодернизм: очерки исторической поэтики. Екатеринбург 1997. 317 с.

4. Делез Ж. Платон и симулякр // Нов. лит. обозрение, 1993. № 5.

5. Елеукенова Г. К вопросу о постмодернизме в казахской литературе 1950-1980-х годов XX века. // Әдебиеттанудың өзекті мәселелері: Академик Серік Қирабаевтың 75 жылдығына арналған жинақ. – Алматы: «Комплекс» баспасы, 2002. – Б. 195-201.

6. Ісімақова А.С. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: «Таңбалы», 2009. – 376 б. 70-б.

Резюме

Г.Р. Саулембек. Постмодернизм в казахской литературе

В этой статье рассматриваются философский термин постмодерн и постмодернизм, формированный как одним из приоритетных направлений в литературе и предпосылки для возникновения постмодернизма, влиянии историко-социальных условий. Так как модернизм предшествует постмодернизму, учтены влияние модернизма на постмодернизм, а также отличительные особенности, новизна постмодернизма как отдельное направление. Страны которые это направление зародилось и развивалось являются Западная Европа и Соединенные Штаты, поэтому охвачены теории которые были предложены основоположенниками теории постмодернизма в этих

странах. Рассмотрены условия формирования постмодернизма в бывшем Советском Союзе и казахской литературе, отличительные черты произведении созданных в этом направлении в казахской литературе по эпистемолоґическим свойствам постмодернизма, а также исследований казахских литературоведов о направлении постмодернизма.

Ключевые слова: новые течении в литературе, постмодернизм, казахская литература, проза.

Summary

G.R. Saulembek. Postmodernism in kazakh literature

This article discusses the philosophical term postmodernity and postmodernism, which formed as one of the priority directions in the literature and the preconditions for the emergence of post-modernism, the influence of the historical and social conditions. Since Modernism preceded by postmodernism,the impact modernism on post-modernism, as well as the distinctive features of the novelty of postmodernism as a separate direction. Countries this direction was born and developed are Western Europe and the United States, therefore, covered by the theory that had been proposed by researchers of the theory of post-modernism in these countries. The conditions of formation of post-modernism in the former Soviet Union and the Kazakh literature, the distinctive features of the compositions created in this direction in the Kazakh literature on epistemological characteristics of postmodernism, as well as research on the direction of the Kazakh literary postmodernism.

Key words: the new trends in literature, postmodernism, Kazakh Literature, prose.

ӘӨЖ 821. 512. 122-3: 39

О.БӨКЕЙДІҢ «АПАМНЫҢ АСТАУЫ» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ СИМВОЛИКА

А.В. Таңжарықова – *ф.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы,*

Аңдатпа. Бұл мақалада О.Бөкейдің «Апамның астауы» әңгімесіндегі этнографиялық сарындар сөз болды. Әңгіме автор тарапынан баяндау және көркемдік шегініс тәсілі арқылы берілген. Мұнда жазушы реалистік бейне Апаның образын аша отырып, қазақтың салт-дәстүрінен сыр шертеді де, дәстүрді дәріптей отыра Апаның типтік образын жан-жақты аша білген. Кейіпкер ғұмырын салт-дәстүрмен параллель алып баяндайды. Бұл шағын көлемді эпикалық шығармадан өмірдегі шындықтың көркем шындыққа айналып, тұтас бір адамның ғұмырын суреттеп өткендігін аңғарамыз. Аталған әңгімеде түсі түстеліп, аты аталмаса да, тағы бір негізгі кейіпкердің бар екенін ішкі көңіл түйсігімізбен сезінеміз. Ол – көркем образ қызметін жасырын түрде атқарып тұрған – *«салт-дәстүр». Яғни, «дәстүрдің»* өзі образ ретінде алынып, шығарма тінінің негізі сонда жатқаны аңғарылады. Апасының бойындағы рухани сұлулық, көреғенділік, ептілік пен жанкештілік, төзімділік, адамғершілік, сүйіспеншілік, имандылық сияқты асыл қасиеттеді жастарға үйрету, насихаттау — автордың шығармадағы негізгі мақсаты мен мұраты деуге болады.

Түйін сөздер: этнографиялық, археолоґиялық, астау, қандауыр, алаша тоқу, жүн түту, арқан есу, автор-кейіпкер.

Әңгіме көркемдік шегініспен, автордың *«Ол кезде мен бала едім, Апам жастау еді» [1, 30]* - деп, өзінің балалық шағынан апасы жайлы ойлы да астарлы шыр шертуінен басталады. Бұл шағын көлемді эпикалық шыгармадан өмірдегі шындықтың көркем шындыққа айналып, тұтас бір адамның ғұмырын суреттеп өткендігін аңғарамыз. Реалистік негізде көркем де жатық тілмен берілген аталган әңгімедегі стильдік бір ерекшелік – пафостық асқақтату тәсілінің қолданылуы. Оны әңгіме желісіндегі *«*Апам менің*...»* деген қайталау жолдарынан көруге болады. Автор өз тарапынан баяндаумен қоса лирикалық артқа шегіну тәсілімен апасына деген мәңгілік сағынышын білдіре отырып апа образын градаңиялық тәсілмен үсті-үстіне аша түседі.

«Бүгінде көз алдымда, тарамысты мықты саусақтар, ерні мен иегін күйік шалып тыртықтанған әдемі ажар, кимешегінен дудырап шығыңқырап жүретін ақ шалмаған қара бұйра шаш қана... менің көз алдымда; қандауырын қайрап, басының қаны тасыған еркек-ұрғашының кеудесіне мініп, арам қанын ағызып тұрған; немесе тері илеп, көн тігіп отырған; жүн түтіп, арқан ескен, жіп иіріп,

алаша тоқып, оюлап сырмақ тігіп отырған Апам;...ертеректе қазақ әйелі не істеу керек болса, түгел қолынан келетін Апам; қазақ әйелінің ғана емес, ер-азамат атқарар істі қара нардай қасқая көтерер Апам» [1, 31] -деген тұсында автор апасының портретін бере отырып, мінез-құлқын да, халық ішіндегі орнын да ашып өткен.

Кереғарлық – Оралхан Бөкей шығармаларына тән құбылыс. Бір қарағанда, *автор-кейіпкердің* апасына деген өзінің жеке басының күйі, сағынышы, сол жүрек түкпіріндегі, көңіл қойнауындағы бала кезден сақталып қалған ыстық ықыласы мен қарыз-парызы ғана туралы айтылатын реалистік пішіндегі әңгіме сияқты болып қабылдануы мүмкін. Ал, осы шығармадан ой қазығын, негізгі идеяны іздейтін болсақ, оны әңгіме тінінің тереңінен табуға болады. Қаламгердің қай шығармасын алсақ та, тұнып тұрған жұмбақпен берілген астарлы символ. Шығарма идеясының өзі құпия мән иеленін тұр. Оралхан Бөкейдің өзі де астармен жұмбақпен жазатын ірі символист жазушы. Ой бұрымын ары қарай тарқататын болсақ, мәтіндегі *«Дүниеде өсек-аяң, қулық-сұмдықты білмейтін, не болмаса тірі пенденің бетіне «әй, сен сондайсың» деп қарамаған, немесе тірі пендеге тілі тимеген, жарықтық ораза-намазы бұзылмаған, таза да тәккапар әйел еді. Бала кезімізде байыбына барып бағамдадық па, бізді қойып бүкіл ауыл-аймақ, тіпті қазақ елі ең соңғы қасиетті әйел тұрмыстық-салттық өмірдің этикалық, этнографиялық, тіпті археологиялық байлығынан айырылғанын білді ме?»* [1, 31] - деген тұстарында автор философиялық сұрақты жеке өз басына емес, қоғамға қояды. Міне, бұл шағын жанрдың идеясы да осы болмақ. «Қамшығер», «Терісаққан», «Жылымық», «Кербұғы», «Алтыбақан», «Бура» әңгімелері сияқты бұл жерде жазушының шығарма жазудағы стильдік тағы бір ерекшелігін байқауымызға болады. Ол жалқының жалпыға әсер етуі, жалқыны айта отырып, жалпыға ой салуы. Яғни, қарапайымнан күрделі, келелі, әлеуметтік мәселелерге ауысуы. Жазушы өз апасының есімін шығармада бермеуінің өзінде де сыр бар сияқты. Яғни, жалқыны типтік бейне деңгейіне көтерін тұрып, жалпыға, көпшілікке ой салады. Бұл әңгіме Кеңес өкіметі тұсында тек қана «соңреализмнің» ауқымынан шықпауды талап ететін кезеңде жазылғанын ескерсек, мұндай халықтың салт-дәстүрінен хабар беретін шығармаларды жазу, ол кезде ерлікпен пара-пар болғандығы көпшілікке аян. Яғни, сол кезең тұсында өз апасын автор, *«Ең соңғы қасиетті әйел»* - деп, «Соларды көзі тірісінде ұлттық таным, тағылымдары үшін бағаламасақ, түбі бүкіл қазақ әйелдері қазақы болмысынан айырылып, құрдымға кетеді», - деп, дабыл қағады. Жазушының айтқысы келгені — ұрпақ тәрбиесі, атадан балаға мирас болып келе жатқан халықтық дәстүр, салт-сана, ұлттық таным. Бастау көзін әріден алған, сан ғасырлар бойы емін-еркін ағып келген дәстүр-өзенге көлденеңінен кездескен асу бермес «*УАҚЫТ»* атты тосқауылдың бой көтергенін жазушы детальдық, символдық көркемдік тәсілдерді ойната, астарлап береді.

«Адам баласы бір үлгі біреуден аларда, ең әуелі шын жүрегімен сүйген кісісінен күштеп алады. Сол сүйген кісісінен сүйіп алған үлгі жүрегіне нық орнайды дейді. Бұған қарағанда біздің ой буынымыз қатпай тұрған бала күнімізде ең әуелі елжіреп сүйетін кісі кім? Ол анамыз» [2, 9] - деген М.Өуезовтің даналы сөзінде тәрбиеге байланысты, оның ішінде ұлттық тәрбиемізге байланысты күнды пікірін ойымызды ары қарай тарқату негізінде келтіруімізге болады. Өйткені, ұрпақ тәрбиесіндегі ананың, әженің орны мен рөлі ерекше екендігін сан ғасырлардағы ұлттық тағылым дәлелдеп келеді.

«Сонда Апам менің ғана емес, мұқым ауыл балаларының абзал анасы сықылданатын» [1, 31] әңгімеде сөз болған апа, ана образының ашылуы, яғни, мейірім-шапағаты тасыған, өзінің қара басы емес, бүкіл «ел анасы» деген атқа лайық аналардың мінез-құлқын этноғрафиялық, салттық дәстүр негізінде аша білген. Бұл әңгімеде түсі түстелін, аты аталмаса да, тағы бір негізгі кейіпкердің бар екенін ішкі көңіл түйсігімізбен сезінеміз. Ол – көркем образ қызметін жасырын түрде атқарып тұрған – *«САЛТ-ДӘСТҮР». Яғни, «дәстүрдің»* өзі образ ретінде алынып, шығарма тінінің негізі сонда жатқаны аңғарылады.

«- немесе тері илеп, көн тоқып отырған; жүн түтіп, арқан ескен, жіп иіріп, алаша тоқып, оюлап, сырмақ тігіп отырған Апам;... ертеректе қазақ әйелі не істеу керек болса, түгел қолынан келетін Апам; қазақ әйелінің ғана емес, ер-азамат атқарар істі қара нардай қасқая көтерер Апам» [1, 31].

Автор салт-дәстүрді фон ретінде алып, негізгі кейіпкер Апаның образын сомдаған. Апаның образын сомдау арқылы салт-дәстүрдің барлық қыр-сырын аша білген. Қазақ әйеліне тән барлық қасиеттерді кейіпкердің бойына жинауынан, кейінгі толқын үлгі алып, үйренсін, ары қарай дәстүрді

жалғастырсын деген автордың өсиет-аманатын байқаймыз. Автор қамшының сабындай мына қысқа ғұмырында Апасын мәңгілік жүретіндей көрін, тірі күнінде неге киіз басып, үй тігуді, арқан есуді, тері илеп, өңдеп киім тігуді, алаша тоқып, өрнектеп сырмақ тігуді, саба сүйретпе, торсық істеуді тәптіштеп жазып алмадым деп ах ұрады. Көркемдік деталь ретінде алған этноғрафиялық және тұрмыстық құрал «*астаудың*» бұл жерде символикалық мәні ерекше. *«Астау – халқымыздың байырғы уақыттан бастап қолданып келе жатқан ас тұтынатын бұйымы болып табылады. Сонымен астаумен қатар астабақ та кеңінен қолданыста болған. Астауға тек қана ет салып қана қоймай басқа да майлы дәмді астарды тартуға болады» [3, 211].*

Қазақ халқының қонақжайлығын қазірде бүкіл әлем біледі. Ал, осы ежелден ұрпақ қолданысындағы жалғастықпен келе жатқан, қонақ күтуде негізгі орын алатын қазақы дәстүрдің бір түрі – табақ тарту рәсімі. Яғни, *қазақтың астауы* әрқашанда молшылықтың, барлықтың символы болып келген. *«Шынымды айтсам, бізді, тіпті бізді ғана емес, ертеректе әкемізді, оның іні-қарындастарын асыраған апамның теректен ойып жасаған келісі мен ескі астауы еді. Осы келі мен астау тіпті әкемнен де үлкен, Апам Алтайдың арғы беті – төркінінен ала келген аса қымбат заттары болатын» [1,31]* деген тұстарында *«әкемнен де үлкен»* деп халықтың арғы жағын, сол қазақтың алғашқы бесігі болған деген Алтай өңірін де айтып өтуінде үлкен бүкпе мән мен астарлы тұспалды аңғаруымызға болады.

Жазушының апасының бойындағы асыл қасиеттердің бірі – имандылық.

«Қорықпа, ұлым, - деді Апам. - Әйел адам мал бауыздамайды. Сен – азаматсың! Кәне, мықтап ұста» [1, 51] - деген тұстарында дәстүрді кесе көлденең аттамаған, бес уақыт намазын бұзбаған, иманжүректі адам болғанынан да хабардар етеді. Кеңес өкіметі тұсында намаз, дін туралы бұлай жазу екінің бірінің қолынан келмеген.

«Ертеңінде ескі қораның бұрышында төңкерулі жатқан Апамның астауын алып, Алматыға қайттым. Апам менің... Сенен не қалды? Жарық астау ма? Ия, адам өмірі де сол жарық астау секілді қаңсып қалады екен-ау...» [1, 54].

Сонау ерте кезден, ұрпақтан-ұрпаққа берілін, қолданыста болып келген астаудың Кеңес өкіметі тұсында төңкеріліп жатуы да шығарманың символикалық сиптын аша түседі. Астауға түскен сызат – сол кездегі салт-дәстүрімізге түскен сызат. Жарық астау – екіге жарылған қоғамның символы. Сол ұлттық бұйымымызды сызат түсірмей ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп алып келе жатқан соңғы этноғрафиялық тұлға – Апаның дүниеден өтуі – дәстүріміздің құрдымға кетуімен пара-пар деген астарлы пайымдау, авторлық түйіндеу. Сол астауды қалаға өзімен бірге ала кетуінен автор тарапынан жылт еткен болашақтан күткен бір үміт сәулесін сезінгендей боламыз. Автордың үміті – қанша жыл күткен *ел тәуелсіздігі еді.* Бұл әңгіменің қазіргі ұрпаққа берер тағылымы мол. Ең бастысы, кейінгі толқын, қазіргі жастар осы әңгімедегі Апаның бойындағы асыл қасиеттерді өз апаларының бойынан таба ала ма? Міне бұл сұрақты қазір біз өзімізге, көпшілікке, қоғамға қоюымыз керек. Бұл сұрақты жетпісінші жылдары салт-дәстүріміз мансұқталған уақыт Кеңес өкіметі тұсында біз қазір талдап отырған біртуар жазушы Оралхан Бөкей сол өз заманында қойған екен. Ал, қазір біз Тәуелсіздігімізді алған егеменді ел ретінде осы салт-дәстүрімізді ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыру мақсатында не істеп жатырмыз? Оралхан Бөкейдің аманат-өсиетін орындай алдық па? Осы әңгімені қазіргі кейінгі толқын – жас буынға оқыта отырып, жазушының Апасының бойындағы рухани сұлулық, көреғенділік, ептілік пен жанкештілік, төзімділік, адамғершілік, сүйіспеншілік, имандылық сияқты асыл қасиеттерге қазірдің өзінен баулу, айту, насихаттау – ұрпақ алдындағы парыз бен біздің міндетіміз екендігін естен шығармауымыз керек. Шығарманың негізгі мұраты идеялық қуаты да ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу болып табылады.

1. Бөкей О. Таңдамалы шығармалары. - Алматы: «Қазақпарат», 2013. 1032 б.

2. Қазақтың этноғрафиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. - Алматы: 2011. 450 б.

3. М.Әуезов. Шығармалар. Он бірінші том. «Жазушы» баспасы. Алматы. - 1969. 477 б.

Резюме

А. Танжарикова. Этнографическая символика в рассказе Оралхана Бокея «Апамның астауы»

В этой статье говорится об этнографическом направлении рассказа О.Бокея "Апамныц астауы". Рассказ написан автором методом докладывания и литературного отступления. Здесь писатель описывает реалистично образ бабушки, а так же тайны казахской традиций, описывая обычаи ярко расскрывается образ бабушки со всех сторон. Параллельно с традициями народа рассказывается жизнь персонажа. В этом небольшом эпичном сочинений, где жизненная правда перевоплотилась в литературную жизнь, мы видим описание целой жизни человека. В рассказе так же есть основной персонаж, который красочно описывается и не называется именем, но которого мы чувствуем внутренним инстинктом. Это в тайне исполняющий художественный образ – "традиции и обычаи". То есть, становится понятным, что "традиция" это взятый образ и основная суть сочинения именно в ней. Можно сказать, что такие драгоценные качества бабушки как духовная красота, зоркость, ловкость, самоотверженность, терпеливость, нравственность, любовь, вера – это пропаганда и обучение для молодежи – и это является самой важной целью и мечтой автора в рассказе.

Ключевые слова: этнографический, археологический, астау, скальпель, ткать ковер, шерсть, аркан, автор-персонаж.

Summary

A. Tanzharikova. Ethnographic and folklore reasons in kazakh prose

This article is talked about ethnographic direction of the story of O.Bokei "Washtub of my grandmother". A story is written with an author by the method of announcing and literary retreat. Here a writer describes character of grandmother realistically, and similarly secrets of Kazakh traditions, describing customs brightly shows character of grandmother from every side. In parallel with traditions of people life the personage also is told. Herein small epic compositions, where a vital true was reincarnated in literary life, we see description of whole life of the person. In a story similarly there is a basic personage that is colourfully described and not named, but we feel that personage with our internal instinct.

That secret a carrying out image is "traditions and customs". In other words, becomes clear that "tradition" it is the taken character and basic essence of composition exactly in it. It be possible to say, that such precious qualities of grandmother as spiritual beauty, sharp-sightedness, adroitness, selflessness, patience, morality, love, faith – it is propaganda and educating for young people – and it is the most important aim and dream of the author in a story.

Keywords: ethnographic, archaeological, washtub, scalpel, to weave carpet, wool, rope, author-personage.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

ӘОЖ 378.147

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Т. Меркибаев – *2 курс докторанты, Абай атындағы ҚазПУ,*
Г.Қ. Абдрахман – *филология ғылымдарының кандидаты, Тараз мемлекеттік педагогикалық институты,*
А.М. Жұмабаева – *педагогика ғылымдарының кандидаты, Тараз мемлекеттік педагогикалық институты*

Аңдатпа. Мақалада болашақ мұғалімнің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыруда дербес компьютерді пайдаланушы деңгейіндегі пән мұғалімі мен бағдарлама жасаушы пән мұғалімі нобайы қандай болуы керектігі қарастырылып, бағдарлама жасаушы пән мұғалімі нобайы дәйектелді. Жоғары білім беруді модернизаңиялау ең алдымен оның мазмұнын терең жаңартумен және болашақ мұғалім бойында түйінді құзыреттіліктер, пәндік және кәсіби құзыреттіліктер қалыптастырумен байланысты. Кез келген пән мұғалімінің ақпараттық құзыреттілігін дамыту – мұғалім дайындау мазмұнын қай бағытқа өзгерту керек, қандай мақсаттарды көздейді, ол мақсаттарды жүзеге асыру үшін қандай стратегиялық бағыттарды таңдауымыз керек деген сияқты түйінді міндеттер шешуімін табуы қажет екенін көрсетеді. Пән мұғалімі Moodle, ToolBook Assistant, Virtual Learning Environment, электронды білім қорларымен еркін жұмыс істеп қана қоймай, бағдарламалау арқылы электронды оқулық құрастыра білуі, онлайн тест қабылдау үшін дайын бағдарламалық орталарды қолдана білуі керектігі де қазір өзекті мәселенің бірі. Бұл аталмыш мәселе әлі де болса зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді.

Түйін сөздер: болашақ мұғалім, ақпараттық құзыреттілік, ақпараттық орта.

XX ғасырдың соңында адамзат постиндустриалды немесе ақпараттық қоғам деп аталатын даму сатысына енді, яғни бұқаралық коммуникацияларды зерттеген әйгілі ғалым Герберт Маршалл Маклюэннің ақпараттық технологиялардың ауысуы тарихи дәуірлердің ауысуына әкеледі деген сөзін растауда. Ақпараттық және комуникациялық технологиялар білім және адамзат тілі деген ірге тасы ұғымдардың шекарасын кеңейте түсті.

Тіл арқылы білім алу және білім беру – оның тарихи қалыптасқан аса маңызды функциясы, басқаша айтқанда тіл – коммуникация, яғни адамдар арасындағы арнайы байланыс құралы болып табылады. Тілден бөлек жазу, баспахана, телефон, теледидар және Интернет желісінің дамуы білім берудің жаңа эволюциялық кезеңдеріне әкелді.

«Біз ақпарат және коммуникация ғасырында өмір сүреміз» деу шын мәнінде ағаттық болып табылады, өйткені ақпарат пен коммуникация адамзат дамуымен қатар өмір сүрін келеді. Біз өмір сүріп отырған постиндустриалды қоғамның айрықшалығы – ақпараттық және комуникациялық технологиялар аса жылдам дамуымен сипатталады. Бұларды кәсіби, экономикалық, әлеуметтік және тұрмыстық мәселелерді шешуде орынды қолдана білген қоғам мүшелері ғана жаңа ақпараттық кеңістікте қажетті білімге ие болып, бағдар таба алады. Өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, жаһандану артықшылықтарын тиімді қолдана білгенде ғана ақпараттық мәдениеттің қалыптасқандығы туралы айтуға болады. Білім мазмұнына айтарлықтай өзгеріс әкеліп отырған ақпараттық құзыреттілік жалпы мәдениеттің құрамдас бөлігіне айналды. «Мәдениеттілік» ұғымын Б.С.Гершунский [1, 65] «тарихи мұраға саналы түрде құрметпен қарай отырып, қазіргі өмірдің кез келген саласында жұмыс істейтін адамның шығармашылық тұрғыда қабылдау және өзгерте білуге деген қабілеттілігі» деп көрсетеді. Мәдениеттілікті осы тұрғыда түсіну – мұғалімнің жеке тұлға ретінде қалыптасуында қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін иегерін, нағыз ақпараттық мәдениетке ие болуын қажетсінеді, осы арқылы мұғалім шәкірттерінің бойында ұлт мәдениеттері арасындағы диалогты жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамытуға,

адамзат қоғамы арасындағы түсіністік пен өркендеуге жол ашатын білім берудің басты мақсаттарының бірін іске асыра алады.

Жоғары білім беруді модернизациялау ең алдымен оның мазмұнын терең жаңартумен байланысты [2; 3]. Тек қана информатика пәнінің мұғалімі ғана емес, сонымен бірге кез келген пән мұғалімінің ақпараттық технологияны меңгеруі – жаңа тұрпатты мұғалімге тән басты белгі деп айтуымызға болады. Жаңа тұрпатты мұғалім нобайын анықтай отырып, сол арқылы мұғалімді дайындау мазмұны қай бағытқа өзгеруі керек, қандай мақсаттарды көздейді, ол мақсаттарды жүзеге асыру үшін қандай стратегиялық бағыттарды таңдауымыз керек деген сияқты түйінді міндеттер шешуімін табуы қажет екені анықталды. Пән мұғаліміне информатиканы қалай оқыту керектігі аса маңызды мәселе, ал оны оқытуға уақыт та, оқу мазмұны да шектеулі түрде бөлінеді, ал нәтижесінде пән мұғалімінің кәсіби деңгейін жоғарылата отырып, ақпаратпен жұмыс істеуін автоматтандыруды керексінеді, сонымен қатар қашықтықтан оқыту әдістеріне көшуге алғышарттар жасайды.

Жаңа тұрпатты мұғалім нобайындағы пән мұғалімі нобайының мазмұнын көрсететін бөлігі екі құрамдасты қамтиды:

- пайдаланушы пән мұғалімі нобайы;
- бағдарлама жасаушы пән мұғалімі нобайы.

Біздің мақсатымыз – осы көзқарастардың жүзеге асу мүмкіндігіне баға беру.

Пайдаланушы пән мұғалімін дайындау мәселесін айтпас бұрын оларды оқытудың әдіснамалық алғышарттарына тоқталайық.

1. *Компьютерлік дағдылар (компьютерлік сауаттылық)*. Компьютерлік технологияларға арналған бағдарламаларды пайдалану үшін белгілі бір мөлшердегі компьютерлік сауаттылық (білім, іскерлік пен дағды) болуы қажет (мысалы, терезелер интерфейсін білу, мәтіндік редактормен жұмыс істей білу, ақпаратты сақтай білу т.б.),

2. *Техникалық құралдар*. Білім беру мекемелері мен информатика сыныптарының техникалық жасақталуы әлемдік желіде еркін жұмыс істеуге, озық интерфейс түрлерін ұйымдастыруға шектеу қоятын болғандықтан, пән мұғалімдері ақпараттық технологияларды (АТ) молынан пайдаланбайды. Басқаларына қарағанда ақпараттық дайындығы жоғарырақ информатика мұғаліміне техникалық және бағдарламалық құралдар коммуникациясы аясында минималды білім көлемі (желіге қосу, пошта түйінін ұйымдастыру, бағдарламалық жасақтамаларды инсталляциялау (қондыру, іске қосу) т.б.) керек.

3. *Компьютерлік орта ақпараттары. Ақпараттық мәдениет*. Пәндік салаға байланысты ақпарат оқыту негізі болады. Ақпаратты іздеу дағдылары, оны сақтау ерекшеліктері мен алуан түрлі серверлерде оларды көрсете білу, іздеу жүйелерімен жұмыс істей білу және т.б. дағдылар болған жағдайда кез келген пәнге қажетті ақпаратты алу мен оны қажетті пішімде қалыптастыру мүмкін болмақ.

4. *Ақпарат ағымы*. Білімнің әр саласына қатысты өзіндік ақпарат ағымдары (қалыптастыру, тарату, көрсету, қолжетімділік және т.б.) бар, сондықтан оның белгілі бір пән саласына қатыстысын қадағалап отырып, білу керек. Сонымен қатар, ақпарат ағымының үнемі өсін отыруы ұдайы білімді толықтырып отыруды қажетсінеді, оны қашықтықтан оқыту немесе конференцияларда «жиі қойылатын сұрақтар» (frequently – asked – questions - FAQ) арасынан алып пайдалану арқылы жүзеге асыруға болады.

Аппараттық қамтамасыз ету мен байланыс каналдарымен қатар компьютерлік технологиялардың негізгі компоненті болып клиент-сервер технологияларына (*e-mail, Telnet, FTP, Gopher, WWW, mailing-lists, newsgroups, IRC* және басқалары секілді) арналған бағдарламалық жасақтама табылады. Оларды білім беруде қолданудың үш нобайы бар: нысана ретінде, құрал немесе орта ретінде. Сонымен қатар қазіргі кезде компьютерлік технологиялар барлық бағдарламалық өнімдерді, соның ішінде педагогикалық немесе оқу бағдарламаларын да әлемдік желіде пайдалануға икемдеп отырғанына назар аударуымыз керек, сол арқылы ол оқу міндеттерін жүзеге асырудың жаңа үлгідегі нысанасы, құралы немесе ортасына айналып отыр. Осылайша, локалды түрде пайдалануға тиімдірек болып келетін *білім беруші бағдарламалық қосымшалар* немесе белгілі үйретуші бағдарламалық жасақтамалардың әйгілі түрлерінің көпшілігі әлемдік желілерде қолданылады деп айтуымызға болады.

Сонымен, компьютерлік технологияларга теориялық талау жасай отырып технологияларды бастапқы жүйелеуге, бағдарламалық жасақтамаларды жүйелеуге, солардың негізінде педагогикалқы ықпалдастық түріне ажыратуға мүмкіндік берді. Осыған сүйене отырып және техникалық, аппараттық, бағдарламалық деңгей мен мұғалімдерді компьютерлік технологиялар негізінде оқыту бағдарламаларына қарай білімгерлер мен оқытушылардың ақпараттық мәдениетін дамытуды үш нобай негізінде жүргізу керек сияқты:

1) компьютерлік технологиялар мен компьютерлік орта нысана ретінде;

2) компьютерлік технологиялар оқыту құралы ретінде;

3) компьютерлік технологиялар компьютерлік орта ретінде.

Алдымен автоматтандыру, сонан кейін ақпараттандыру және ең соңында коммуникация кеңінен тарайтыны секілді Қазақстанда қазір оқытудың бірінші түрі басым, ал Еуропа, АҚШ, Шығыс Азияда екінші және үшінші нобайлар университет пен колледждерге ғана емес, мектептерге де кеңінен енгізіле бастады [3, 17]. Біз қазір ақпараттандыруды тиімді жүзеге асыру жолдарын [4, 8] қарастырудамыз. Коммуникация деңгейі жоғарылағанда ғана үшінші сатыға көтерілуімізге мүмкіндік туындайды.

Пән мұғалімінің кәсіби қажеттіліктеріне талдау жасай отырып, информатиканы оқытудың деңгейлері мен кезеңдері анықталды.

Бірінші деңгей мен оқытудың бірінші кезеңі – компьютерлік телекоммуникациялар зерттеу нысанасы ретінде.

Компьютерлік технологиялар бойынша курс бағдарламасын дайындау барысында:

1) қоғамдық сұранысты педагогикалық оқу орындары түлектерінің ақпараттық сауаттылығына трансформациялау арқылы курс мазмұны мен бағытын айқындау;

2) педагогикалық мақсатты білімгерлердің таяудағы даму аймағына сәйкес нақтылау;

3) педагогикалық үрдісті оқытудың мазмұны, әдіс-тәсілдері мен формаларын ғылыми негізделген түрде таңдай отырып құрастыру сияқты міндеттер шешіледі.

Жасалған бағдарламаны *жүзеге асыру* барысында өзара тығыз байланысты болып келетін мақсатты, мазмұнды нақтылау, білімгер қызығушылығын арттыру үрдістері нақтыланып, белгілі бір әдістер, қажетті бағдарламалық жасақтамалар жүзеге асады, кері байланыс негізінде оқу үрдісін бақылау мен реттеу жүрін жатады, оқытуға ыңғайлы жағдайлар (мысалы, информатика кабинетін заманға сай жабдықтау арқылы) оқыту әдістері мен дидактикалық элементтерге өзгеріс әкеледі. Бұл кезеңді бағалау сандық және сапалық деңгейде жүргізіледі, мәселен тестілеу нәтижесінде курстың кемшілік жақтары байқалуы мүмкін.

Өткізілген курс *нәтижелерін талдау* кезеңі мазмұнды тереңдету, кеңейту немесе азайту, қолданылған әдістер мен формалардың тиімділігін бағалау, үйретуші педагогикалық бағдарламаларды пайдаланудағы курстың жетістік және кемшілік тұстарын байқау, осы нәтижелерге сүйене отырып жаңа міндеттер қою, шетелдік тәжірибелерге үңілу және т.б. сияқты түзетулер жасауға [5] мүмкіндік береді. Сонымен бірге жоспарланған және нақты орындалған оқу нәтижелері талданады.

Білім беру технологияларын жобалаудың маңызды элементтері анықталды. Оның құрамына білімгерлер білімін алдын ала байқау енеді, ягни сауалнама немесе тестілеу көмегімен бірнеше мәселелерді шешуге мүмкіндік туындайды - дайындық деңгейін айқындау; қажетті компьютерлік дағдыларды қалыптастыруға кері ықпал еткен себептерді түсіну; оқу мотивациясын ұғыну; кәсіби деңгейін жоғарылатуға деген жеке қызығушылығын анықтау және т.б.

Бастапқы оқыту элементтеріне психологиялық кедергіні жою, пайдаланушыға қажетті алғашқы дағдыларды қалыптастыру, білім алушыларға жеке көзқарас тұрғысынан келін, модульдік әдіспен ұйымдастырылған, ішкі логикасы бекем, жеткілікті деңгейдегі курс прототип бола алатын үздіксіз оқыту жүйесін жасау енеді.

Практикалық сабақтардың алдында дәстүрлі түрде лекциялар (face to face) жүргізіледі, ол *жүйелілік, ақпараттық, көрнекілік пен ұғынықтылық* тұрғысынан жасалатын компьютерлік технологиялар бойынша курс негізі болуы да мүмкін.

Компьютерлік технологияларды үйретудің бастапқы кезеңінде жүргізілетін лекциялар мынадай тақырыптарды қамтуы мүмкін:

1. Компьютерлік ортаның даму тарихы, онда білім берудегі қазақстандық интернеттің қолданылу ерекшеліктеріне басты назар аударылуы тиіс.

2. Интернеттің технологиялық және құрылымдық базасы.

3. Әлемдік желінің таралуы мен оларды білім беруде пайдалану үшін тұжырымдамаларға жасалған түзетулер.

Компьютерлік технологиялардың *компьютерлік, техникалық, бағдарламалық жасақтамасына* қатысты тақырыптар білімгерлердің мамандығына қарай – жаратылыстану немесе гуманитарлық болуына байланысты материал қиындығы деңгейін (материалмен таныстық деңгейі, істей алуы, іскерліктер мен дағдылары, шығармашылық деңгейі) ескеруі керек.

Курстың келесі тақырыбы *әлемдік желіге қосылу тәсілдеріне* байланысты болуы керек. Ол пошта қызметі, білім беру сервері немесе ұйымның ақпараттық сайтымен (home page) байланысты екені зертханалық сабақтарда көрсетілуі керек.

Компьютерлік технологиялар *терминологиясы* кіріспені оқытудың аса маңызды бөлігі болып келеді, өйткені терминдердің көпшілігі ағылшын тілінен орыс тілінің өзіне толығымен аударылды дей алмаймыз, компьютерлік сленг ретінде қалыптасқандары да бар. Дегенмен негізгі терминдерге түсінік берілуі керек.

Лекция курсының міндеттерінің бірі – білімгерлердің басқа пәндерді меңгеруіне қажетті білім алуды қамтамасыз ететін іргелі даярлығын күшейту (интегративті көзқарас), компьютерлік технологияны пайдалана отырып дербес ғылыми-зерттеу жұмысын жандандыруға тарту.

Практикалық сабақтар компьютерлік технологияларды білім беруде қолдануға байланысты білімді тереңдетуге, кеңейтуге арналған. Практикалық сабақтар жедел түрдегі кері байланыс тәсілі болып келеді.

Практикалық сабақ жоспарына: 1) коммуникациялық бағдарламалар (мысалы, *UUPC, telnet, Terminal*); 2) электронды поштаны өңдеу, жіберілетін мекенжай тізімдерімен жұмыс (мысалы, *Bmail, Dmail, Internet Mail*); 3) телеконференциялармен жұмыс бағдарламалары (мысалы, *BMAil, Internet News*); 4) *WWW, FTP, Gopher* серверлерімен жұмыс істеуге арналған бағдарлама-браузерлер; 5) *HTML* құжаттарын құруға арналған бағдарламалар енуі керек. *PageMaker* сияқты арнайы бағдарламаны да пайдалануға болады.

Жоғарыда аталған бағдарлаларға желіге қосылмай-ақ, автономды режімде үйретуге болады. Әзірге қазақстандық сайттар ақпарат молдығымен ерекшеленбесе де, болашақта оны толықтыру ісі бүгінгі таныстықтан басталмақ.

Әдістемелік ұсыныс ретінде мазмұнның модульдік құрылымын, инновациялық әдістерді қолдануды, түрлі әдістерді, мысалы, топтық немесе жеке жұмыс, белсенді оқытуды (проблемалық, іскер ойын) айтуға болады. Компьютерлік технологияларды зерттеудің бұл нобайы біртіндеп пропедевтикалық курсқа айналады немесе пәндік салада компьютерлік технологияларды қолдануға басым назар аударылады.

Екінші деңгей мен оқытудың екінші кезеңі – компьютерлік телекоммуникациялар оқыту құралы ретінде.

Компьютерлік технологиялар бағдарламалық жасақтамасы үйренуге қажетті дағдылар емес, белгілі бір міндеттерді шешуге арналған құрал ретінде, мысалы, білімгерлер газетін шығару немесе жиналған материалдардан деректер қорын құру үшін қолданылғанда ассоциацияланады. Компьютерлік технологиялардың бағдарламалық жасақтамасын пайдаланудың бұл түрі «педагогикалық тұрғыда нейтрал» болып сипатталады, өйткені білім беруді ұйымдастыру түріне (дәстүрлі түрде ме, әлде қашықтықтан оқыту ма) қатыссыз.

Оқытудың интерактив тәсілдеріне қарым-қатынас нобайлары - «Электронды байланыс арқылы әңгімелесу», хат жазысу, виртуалды сыныптар, электронды мекенжай арқылы әйгілі адамдармен байланысу, мұғалімдерге арналған телеконференциялар т.б. жатқызуға болады.

Үшінші деңгей мен оқытудың үшінші кезеңі – компьютерлік телекоммуникациялар оқыту ортасы ретінде.

Интернетті инновациялық әлеуметтік-педагогикалық орта ретінде қарастырғанда, компьютерлік технологиялардың бағдарламалық қосымшалар кешені *орта* ретінде еркшеленеді. Оқыту ортасы ретінде қосымшалар мазмұнды жеткізуші болып табылады. Мұндай қосымшалар қарапайым сөздіктерден бастап күрделі имитаторларға дейін болуы мүмкін. Бұл жағынан қарағанда оларды

педагогикалық нейтрал деуге болмайды, олар міндетті түрде (эксплицитті немесе имплицитті) оқу теорияларының біріне негізделін отырады. Телекоммуникациялық ақпараттық ортада оқытудың педагогикалық міндеті дәстүрлі оқытудан өзгеше: оқытып қана қоймай, жеке оқуды қашықтықтан басқару жүзеге асады.

Орта ұғымы қашықтықтан оқыту кезінде негізгі болып саналады, бір жағынан оқытушы оқу үрдісіне тікелей қатыспайды, алыстайды, екінші жағынан білімгер білімге конструктивті түрде қарайды.

Оқу ортасына қарай оқу технологиялары жіктеледі. Қазіргі компьютерлік технология оқу технологияларының арасында кеңінен тараған орта ретінде *WWW*-серверлерді атауға болады. Олар оқу мақсаты, міндеті, мазмұны, әдістері мен тәсілдеріне қарай типтелуі мүмкін. Ақпараттық сервер, тестілеу серверлері, проблемалық сервер, имитациялық сервер, күрделі реалды серверлер болып бөлінеді.

Бағдарлама жасаушы пәндік мұғалімді даярлау мәселесіне келер болсақ, бағдарлама жасай білу үшін пән мұғалімі ақпаратты өңдеудің қазіргі жағдайы туралы білім алуы керек (білім инженериясы элементтері). Ол қашықтықтан оқытуға арналған оқу-әдістемелік материалдың сапасын айтарлықтай арттыруға және іс жүзінде:

- қабылдау мен меңгеру темпін жылдамдатуға,
- компьютермен жеке жұмыс істегенде білімгердің білім алуын басқаруға,
- білімгер автономиясының артуына мүмкіндік береді.

Қазақ тілі орфографиясы бойынша дайындалған электронды оқу құралын қашықтықтан оқыту принциптеріне лайықтадық. Қолданбалы лингвистикадағы формалды модельдер туралы ілімге сүйене отырып, білімді табиғи тілдегі жартылай формалданған күйдегі құрылымдар (семантикалық желілер мен жүйелер) арқылы берудің артықшылығы анықталды. Нобай жүйе интерфейсіне қойылып, оқудың барлық кезеңінде ұйымдастыру қызметін атқаруы керек:

- білімгердің оқу объектісін жеке зерттеп, меңгергенінде (теорияны қарап шығу),
- жаттықтыруды ұйымдастырғанда.

Білімгер жұмысының нәтижелілігі өңдеу кезеңінде қаланатын білім сапасына байланысты. Ол Г.С.Поспеловтың [6, б. 59] тұжырымдамасы бойынша ішкі интерпретациялау, құрылымдау, байланыстылық пен білім белсенділігіне сәйкес келеді. Эксперттік жүйелер саласында білімді өңдеу тенологиясы логика-лингвистикалық әдістерге сүйенін, тектік ұғымның семантикалық өрісін - концептіні құрылымдау, сонымен қатар семиотика, когнитивті семантика (оны құрғанда факторлық талдау, көпөлшемді шкалалау, кластерлік талдау, есептеу, контрастивтік талдау қолданылады) әдістерін пайдаланса да, бұл технология тілді зерттеуге ғана қатысты емес, басқа пәндерде де қолдануға жарайтын әмбебап технология [7, б. 13].

Жасанды интеллект әдістерін оқу-әдістемелік материалдарды өңдеуде қолдану прогностикалық, эвристикалық қуаты мол нобай жасауға мүмкіндік береді, әрі пән мұғалімдерін бағдарламалау әдістеріне оқытудың қажеті болмайды, өйткені табиғи тіл ұғымдар жүйесі ретінде пайдаланылады.

Мұндай нобай жасау күрделі жұмыс, оның үстіне мұғалімдердің барлығы нобай жасаумен айналыспауы мүмкін. Дегенмен, мұғалімдердің барлығын осы мәселеге тарту қажет деп есептейміз, өйткені ол оқытушыға қашықтықтан оқытуға арналған оқу-әдістемелік материалдарды жасауға қатысуға, түсінуге, сол арқылы оқыту сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Материалды қажетті бөліктерге бөлін, оны оқыту тәсіліне қатысты негізгі ойларын іске асыру үшін мұғалім электронды оқу курстарын жасауға белсене қатысуы керек. Оқытушы мен бағдарламалаушылар тобының бірлескен жұмысы аса тиімді болмақ, өйткені дайын жеке фрагменттерді оқу процесінде қолдана отырып, оқытушы оның қажетті тұстарына өзгерістер мен түзетулер енгізе алады. Мұндай жағдайда «мұғалім осындай жобаға толыққанды қатысушы ретінде қосыла ала ма?» деген сұрақ туындайды. Ақпараттық технологиялар саласында белгілі бір дайындығы болған жағдайда мұғалім айтарлықтай жетілдірілген электронды оқу курстарын жасай алады. Соңғы жылдары шетелдік білім беруде кеңінен қолданылып келе жатқан Moodle, Lotus Learning Space, ToolBook Assistant, Distance Learning Studio, Virtual Learning Environment (VLE) т.б. бағдарламалық кешендер автоматты оқыту жүйесі кешенін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Аталған бағдарламалардың соңғысы Ресей мен ТМД мемлекеттерінің 40 астам жоғары оқу орындарын

біріктіретін Еуропа мен Орта Азияның Виртуалды университетінде жасалған және қолданылып келеді. Орта мектепке арналған осы тәріздес Netschool бағдарламалық кешені бар.

Мұндай кешендермен жұмыс істегенде, мұғалім қажетті материалдарды (лекция конспектілерін, демонстрациялық материалдарды, хрестоматия, практикалық тапсырмаларды, тест сұрақтарын, жаттығуларды және т.б.) жеке файл түрінде дайындауы керек. Содан кейін диалог режимінде белгілі бір топ немесе жеке білім алушының өзіндік жұмысты ұйымдастыру сценарийін қалыптастырады.

Ғылыми зерттеулердің қандай да бір феноменді қарастыруда немесе интерпретациялауда әртүрлі көзқарас тұрғысынан іске асатынын лекцияның шектеулі уақыты толық баяндауға мүмкіндік бермеуі мүмкін, оған байланысты әдебиеттер саны да шектеулі, қолжетімсіз болуы мүмкін. Ақпараттық вакуумның орнын толтыру мақсатында лекторлар баспа түрінде де, мультимедиялық түрде де өздерінің көрнекі материалдарын тираждап, таратып жатады. Осы мәселені шешудің бір тәсілі ретінде лекция сабақтарының бейнежазбалары студенттерге таратылуда. Бейнекурстар VHS, sVHS C, HI 8, Digital 8, Mini DV форматтарында емес MPEG-4 форматында түсірілген. Оның артықшылығы көрнекілік бейнеленген кадрды стоп-кадр арқылы тоқтатып, көрнекіліктің қажетті тұстарын ұлғайтып көруге болады, шу деңгейі де төмен, қажетті үзіндіні кез-келген бағыттан алуға, көруге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, алгашқы бағдарламалар көмегімен теледидар арқылы мәтін оқыганда, теледидар экранының төменгі жиілігі салдарынан көздің көруі жылдам шаршайды. Мұндай бейнекурстардың артықшылығы – лектордың шеберлігін, айтатын ойын өзіндік ретпен баяндап көрсету. Презентация орнына бұлайша түсіндіру логика мен себеп-салдарлық байланысты мимика, дыбыс әуені, интонация және педагогикалық артистизм арқылы ұғындырумен іске асады.

1. Гершунский Б.С. Философия образования. –М , 1998. С.65.

2. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие. /Е.С.Полат, др. -Москва.: «Академия», 2001. С.12.

3. Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов пед. спец. / Под общей ред. В.С.Кукушина. - Серия «Педагогическое образование». - Ростов н/Д: изд. центр «Март», 2002. 320 с.

4. Қараев Ж. Компьютерді оқыту үрдісінде пайдалануға кіріспе. -Алматы, 1992, 57- бет.

5. Чернилевский Д.В. Дидактические технологии в высшей школе. -Москва: «Юнити», 2002. С.371.

6. Карпенко М.П. Опыт и перспективы международного сотрудничества на основе информационно-коммуникационных образовательных технологий. // «Педагогическая информатика», 2005, №1. С. 57-60.

7. Коджаспирова Г.М., Петров К.В. Технические средства обучения и методика их использования. -Москва: Изд. центр «Академия», 2001. -256 с.

Резюме

Т. Меркибаев, Г.К. Абдрахман, А.М. Жумабаева. Некоторые проблемы формирования информационной компетентности будущих учителей

В статье рассмотрены проблемы формирования информационной крмпетентности будущего педагога, рассматриваемого как пользователя компьютера и как программиста. Как известно, модернизация высшего образования связана с формированием ключевых, предметных и профессиональных компетенций у будущих учителей. Вопросы развития информационной компетентности учителя-предметника – обновление содержания образовательных программ, определение конкретных целей по улучшению компьютерной компетентности являются наиболее актуальными вопросами подготовки учителей в вузе. Будущие учителя-предметники должны не только уметь работать с программными облочками Moodle, ToolBook Assistant, Virtual Learning Environment, готовить электронные образовательные ресурсы, уметь организовать онлайн тестирование, но и самому обладать навыками самотоятельного изучения новых программных оболочек. Эта проблема требует дальнейшего исследования.

Ключевые слова: будущий учитель, информационная компетентность, информационная среда.

Summary

T. Merkibaev, G. Abdrakhman, A. Zhumabayeva. Some problems formation of information competence of future teachers

This article deals with the problem of formation of information kompetentnosti future teacher, considered as a computer user and as a programmer. As you know, the modernization of higher education is associated with the formation of the key, subject and professional competence of future teachers. Issues of development of information competence of subject teachers – Update the content of educational programs, identify specific goals to improve computer competence are the most pressing issues of teacher training at the university. Future subject teachers must not only be able to work with the program oblochkami Moodle, ToolBook Assistant, Virtual Learning Environment, prepare electronic educational resources, to be able to organize online testing, but also to have the skills samotoyatelnogo learning new software shells. This issue requires further study.

Key words: future teacher, information competence, information environment.

ӘОЖ 373 048:811.111

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОБА ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Л.М. Алиярова, А.Р. Халенова, Л.М. Махажанова – *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің аға оқытушылары*

Аңдатпа. Жеке тұлғаға бағдарлаған технологияларды қолдануы жеке тұлғаға қажетті жағдай жасау арқылы, тілді үйренуде танымдық шығармашылық белсенділігін жоғарылатуға мүмкіндік береді, жеке студенттің жан-жақты дамуын қамтамасыз ете отырып, терең білімді меңгеруде қажеттілікті тудыра біледі, шет тілін үйрету барысында негізгі құзыреттілікті қалыптастырады. Қазіргі таңда өзекті әдістерді практикада жүзеге асыруға жағдай жасайтын жаңашыл технологиялар мен әдістерді меңгермей педагогикалық сауатты маман бола алмайсыз. Жоғарғы оқу орындарында студенттердің жеке тұлғасын қалыптастыру, оның рухани әлемін әрдайым байыту, оқуға деген ынта-жігерін арттыру, қоғамдық өмірдегі барлық салалардағы өзгерістер адамның интеллектуалдық күш – жігерін, саналы әркеті мен ізденімпаздығын, танымдық ой-өрісіннің белсенділігі мен іс-әрекетін шығармашылық сипатта жүзеге асыруды талап етеді.

Кілт сөздер: жобалау жұмысы, шығармашылық жұмыс, таңдау еркіндігі, танымдық ой-өрісінің белсенділігі, жобалық әдістеме, жеке тұлғаны қалыптастыру.

Қазіргі таңдағы білім беру саясатының ең бірінші міндеті – жоғары сапалы білім беруге қол жеткізіп, әрі оны тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің өзекті де, өміршең қажеттілігіне сәйкестендіру.Қазіргі қоғам талабы, мемлекеттік тілге қажеттіліктің артуы, оның қоғамадық аясының кеңеюі оқыту мен үйрету әдістемелерін жақсартуда, оқытудың жаңа технологияларын қолдануды қажет етеді. Х ғасырдың соңы-XI ғасырдың басында тілді кәсіби бағытта үйретуді дамыту ерекше орын алды, ол ғылымның тікелей дамуымен байланысты жағдай .Тілді үйретудегі бұл әдіске Европа Кеңесі яғни бұл ұйым европа елдеріндегі мәдени және ағартушылыққа жауапты ұйым болғандықтан бірге әрекет етті.Себебі осы мемлекеттерде белгілі бір маманды дайындауда шет тілін білу және алынған білімді, қабілетін және шеберлігін көрсету үшін қолдану.

Шет тілін білу маманның тек өз елінде ғана емес, шет елмен партнерлік қарым қатынаста жылдан жылға басқа да елде жұмыс істеу біздің өмірімізге енуде. Қазіргі таңда қандай да бір маман болмасын «қандай шет тілін білесіз?» деген сұрақ, талаптар қойыла бастауда. Сонымен жоғарыда айтып өткеніміздан шығатын қорытынды шет тілін білу қазіргі замандағы білімді адамның өміріне толық енді деген қорытынды шығады. Бұдан басқа, дүниежүзілік білім берудегі үрдісті де ескеру керек. Осыны айта отырып меңзейтін жағдай «Европаның бір экономикалық кеңістікте біріґуі, европа кеңістігіндегі жоғары білімнің қалыптасуына ықпал етті» [1, 10]. Бүгінгі таңда қоғамымыздың даму бағытында жан-жақты дамыған, сауатты, саналы азамат тәрбиелеу мәселесі жүктеліп отыр. Республикамызда қолға алынған білім беру жүйесін реформалау ісі осы саналы жан-жақты өзгертуге бағытталған кешенді шығармалармен тығыз байланысты.

Студенттік кезеңде «экономикалық белсенділік» басталады. Бұл кезең студенттің өнеғелі және эстетикалық сезімдерінің активті дамуына, мінез- құлқының қалыптасуы мен тұрақтануына, есеюдің әлеуметтік рольдерінің (азаматтық, кәсінтік, еңбек және т.б.) толық кешенін меңгеруіне байланысты. Демоғрафтардың пайымдауынша, осы кезеңде адамның дербес өндіру қызметі, еңбек биоғрафиясының басы және отбасын құруға құлшынысы басталады.

Оқытушының әрбір өтілетін сабағы қазірғі кездеғі заман талабына сәйкес оқыту талаптарына сай болып келуі қажет. Демек, жастарды еңбектің қай саласында да, білім алуда да тек мәлімет жиынтығын меңгеруімен шектелмей, студенттердің өзіндік іс-әрекетін тиімді ұйымдастыра отырып, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын студент етін даярлау қажет болып отыр. Шығармашылық еңбекте студенттің іскерлік қабілеті, білім көлемі, білім молдығынан туатын толық дербестіғі айқын көрінуі тиіс. Шығармашыдлық жұмыстар студентердің дүниетанымына, ізденімдік қабілетінің дамуына, тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Онымен қатар өздігінен ой қорытып, шешім шығаруға, дұрыс сөйлеп, сауатты жазуға, тіл байлығын арттыруға жәрдемдеседі.

Шет тілін үйретуде ең маңызды нәрсе ол студенттердің белсенділіғін дамыта отырып топтық жұмыстар, рольдік ойындар, іскерлік ойындар және өндірістік ойындар. Рөлдік ойындар – интербелсенді әдістердің тиімді бір түрі. Рөлдік ойындар екіге бөлінеді: 1. Әрбір оқушы рөлде ойнайды. 2. Оқушылардың шағын топтары рөлде ойнайды. Іскерлік оқу ойындарға келсек, мысалы, сабақ тақырыбы бойынша жазылған сценарийлерге қысқа жағдаяттар ойнау. Ал саяхат ойындарында оқушылар күнделік жүргізеді немесе достары мен туыстарына хат жазады. Блиц оқу ойындары туралы айта кетсек, олар шағын ойындар, оқушылардың нақты біліктері мен дағдыларын дамытуға бағытталады, мынадай түрлері болады: фотосуреттерді баяндау (отбасы мүшелерін, достарын, өз үйінді, бөлмеңді), сұхбат алу (мерекелер тақырыбы бойынша), шындық детекторы (дұрыс, қате), т.б. Өндірісті ойындарда әлеуметтік және экономикалық маңызы бар күрделі мәселелерді шешуге болады. Мысалы, «Қоршаған орта немесе қоқысты қайта жіберуге болады» деген тақырыптар арқылы өздерін өзі байқай білуін арттыру болып табылады. Қандай да бір қателер болса барынша өздері түсіндіреді, ал оқытушы ол тек төреші ретінде ғана болады. Тапсырманың орындап болысымен рефлекстеу кезеңі жүргізіледі. Біз рефлексия деғенді былай түсінеміз «күрделі қозғалыстың өз талдауы ойлауы, жеке психикалық ахуалды және интеллектуалдық деңгейді анализ жасауға жетелейтін кезең» [2, 67]. Жоғары оқу орнының оқытушысы, тәлімгері ретінде басты мақсатымыз жастардың осы аталған жақтарын тұлғалық дамуының үйлесімділіғін қалыптастыруда, студенттерді азаматтық белсенділікке тәрбиелеуде, білім алушылардың мамандықтың жұмыс оқу жоспары аясында білім алу траекториясының таңдамалығы неғізінде өзін-өзі қалыптастыру және өзін-өзі көрсету қабілеттерін дамыту болып отыр.

Қазірғі таңда өзекті әдістерді практикада жүзеге асыруға жағдай жасайтын жаңашыл технолоғиялар мен әдістерді меңгермей педағоғикалық сауатты маман бола алмайсыз. Жоғарғы оқу орындарында студенттердің жеке тұлғасын қалыптастыру, оның рухани әлемін әрдайым байыту, оқуға деген ынта-жігерін арттыру, қоғамдық өмірдеғі барлық салалардағы өзгерістер адамның интелектуалдық күш – жіғерін, саналы әркеті мен ізденімпаздығын, танымдық ой-өрісіннің белсенділіғі мен іс-әрекетін шығармашылық сипатта жүзеге асыруды талап етеді. Тәжірибе көрсеткендей, бір жобаны 2-3 студент орындаса жобаның практикалық сапасын арттыруға болатындығы көрінеді, яғни, бұл топтастырған тәсіл өз бетімен жұмыс істеуге, өзара көмек көрсетуге, шығармашылығын және жауапкершілігін арттыруға себебін тиғізетіндіғі анық. Өйткені жобалау кезінде студенттер таңдау еркіндіғін алады.

Білімгерлердің өздік жұмыстарын қадағалаудың тәсілдері де үлкен нәтиже береді. Өзін бағалай және қадағалай білуді, өзіне баға беруді қалыптастыру – оқушының қызығушылық көзқарасын және белсенділіғін арттыратын сенімді тәсіл. Әр пәнге арналған өзіндік жұмыстар студенттердің өз күштеріне сенімділіғін және жауапкершілігін арттырып, өзіндік баға беру қабілетін қалыптастырады.

Өзіндік жұмыстың нәтижесін көру үшін ұйымдастыру-әдістемелік шараларының анық жоспарланған жүйесі болуы тиіс. Өзіндік жұмыстың керекті нәтижесін алу үшін қойылатын неғізгі шарт – студенттерді оқу-әдістемелік және анықтама-нормативтік материалдармен толық қамтамасыз ету қажет. Әрбір студенттің өсуі мен жетілуі оқыту барысында табысты болуы үшін, оқытушы олардың әрқайсының қабілетіне байланысты бейімделген және ерекшеліктеріне сай болуға тиісті, яғни бұл жерде жеке студентке тең құқықты серіктес ретінде сыймен қараудың да маңызы зор [3, 10].

Білім беру барысында оқытушы пәнге деген қызығушылықты тудырып, студент содан қанағат алатындай жағдай жасауы керек. Өйткені оқу материалын саналы түрде меңгеру, оның қажеттілігін түсінін, мәнін ұғынуға көп байланысты.

Студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру мақсатын тиімді шешудің және бір түрі – үйренген оқыту әдісінен алшақ, қазіргі кезге сай ғылыми дәйектелген және жете зерттелген оқулықтар мен әдістемелік оқу құралдарын оқыту үрдісіне енгізу. Студент оқулықты жете түсінін, жеңіл қабылдауы үшін, сабаққа өздігінен дайындалу барысында қолданатын әр пәннің лекциялық курстары, оқулықтары және оқу құралдары міндетті түрде оқу жоспарына сәйкес болғаны жөн. Сонымен қатар барлық қажетті оқу-әдістемелік және анықтама материалдары баспа түрінде де, электронды түрде де жеткілікті және қол жеткізерліктей болуы міндетті. Дербес танымдық қызметте оқытушы және студент жүйесінің іс-әрекетіндегі жетістікті анықтайтын маңызды факторлардың бірі педагогикалық қарым-қатынас болып табылады. Ол мұндай жағдайда хабар алмасу ретінде емес, адамның басқа адамдармен өзара байланысының тұрмыстық тәсілі ретінде қарастырылады [4, 137].

Жобалау жұмысы тіл үйренудің формалдық сипатын жоюға, тілді үйренудің тәжірибелік нәтиже беруіне ықпал етеді. Жоба оқытушы мен студенттің функционалдық міндеттерін өзгертеді. Студент шет тілін оқытудың нақты бір сабағының мазмұнын таңдауда, ұйымдастыруда, құрастыруда белсенді қатысса, оқытушы кеңесші, көмектесуші немесе ойынға қатысушы ретінде ғана көрінеді. Егер студенттерге білім беру және іскерлік пен дағдыны сіңдіру процесі педагогикалық қарым-қатынастың қандай ынталандырушы түрінде берілгендігі және ұйымдастырушылығы ескерілмесе, онда сабақтың сәтті болуын мәтіндердің мазмұны да, тиімді жаттығуларды да, әдіс-тәсілдер мен құралдарды іріктеп алу да қамтамасыз ете алмайды. Жобалық әдістеме – нақты мәселені толық әзірлеу дидактикалық мақсаттар арқылы табысқа жететін әдіс. Бұл әдістің мақсаты студенттердің белгілі мәселені шешуде қызығушылығын арттырады, сонымен қатар белгілі теориялық білімдерін практикада жобалық жұмыс арқылы көрсетеді.

Бұл технология әлемдік педагогикада жаңалық емес. Ағылшын тілінен аударғанда «cooperative learning» – «бірге үйрену», ал латын тілінен аударғанда «projectus» – «алдын-ала» деген мағынаны білдіреді деген екі ұғым бар. Студент үшін жоба дегеніміз – өзінің шығармашылығын барынша жүзеге асыруына мүмкіндік беру. Бұл мүмкіндікті жеке немесе бірігіп топ болып бар білімдерін, күштерін қандай пайда келтіретіндерін көрсетуге барынша тырысады [5, 104]. Сабақта қарым-қатынас кезінде сезімталдық пен тілектестік, табиғилық пен еркіндік, адамгершілік жағдайын жасау студенттің тілдік қызметін және белсенділігін жандандырады. Әдеттегідей, оқытушы сабақтарда студенттермен іскерлік қарым-қатынасты қалыптастыруға тырысады, онда шет тілінде сөйлеу қолдайтындығын, ынталандыратындығын, қуаттайтындығын және тағы басқа танысу үшін қолданылады.

Жобалық әдістің пәннің маңыздылығына байланысты:

Жеке жоба (бір ғана пәннің шеңберінде);

Пәнаралық

Қатысушылардың санына байланысты: жеке; топпен.

Жобаны орындау мерзімдері. кіші жоба (сабақ кезінде); қысқамерзімді(бірнеше сабақтық); орташа ұзақтық (аптадан айға дейін); ұзақ уақытты (бір айдан бірнеше айға дейін).

Алайда, қазіргі таңда қандайда бір саланы алсақ жобалық-технологиялық құралымнан тұратыны мәлім. Әсіресе бұл жоғарғы оқу орындарында болашақ кәсіби маман даярлауда шетел тілін оқытуға инновациялық тұрғыдан қарауды талап етеді. Білім беруде шетел тілін оқытудың негізгі құралы ретінде коммуникативті немесе жеке тұлғаға бағытталған технологиялар болып отыр. Жеке тұлғаға бағытталған білім (Personality – Centered Education) дегеніміз – студенттің өзін-өзі дамытуына, оның танымдық қабілеттерін, тұлғалық ерекшеліктерін ашуды, іскерлігін арттыруды қамтамасыз ететін оқыту болып табылады [3, 11]. Жоғарғы оқу орындарында студенттердің жеке тұлғасын қалыптастыруда қазіргі таңда жобаның келесі түрлері кеңінен қолдана бастады, мысалы: творчестволық жобалар, зерттеуші жобалар, рөлдік-ойын жобалар, таныстыруға бағытталған (ақпараттық жобалар), практикаға бағдарланған (қолданбалы жобалар) жобалық-конструкторлық және оқу ісінің синтезін құрайтындықтан, болашақ мамандар үшін өте қажет. Жобалық жұмысты қолдануда оқытушының ролі өзгереді яғни оқытушы тек танымдық іс әрекетті ұйымдастырушы ретінде болады. Мақсаты – студентті өз бетімен жұмыс істеуге үйрету.

Сонымен қатар студенттің де рөлі өзгереді, пассивті тыңдаушыдан жеке тұлғалық қабілеттерін бар ақпаратты алуда өз ой-пікірін, әсерін, талғамын барынша көрсетуге ұмтылып тырысады. Студенттің жобалық жұмысын ұйымдастыру деңгейлерін қарастырайық. Жобаны бастаудың бірінші деңгейі – мәселендіру. Жұмыстың алғашқы бастамасы қызықтырудың түрткі болатыны мәселенің қойылуы. Бір айта кететін нәрсе кез-келген мәселе адамды жұмыс істуеге итермелей бермейді. Бұл кезеңде оқытушы студентке көмектесе отырып мәселені айқындауға оның ары қарай қызыушылығын артыруға көмектесу.

Келесі кезең – мақсаттандыру. Мәселені анықтап алғаннан кейін студентте оны шешу жолының мақсаттары туындайды. Жобаның алғашқы мақсаттары мен мәселелері айқын болғандықтан енді оны жүзеге асыру әрекеті жолдарын жоспарлау керек. Жоспарлау әрекеті көптеген студенттерге қиындық туғызатын болғандықтан оқытушы тарапынан көмек керек ететіні сөзсіз.Әрине сіз студент үшін жоспарлаудың қажеті жоқ, ең бастысы жоспарлау алгоритмін көрсету керек. Бұл деңгейде жобаны уақытында орындап қоймай сонымен қатар сауатты түрде орындай білу үшін зерттеу жұмысының негізгі сатыларын анықтап айта кеткен жөн:

Ақпараттық – «не істеу керек?»

Жоспарлық – «бұған қалайша жетуге болады?»

Шешім қабылдау – «іске асырудың жолдары мен құралдарын анықтау»

Орындау – «жүзеге асыру»

Бақылау – «тапсырма дұрыс орындалды ма?»

Бағалау – «келесі жолы нені дәлірек істеген жөн?»

Жобалық әдісті қолданудағы күтілетін нәтиже: жеке тұлғаға, тәжірибеге бағытталған, үздіксіз білім беру қағидаларына негізделген танымдық іс- әрекетті ұйымдастыру формаларын, әдістемелерін, оқу бағдарламаларын, авторлық зерттеулерді жасақтау.

XXI ғасырда әлемдік білім беру жүйесінің дамудағы негізгі басымдықтарының бірі – жоғарғы оқу орнындағы білімін жаңарту. Ол студенттердің неғұрлым өз бетінше білім алып, оны іс жүзінде қолдана білу қажеттілігін тәрбиелеуге бағытталған.

Студенттердің зерттеу жұмысын ұйымдастыру және жоба жұмысын жасауға мақсатты, әрі жүйелі түрде бағыттау керек екені – бүгінгі күн талабы. Сондықтан да жобалау технологиясының тиімділігі күннен-күнге артуда.

Уақыт өте келе еркін тәрбиелеу ойынан туындаған жобалау әдістемесі біртіндеп «тәртіпке бағынып», білім беру әдістемесі құрамына табыспен еніп отыр. Бірақ оның негізгі, түпкі мақсаты қай кезде болса да қала бермек – студентті білім алуға және сол білімін жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін нақты мәселелерді шеше білуде қолдануға үйрету.

1. Болонская декларация, Зона европейского высшего бразования. Совместное заявление европейских министров образования. Боллония. 19 июня 1999 г. URL:http://www.evro-vector.narod.ru/ Declaratsiya EvroEdu.htm.

2. Петрова Г.Б. Современные технологии в обучении литературе: учеб.-метод. пособие к пецкурсу. - Магнитогорск, 2006. 67 б.

3. Полат Е.С. Проектная методика обучения иностранному языку //ИЯШ. 2000, №1-6. 10-12 б.

4. Мильруд Р. П., Максимова И. Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам // Иностр. языки в школе. - 2000. - 4,5 с.. 137б

5. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров: Под. ред. Е.С. Полат. – М : «Академия», 2007 – 104 б.

Резюме

Л.М. Алиярова, А.Р. Халенова, Л.М. Махажанова. Применение инновационную технология в процессе обучения иностранного языка

Применение технологии личностно ориентированного обучения позволяет создать необходимые условия для реализации индивидуального, дифференцированного подхода в обучении, повысить уровень познавательной творческой активности студентов, обеспечить условия для всестороннего развития личности, сформировать потребность в глубоком овладении знаниями, в процессе формирования ключевых компетенций

в изучении иностранного языка. Сегодня, не имея знаний о новых технологиях и методах обучения условий для практической реализации, вы не можете быть грамотным специалистом. Формирование личности студентов в высших учебных заведениях реализация творческого характера их деятельности требуется в области духовного обогащение мира, активизировать свои усилия, чтобы узнать о преобразованиях во всех сферах общественной жизни и интеллектуальных усилий, приложения усилии интеллектуальных и творческих, познавательных деятельности.

Ключевые слова: Проектирование работы, творчество, свобода выбора, познание, метод проектов, формирование личности.

Summary

L.M. Aliyarova, A.R. Khalenova, L.M. Makhazhanova. Application of innovative technologies in learning a foreign language

Application of technology of personally focused training allows to create necessary conditions for realization of the individual, differentiated approach in training, to increase the level of informative creative activity of students, to provide conditions for all-round development of the personality, to create need for deep mastering knowledge, in the course of formation of key competences of learning of foreign language. Today, having no knowledge of new technologies and methods of teaching conditions for the practical implementation you can not be a literate specialist. The formation of the identity of the students in institutions of higher education, and spiritual enrichment to the world, to increase their efforts to learn of changes in all spheres of public life and intellectual efforts, effect of intelligent and creative, cognitive thinking activity and the realization of the creative nature of their activities in this field is required.

Key words: Projecting work, creative work, freedom of choice, cognition, project technique, the formation of personality.

ӘОЖ 37.013.46

ҰСТАЗДЫҚ ТАҒЛЫМДАРЫ

К. Әбілқасымова – *педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент*

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғ. басындағы қазақ зиялыларының ұстаздық тағлымдарының әдебиет пәні мұғалімінің шеберлігін жетілдірудегі маңызы қарастырылады. А. Байтұрсынов өзінің педагогикалық қызметінде оқытудың мазмұны мен әдістерімен қатар мұғалімнің кәсіби дайындығына көп көңіл бөлді. Ғалым бағдарламаға ауыз әдебиеті үлгілерін енгізуге және олардың оқушыларға эстетикалық және отансүйгіштік тәрбие берудегі мәніне ерекше назар аударды.

Белгілі жазушы Ж.Аймауытов ұзақ уақыт бойы әдебиеттен сабақ берді, оны оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін жасаумен айналысты. Соның негізінде «Тәрбиеге жетекші», «Сабақ берудің комплексті жүйе әдістері», «Психология» сынды күрделі оқу құралдарын жазды. Осы еңбектерде айтылған әдебиет пәнінің әдістері мен тәсілдері, оқушылардың белсенділігін арттыру, сабақтарды біріктіру, дамыту тапсырмалары, оқытудың психологиялық негіздері т.б. туралы ойлары мен ұсыныстары бүгін де өз құндылықтарын жойған жоқ. М. Жұмабаевтың ақындық шығармашылығымен студенттер мектеп жасынан таныс. Болашақ мұғалімдер үшін оны әдебиетті оқытуда жаңаша қырымен танылған тамаша педагог, көптеген әдістемелік жұмыстардың, сонымен бірге жоғары оқу орнына арналған «Педагогика» оқулығының авторы ретінде білгендері маңызды.

Студенттерді ХХ ғ. қазақ әдебиеті жарқын өкілдерінің педагогикалық және әдістемелік мұраларымен таныстыру болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындықтарын жетілдіруге ықпал етері сөзсіз.

Түйін сөздер: Кәсіби дайындық, әдістеме, әдебиет, өнер, этнопедагогика, ұстаз шеберлігі, тәжірибе, ізденіс, көркем сөз, оқыту үдерісі, пән мазмұны, әдіс-тәсілдер.

Жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде оқитын студенттердің ертеңгі ұстаздық еңбегінің нәтижелі болуы олардың әдебиеттану салалары бойынша алған білімдерін шәкірттерге қалай игертудің, оқушыны еңбекке, іздемпаздыққа үйретудің, көркем шығармаға деген қызығушылықтарын қалыптастырудың әдіс-тәсілдерін де меңгерулеріне көп байланысты. Мұғалімдік тәжірибені үйренудің бір жолы деп болашақ мамандарды дәріс, семинар сабақтарында әдебиеттің пән ретінде оқытылуына, ғылыми-әдістемелік негізде мұғалім даярлау ісіне мол үлес қосқан қазақ

зиялыларының еңбектерімен, ұстаздық тәжірибелерімен таныстырып отыруды, осы бағытта студенттердің іздену зерттеу жұмыстарын ұйымдастырып өткізуді айту қажет.

Ағартушы-педагог, оқыту ісінің негізін қалаушы Ы.Алтынсариннен бастап қазақ ақын-жазушылары мен ғалымдары өздерінің еңбек жолдарында ұстаздықпен айналысқаны баршаға мәлім. С. Көбеев, С. Дөнентаев, С. Торайғыров, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж. Аймауытов, М.Жұмабаев, Б.Майлин, І Жансүгіров, М.Әуезов т.б оқыту саласында иғілікті еңбек етін, сол кезеңдегі заман ағымында қазақ баласына білім берін, оларды болашаққа құлашын кең жаюға жетелеген. Өздерінің теориялық еңбектері мен тәжірибелік ізденістерінің негізінде мұғалім қызметінің педагогикалық, психологиялық астарларын зерделей келе, бүгінгі күнге де мәні бар ой-тұжырымдарын ұсынып отырған.

XX ғасырдың бас кезінде А. Байтұрсынов Ыбырайдың педагогикалық көзқарастарын жалғастыра отырып, осы салада халыққа аса қажетті болған «Әлінби», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш» деген оқулықтарын жазумен қатар қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың әдістемесіне қатысты мәселелерге тоқталып бағалы тұжырымдар ұсынды, үлкен шеберлікпен жасаған аудармалары мен өлеңдерінде халыққа оқып білім алу бағытында үгіт-насихат жүргізді. Ғалым халқының фольклорлық мұраларының тереңдігін, халық педагогикасымен байланыстылығын, эстетикалық қуатын жоғары бағалаған, сол қазынаны халықтың негізгі рухани азығына айналдыру ісін қазақ мектептерінің басты мақсаттарының бірі деп белгілеген. Адамның сана сезімін, ақыл-ойын тәрбиелеудің қуатты құралы көркем сөз, әдебиет екендігі жөнінде: «Көркем сөз арқылы адам ойын өсіруге, көңілін көкке өрлетуге, қиялына қанат бітіруге де болады. Жігерін жермен-жексен етін, қайғы-қасіретке ұшыратып, дерттендіруге болады» [1, 209], - деген пікірінің терең мәні бар. Ол білім мазмұнын сол кездегі талаптарға лайықты етін жасаудың жолдарын іздестірін, оларды халық педагогикасы мен дидактика заңдылықтарының негізінде қолдануды ұсынады. Мысалы, ол «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 62 санында «Мектеп керектері» деген тақырыпта басылып шыққан мақаласында оқу ісіне сол кезде басты не керек деген мәселеге тоқтала келе: «Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар оқыта білетін мұғалім. Екінші оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болуы. Құралсыз іс істелмейді һәм құралдар қандай болса, істеген іс те сондай болмақшы. Үшінші – мектепке керегі белгіленген Проғрамма» [2,438], - деп көрсеткен. Ғалымның айтқан бұл пікірінің әсіресе, бүгінгі күні қазақ әдебиетін орта мектептерде жаңаша оқыту үдерісін құруда атқарылатын істердің реті мен қадамдарын, мұғалімге қойылатын талаптарды анықтауда маңызы айқын.

А.Байтұрсыновтың оқу мазмұны мен әдіс-тәсілдері, мұғалімнің кәсіби іскерлігі, іздемпаздығы туралы айтқан ойларын, ұстаз ретінде атқарған еңбектерін саралап жүйелеу жұмыстары болашақ мұғалімге бүгінгі білім берудің жаңа мазмұны мен оқытудың жаңа қырларын меңгеруге жол ашады.

Ж. Аймауытов өзінің қоғамдық, жазушылық қызметі мен қатар мұғалімдік міндетті атқара жүргені мәлім. Ол басында ескіше оқып, сол білімімен жалданып бала оқытып, молдалық етеді. Кейінгі жылдары Семей қаласындағы мұғалімдер семинариясын оқып бітірген. 1920 жылы Орынборға шақыртумен келін, оқу-ағарту саласының халық комиссары А. Байтұрсыновтың орынбасары болады. 1922-23 жылдары Қарқаралыда мұғалімдік қызметте, 1924 жылы Ташкенттегі Қазақ институтында оқытушы болып істеген. 1927-29 жылдары Шымкент қаласындағы педтехникумның директоры болған. Ағартушы-педагог өзінің мол тәжірибесінің негізінде оқыту-тәрбиелеу ісін ғылыми тұрғыдан қарап тұжырымдауда нәтижелі еңбек етті. Қазақ жерінде алғашқылардың бірі болып психология, педагогика, әдістеме мәселелерін қарастырып «Тәрбиеге жетекші», «Сабақ берудің комплексті жүйе әдістері», «Психология» сынды күрделі оқу құралдарын жазды. Оқу ісімен қатар Ж.Аймауытов жастарды үйірме жұмыстарына тартып, олардың өнер, білім, қоғамдағы өзгерістер туралы білгендерін кеңейтулеріне, білімдерін арттырып, ой-өрісін, сөйлеу тілін жан-жақты дамытуға жағдай жасап отырды.

Ұстаздың осы бағытта ұсынған әдістерінің қатарындағы ақын-жазушыларды, әдебиетшілерді шақырып оқушылар алдында әдебиеттің мәні, орны жөнінде баяндама жасату, пікірлесу, тақырып бойынша бір-біріне сұрақ қойғызып үйрету, олардың өздеріне ой-пікірлерін айтқызып жаздыру сынды жұмыс түрлері баланың белсенді оқуына, еркін дамуына әрқашан да тнімділігі бар. Басқа тілдегі қызықты шығармаларды аударту, оқу қабылеті жоғары балаларға өз беттерімен оқыған кітаптары жөнінде пікірін айтқызу, әдебиет пен өнер, оқу мен білім тақырыбында мақала жаздырып

жорнал шығару, ел өмірінен қысқаша әңгіме, өлең жаздыру әдістері әлі де маңызын жойған емес, керісінше бүгінгі мектептердегі оқушыны дамыта оқыту, шығармашылық қабілеттерін жетілдіру, басқа ұлттарды рухани қазынамызбен таныстырып отыру, қазақ этнопедагогикасының негізінде тәрбие беру мәселелерімен ұштасып келеді. Ж.Аймауытовтың еңбектері мен тәжірибесінде бүгінгі оқыту үдерісіне тірек болатын мына ұстанымдар кеңінен орын алды. Олар: жаңа сабақта баланың бұрын алған мәліметтерімен байланыстыру; сабақ бойында оқушының ынта-ықласын дамытып отыру үшін алдын-ала сұрақтар даярлап, қойып отыру, оқушыны қажеті жоқ мағлұматтардан сақтандыру, баланың тақырыпқа қызығушылығын қоздыру, мұғалімнің үйретететін нәрсесін өзі де жақсы көруі, балаға әсер бере оқытуда көрнекілік пен қатар қажетті деректерді пайдалану, оқытуда әдістерді түрлендірін отыру. Ж.Аймауытовтың пікірлеріне қарасақ, мұғалім балаға да үлкенге де өз басымен өнеге көрсете алатын, терең білімді, сөзі жатық, ойы берік, ұстамды, кең пейілді адам. Оның еңбектерінде баланың ақылы, сезімі, қайраты осы талаптарға сай келетін мұғалімнің жіңгерлі ықпалы арқасында жетілетіндігі дәйекті айтылады. Ж.Аймауытовтың ұлағатты ұстаз ретіндегі тәжірибесінің, педагогика, психология, әдістеме саласындағы еңбектері мен ой-пікірлерінің бүгінгі студент жастардың кәсіби дайындығына тиғізер пайдасы айқын.

Мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен ғылыми ізденістерін ұштастыра отырып, халқының қажеттілігіне жарата білудің үлгісін М.Дулатовтың тәжірибесінен айқын көреміз. М.Дулатов ауыл мектебінен білім алып, 1897 жылы Торғайдағы екі жылдық орыс-қазақ училищесіне түседі. 1902 жылы осы училищені үздік бітірген ол өз бетімен білімін жетілдіріп, оқу-ағарту саласындағы ірі қайраткерлерінің бірі болды. Оқуын бітірген кезден бастап М. Дулатов жазушылық пен қатар мұғалімдік қызметпен айналысады. Ол өзінің өмірбаянында: «1897 жылы мен 2 кластық орыс-қазақ училищесіне түстім (Торғайдағы). Оны бітіргеннен кейін оқытушылар курсында оқып, «ауыл мұғалімі» деген мамандық алдым. Осымен менің оқу орындарынан білім алуым аяқталды. 1902 жылдан бастап ауылда мұғалімдік қызметімді атқара жүріп, бос уақытымды білімімді жетілдіруге жұмсадым» [3, 470-471], - деп жазады. Еркіндігі жоқ халқының аянышты халін көріп, өз өмірін соның болашағы үшін күреске арнайды. Қазақ халқын бақытқа жеткізудің сара жолы жастарға білім беру, олардың сана-сезімін ояту, рухани азаттыққа үндеу болса, осы бағыттар жазушының әрбір мақаласы мен өлеңдерінен орын алған. Ол Ы.Алтынсарин дәстүрінде балаларға арналған «Қирағат» атты оқу кітабын жазды. Оның мұғалімдерге арналған алғысөзінде: «Жазушы әлгі ойларын қалай тізді, басқаларға қалай сездіргісі келеді, соның бәріне жазушының өз көзімен қарап, өз ойымен ойларға керек. Жазушы қайғырса қайғырып, күлсе күлу керек. Оқыған нәрсенің ішкі мағынасымен бірге оның сөзін hәм қалауында есінде қалдырарға керек» [3, 239], - деп қирағатқа, яғни баяндап оқыту әдісіне айрықша назар аударып, мәтінді оқудан өткізудің, талдаудың маңыздылығын ескертеді. Әсіресе оқу кітаптары баланың ана тілінде болып, оны баяндап, әсерлі түрде оқытқанда: «...балқыған жас баланың ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухы сіңісіп, ана тілін анық үйренін, керекті мағлұмат алып шығады» - деген пікірі баланы ана тілінде оқытудың жеке тұлға қалыптастырудағы маңыздылығын меңзейді.

М.Дулатовтың оқулықтары мен мақалаларында айтылған ойлары оқыту тәжірибесінде тексеріліп педагогика ғылымының жетістіктеріне, ұлттық тәрбие тағылымдарына сүйене жазылған. Бүгінгі күні оқыту саласында еңбек етіп жүрген жастарға М. Дулатовтың әдеби шығармаларын оқып білумен қатар ұстаздық жолын үйрену, ағартушы-педагог ретінде қалдырған мұрасын тану кәделі іске айналу керек.

М.Жұмабаевтың: «Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшы – мұғалім. Еліміздің аз ғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын мұғалімдікі» [4, 97], - деп мұғалімнің халықтық дүниетанымды қалыптастырудағы, жас ұрпақты қоғам талабына сай тәрбиелеудегі рөлін ерекше бағалаған. Әрбір мұғалімнің өсу, өрлеу жолу әр қилы болғанымен олардың бойындағы ортақ қасиет – халықтың мүддесіне қызмет ету. М.Жұмабаев 1922 жылы педагогика, психология, әдістеме ғылымдарының дамуына, олардың жетістіктерін орта мектепте оқыту үдерісін жандандыруға қазір де зор ықпалы бар «Педагогика» деген көлемді еңбек жазады. Шамалы уақыт ішінде, зор қиыншылықтарды басынан өткізе жүріп, ұлттық бояумен жазған оқу құралының бірінші бөлімінде тәрбие мәселесін дене, ақыл, сұлулық пен әдеп – құлық тәрбиесі деген төрт топқа бөліп, олардың бір-бірімен табиғи тамырластығын дәлелдеп түсіндіреді. Балаға аталған төрт тәрбиені тегіс берсе, ол өмірде кездесетін суық, аштық, жалаңаштық сияқты күштерді елемейтін мықты, берік болады, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы

әуенді түсініп, ләззәт алатын, жамандықтан жиренін, жақсылықты жаны тілеп тұратын ниеті дұрыс болса оның тәрбиесі түгел болғаны деп түйіндейді. Жас өспірімді осындай жоғары талаптар қоя тәрбиелеуде М.Жұмабаев халықтық тәрбиенің рөлін жоғары бағалады. «Ұлт тәрбиесі баяғыдан сыналып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті» [4, 18], - деп түйіндейді. Ал ұлт тәрбиесі оның ауыз әдебиетінде, туа сала естіген өлең-жырлар, жаңылтпаш, жұмбақтар, ертегі-аңыздар баланың сезім мүшелеріне әсер етін, ақыл-ойын қалыптастырудағы тәрбие құралдарының ең қуаттысы екендігін де ескертеді.

Қазақ зиялыларының ұстаздық тәжірибелерімен танысу арқылы болашақ маман әдебиет пәні мұғалімінде тән терең білімділіктің, парасаттылықтың, жауапкершіліктің үлгісін көріп үйрене алады. Белгілі ғалым, әдебиетші Б.Кенжебаевтың 1922 жылы Москвадағы Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтан оқығандығы жөнінде жазған естелігінен алынған мына бір шағын үзінді осы пікірді жан-жақты айқындайды:

«...Мағжан ғалым, тәжірибелі, шебер оқытушы, асқан методист-педагог еді. Педагогика жайында, қазақ тілі мен қазақ әдебиетін оқыту жайында жариялаған кітабы, мақалалары болушы еді. Осыдан болу керек, ол бізге қазақ тілі мен қазақ әдебиетін тамаша оқытты, сабақ үстінде лекциялық, практикалық әдістерді ретімен қатар қолданар еді.

Мейлі, лекциялық сабақта болсын, ол қағазға, кітапқа қарамайтын. Сөз арасында келтіретін мысал өлеңдер мен әңгімелерді түгел жатқа айтатын. Декламация оқып тұрған тәрізді барлық нәшін, сипатын, қимылын келтіріп айтатын.

Ұстазымыз бізге алғашқы сабақтан бастап-ақ тапсырма берді. «Әркім өз білген бір ертекті жазып келсін. Соны класта оқып, бәріміз бірге талқылаймыз"- деді. Солай істеді де. Сөйтіп ол бізге әрі әдебиетті, әрі дұрыс жазуды, әрі мақала-шығарма жазуды үйретті.

Бірнеше сабақта біз Абай өлеңдерін оқып-үйрендік. 1923 жылы Ташкентте Абай өлеңдері екінші рет кітап болып шыққан еді. Сол кітапты тексердік. Осы сабақтарда Мағжан Абай өлеңдерін жаттату, талдау, танытумен қабат әдебиет теориясының, эстетиканың көптеген мәселелерін түсіндірді, көркем шығарманы, өлеңді, ақын творчествосын түсіну, талдау жолдарын, әдістерін үйретті [3, 301].

Мағжан Жұмабаевтың лирикалық шығармаларды оқытуда олардың идеялық, мазмұндық, көркемдік ерекшеліктерін тұтас алып жүйелі түрде қарастырғандығы, оқушы жастарды оқу материалына, тақырыпқа қызықтыру амалдары ұстаздық қабілет пен ақындық шеберліктің үйлесімді көрінісі. Ақынның оқушыларға поэзияны меңгертудің алғашқы сатысы оны мәнерлеп оқыту деп есептеуі, мәтіннің мазмұнын көркемдік өрнектерімен үйлестіре қарастыруды талап етіп отыруы, талдауды шығармашылық жұмыстарға неғіздеуі дәлелденген педагогикалық және әдістемелік қағидалармен сабақтас. Мұндай сабақтар болашақ мұғалімдерге балалардың сана-сезіміне көркем сөзбен әсер етудің, терең ой туғызудың, биік ұғымдарды қалыптастырудың жолдарын дұрыс айқындауға үйретеді.

Мұғалімнің шеберлігі іздемпаздығына байланысты, ол өзі оқытатын пәннің теориялық мәселелерімен қатар жаңа әдістемелік ізденістерді, өткендегі тәжірибелерді саралай отырып, оларды қазіргі қоғамдық-әлеуметтік талаптарға сай пайдалана білгені жөн. Бұл жолда қоғамдық өмірдің күрделі кезеңінде халықтың болашағы үшін ерен еңбек етіп, жас ұрпақты заман талабына сай оқытуға мол еңбегі сіңірген ғалымдар мен ұстаздардың ой-пікірлері мен көзқарастарынан, тәжірибелік ізденістерінен студент ұмытылмастай сабақ ала алады.

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320б.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
3. Бес арыс. -Алматы: Жалын, 1992. – 554 б.
4. Жұмабаев М. Педагогика. –Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.

Резюме

К. Абылкасымова. Педагогическое наследие

В статье рассматривается вопрос о значении педагогического наследия казахской интеллигенции начала XX века в совершенствовании мастерства учителя литературы. В своей педагогической деятельности А.Байтұрсынов наряду с разработкой содержания и методов обучения большое внимание уделял

профессиональной подготовке учителя. Особое значение придавал ученый внедрению в программу фольклорных образцов, подчеркивал их значение в эстетическом и патриотическом воспитании учащихся.

Известный писатель Ж.Аймауытов длительное время преподавал литературу, занимался созданием научно-методических основ ее преподавания. Свои мысли он изложил в таких трудах, как: «Руководство к воспитанию», «Комплексная система ведения уроков», «Психология» и др. Изложенные в этих работах мысли и предложения о методах и приемах уроков литературы, активизации учеников, о способах интеграции уроков, о развивающих заданиях, психологической основе обучения, и др. не утратили свою ценность и в наши дни. С поэтическим творчеством М. Жумабаева студенты знакомы со школьных лет. Для будущих учителей будет полезно узнать его как прекрасного педагога, отличавшегося оригинальным подходом к преподаванию литературы, автора многих методических работ, а также вузовского учебника «Педагогика».

Знакомство студентов с педагогическим и методическим наследием ярких представителей казахской литературы XX века, несомненно, будут способствовать совершенствованию профессиональной подготовки будущего учителя.

Ключевые слова: Профессиональная подготовка, методика, литература, искусство, этнопедагогика, учительское мастерство, опыт, поиск, художественное слово, учебный процесс, содержание предмета, методы и приемы.

Resume

K. Abylkasymova. Pedagogical heritage

The article considers the importance of pedagogical heritage of the Kazakh intelligentsia in the early twentieth century to improve the skill of the teacher of literature. In his teaching activities A.Baytursynov along with the development of content and teaching methods paid great attention to the training of teachers. Particular importance was attached to the implementation of the program of academic folklore samples, he stressed their importance in aesthetic and patriotic education of students.

Famous writer Zh.Aymauytov taught literature for a long time, engaged in the creation of scientific and methodological foundations of teaching. His thoughts he presented in such works like "A Guide to education", "Complete system conduct lessons", "Life" and others. These works set out in thoughts and suggestions on the methods and techniques learned literature, activating students on how to integrate lessons about developmental tasks, psychological basis of education, and others have not lost their value even today. With poetic creativity M. Zhumabaeva students are familiar with the school years. For future teachers will be helpful to know him as an excellent teacher, features original approach to teaching literature, the author of many methodical works, as well as high school textbook "Pedagogy".

Introducing students to the pedagogical and methodological legacy of prominent representatives of Kazakh literature of the twentieth century will undoubtedly help to improve the training of future teachers.

Key words: Training, technique, literature, art, pedagogy, teacher's skills, experience, searches, art word, the learning process, the content of the subject, methods and techniques.

ӘОЖ 378.016:811.512.122

КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІҒІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Л.М.Әділбекова – *ҚазМемКызПУ, ф.ғ.к., профессор м.а.*
К. Отарбекова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к., доцент*
А.Оразқан – *1 курс магистранты*

Аңдатпа. Мақалада құзыретті тұлға қалыптастыру үшін білім алушыны нақты критерий бойынша бағалаудың ғылыми-әдістемелік мәселелері қаралады. Критериалды бағалау – білім алушының жетістіктерін ұжыммен келісілген, оқу үрдісіне қатысушыларға алдын-ала белгілі, оқушылардың негізгі құзыреттіліктерінің қалыптасуына жағдай жасайтын, білім берудің мақсаты мен мазмұнына сәйкес нақты анықталған критерийлер бойынша салыстыруға негізделген үрдіс. Критериалды бағалау жүйесінің негізгі мақсаты – білім сапасын көтеру. Оқытушының негізгі міндеттерінің бірі – білім алушыны өзіне баға беруге дағдыландыру үшін оған бағалау өлшемдерін түсіндіреді.

Критериалды бағалау өлшемдерінің ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындау мен оны тәжірибеде қолдану болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мамандарының кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыруға ықпал етеді. Еліміздің білімді бағалау моделі ұлттық идеяға, ұлттық құндылықтарға негізделіп құрылып, ұлт мүддесін басым бағытта бере отырып дамытылуы тиіс.

Түйін сөздер: білім алушы, баға, балл, критериалды бағалау, құзыреттілік, критерий.

Білім, білімді бағалау қай заманда болмасын өзекті тақырыптардың бірі. Қазіргі білім беру жүйесінің ерекшелігі – құзыреттілік, яғни білім алушының қандай да бір іс-әрекетке құзыреттілігін қалыптастыру, дамыту, арттыру. Біз білім алушының білімін, біліктілігін, дағдысын дұрыс бағалауымыз керек. Бұл өз кезегінде бағалау жүйесіндегі өзгерістерді қажет етеді. 5 балдық бағалау жүйесі қалыптасқан уақытта ол білім деңгейін бағалауды негізге алып құрылған болатын, ал қазір білім деңгейі ғана басты орында емес, басты орында студенттің құзыреттілігін, оның жеке тұлғалық қасиеттерін дамыту, қоршаған ортамен дұрыс қарым-қатынас жасауы, өзін-өзі дамытуы, өзіндік білімін көтеруі сияқты мақсаттар қойылған. Сонда дұрыс бағалау білім алушыны жоғары мақсаттарға жетелейді. Бізге, білімді бағалаушыларға, критерийлері қалыптасқан бір жүйе қажет.

Білім беру сапасын арттыру мақсатында критериалды бағалау жүйесін дамыту маңызды екендігі сөзсіз. Критериалды бағалау – білім алушының жетістіктерін ұжыммен келісілген, оқу үрдісіне қатысушыларға алдын-ала белгілі, оқушылардың негізгі құзыреттіліктерінің қалыптасуына жағдай жасайтын, білім берудің мақсаты мен мазмұнына сәйкес нақты анықталған критерийлер бойынша салыстыруға негізделген үрдіс. Критериалды бағалау жүйесінің негізгі мақсаты – білім сапасын көтеру. Білім сапасы дегеніміз – ол білім алушының келешектегі өзінің кәсіби мәселелерін шешуге керекті, қажетті құзыреттіліктерін қалыптастыратын білім беру нәтижесі [4, 177].

Бағалау білім алушыға білімдік стандарттарды меңгергені үшін қойылады. Білім беру жүйесіндегі болып жатқан өзгерістер мен осы жүйені басқару сипаты арасындағы қайшылықтар, әлеуметтік сұраныстардың өзгеруі, білім алушы танымындағы өзгерістер мен білім саласындағы қалыптасқан қарым-қатынастар сипаты арасындағы қайшылықтар елімізде орын алып келген бес балдық жүйенің қазіргі заманға сай білім жүйесін толық қанағаттандыра алмайтынын көрсетін отыр, бағаның субъективтілігі, нақты бағалау критерийінің болмауы білім алушының тұлғалық құзыреттілігін қалыптастыруға өз әсерін тигізін отыр. Оқытушының негізгі міндеттерінің бірі – білім алушыны өзіне баға беруге дағдыландыру үшін оған бағалау өлшемдерін түсіндіру. Бағалау – білім алушының оқу еңбегінің, білім сапасының қорытындысын анықтайтын процесс. Бұл бағалау жүйесі – білім алушының құзыреттілігін дамытуға, тұлғаның қалыптасуына бағытталған бағалау жүйесі болуға тиіс.

Қазіргі білім беру жүйесінің ерекшелігі – білім алушының, яғни болашақ маманның білімін, біліктілігін, дағдысын бағалаудан оның құзыреттілік қасиетінің қалыптасуын бағалауымыз керек. Критериалды бағалау осындай өмір сұранысынан туындап отырған, нақты мамандықтарға сәйкес бағалау өлшемдерін анықтауды, зерттеуді қажет етін отырған мәселе. Әлемдік бағалау критерийлеріне назар аударайық.

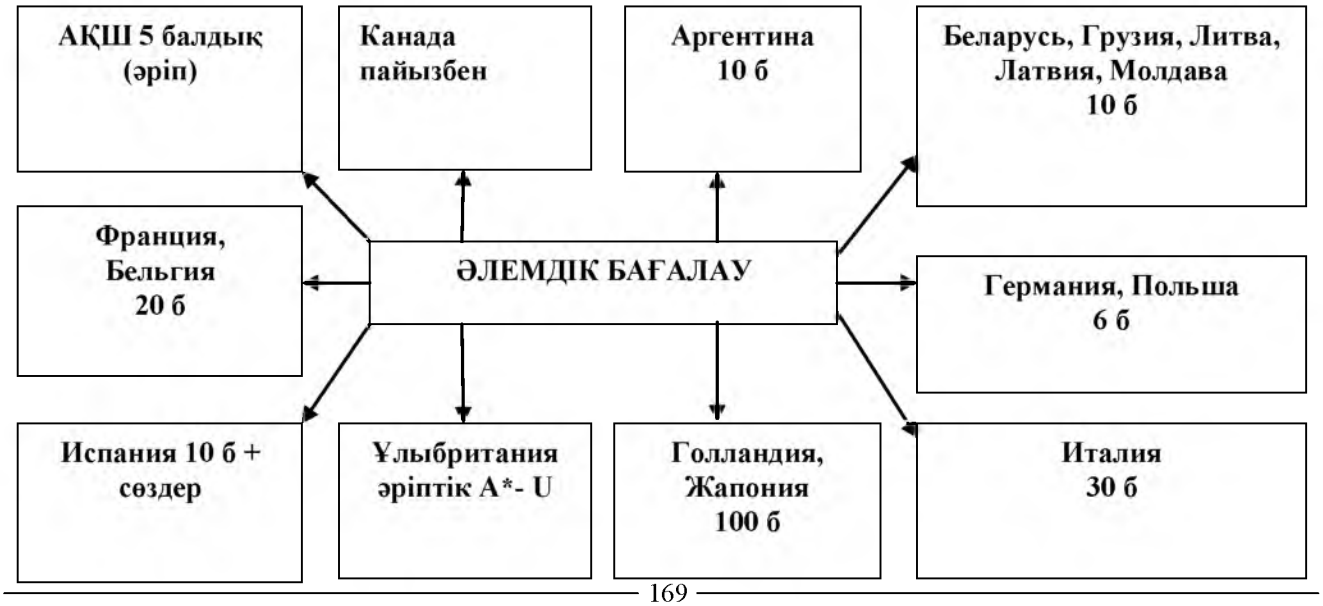

Алпауыт елдердің бағалау жүйесін негізге ала отырып, республикамыздың көптеген мектептерінде оқушының білімін 12 балдық жүйемін бағалау тәжірибе жүзінде жүргізілуде. Блум таксономиясы бойынша бағалау ережесі:

оқушының сабаққа келуі – 0,5;

үй тапсырмасының орындалуы: дәптердегі үйден орындаған тапсырмасы – 0,5 балды алады;

білу критерийі (1-2 балл): тақырыппен таныстыра алады, ережені жатқа біледі;

түсіну (3-4 балл): ережені жатқа айтады, мысал қолдану (5-6 балл): ережені жатқа айтады, мысал келтіреді, келтірілген мысал бойынша ғрамматикалық тапсырманы орындай алады. Мысалы: Буын деғеніміз не? Ба-ла. Қандай буынның түріне жатады? (Екеуі де ашық буын) + I деңгей тапсырмасын орындай алса;

Талдау (7-8 балл): ережені жатқа айтады. Бірнеше мысал келтіреді. Грамматикалық тапсырмаларды мұғалімнің көмегінсіз жасайды. Өзі ойынан салыстырмалы пікір айтады. Жаңа сабақ пен өткен сабақты салыстырып, қорытынды нәтиже айта алады + I, II деңгей тапсырмаларын орындай алса;

Топтау (9-10 балл): талдауда жасаған жұмыстың бәрін жасайды, оған қосымша алда өтілетін тақырыптар талдау жұмысында кездескен кезде еркін жұмыс жасай алатын болса, + I, II, III деңгей тапсырмаларын орындай алса;

Білімді бағалау (11-12 балл): топтауда жасаған жұмыстардың барлығын жасай алады, оған қосымша шығармашылық қабілеті (ақындық, жазушылық) жоғары болса қойылады [2, 37].

Осы критерий бойынша оқушыларды бағалаудың тиімді жағы басым. Оқушы үнемі сабаққа дайындықпен келеді. Балдық жүйемен білім алған оқушы ЖОО-нда кредиттік технологияға тез бейімделеді.

Критериалды бағалауды енгізудің мақсаты:

мектепте оқыту сапасын жоғарылату;

мектеп бітірушілердің білімін халықаралық стандартқа сәйкестендіру.

Критериалды бағалаудың міндеттері:

сабақтың әр бөліктеріндегі әр оқушының дайындық деңгейін анықтауға;

бағдарламаға сәйкес оқу мақсаттарын орындау қабілеті;

жеке оқушының даму жетістігін бақылауға;

оқушының білім алу барысындағы қателіктері мен олқылықтарын айқындауға;

әртүрлі жұмыс барысындағы алған өз бағасының әділдігіне көзін жеткізуге;

оқу бағдарламасының тиімділігін саралауға;

сабақ үдерісі мен білімнің меңгерілуі туралы оқушы мен мұғалім және ата-ана арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді [5, 85].

Практикалық маңызы:

тек қана оқушы жұмысы бағаланады;

орындалған жұмыс алдын ала белгілі үлгімен (эталонмен) салыстырылады;

оқушы өзінің жұмысын бағалауға мүмкіндік беретін нақты бағалау алгоритмін біледі және ата-анасына ақпарат бере алады;

критериалды бағалау белгілі оқу мақсаты бойынша бағаланады.

Критериалды бағалаудың маңызы:

Мұғалімдер үшін:

сапалы нәтижеге әкелетін критерийлер құрастыруға;

өз іс-әрекетін саралап және болашаққа жоспарлай алатын мәліметтер алуға;

сабақ берудің сапасын арттыруға;

оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың әр тұлғаға арналған ауқымын жоспарлауға;

бағалаудың әртүрлі әдістерін пайдалануға;

оқу бағдарламасын қолжетімді ету үшін ұсыныстар енгізеді.

Оқушылар үшін:

танымдық қабілеті мен ойлау деңгейін арттыратын оқытудың әртүрлі әдістерін пайдалануға;

табысқа жетелейтін бағалау критерийлерін түсінуге;

өзін және өзгелерді бағалау арқылы кері байланысқа түсуге;

сыни ойлауына, ойын еркін айтуына, өзінің білімін көрсетуге мүмкіндік алады.

Ата-аналар үшін:

баласының білім сапасының дәлелдемелерімен танысуға;

оның оқуындағы табыстылықты бақылауға;

оқуына қолдау көрсету үшін бағыт алуына мүмкіндік туғызады.

Қазіргі жаңаша оқыту технологияларының басты артықшылығы нәтиже алуды қамтамасыз ететін критерийлерді құрастыруға, оқытушыға өз жұмысын талдау және жоспарлау үшін ақпарат алуға, оқу үрдісінің сапасын жақсартуға, әрбір білім алушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың жеке траекториясын анықтауға, бағалаудың әр түрлі тәсілдері мен құралдарын қолдануға, оқу бағдарламасының мазмұнын жетілдіруге мүмкіндік береді [1, 373].

Критериалды бағалау өлшемдерінің ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындау мен оны тәжірибеде қолдану болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мамандарының кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыруға ықпал етеді.

12 балдық жүйенің дәстүрлі 5 балдық жүйеден ерекшелігі диагностикалық қызметінде. Әр оқушының білімін жүйелі бағалауға, оның оқу жетістіктері мен диагностикалау негізінде оқудағы жеке қажеттіліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Оқушыға сабаққа жай ғана қатысып қоймай, өтілетін тақырыптың нақты бір бөлігін меңгеру сапасын бағалауға да көмектеседі [6, 28]. 45 минут бойы алған білімін, белсенділігін қорытынды балмен бағалау оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырады. Қорытынды бағаларды қойған кезде ағымдағы бағаларды ескермеу талабы, яғни оқушылардың жетістіктерін арнайы жазбаша жұмыстар немесе ауызша сұраудың нәтижесі бойынша бағалау бағаның объективті қойылуын қамтамасыз етеді. Өйткені мұғалім оқушыны ынталандырғанда немесе жазалағанда баға арқылы бұрмалауға бара алмайды.

Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында: «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады» деп айтылған. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасында: «Орта білім берудің мақсаты -жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру» делінген [3, 57]. Оны іске асырудың бірден-бір жолы критериалды бағалау.

Критериалды бағалаудың баста мақсаты – білім беру жүйесін түбегейлі жетілдіру үшін азаматтардың әл-ауқатын және экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, адамзат капиталын дамыту. Жарқын болашаққа жетудің кепілі болып, білім беру жүйесін жоғары білікті кадрлармен қамтамасыз ету, мемлекеттік қолдауды күшейту және педагогикалық жұмыскерлердің еңбегін ынталандыру, білім беру саясатының барлық субъектілерінің рөлін және олардың өзара байланысын арттыру, үздік білім беру ресурстары мен технологияларына оқушылардың, мұғалімдердің бірдей қолдану мүмкіндігін қамтамасыз ету, білім сапасын жақсарту мен басқару тиімділігін арттыру үшін оқу процесін автоматтандыру, Қазақстан Республикасының рухани және дене жағынан дамыған азаматын қалыптастыру, жылдам өзгеретін өмірде жетістікті қамтамасыз ететін оның білім алу қажеттілігін қанағаттандыру, еліміздің экономикалық әл-ауқаты үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамыту.

Еліміздің білім моделі ұлттық идеяға, ұлттық құндылықтарға негізделіп құрылып, ұлт мүддесін басым бағытта бере отырып дамытылуы тиіс. Жасөспірімдерге берілетін білім мен тәрбие мазмұны, ұлтымыздың ұрпақ тәрбиесіндегі даналығынан, тарихи-мәдени мұраларынан, асыл дәстүрлерінен, ұлы педагогтеріміз бен ғұлама-гуманистеріміздің классикалық философиялық ой-толғауларынан, ғұламалық бұлақтарынан, яғни тереңге бойлаған түп тамырынан нәр алып, табиғи таза мәдени-рухани құндылықтармен қаныққан болуы тиіс.

1. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. «Жалпы педагогика». - Алматы, 2006. - 373 б.

2. Блум Б. Технология в обучении и технология обучения. Серия 31. Знание. -1986, №12. - 37 б.

3. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептері педагогтерінің біліктілігін арттыру курстарының Бағдарламасы, үшінші басылым, «НЗМ» ДББҰ, 2012. - 57 б.

4. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық табиғаты – тұлғаның өздік дамуында. Алматы: РИПК СО, 2006 ж., 177 б.

5. Красноборова А.А. «Критериальное оценивание как технология формирования учебно-познавательной компетентности учащихся». Нижний Новгород, 2010. 85 б.

6. Шнейдер М.Я. «Оценка качества образования в школах Международного бакалавриата», Вопросы образования. 2005, № 1. 28 б.

Резюме

А.Оразкан, Л.М.Адилбекова, Ж.К. Отарбекова. Формирование компетентности обучающегося с помощью критериальной оценки

В статье рассматривается научно-методические проблемы критериальной оценки в подготовке специалистов казахского языка и литературы в высших учебных заведениях. Согласованные на основе критериев оценки достижений учащихся команды, ранее известной участников образовательного процесса, что создает условия для развития компетентности студентов в соответствии с целью и содержанием образования, основанного на четко определенных критериев для сравнения процесса. Основная цель критериальной системы оценки – улучшить качество образования. Один из главных задач критериев оценки преподавателя к оценке навыков учащихся и интерпретации.

На основе критериев оценки для определения размеров научных и методологических основ для будущего и его применение на практике казахского языка и литературы способствует формированию профессиональной компетентности. Идея национальной модели знаний о стране, была создана на основе национальных ценностей должны быть разработаны с направлением интересов нации.

Ключевые слова: студенты, оценка, балл, критерий, компетентность

Summary

A.Orazkan, L.M. Adilbekova, Zh.K.Otarbekova. Formation of competence of learners through a criteria estimation

To determine a creative person in this article there are some exact evaiuation of science-pedagogical nuance. The main aim of the knowledge is to develop the system of the criterion evaluate. The criterian evaluate is the achievements of the students which organized by the collegue, it can be known for the participants while they are studying and this is defined by the aim and content of the comparision creative. The main aim of the criterian evaluate is to increase the knowledge level. The knowledge level will be used to decide the professional problems for the future of the student. The aim of the teacher is to accustom himself and to explain the level of the evaluation. This is the best way for student to develop his ambition and to befine the skilled scholar.

The level of criterian evaluate should be defined and must be used by the professional teachers of the Kazakh language and Kazakh literature, of course it will be influenced for their future job. For our people this criterian evaluate must be developed to increase the national pride.

Key words: scholar, evaluation, criterian evaluate, ambition, criteries.

УДК 378.02:37.026.9

О ТЕХНОЛОГИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ В КАЗАХСТАНСКОЙ ШКОЛЕ

С.Б. Бегалиева – *Казахский национальный педагогический университет им.Абая, доктор педагогических наук, профессор*

Аннотация. В статье анализируются основные характеристики существующих педагогических технологий, сущность педагогической технологии трехмерной модели методической системы обучения и описываются основы построения технологий обучения, деятельность в области педагогической технологии и проектирования, когда осуществляются поиск и создание новых моделей педагогических систем, педагогических процессов и учебных ситуаций, способствующих повышению результативности обучения и воспитания учащихся. Внедрение новых педагогических технологий способствует созданию учебников и учебно-методических комплексов нового поколения для общеобразовательных школ. Проблемой разработки современных педагогических технологий является подготовка работающих и будущих учителей к использованию имеющихся технологий и готовности педагогов к творческому поиску в данном направлении. Приведенные авторами педагогические технологии апробированы в практике школ республики, сопровождаются конкретными разработками по русскому языку, биологии, химии и другим учебным предметам.

Ключевые слова: педагогические технологии, метод, обучение, учебные ситуации, педагогический процесс.

Проблему технологизации обучения в течение ряда лет разрабатывают Ж.А. Караев [1] и Ж.У. Кобдикова [2]. Ими дан сравнительный анализ основных характеристик существующих педагогических технологий, раскрыта сущность педагогической технологии трехмерной модели методической системы обучения.

Разноуровневые учебные задания (содержательный компонент трехмерной методической системы обучения) авторы обосновывают принципами развивающего обучения (ведущая роль теоретических знаний, обучение на высоком уровне трудности, осознание (рефлексия) школьниками процесса учения, развитие всех учащихся на основе индивидуализации обучения), а также требованиями В.П. Беспалько [3] к уровням усвоения, характеристик таксономии целей обучения Блума, характеристик основных качеств знания соответствующего уровня. В содержание разноуровневых заданий авторами вводятся задания, формирующие мотивы и активность учения (познавательные игры, занимательные учебные материалы и др.).

Задания, построенные на основе требований к уровням усвоения учебного материала В.П. Беспалько, содержат усложняющиеся компоненты: 1 уровень –это деятельность по узнаванию ("ученический" уровень деятельности), 2 уровень – типовой, то есть выполнение задания по определенному алгоритму, 3 уровень – эвристическая деятельность. 4 уровень – творческий (исследовательский) [3].

Методические рекомендации уровневой технологии Ж.А. Караева экспериментально опробованы в течение десяти лет в ряде школ гг. Алматы, Астаны, Тараза, Шымкента и в других регионах республики [4].

Казахстанский опыт технологизации учебного процесса рассматривается также М.Р. Ковжасаровой, Н.Н. Нурахметовым. Г.Д. Аульбековой [5]. Авторы на основе теоретического анализа литературных источников освещают основы построения технологий обучения (понятия, структурные составляющие обучения, классификация технологий, разработка технологий обучения), механизм реализации технологий обучения в общеобразовательных школах (предварительный, подготовительный этап, основной этап, закрепительно-аналитический этап), педагогическую технику учителя (необходимые педагогические умения, личностные качества). Освещают также ряд новых технологий обучения.

В теоретической части исследования указанных авторов наше внимание привлекла трактовка технологического творчества, под которым они понимают "деятельность в области педагогической технологии и проектирования, когда осуществляются поиск и создание новых моделей педагогических систем, педагогических процессов и учебных ситуаций, способствующих повышению результативности обучения и воспитания учащихся"… К такому виду творчества коллектив авторов относят:

– создание интегративного урока на основе межпредметных связей;
– организацию групповой формы обучения учащихся;
– привлечение информационных технологий обучения;
– построение учебного процесса на основе технологии обучения [5, 79].

В практической части анализируемого нами учебно-методического пособия изложены организация учебного процесса на основе модульного обучения, коллективного способа обучения, концентрированно-интенсивного обучения, технология Т.Т. Галиева, основанная на системном подходе, технология обучения Ж.А. Караева, основанная на уровневой дифференциации. Приведенные авторами педагогические технологии апробированы в практике школ республики, сопровождаются конкретными разработками по русскому языку, биологии, химии и другим учебным предметам.

В копилку казахстанского опыта разработки технологий обучения относим технологизацию учебного процесса на основе рекомендаций В.М. Монахова [6], С.К. Исламгуловой [7], выполненную на базе школы-гимназии № 25 г.Алматы, применение информационных технологий в процессе обучения (М. Малибекова).

Имеется ряд исследований по применению технологий обучения в вузах республики:

– компьютерные технологии в обучении военной педагогике [8];

– система образовательных технологий как средство профессионально-экономического ориентирования будущих учителей [9];

– возможность дистанционного обучения в формировании информационной культуры студентов [10];

– блочно-рейтинговая система и тестирование в контексте университетского образования [11];

– информационные технологии персонификации в системе высшего профессионального образования [12];

– теория и практика игрового обучения в подготовке учителя [13];

– совокупность технологий обучения в системе вузовского химического образования [14];

– совмещение по профилю с информатикой в университетах Республики Казахстан [15];

– влияние модульного обучения на формирование педагогических знаний [16];

– поэтапная подготовка учителей к использованию информационных технологий в профессиональной деятельности [17] и др.

К нововведениям в системе вузовского обучения следует отнести кредитную технологию. Ее суть сводится к следующему: унификации объема знаний, создание условий для максимальной индивидуализации обучения, усиление роли и эффективности самостоятельной работы обучающихся. Кредитная система обучения предполагает: введение системы кредитов для оценки трудозатрат обучающихся и преподавателей по каждой дисциплине, свободу выбора обучающимися дисциплин из числа дисциплин по выбору, включенных в рабочий учебный план, обеспечивающая их непосредственное участие в формировании индивидуального учебного плана, свободу выбора обучающимися преподавателя, вовлечение в учебный процесс эдвайзеров, содействующих обучающимся в выборе образовательной траектории, использование интерактивных методов обучения, активизацию самостоятельной работы обучающегося в освоении образовательной программы, академическую свободу факультета (института) в организации учебного процесса, обеспечение учебного процесса всеми необходимыми учебными и методическими материалами на бумажных и электронных носителях, использование балльно-рейтинговой системы оценки учебных достижений обучающихся по каждой учебной дисциплине. Организация учебного процесса в рамках одного учебного года осуществляется на основе академического календаря, который утверждается ректором высшего учебного заведения. Допускается введение летнего семестра продолжительностью до 6 недель для удовлетворения потребностей в дополнительном обучении и ликвидации академической задолженности или разницы в учебных планах на платной основе [18].

Таким образом, из анализа вышеназванных трудов можно сделать вывод, что в Казахстане уделяется серьезное внимание проблеме современных педагогических технологий. В теоретическом плане авторы в основном излагают те основы, которые разработаны российскими учеными. Научно обоснованной, на наш взгляд, является технология реализации целостного педагогического процесса Н.Д. Хмель.

Положительно оценивается нами опыт внедрения в школы и вузы республики ряда современных педагогических технологий. Серьезной проблемой разработки современных педагогических технологий является подготовка работающих и будущих учителей к использованию имеющихся технологий и готовности педагогов к творческому поиску в данном направлении. В решении этой задачи сделаны лишь первые шаги. На кафедре педагогики КазНПУ им. Абая выполнена кандидатская диссертация А.Е. Берикхановой "Формирование готовности будущих учителей к использованию современных педагогических технологий" [19].

Также внедрению новых педагогических технологий способствует создание учебников и учебно-методических комплексов нового поколения для общеобразовательных школ. В частности, нами в составе авторского коллектива были использованы технологии RWST (критическое мышление через чтение и письмо) в учебниках русского языка для 11 класса общеобразовательных школ естественно-математического направления, выпущенных издательством "Мектеп" в 2007 г., а также в учебнике "Русский язык" (ч.1) для 10-11 классов общеобразовательных школ общественно-гуманитарного

направления ("Атамура", 2007 г. и 2010 г.), в пробном учебнике для 7 класса 12-летней школы "Русский язык" ("Мектеп", 2009 г.).

В старшем звене современной школы в учебный процесс органично вписываются предложенные авторами вышеуказанных учебников инновационные технологии, способствующие интегрированию знаний по предмету, а также повышению мотивации к изучаемой дисциплине.

По результатам работы с учебниками нового поколения нами получены положительные отзывы экспертов и учителей-практиков о представленных инновационных стратегиях обучения в данных учебниках, как например, "мозговая атака", метод "пометок" в тексте, "ключевые термины", "свободное письмо"(5-10-минутное эссе), кластеры (ассоциации), "концептуальная таблица", "дискуссионная карта", "дебаты", "метод Джигсо" (взаимное обучение), метод двойной записи и мн. др.

Указанные педагогические технологии, использованные в учебниках нового поколения, неизменно вызывают творческую активность и интерес старшеклассников на уроке, тем самым развивая у них мышление и самостоятельность.

В Управлении науки КазНПУ имени Абая был открыт научно-исследовательский институт инновационных технологий и содержания образования, главной задачей которого является совершенствование содержания и методов обучения и воспитание молодого поколения на всех уровнях и ступенях национальной системы непрерывного образования. "Повышения педагогической квалификации профессорско-преподавательского состава, создания условий для комфортной работы с новыми образовательными технологиями, внедрение которых – это, прежде всего, стремление к самовыражению, самореализации при решении педагогических проблем, использованию возможности осознания себя творческой личностью …"

Наряду с анализом литературных источников, освещающих внедрение современных педагогических технологий в учреждения образования, нами был проведен анализ состояния данной проблемы в ряде школ и вузов республики.

С этой целью мы обратились в учреждения повышения квалификации учителей, в частности, РИПКСО, г. Алматы, полагая, что именно данные службы заботятся о внедрении современных педагогических технологий в практику школ. Были проведены беседы с руководителями этих служб, изучены учебные планы и программы курсовой переподготовки учителей, семинаров и конференций, что позволило собрать достаточный материал по проблеме внедренеия педагогических технологий, на основе которого были сделаны следующие выводы.

Прежде всего, следует отметить, что республиканский институт повышения квалификации и городской институт г. Алматы серьезно относятся к данной проблеме. За последние годы ими собран значительный фактический материал по внедрению в практику образовательных учреждений современных педагогических технологий. Предпринята попытка их оценки и степени использования. Приводим сравнительную таблицу по использованию педагогических технологий в разрезе областей республики за 2007-2009 годы

Из сравнительной таблицы видно, что в школах всех регионов республики применяются разнообразные педагогические технологии. Однако проведенный рейтинг использования этих технологий неутешителен. Первое место заняла модульная технология обучения М.М. Жанпеисовой (используют 366 школ), второе место – педагогическая технология трехмерной методической системы обучения Ж.А. Караева (231 школа), на третьем месте – образовательная программа "Развитие критического мышления через чтение и письмо" Ч. Темпл, Д. Стил, Э. Браун (146 школ)" [20-23], на четвертом месте – система развивающего обучения Д.Б. Эльконина, В.В. Давыдова, Л.В. Занкова (116 школ). Последние места (28 технологий) заняли игровые технологии С. Никитина, технология уровневой дифференциации (по 6-7 школ). Полную картину рейтинга использования педагогических технологий можно представить в таблице [24].

Рейтинг использования педагогических технологий в школах республики (по данным на 1.04.2009)

№ п/п	Название педагогической технологии	Количество школ
1.	Модульная технология обучения М. Жанпеисова	366
2.	Педагогическая технология трехмерной методической системы обучения Ж. Караева	231
3.	Образовательная программа "Развитие критического мышления через чтение и письмо" И.Темпл, Д.Стил, Э.Браун	146
4.	"Система развивающего обучения" Эльконин Д.Б., Давыдов В.В., Занков Л.В.	116
5.	"Сатылай талдап оқыту технологиясы" Н. Оразақынова	97
6.	Метод опорных конспектов Шаталова В.Ф.	56
7.	Гуманно-личностная технология Ш.А. Амонашвили	54
8.	КСО (коллективный способ обучения) А.Г. Ривин - В.К. Дьяченко,	
9.	В.В. Архипова, Хазанкин Г.	27
10.	Система личностно-ориентированного развивающего обучения. Якиманская И.С.	25
11.	Методика Э.Эрдниева "Укрепление дидактических единиц в процессе обучения математики"	24
12.	"Системный подход в обучении на основе структурирования учебного материала" Галиева Т.Т.	21
13.	"Технология параметрального проектирования процесса обучения" авторы Монахов В.В., Исламгулова С.К.	20
14.	Метод проектов Дьюи, Лая, Торндайк	20
15.	Методика С. Лысенковой "Опорные схемы и таблицы"	17
16.	Развивающее обучение по системе Л.В.Тарасова	17
	Методика Н.А.Зайцева "Совершенствование общеучебных умений и навыков"	15
	Технология педагогических мастерских	
17.	Проектное обучение (Шацкий)	14
18.	Методика ТРИЗ.Г.С. Альтшуллер	13
19.	Технология дифференцированного обучения В.В.Фирсов, Н.П. Гузик	11
20.	Блочно-модульная технология Гузеева	10
21.	Дебаты	9
22.	Коммуникативная технология. Авт.В.Пасов	9
23.	Обучение казахскому языку по системе А. Жунисбекова	9
24.	Технология уровневой дифференциации	8
25.	Технология полного усвоения	7
26.	Игровая технология С.Никитина	6
27.	"Impact" Heatlen Lewis	6
28.	В.В. Давыдова, Л.В. Занкова, С.Никитина	6

1. Караев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях компьютерной технологий обучения. Дисс. д-ра пед. наук. – Алматы, 1994. – 301 с.

2. Кобдикова Ж.У. Педагогическая технология как средство модернизации методической системы обучения в средней школе: Дисс. канд. пед. наук. – Алматы, 2000. – 145 с.

3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогических технологий. – М , 1989. – 159 с.

4. Педагогическая технология Ж.А. Караева: Методическое пособие. – Алматы: РИК, 1999. – 58 с.

5.Ковжасарова М Р., Нурахметов Н.Н., Аульбекова Г.Д. Технологизация учебного процесса: Казахстанский опыт. – Алматы, 2005. – 223 с.

6. Монахов В.М. Технологические основы проектирования, конструирования учебного процесса. – Волгоград, 1995. – 152 с.

7. Исламгулова С.К. Дидактические условия проектирования учебного процесса на основе технологического подхода: Дисс. канд. пед. наук. – Алматы, 2002. – 175 с.

8. Тауланов С.С. Профессионально-ценностное ориентирование будущих офицеров в процессе обучения военной педагогике в условиях информатизации образования: Автореф. дисс. д-ра пед. наук. – Алматы, 2005. – 41 с.

9. Ахметов А.К. Педагогические основы профессионально-экономического ориентирования будущих учителей: Автореф. дисс. д-ра пед. наук. – Алматы, 1997. – 43 с.

10. Джусубалиева Д.М Теоретические основы формирования информационной культуры студентов в условиях дистанционного обучения: Автореф. дисс. д-ра пед наук. – Алматы, 1997. – 44 с.

11. Абдыманапов С.А. Теория и практика совершенствования университетского образования: Автореф. дисс. д-ра пед наук. – Алматы, 1999. – 45 с.

12. Каланова Ш.М Информационные технологии персонификации в системе высшего профессионального образования: Автореф. дисс… д-ра пед. наук. – М , 1999. – 45 с.

13. Ахметов Н.К. Теория и практика игрового обучения в подготовке учителя: Автореф. дисс. д-ра пед. наук. – Алматы, 1996. – 43 с.

14. Нуртаева Г.К. Теоретико-методологические основы технологии обучения в системе вузовского химического образования (на примере аграрных университетов РК): Автореф. дисс. д-ра пед. наук. – Алматы, 1997. – 46 с.

15. Бидайбеков Е.Ы. Развитие методической системы обучения информатике специалистов, совмещенных с информатикой профилей в университетах Республики Казахстан: Автореф. дисс. д-ра пед наук. – М., 1998. – 47 с.

16. Кудебаева Г.С. Влияние модульного обучения на формирование педагогических знаний. Дисс… канд. пед. наук. - Алматы, 2000. – 147 с.

17. Бегаришева Г.Г. Система поэтапной подготовки учителей к использованию информационных технологий в профессиональной деятельности: Дисс… канд. пед. наук. – Алматы, 2000. – 168 с.

18. Правила кредитной системы обучения, реализуемой в режиме эксперимента. Приказ И.О. министра образования и науки РК от 9 декабря 2005 года №753. file: // D: \ Сборник законов, 2007 \ Том 2 \ №753 об утверждении Правил кредитной системы … 12.03.97. – 9 с.

19. Берикханова А.Е. Формирование готовности будущих учителей к использованию современных педагогических технологий: Дисс. канд. пед. наук. – Алматы, 2003. – 177 с..

20. Ермаганбетов М.Е. Инновационные подходы в обеспечении качества подготовки педагогических кадров // Педагогика и психология. Алматы. – 2010. – №1(2). – 180 с.

21. Информационный пакет по состоянию внедрения педагогических технологий в организациях образования / Сост. Т.Б. Корнилова, А.А. Касымбек. – Алматы: РИПКСО, 2009. – 28 с.

22. Стил Дж., Мередит К., Темпл Ч., Уолтер С. Популяризация критического мышления: Пособие. – М., 1997. – 157 с.

23. Стил Дж. Л., Мередит К. С., Темпл Ч., Уолтер С. Чтение и письмо для выработки критического мышления. Междисциплинарная программа. – М., 1997. – 78 с.

24. Бегалиева С.Б. Научные основы формирования творческой активности будущих учителей средствами современных педагогических технологий: Монография. – Алматы: КазНПУ имени Абая, 2009. – 346 с.

Түйін

С.Б. Бегалиева. Қазақстандық мектептердегі оқытуды технологизациялау туралы

Мақалада бұрыннан бар педагогикалық технологиялардың негізгі сипаттамалары, оқытудың әдістемелік жүйесінің үшқырлы үлгілері педагогикалық технологиясының мәні талданады және оқыту технологиясын құру негіздері, педагогикалық технологиялар мен жобалау аясындағы қызметі сипатталады. Бұл білім алушыларды оқыту мен тәрбиелеудің нәтижелігін арттыруға әсер ететін оқу жағдаяттары, педагогикалық жүйелер мен педагогикалық үдерістердің жаңа үлгілерін іздестіру мен құруда жүзеге асады. Жаңа педагогикалық технологияларды ендіру жалпы білім беретін мектептерге арналған оқулықтар мен жаңа буын өкілдерінің оқу-әдістемелік кешендерін құрастыруға әсер етеді. Аталмыш бағытта педагогтердің шығармашылық ізденіске даярлығы мен қолданылып жүрген және болашақ мұғалімдерді даярлау заманауи педагогикалық

технологияларды әзірлеу мәселесі болып табылады. Авторлар ұсынып отырған педагогикалық технологиялар республика мектептерінің іс-тәжірибесінде апробациядан өтіп, өзге де оқу пәндері бойынша нақты даярламалармен толықтырылды.

Тірек сөздер: педагогикалық технологиялар, әдіс, оқыту, оқу жағдаяттары, педагогикалық үдеріс.

Summary

S. Begaliyeva. About technologizing training in Kazakhstan school

The article analyzes the main characteristics of existing educational technologies, the nature of educational technology three-dimensional model of methodical system of training and describes the basics of building technology training activities in the field of educational technology and design when the search and creation of new models of pedagogical systems, teaching processes and learning situations that promote the impact of training and education of students.

The introduction of new educational technologies contributes to the creation of textbooks and teaching materials for the new generation of schools. The problem of the development of modern educational technologies is to train workers and future teachers to use available technology and the willingness of teachers to creative solutions in this area. These authors tested pedagogical technologies in the practice of schools in the country, accompanied by concrete developments on the Russian language, biology, chemistry and other subjects.

Keywords: educational technology, the method of training, learning situations, pedagogical process.

УДК 373.016:821.512.122

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ИДЕАЛ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Р.Б. Бораш – *п.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы*

Аңдатпа. Қазақ әдебиетіндегі алдыңғы қатарлы прогрессивті эстетикалық және адамгершілік идеалдарға толы көркем әдеби туындылар – білім беру мен адамдыққа тәрбиелеудің таптырмайтын құралы. Көркем шығармаларды оқып-талдау арқылы оқушылар биік адамгершілік және эстетикалық идеалдарға көз салуды үйренеді, соларға ұмтылады. Қазақ әдебиеті пәнінің адам тәрбиелегіштік әлеуетінің ескерілмей шектелуі – оқу мен білім алудың түпкі мәні – адам баласының санасын эстетикалық бағытта, дүниенің жаратылыс сұлулығын түсіне білуге тәрбиелеу екендігін ұмытқандықтан туындап отырған құбылыс. Ұрпақ тәрбиелеудің осы түйткілді мәселесі мақалада сөз болады. Мақалада көркем шығармаларды оқыту арқылы эстетикалық, адамгершілік идеалдар қалыптастыру мәселесі, әдебиет сабағын оқытудың өзіндік ерекшеліктерін түсіндірудің әдістемелік жолдары сараланады. Драмалық шығармалар мазмұнындағы оқушыға жеткізілетін эстетикалық тәрбие табиғатын танытатын ғылыми негіздердің өзектілігі айқындалады.

Түйін сөздер: эстетикалық идеал, адамгершілік идеал, драмалық шығарманы талдау.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің жетілдірілуі мен әдістемелік мазмұнының жаңа технологиялармен байытылып отырылуы – жалпы дамудың заңдылығы болып саналады. Жалпы білім беру мен даму талаптарын орындап отыру үшін қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ізденістері де жан-жақты жүргізіліп, ішкі салаларын тереңдете дамыту жолдарын айқындап отыруы тиіс. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілінің дамуының бір қанаты қазақ әдебиетінің оқытылу жайы деуге болады. Көркем шығармаларды оқып-талдау арқылы оқушылар биік адамгершілік және эстетикалық идеалдарға көз салуды үйренеді, соларға ұмтылады.

Эстетика – теориялық, философиялық ғылым. Эстетиканың шегі нақты бір көзбен көріп, қолмен ұстайтын заттарды танумен шектелмейді. Эстетиканың өзінің «тілі» бар. Ол тіл – эстетика саласы ұғымдарының тілі. Ол ұғымдар танылуға тиіс нәрсенің ішкі түпкі мәніне ену үшін жасалынып, соның негізінде сол ішкі түпкі мәннің теориялық моделін жасауға негіз болады. Адам баласын білім арқылы өсіру мен дамыту, білім арқылы тәрбиелеу- белгілі бір идеалдарға жетелеу екендігі белгілі.

Эстетикалық идеалды қарапайымдап айтқанда, сұлулық идеалы деп тануға болады. Адам баласының қиялы туғыза алатын және әлемде бар немесе адамның қиялы бар қыла алатын

сұлулықтың ең бнік бейнесін эстетикалық идеал деп атай аламыз. Көркем шығармаларды оқуда кейіпкердің оқушы үшін идеалға айналуы мүмкін болатын жағдайлар.

Ежелгі дүние тарихын барлайтын болсақ, сұлулықты Құдай бейнесімен салыстырулар Грек елінде болғанын көреміз. Сұлулық бейнесі –Афродитамен байланыстырылса, өзге құдайлар басқа саладағы нәрселермен тығыз байланыстырылған. Түптеп келгенде, сұлулық – адам баласының қолы жетуі мүмкін, бірақ тым бнік тұратын, соған ғана ұмтылу өмірдің бақытын танытатын құндылықты білдіретін нәрсе.

Сұлулық, оның ішіндегі адамның тән мен жан сұлулығы – керемет әсер ете алатын күшке ие, басқа адамдарды өзіне тарта алатын қасиетке ие ерекше болмыс. Сұлулық – жетіле беретін, сонысы арқылы адамға әсер ету күші мен ықпалы да түрліше болып келетін болмыс. Осындай болмыстың болғанын түйсінудің нәтижесінде адам баласы өзінің шығармашылық қызметінде жолдарын ашып, соған жетудің әдіс-амалдарын тани береді.

Егер нақты түрде эстетикалық идеал өнер сомдаған бейнелерде танылса, теориялық түрде эстетикалық идеалдың мазмұны «эстетикалық идеал» ұғымында топтастырылып, сол арқылы білдіріледі. Эстетика сұлулықты зерттесе, сұлулықтың өзі – ғармониядан тұратынына да назар аудару керек.

Гармония дегеніміз – Аристотельдің сөзімен айтқанда, «қарама-қарсылықтардың үйлесімді араласуы мен тіркесуі». Мұның өзінде, қарама-қарсылық дегенде дамытушы күшке ие болып келетін диалектикалық қарама-қарсылықтар айтылып отырғаны белгілі. Әрине, ғармонияның өзінің табиғатына тән заңдылықтар мен ерекшеліктер өте көп. Біз оған терең талдау жасамағанымызбен, мына нәрсені атап кетеміз. Гармония – қарапайым дұрыстықты, яғни сыртқы тәртіптілікті білдірмейді. Дұрыстық ғармонияның көп қырының бірі ғана. Егер сыртқы дұрыстықтың ішкі тіркемесінде эстетикалық идеал танылмаса, оны қазақ халқының қарапайымдылықпен айтылған мына даналығымен көре аламыз: «Сырты жылтырауықтың – іші қалтырауық». Әрине, «сырты жылтыраған» барлығының «іші қалтыраған» деуге болмайды. Тек ішкі мәнін тану барысында түзулік аңғарылмаса ғана «қалтырауық» танылады.

Гармонияның қарама-қайшылығы – дисгармония. Дисгармонияның кейбір элементтері (диспропорция, аритмия, асимметрия т.б.) ғармонияда болады. Бірақ, дисгармония – ғармониядағы үйлесімділікті, әдемілікті білдіре алмайтын кереғар құбылыс болып қалады.

Біздің қазіргі ғылым мен техника қарқынды дамыған заманымызда сұлулық, эстетикалық идеал туралы айту бір түрлі артта қалғандық сияқты болып көрінуі мүмкін. Оған дәлел – қазіргі компьютерді, ағылшын тілін, заң, экономиканы білмеген, соны мамандық ретінде таңдамаған адамның артта, даму айналасынан сыртқары қалып екінші, тінті үшінші сатыдағы адам сияқты болып танылуы. Қазақ әдебиеті пәнінің адам тәрбиелегіштік әлеуетінің аса ескерілмей шектелінуі де оқу мен білім алудың түпкі мәні – адам баласының санасын эстетикалық бағытта, дүниенің жаратылыс сұлулығын түсіне білуге тәрбиелеу екендігін ұмытқандықтан туындап отырған құбылыс. Қазіргі жастардың көбі «Әдебиеттегі ұлы Абай бейнесі, Ақан сері бейнесі, Қозы Көрпеш пен Баян сұлу бейнесі, Қобыланды мен Аманғелді, Айман бейнесі бізге өмір сүруге көмектесе алмайды. Олардың өмір сүрген кездері мен сол кездегі заңдар өтті-кетті, оларды оқып, тануға уақытты текке жіберудің қажеті жоқ» деген пікірде екендігі жасырын емес. Осыған алып келген себептің аты не? Қандай оқу процесін, оның қандай жолдары әдебиетті төменгі арнаға түсіруге мүмкіндік берін қойды?

Бұған себеп – ең алдымен, білім алудың түпкі мәнін қазіргі күнбе-күндік тірліктің күресіне айналдырып жіберуден. Екіншіден, әдебиетті оқыту барысында әрбір әдеби шығарманың көздейтін негізгі мақсаты – оқушының санасында дұрыс эстетикалық идеалдарды дұрыс әдістеме арқылы қалыптастыру екендігін әдебиетші мұғалімдер естен шығарып алғандығынан туып отырған құбылыс.

Білімді адамның бейнесін тек техника жағынан ғана қаруланған адаммен шектеу де әдеби кейіпкерлерді тану арқылы адамның жан-дүние сұлулығын тануға кедергі болып отырғанын атап кету керек. Шынайы білімді адам – өзінің ой және ойлау қызметінің күшін, мүмкіндігін дүниені орап алуға қарай бағыттаған адам.

Әрине, тегіс дүниені көрін-білу мүмкін емес. Бірақ ойдың күші адамға ерекше дарын ретінде берілгендіктен,оны мүмкіндігінше жұмсауға қабілеті жетпей, бір саладан ғана маман болып, соның күшімен күнделікті нанын тауып алуға әлі келген, тінті бар интеллектісін басқаны алдау арқылы нан табуға жұмсаған адам – эстетикалық жағынан қайыршылыққа ұшыраған, сол деңгейде қалған адам

екендігіне оқушыларды сендіре алмайтын әдебиет пәні мұғалімінің кездесетіндігі әдебиет пәнінің қадірін төмендетуші құбылыс ретінде тануымыз керек.

Қазақстан Республикасының мектеп оқушыларының эстетикалық идеалы – жеке тұлғаның (личность) эмоционалдық дамыған аясы кең, сезім мәдениеті бай, ол сезім мәдениеті ата-баба үлгісі мен қазіргі заман талаптарымен үйлесе байланысқан жас азамат. Өнер мен мәдениетті түсіне алатын жас азаматтың санасында эстетикалық идеал туралы ұғым қалыптасуы міндетті. Олай болмаған күнде, жастардың өз бетімен ізденген, оқыған әдеби немесе басқа өнер туындылары бір шеңберге жинақтала алмайды, шашыраңқы күйде қалады. Оның нәтижесі – көргені көп болғанымен, түйгені жоқ болуына алып келеді.

Егер, әдебиет пәні эстетикалық идеалды шығармалардың мазмұнын толық меңгертумен қалыптастыруға ғана арналса, еш нәтиже болмауы мүмкін. Ең бастысы, әдеби шығарманың бойында маржандай шашырап тұрған эстетикалық идеалдың болмысын жинақтайтын ұғымдарды жасау, яғни әдеби талдауды дұрыс жүргізу керек.

Эстетикалық идеал қоғамдық идеалдың адамгершілік, саяси құқықтық идеалдар сияқты бір қыры. Осылардың ішінде эстетикалық идеал мен адамгершілік идеалдың байланыстылығы – бір нәрсенің екі жағындай бірлігімен ерекшеленеді. Мысалы, Гомер заманының өзінде оның аңызға айналған кейіпкерлері де сыртқы, көзге көрінетін сұлулық пен рухани сұлулықты ажыратып тани алатын дәрежеге жеткені көрінеді. Елена сұлуды алып қашқан Парис Еленаның күйеуі Менелайды көрген кезде ішкі дүниесінің әлсіздігін көрсетін алады, оны трояндықтар да, ахейліктер де былай сынайды:

Вид твой красен, но ни силы в душе, ни отважности в сердце!
... Что же с оружием не встретил царя Менелая? Узнал бы
Ты брановосца какого владеешь супругой цветущей.
Были бы не в помощь тебе ни кифара, ни дар Афродиты,
Пышнее кудри и прелесть, когда бы ты с прахом смесился... [1]

Ал Науаидің «Фархад пен Шырын» поэмасындағы Шырынның Фархадқа айтқан сөзіндегі сұлулықтың болмысы мынадай жолдар арқылы беріледі:

«Смелее стала пери и страстней,
И человечность проявилась в ней.
И молвила Фархаду пери так:
«Скажу тебе не лицемеря ,так:
О, милый гость, кем наш украшен пир,
Своим искусством покорил ты мир.
Но разве искусством ты силен?
Ты мощью богатырской наделен.
Ты совершенством знаний овладел;
Где просвещению твоему предел?
Тебя хвалить мне, впрочем, не легко,
Известно всем, что небо – высоко,
ЧТО солнце – ярко... С чем тебя сравнить,
Чтоб совершенства твойх не уронить?
Так пусть круговращяющийся свод
В тебе и силу тела бережет
И душу полную искусств твою
Да охранит, да снимет грусть твою.
Сокровищами путь усыпав твой,
Все будем мы в долгу перед тобой» [2].

Көркем әдебиеттегі кейбір адамдардың нәрселерді тануда біржақтылықты ұстанатындығын, көпқырлылықты тани алмайтындығын, көп жағдайда эстетикалық пен адамгершілікті тым ажыратып жіберу мен тінті ажырата алмаумен байланысты туатын құбылыс. Бұл – әдебиет пәні мұғалімінің эстетикалық пен адамгершілік позицияларын қалайша бір тұрғыдан түсініп тани білуіне көптен-көп байланысты дилемма.

Қазіргі қазақ мектебіндегі оқушының жеке тұлғасы – қарама-қайшылықтарға толы, жан-дүниесінде осы кезеңнің қиындықтары мен жалпы адамзаттың құндылықтары өзара қарама-қарсылық

жағада тұрғанын көрін, сол екеуінің қайсысын таңдау керек деген сұрақты ерекше дәрежеде қойып отырған тұлға екендігі анық. Эстетикалық пен адамгершілік категорияларының да өмірдің күнделікті талаптары тұрғысынан тым биікте бағалана алмай тұрған осы кезде оқушының жан-дүниесінде адасулар туғызбай, туындай қалса, тірек болар ғылыми ұғымдар жасалынуы керек. Ол үшін әдебиет пәнінің мүмкіншілігі жеткілікті.

Әдебиет пәнінің ғылым мен өнердің арасында тұрған ерекше болмысы оның табиғатын тануда да көптеген күрделі тұстарды көрсетеді. Алдыңғы қатарлы, прогрессивті эстетикалық және адамгершілік идеалдарға тұнып тұрған драмалық туындылар – адамға білім беру мен адамдыққа тәрбиелеуде таптырмайтын құрал екендігі анық.

Әдебиетте де, барлық өнер саласындағыдай, эстетикалық идеалды қалыптастырудың бірнеше жолы бар.

1. Тура форма жасау.
2. Антитезистік (қарама-қарсылық) форма жасау.
3. Жанама форма жасау.

Тура форма жасау қазақ драматургиясының 30-жылдардағы көптеген туындыларындағы кейіпкерлер (Аманғелді, Қамбар, Алтай, Сөлкебай, Есен Атырауов, Рая мен Әли т.б) социалистік реализм әдісінің талаптарын тура орындағандықтан, формасы өзгермейтін, бір ғана заманның өкілі бола алатын, қиялы мен арманы да айналып келіп, сол уақыттың табалдырығына оралатын тура кейіпкерлер деп атап көрсетуге болады. Бұларды «жағымды кейіпкерлер» деп атау орын алғаны белгілі.

Екіншісі – антитезистік (антитеза-қарама-қарсылық) форма жасауда эстетикалық идеалдың қарама-қарсы тұлғасын зерттеу орын алады. Оқырман контраст арқылы эстетикалық идеал қалыптастыра алуы үшін жасалатын бұл жол – оқырманның өзін драмалық шығарманы оқи немесе театрда көре отырып, егер жаман қылықты өз бойынан тауып қалса, дереу оны жоюдың жолдарына да назар салуына мүмкіндік беретін жол болып саналады. Мысалы, қазақ драматургиясының ішінде Бейімбет Майлин мен Ғабит Мүсірепов драмаларындағы Жүзтайлақ, Қарабай, Қодар сияқты кейіпкерлерін осы тұрғыдан қарастыруға болады. Эстетикалық идеал жасаудың үшіншісі – жанама форма жасау. Бұл форманың ерекшелігі драмалық шығармада суреттелген кейіпкерлер, көп жағдайда, қарапайым, жетістіктері мен кемшіліктері бар адам ретінде, нақтырақ айтсақ, пенделер ретінде суреттеледі.

Мысалы, Қ. Мұхамеджановтың «Көктөбедегі кездесу» пьесасындағы кейіпкерлерді алуға болады [3]. Адамның өнер туындысында қарапайым пенде ретінде суреттелуінде биік эстетикалық идеал бірден көзге ұрып көрінбейді. Бірақ күнделікті күйбең тіршілікпен жүрген адамның бойынан таңғы шықтай кішкентайлап, мөлдіреп, жан тазалығы байқалып тұрады. Мысалы, мұны Қ.Мұхамеджановтың «Көктөбедегі кездесу» драмасындағы Алмағүл, Мәмбет, Гүлжан бейнелерінің жан тазалығы, тазалыққа ұмтылыстары арқылы тануға болады. Соны біртіндеп жинақтай отырып қана кейіпкердің бойындағы адамдық қасиеттерді түйіндеуге болады.

Драматургтің эстетикалық пен адамгершілік нормаларын бөліп-жарып суреттеуге қақысы бар екендігі белгілі. Өйткені, шығарманы жасау барысында кейіпкердің іс-әрекетінің логикасы автордың басында ойлаған логикасымен сәйкес келмей кетуі мүмкін екендігін де теріске шығаруға болмайды. Түрлі ситуациялар мен оқиғалардың бел ортасына салып отырып, автор өз кейіпкерінен «барлық уақытта эстетикалық пен адамгершілік нормаларын талапқа сай орындап шық» деп талап ете алмас та еді, олай болса, кейіпкер тым қияли әлемге кетін қалар еді де, драмалық шығарманың өзі де бет-бейнесін өзгертін жіберер еді. Ақиқат пен қиялдың дәл ортасындағы ситуацияларды тауып, сол жерге өз кейіпкерін алып барып, сол жердегі проблемалардың шешілуі арқылы кейіпкерінің жан-дүниесінде жинаған бар асылын көрсетіп барып қана кейіпкердің шын мәнінде кім екенін автор өзі де таниды, оқырманына да танытады. Бұлай ету үшін, драматургтың өз туындысында қамтитын диапазоны да кең болып, ондағы эстетикалық және адамгершілік құбылыстардың да молдығы мен кеңдігі қажетті дәрежеде болуы керек.

Барлық мәселе – драматургтың адамгершілік пен эстетикалық идеалдарының бейнесін көрсетуінде емес, соларға жеткізген «тар жол, тайғақ кешуді» көрсетуінде. Мектеп оқушысының драмалық шығарманы оқуы мен талдауының барлық мәні де, маңызы да – осыны түсіну, үйрену, өмірінде оларды қолдана білуінде. Драмалық шығарманы мектепте оқыту әдістемесінің түп негізі оқушының

дүниетанымын дамытуға жетелейді. Драматурғия – әдебиеттің ежелден қалыптасқан саласы. Ол – адамзаттың дүниеиі тану барысында өз тәжірибесін сөзбен сомдаған түрі, картинасы.

Драматурғиялық шығармаларды оқыту арқылы оқушылардың дүниетанымын эстетикалық тұрғыдан дамытуды жолға қою – басты міндет. Қазіргі уақыттағы оқушылар үшін әдебиет – мектепте оқылатын міндетті пән болғандықтан, өмір талабы, күнделікті норма сияқты қалыптасып кетті. Дүниетанымның сезімдік, образдық түрі мен оның беретін керемет нәтижесі – өсіп келе жатқан оқушы үшін өмірді сезінудің, танудың күшті әсері және тәсілі. Драмалық шығарманы оқи, оның мазмұнын қабылдай отырып, оқушы шығармада бейнеленген сан түрлі образды – бейнені – өз бойынан тауып алғандай болады. Бұл – әдебиеттің күшті мүмкіншілігі. Әдебиет пен өнердің адамды тәрбиелеудегі және қалыптастырудағы күші туралы айтқанда, соларда бейнеленген, сомдалған тұлғалардың, образдардың өмір тәжірибесі оқушының ой-санасында қорытылып, одан түрлі сезімдік әсерлерге бөлеп, соңы – оқушының белгілі бір өмір принциптерін ұстануға үйретуге бағытталатын барысы үлкен орында тұрады.

Драмалық шығармаларда берілген кейіпкерлердің өмірлік тәжірибелері оқушының өзінің өмір тәжірибесіне айналып, жаңа құндылықтар, жаңа сезімдер, жаңа қарым-қатынастар жүйесін құрайды. Драмалық шығармалардың ерекшелігі сонда, оқушы онымен танысу арқылы тек қана белгілі бір сезімдерді танып, соларды иғеріп қоймайды, сонымен қатар, Абай айтып кеткен «толық адам» болып қалыптасуында, адамгершілік және эстетикалық көзқарастары қалыптасуында маңызды қызмет атқарады.

Оқушының сұлулықты түсіне білу қабілетінің болуы, бір жағынан, оқушының жалпы дамуының критерийі болып келеді, ал екінші жағынан, оқушының бойында бар әдебиет пен өнерге деген қабілетінің, шығармашылық қасиетінің бүршік атуына, дамуына негіз болады. Мектепте орта буын сыныптар мен жоғары сынып оқушыларының күн санап өсіп, толығып, дамып жататын даму үрдісінде эстетикалық ақпараттың мол және мазмұнды да бай берілуінде әдебиет пәнінің мәиі зор. Драмалық шығарманы эстетикалық туынды ретінде интуитивті түрде сезінуі мен оның мазмұнын, мәнін түсінудің біртіндеп өнер мен өмірдегі сұлулықты танып, бағалап, жасап, дамытуға қарай ойысып өсуі керек. Бұл процесс табиғи түрде, бірқалыпты өткені дұрыс. Егер драмалық шығарманы мектепте оқыту процесі оқушының ішкі дүниесінен сұлулықты сезіну қасиетін оята алмаса, мұғалімнің еңбегі де зая кеткені, оқушының даму барысында кедергілердің бойлап өсуіне негіз болады.

Оқушылар драмалық шығармада суреттелген мазмұнды оқып-тануы барысында адамгершілік пен мейірімділікті уағыздап отырған шығарма кейіпкерлерінің иғі қасиеттерін бойларына сіңіреді. Мысалы, «Әпке» драмасындағы жүреғінің жылуы отбасынан артылып, іні-сіңлісінің дос-жарандарына, көрші-қоланға жетіп жатқан Қамажай бейнесі үлгі боларлық тұлға [4]. Драмалық шығармаларды оқытуда драманың осындай қырларын жан-жақты түсіндіру арқылы оқушылардың эстетикалық дамуын толыққанды және жеделдетуге әкелетін әдістермен оқыту керек. Сонда ғана драмалық шығарманың мазмұны арқылы берілетін эстетикалық танымның интуитивті сезілуі мен түсінілуі уақыт өте келе саналы түрдегі иғеретін рухани қазынаға айналады. Мұндай жағдайда оқушының эстетикалық дамуының өсу динамикасы табиғи және үздіксіз жүруге бет алады.

Драмалық шығармадағы кейіпкерлерді тани отырып, оқушының мейірімділік пен қайырымдылық, адамгершілік пен адалдық, сүйіспеншілік пен сұлулық туралы білімдері, түсініктері толығады, өседі. Дегенмен де, драмалық шығарманы оқыту арқылы тек адамгершілік қасиеттер туралы білімін толықтырып қою ғана мақсат емес, оқыту нәтижесінде оқушының өзінің адамгершілік қасиеттерді өмірде қолдану дағдылары бойына қалыптасуы, соны көрсете алуы мақсат етіледі.

Адамгершілік пен эстетикалық сұлулық туралы білім мен дағды адам баласы үшін ажырамас бірліктегі ерекшеліктер. Ал білім беруді ізгілендіру тұрғысынан қарайтын болсақ, онда сұлулықтың адамгершілік сипаты мен тәрбиелік мәні зор, ал адамгершілік дегеніміздің өзі – жан сұлулығына қол жеткізу емес пе? Адамның ішкі жан-дүниесіндегі осы бірлік әдебиет пәні мұғалімі үшін көзінің ағы мен қарасындай әрдайым қатар қаралуға тиісті мәселелер болып саналады. Әдебиеттанушы ғалым С.Мақпырұлы: «Әдебиет – әсемдік, сұлулық әлемі. Ол бізді Ару Жібек пен балғын Баянның нәзіктігіне сүйсіндіріп, қайран қамар мен тәлімді Тоғжанның ақылы мен ажарына табындырып, таңғы шықтай мөлдір сезімдері мен жан сұлулығына тәнті етеді, осынысымен біздің әдемілік, сұлулық туралы талғамымызды қалыптастыруға ықпалын тигізеді»,- деп өнер туындысының маңызын жоғары

бағалайды [5]. Бұл әдебиет пәні мұғалімдерінің өз сабақтарында тәрбиелік-тағылымдық, эстетикалық, танымдық тәрбие беру бағытын ұстануының қажеттігін байқатады.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасындағы білім берудің жаңа арналарын жасау, оқытуды жаңарту бағыттарын нақты анықтау міндеті күн тәртібіне енгізіліп отырғаны белгілі. Бірақ оқу үрдісіндегі ізгіліктілік, эстетика, жан сұлулығы мәселесі ешуақытта да назардан тыс қалдырылмайды.

1. Античная драма. – Москва, Художественная литература. 1-70. 540 с.

2. Алишер Навои. Фархад и Ширин. Перевод с узбекского Л.Пеньковского. -Ташкент, 1985, стр. 184-185.

3. Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы шығармалар. 3 томдық. Пьесалар, сахна сазы, кинофильмдер. –Атамұра, 1998. – 411 б.

4. Ғабдуллин Н, Мақпыров С., Құрманбаева Г. Қазақ әдебиеті 8-сын. арн. оқулық. –Алматы: 2002.-206 б.

5. Мақпырұлы С. Адамтану өнері. –Алматы: «Арыс». 2009. -17 б.

Резюме

Р.Б. Бораш. Формирование эстетического идеала посредством преподавания художественной литературы

Казахская литература – незаменимое средство для образования и воспитания. Литература казахского народа обладает большим потенциалом: учит видеть и ценить все прекрасное в мире. Нравственно-этические ценности являются важнейшей составляющей культуры, вне которой невозможно развитие современного общества. Предмету литература присуща ведущая роль в гуманизации образования. Поэтому задачи, стоящие перед современной образовании, становятся приоритетными. Отсюда ее главное направление, действенная функция и конечная цель: силами искусства слова в живой взаимосвязи всех средств воспитания растить настоящего Человека. В художественных произведениях поднимаются вопросы этики, эстетики, но самое главное – проблема души и духа отдельного человека и целого народа. В статье повествуется о роли драматических произведений в воспитании учащихся.

Ключевые слова: эстетический идеал, гуманизм, анализ драматических произведений.

Summary

Р.Б. Бораш. Formation of the aesthetic ideal through teaching the fiction

Kazakh literature – an indispensable tool for education and training. Literature of the Kazakh people has great potential: teaches us to see and appreciate all that is beautiful in the world. Moral and ethical values are an essential part of culture, which is indispensable for the development of modern society. Subject literature inherent leading role in the humanization of education. Therefore, the challenges facing modern education become a priority. Hence its main direction, efficient function and ultimate goal: by the word art in a living relationship of all means of education to raise a real person. In works of art raises questions of ethics, aesthetics, but most importantly – the problem of the soul and spirit of the individual and the whole nation. The article tells about the role of dramatic works in the education of students.

Key words: aesthetic ideal of humanism, the analysis of dramatic works.

УДК 301(575.2)

СОЦИАЛЬНАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ КЫРГЫЗСКОГО ТРАДИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Г.Т. Ботоканова – *кандидат философских наук, доцент,*
А.М. Шейшенбаева– *преподаватель, Кыргызский национальный аграрный университет, Кыргызская Республика*

Аннотация. Авторы данной статьи рассматривают социальную стратификацию кыргызского традиционного общества. Отмечают, что на характер социальной стратификации влиял кочевой образ жизни и присущая номадической цивилизации общинная психология, коллективизм, родовая собственность на землю. Авторы приходят к выводу, что социальная дифференциация кыргызского традиционного общества имела сложную структуру и представляла собой открытый тип социальной стратификации. Несмотря на традиционализм, общество было динамичным, индивиды могли перемещаться в социальном пространстве, меняя свое социальное положение и статус.

Ключевые слова: социальная стратификация, социальная дифференциация, социальное расслоение, социальная группа, социальный статус, манап, бий, бай, баатыр, букара, кедей, кул.

Центральная Азия переживает сложные процессы социокультурной трансформации и поиска своей национально-культурной и этнической идентичности. В этих условиях актуализируется необходимость изучения, сохранения, возрождения и развития самобытности народов. Весь предшествующий исторический опыт стран Центральной Азии свидетельствует, что в периоды неопределенности, социальных потрясений и трансформации мудрость и опыт, заключающиеся в его традиционной культуре и знаниях, были стержневым основанием для выживания, самосохранения, самовосстановления и основой для выработки перспектив и ориентиров своего будущего развития. Мы обращаемся к прошлому, стремясь отыскать корни настоящего.

Целью данной статьи является попытка представить все многообразие социальной стратификации кыргызского традиционного общества.

Кыргызское традиционное общество, основанное на патриархальных, родоплеменных традициях было ориентировано в первую очередь на сохранение сложившегося общественного уклада и образа жизни, господствовавшего в течение многих столетий, пронизанное идеологией единства рода и родовой солидарности. В течение многих столетий, вплоть до конца XIX в. жизнь кыргызов не подвергалась качественным изменениям. Консерватизм в образе жизни, стиле мышления, сохранение социальных стереотипов во взаимоотношениях между людьми были доминантами в кыргызском социуме. Традиционные формы хозяйствования кыргызов – скотоводство, охота, промыслы, земледелие – вобрали в себя многовековые навыки, а их неизменность накладывала отпечаток консерватизма на быт, образ жизни, который почти не менялся на протяжении веков. Вместе с тем, постоянные передвижения, динамичный образ жизни были формой существования кочевника. Общественное устройство традиционного кыргызского общества до XX в. отличалось родоплеменной организацией, детерминированными социально-экономическими, политическими факторами и кочевым образом жизни. В основе бытия общества лежал принцип кровнородственных отношений, в общественном сознании в целом доминировала общинная психология. Человек чувствовал себя намного увереннее, пребывая в родственной общине, так как он был защищен родственными связями от всяких общественных неурядиц, проблем. Человек чувствовал себя слабым без патриархально-родовых связей перед враждебной действительностью. Все проблемы, личные и общественные, решались через призму родственных связей. Человек и общество были неотделимы друг от друга. Эта социальная форма взаимоотношений помогала человеку пребывать в своеобразной гармонии с обществом. Социальные отношения были направлены на воспроизводство устоявшихся ценностей, традиционные нормы и образцы, аккумулирующие опыт предыдущих поколений, были одним из главных факторов устойчивого развития традиционного общества.

Социальная дифференциация кыргызского традиционного общества, несмотря на родовую солидарность, коллективизм состояла из двух больших групп: высшей – феодально-родовая знать – *«ак сёёк»* («белая кость») баи и манапы, которая являлась экономически и политически господствующей группой; и низшей – *букара* (простонародье) - *«кара таман»* («чернь») – составлявшей основную массу кыргызского населения (феодально-зависимая масса кочевников и земледельцев). Б. Солтоноев, рассматривая социальную дифференциацию кыргызского традиционного общества, выделяет представителей следующих социальных групп: *хан, бай, манап, бий, баатыр, букара, кедей, кул*. Каждая группа была внутренне дифференцирована. Как отмечает Б. Солтоноев, понятие *«хан»* связано с образованием ханства, но у кыргызов не было хана в полном смысле этого слова, то есть абсолютного правителя, так как кыргызский «хан» находился в зависимости от более сильного правителя (например от кокандского хана) [7, 291]. Высшей феодально-родовой знатью была социальная группа *«манап»*. По мнению В.В. Радлова, манапы у киргизов появились в XVIII в. – «имя Манап носил один из биев племени сарыбагыш; он сделался главой своего племени, и потому все бии после его смерти назывались манапами» [2, 240]. В.В. Бартольд приводит слова А.Н. Вышнегорского, изучавшего кыргызов во второй половине XIX в.: «манапы – это лучшие люди, происходящие от целого ряда биев, ни один из них не вышел из потомков Чингиз-хана. Манапами становились люди, выделявшиеся «храбростью и мудростью»; они были предводителями во время смут. Во время внешних нашествий во главе народа становились те из них, кто выделялся среди прочих манапов: «их не выбирали, но если бы стали выбирать, то выбрали бы их» [2.с.241.]. По социальной значимости манапы имели следующую дифференциацию: *«чон манап» или «ага манап»* (крупный манап), которому подчинялись более мелкие манапы его рода

и племени, «*чынжырлуу манап»* (наследственный манап), *«чала манап»* (второстепенный манап), находился в зависимости от более крупного манапа, *«чолок манап»* (мелкий манап) – самый мелкий манап, *«букара манап»* – родственник манапа, который все же стоял выше других людей [6, 515]. Критерием социальной значимости данной группы было количество зависимого населения (родов и племен) и владение пастбищами, количество скота: лошадей, овец, коров, верблюдов и яков.

Социальная группа *«бай»* (богач) имела в своем владении по нескольку сот или тысяч голов крупного и мелкого скота. Это были крупные скотовладельцы. Манапы, в отличие от баев, имели не только имущественное положение, но и определенный объем власти, престиж в обществе. Манапы могли жить за счет управляемого ими населения, одни управляли несколькими родами, племенами, другие – часть волости [6, 515]. В социальной лестнице традиционного общества «баи» занимали место после манапов. Как отмечают исследователи термин «бай» к началу XX века приобретает несколько иное значение: «Баи рассматриваются в этот период уже не только как крупные скотовладельцы, но и как торговцы, предприниматели и ростовщики. Хозяйство баев в этот период начало включаться в орбиту товарно-денежных, буржуазных отношений. Баи стали осуществлять присвоение прибавочного продукта от непосредственных производителей, используя не только феодальные формы эксплуатации, но и с помощью кабальных займов и путем найма рабочей силы среди букары» [3, 61]. Баи как представители высшего класса наряду с манапами, также имели внутреннюю дифференциацию, зависящую от знатности происхождения – родовитости и степени богатства – количества скота. Б. Солтоноев выделяет 4 вида баев: 1. *«Чон бай» или «март бай»* (большой бай, щедрый бай) – крупный владелец имущества, имел тесную связь с власть имущими; 2. *«Саран бай» или «колтукчу бай»* (скупой бай); 3. *«Сасык бай» или «кокуй бай»* (бай-скряга, вонючий бай); 4. *«Жеке мерез бай»* (бай одиночка, нелюдимый бай), жил обособленно, кочевал только своей семьей. [7, 298-299]. Также выделяли *«уюткулуу бай или кордолуу бай»* – наследственный, потомственный бай, *«ордолуу бай» – бай близкий к ставке правителя* [6, 94].

Значимой социальной группой традиционного кыргызского общества были *«бии»* (судьи). Бий, опираясь на обычное право, решал уголовные и гражданские дела кыргызов. Однако, как отмечают исследователи, в XVII и до начала XIX вв. родоплеменные старейшины – бии выполняли одновременно как административные, так и судебные функции. М.Т. Айтбаев пишет, что «бий, облеченный доверием, стоял во главе рода, племени, исполнял административную, политическую, хозяйственную и, наконец, судейскую фукцию» [1, 141]. К середине XIX в. формируется новое привилегированное сословие – манапство, кыргызский истеблишмент. «Манапы являлись как бы властителем своего рода и племени, а судейские функции бия к этому времени стали принадлежать средним и мелким манапам» [5, 14]. Как отмечает Б. Джамгерчинов, если вплоть до первой четверти XIX в. бий мог осуществлять всестороннюю власть над своими племенами, являясь главою и правителем племени, то к середине этого века значение бия ограничивается уже исключительными судебными функциями [4, 98]. Суд биев защищал больше интересы кыргызской феодальной знати [7, 296; 5, 191], выражая правовые и политические интересы правящего класса. Таким образом, слово «бий» только к середине XIX в. стал означать судью. О том, что бий должен был быть справедливым и беспристрастным свидетельствует пословица: «Тура бийде туган жок, тууганду бийде ыйман жок» (У правильного бия не должно быть родственников, а бия с родственниками нет совести).

Особое положение в социальной стратификации традиционного кыргызского общества занимали *«баатыры»* (герой-богатырь, предводитель), прославившийся храбростью и военным искусством. По социальному происхождению баатыры могли быть выходцами из манапов и из простых людей. В то же время баатыры, имеющие более низкое социальное происхождение, «со временем обычно легко вливались в ряды феодально-родовой знати» [3, 59]. Как отмечает Б. Солтоноев, баатыры в социальной стратификации традиционного общества имели внутреннюю дифференциацию и делились на 6 категорий: 1. *«Адам шери»* – баатыр не боящийся пули, не считающийся с опасностью; 2. *«Кара көк»* или *«көк жал»* баатыр - самый терпеливый баатыр, даже при тяжелом ранении не оставляющий поле боя; 3. *«Илекор баатыр»* – ловкий баатыр, искусно владеющий военным искусством; 4. *«Жеке баатыр»* - баатыр-одиночка, отправляющийся на угон скота один (баатыры обычно свою деятельность начинали с угона чужого скота); 5. *«Ээрчиме баатыр»* – сопровождающий, ведомый баатыр, идущий в бой глядя на других; 6. *«Айласыз баатыр»* – мнимые батыры: «Айласыз баатыр чочкого чабат» (горе богатырь на свинью нападает) [7, 297-298].

Большое место в социальной стратификации занимали низший слой населения *«букара»* или *«кедеи»* – бедняки. Они находились в полной зависимости от феодально-родовой знати. В зависимости от имущественного неравенства букара имела внутреннюю дифференциацию. Так Б. Солтоноев выделяет 8 видов *кедеев* – бедняков: *«Томояк»* – круглый бедняк; 2. *«Кара кашка кедей»* или *«кежир кедей»* – бедняк имеющий захудалую лошадь, в отличие от томояк; 3. «*Малай, жалчы»* – прислуга, поденщики; 4. *«Жылкычы»* – табунщик, среди скотоводов жылкычы занимал более привилегированное положение; 5. *«Коңшу - колоңчу»* – соседи отработчики, кочевали вместе с баями и манапами, всей семьей обслуживали их скот и хозяйство; 6. *«Жакыр кедей»* - обнищавший бедняк; 7. *«Аштыкчы»* – пахарь манапа-бая; 8. *«Койчу»* – пастухи овец [7, 299-300].

Одной из характерных черт феодально-патриархального общества было наличие самого низшего слоя общества – *«кул»* (раб). В данной социальной группе Б. Солтоноев выделял следующие слои: 1. *«Бору такыр кул»* - раб по происхождению; 2. *«Үйдө туума кул»* или *«тонду кул»* – дети рабыни, исполнявшие домашние работы своего господина; 3. *«Төшкө жатар кул»* – сын (дочь) рабыни родившийся вне брака; 4. *«Жумшатылып келген кул»* – раб данный в личное услужение дочери при выдаче ее замуж; 5. *«Калынга келген кул»* – раб данный в качестве приданного дочери; 6. *«Байгеге сайылып келген кул»* – раб, полученный в виде приза на конных скачках; 7. *«Жоодон түшкөн кул»* – военнопленный, обращенный в рабство; 8. *«Түпсүз кул»* – раб без рода и племени; 9. *«Сатып алган кул»* или *«кесик кулак кул»* – купленный раб, такому рабу отрезали ухо [7, 300-301].

С точки зрения теории социальной стратификации традиционное кыргызское общество, в отличие от других восточных традиционных обществ (индийского, китайского), представляет собой относительно открытый тип системы стратификации, где члены общества могут менять свой социальный статус. Так, например индийское традиционное общество представляло собой закрытый тип социальной стратификации, члены общества не могли изменить свой социальный статус - общество распадалось на четыре варны (касты), где «каждая варна – замкнутая группа людей, она занимает строго определенное место в обществе. Варна эндогамна – браки заключаются лишь внутри варны. Принадлежность к варне определяется рождением и наследуется. Члены варны имеют свою традиционную профессию» [8, 55]. То же самое мы наблюдаем при рассмотрении традиционного китайского общества: «Если ван (высший слой общества – Б.Г.) – вершина социального конуса в Древнем Китае, то основание его – подневольные земледельческие общины, члены которых – бесправные шужень (простолюдины). Между основанием и вершиной социального конуса – наследственная земельная аристократия различных рангов, составляющая государственный аппарат (чжухоу), главы кланов больших семей (дафу), главы больших семей (ши). Рабы же вместе с животными находились вообще вне социальной иерархии» [8, 28]. Все отношения в традиционном китайском обществе были подчинены «китайской церемонии» - ритуалу, где каждому члену общества было предписано определенное положение – социальный статус, который невозможно было изменить. Так как «ритуал был основан на постоянстве неба, порядке на земле и поведении народа» [8, 28].

Кыргызское традиционное общество, несмотря на традиционализм, было более динамичным, индивиды могли перемещаться в социальном пространстве, меняя свое социальное положение. Причиной такого состояния общества, по мнению автора, является кочевой образ жизни и присущая номадической цивилизации общинная психология, коллективизм, родовая собственность на землю. Главное богатство – скот, в условиях кочевого образа жизни, тяжелой зимы, джута, междоусобиц и нашествий, был показателем непостоянным. Об этом свидетельствует поговорка: *«Бай чиренсе бир кыштык»* («Вся спесь бая стоит одной зимы»).

Примером открытой системы социальной стратификации традиционного кыргызского общества может служить наличие социальной группы «баатыров», которые были выходцами из разных слоев населения, благодаря собственным усилиям, физическим и морально-психологическим способностям и возможностям могли подниматься по социальной лестнице и менять свой социальный статус. Как отмечает Б. Джамгерчинов «батыры со временем обычно легко вливались в ряды феодально-родовой знати. В первой половине XIXв. некоторые батыры, как например Тёрёгельди, превратились в крупных манапов, управлявших немалым количеством юрт и владевших множеством скота» [3, 60]. Можно также отметить и социальную группу *«манап»*. Несмотря на то, что привилегированное положение и власть над родом переходило по наследству от отца к сыну, и здесь можно заметить

вертикальную мобильность. Так *«чала манап»* по мере роста подчиненного населения (родов) и накопления богатства мог стать *«чон манап»*, а *«чынжырлуу манап»* (наследственный манап), в результате междоусобных войн мог опуститься по социальной лестнице ниже. А звание бия было не во всех случаях наследственным. Бием мог быть и выходец из букары, которому удавалось тем или иным путем, особенно в результате военных подвигов, завоевать себе авторитет и влияние среди соплеменников [3, 28]. Однако, получить это звание дети биев, как отмечает С.К. Кожоналиев, имели больше шансов, нежели другие представители феодалов. Вообще биями в подавляющем большинстве случаев являлись выходцы из богатых и знатных семейств. Но ими могли быть и выходцы из простого народа, если они на аильном, родоплеменном собрании – «дуване» - доказали свои способности и знание обычного права кыргызов. Бии, выходцы из простых слоев населения, постепенно обогащались за счет бийлика, быстро превращались в представителей класса имущих» [5, 17].

В неоднородной социальной группе «букара» также можно заметить вертикальную мобильность: выделившийся в составе *букары* слой богатых скотовладельцев можно было с полным основанием отнести к баям.

Итак, анализ социального расслоения кыргызского традиционного общества до XX в. показывает, что критериями деления на социальные группы были имущественное состояние, социальное происхождение, отношение к власти, престиж в обществе.

Социальная дифференциация кыргызского традиционного общества имела сложную структуру и представляла собой открытый тип социальной стратификации, где члены общества могли относительно свободно перемещаться в социальном пространстве.

1. Айтбаев М.Т. Социально-экономические отношения в киргизском ауле в XIX и начале XX вв. – Фрунзе, 1962.

2. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек, 1996.

3. Джамгерчинов Б. Присоединение Киргистана к России. – М., 1959.

4. Джамгерчинов Б. Из истории киргизов первой половины XIX в. Ученые записки исторического факультета Киргосуниверситета. – Фрунзе, 1958. – Вып. IV.

5. Кожоналиев С.К. Обычное право кыргызов. - Б., 2000.

6. Кыргыско-русский словарь. / Сост. К.К.Юдахин. – Бишкек: Шам., 1999.

7. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. – Бишкек: Архи,2003.

8. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. - М.: Высшая школа, 1981.

Түйін

Г.Т. Ботоканова, А.М. Шейшенбаева. Қырғыз дәстүрлі қоғамының әлеуметтік стратификациясы

Берілген мақала авторлары қырғыз дәстүрлі қоғамыныц әлеуметтік стратификациясын қарастырады. Әлеуметтік стратификация сипатына көшпелі тұрмыс, оған тән қауымдық психология, ұжымшылдық, рулық меншік ықпал еткенін айтады. Авторлар қырғыз дәстүрлі қоғамыныц әлеуметтік стратификациясыныц құрылымы күрделі және әлеуметтік стратификацияныц ашық түрі болған деген қорытындыға келеді. Дәстүрлілікке қарамастан қоғам серпінді, ал жеке тұлғалар әлеуметтік қоғамда өзінің әлеуметтік жағдайы мен мәртебесін ауыстырып отыра алатын болды.

Түйін сөздер: әлеуметтік стратификация, әлеуметтік дифференциация, әлеуметтік жіктелу, әлеуметтік группа, әлеуметтік мәртебе, манап, би, бай, батыр, бұқара, кедей, құл.

Summary

G.T. Botokanova, A.M. Sheishenbaeva. The social stratification of the Kyrgyz traditional society

In this article the authors study the social stratification of the Kyrgyz traditional society. Particularly, they note that the nature of social stratification was influenced by nomadic way of life and community psychology, collectivism, tribal ownership of land inhernt to nomadic civilazition. The authors conclude that the social differentiation of the Kyrgyz traditional society had a complex structure and was an open type of social stratification. Despite traditionalism, the society was dynamic, individuals were able to move in the social space, changing their social position and status.

Key words: social stratification, social differentiation, social group, social status, manap, biy, bay, baatyr, bukara, kedey, kul.

ОӘЖ: 378.016:811.512.122.

ДИЗАЙНЕР МАМАНДЫҒЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Ә. Дюсебаева – *Абай атындағы ҚазҰПУ магистранты*

Аңдатпа. Мақалада дизайн мамандығы студенттерінің қазақ тілін кәсіби мазмұнда меңгеруі үшін интербелсенді оқытудың тиімділігі сөз болады. Қазақ тілін қарым-қатынастық, әлеуметтік өмір қажеттілігі тұрғысынан оқыту өзектілікті мәселе болып табылады. Мақалада бұл ғылыми пікірлермен де дәйектелген. Еңбектің идеясы интербелсенді оқыту әдістері қолданылған сабақтардан нақты мысалдар келтірілуі арқылы ашылған. Студенттер өз беттерінше дизайн мамандығында қолданылуы мүмкін сөйлеу үлгілерін диалоғ, монолоғ түрінде құрады. Лексикалық-грамматикалық анықтамалар сөйлеу қажеттігіне қарай жасалып отыратыны ескертіледі. Интербелсенді әдістерді қолданудың нәтижелілігін анықтауда рефлексия ұйымдастырылды. Мақалада қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың фунционалдық бағытта тілдік білім мен оның қолданысы біртұтастықта жүзеге асуының ұтымдылығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: кәсіби қазақ тілі, дизайн мамандығы, интербелсенді оқыту, функционалдық қазақ тілі, қарым-қатынастық және әлеуметтік қызмет, біртұтастық, тиімділік, нәтиже, рефлексия.

Қазіргі білім беру функционалдық сипатта жүзеге асуы тиіс екені баршаға белгілі. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда да үйренушілердің тілді сөйлеу әрекетінің базасы ретінде меңгеруі көзделеді. Оқушылар да, студенттер де мемлекеттік тілдің өз өмірі үшін, өз кәсібі үшін қажеттігін тануына, қоғамдық ортадағы қарым қатынаста оның мәнін түсінуіне жол ашатын түрлі оқыту әдістері бар. Әсіресе, интербелсенді әдістер білім алушының мемлекеттік тілді меңгеруге деген мотивациясын күшейтіп, қызығушылығын оятады, оқу белсенділігін арттырады. Осы интербелсенді әдістемені қолдану мәселесі Асхат Әлімовтің "Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері" атты оқу құралында жан-жақты қарастырылған. "Интербелсенді оқу" дегеніміз өзара қарым-қатынасқа негізделген оқу/оқыту, диалог арқылы үйрену/үйрету [1, 32].

Ғалым интербелсенді оқу/оқыту бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық, бүкіл аудиторияның), жеке және бірлескен ізденіс пен зерттеу жұмыстары, ситуативтік және рөлдік ойындар, ақпараттың әртүрлі көздерімен жұмыс жасау (кітап, лекция, Интернет, құжаттар, мұражай, т.б.), шығармашылық жұмыстар, т.б. секілді көптеген жұмыс түрлері мен әрекеттері арқылы жүзеге асырылатындығын көрсеткен. [1,32].

Интербелсенді оқытуда/үйренуде білім алушылар мынадай білім, білік, дағды, құзырлылық, машықтарды иемденеді: терең және жүйелі ойлану, ақпаратты өздігімен түсінін, оны таразылап, екшеп, оның ішінен керектісін таңдап алу; ақпаратты жан-жақты талдау және бағалау; өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру; пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірлерін дәлелдеу; шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу; өз біліміне, өміріне деген жауапкершілікті тереңінен сезіну; басқалармен тиімді қарым-қатынас құру [1,7].

Бұл айтылғандардан, интербелсенді әдісін пайдалану – білім сапасын арттырудың ең тиімді жолы екенін байқаймыз. Қазіргі талапқа сай өзгеріп отырған әлемдік ақпаратқа ілесу, жаңашыл әдіс-тәсілдерді меңгеру, оны пайдалану үлкен ізденісті, қажымас талапты, өз біліміңді жетілдіруді қажет етеді.

Дизайнер мамандығы студенттерінің кәсіби сөйлеу тілін қалыптастыруда интербелсенді оқытуға қолайлылық тудыратын мынандай интербелсенді әдістерге тоқталуды жөн көрдік.

Әрине, интербелсенді әдістерді ұйымдастыру мен қолдану ісінде де іздену және жетілдіру қажет. Бірақ, олардың дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда нәтижелері жоғары болады. Бұл жерде кәсіби жағдаяттардағы қарым-қатынас ұйымдастыру көбірек қолданылады. Студенттердің кәсіби қарым-қатынасқа қызығушылығы, білім алушылардың бір-бірімен ақылдасуы, тапсырманы талқылап орындауы тілді оңай меңгеруге жол ашады.

Интербелсенді әдістің бір түрі – пікірталас. Пікірталас – оқу/оқытудың тиімді тәсілдерінің бірі, өйткені студенттер қандай да бір өміршеңді мәселе немесе проблеманы жан-жақты қарастыру және талқылауда өздерінің теориялық және практикалық білімдерін жинақтап, оларды қолдана отырып, өз көзқарасын пайымдау мен түйіндеуге, өзге пікірлерді ескеруге және оларды өз қажетіне пайдалануға үйренеді [1, 279].

Сабақты пікірталас түрінде өткізу үшін алдымен белгілі бір тақырыпты таңдаймыз. Студенттермен сол тақырып төңірегінде әңгімелесіп, пікірлерін білеміз. Аудиторияны екі топқа бөлеміз. Бірі – тыңдаушы топ, екіншісі – пікірталас жүргізетін топ. Пікірталас жүргізетін топқа "Биыл үй интерьерінде қандай түстер сәнді?" деген тақырып беріледі. Әр студент жинақтап келген деректерін топтың алдында өз сөзімен шынайы түрде жеткізе білуге талпынады.

Дизайнер мамандығы студенттерінің практикалық сабақта өткізілетін пікірталас сабағының құрылымы төмендегідей:

Сабақтың тақырыбы: Биыл үй интерьерінде қандай түстер сәнді?

Бұл тақырыпты таңдау себебіміз: пікірталас арқылы дизайнер мамандығы студенттерінің үй интерьеріндегі сәнді түстерді талғамдарына сай таңдай алуымен қатар, оларды өз ойларын кәсіби қазақ тілінде дұрыс жеткізуге машықтандыру.

Мақсаты:

- студентердің өз мамандығына сай қазақ тілінде сөйлеу дағдыларын қалыптастыру;
- тақырыпқа қатысты деректерді, ақпараттарды жүйелей білуге үйрету;
- дизайн саласындағы ақпараттарды қазақ тілінде дұрыс жеткізе білуге дағдыландыру.

Пікірталас жүргізетін топтың ішінен жүргізушіні таңдап аламыз.

Жүргізуші: Биыл үй интерьерінде қандай түстер сәнді?

- Үйдің ішкі көрінісіндегі түс сізге жайлылық пен тыныштық сезімін сыйлауы мүмкін, сондай-ақ қажытуы, тіпті тітіркендіруі мүмкін. Сондықтан, тұтас гимаратқа түс таңдай отырып, ең бірінші кезекте, өз талғамыңызға сүйенгеніңіз жөн. Сіздер қалай ойлайсыздар? Ішкі көріністің ең сәнді түстерін қалай таңдар едіңіздер?

1- қатысушы: Классика әрқашан сәнді екені белгілі. Сондықтан ағымдағы жылғы ішкі көріністер арасында сарғыш және қоңыр түс ең танымал түстер болып қалады. Әмбебаптық – классиканың ескірмейтін ерекшелігі. Сарғыш және қоңыр түстер әрі жылы, әрі салқын түстер болып табылады. Өз алдына жеке және басқа түстермен үйлесімділікте олар үйдегі кез-келген бөлмеге: қонақүйден бастап, асүйге дейін жарасымды болып табылады.

Жүргізуші осы мәтін аумағында сөйлеуші өз пікірін дәлелдеу үшін әдейі күдік сұрақтар қояды, қатысушы өз ойын дәлелдейді.

2-қатысушы: Мен, бірінші қатысушының пікірін толықтырғым келеді. Сонымен бірге, сарғыш және қоңыр түстердің жағымды жылы энергетикасы бар және үй ішінде үйлесіміділікті қалыптастыруға ықпал етеді, тыныштық және татулық сезімдерін қалыптастырады.

3-қатысушы: Дегенмен де мен басқаша таңдар едім. Қазіргі ішкі көріністе сәнді болып келетін сұр түс те осындай әсер береді. Әсіресе, күлгін, көк сия және көкшіл тұман түстерімен араласқан сұр түс ұтымды көрінеді. Бұл түстер бірлесіп, тыныш және жайбарақат жағдайды қалыптастырады, адамдарды демалдырады, сондықтан, әсіресе, қонақтар бөлмесі немесе ұйықтайтын бөлмеге жарасады. Сұр түс кез келген стильмен сәтті үйлеседі: бірақ ол шығыс стилінде немесе "шебби шик" стилінде болып келеді.

4-қатысушы: Мен үшінші қатысушының пікіріне қосыламын. Аталған күлгін түс сұр түсті тек қана үйлесімді толықтырып қоймайды, сонымен қатар, ішкі көрініс дизайнында түстердің негізгісі. Сол себепті ол ең сәнді жеті түстің қатарында болып табылады.

5-қатысушы: Түс таңдауда студенттер екі бағыт ұсынды. Мен екінші бағыттың артықшылығын айтқым келеді. Жұмсақ күлгін түс көз жанарын босаңсытып, көңіл күйді үйлестіреді. Сонымен қатар, психологтар, онда жарқын болашақ пен үміт энергетикасы бар деп санайды. Барынша қара, көк сия бояу үй ішіне құпиялылық пен жұмбақтылық сыйлайды.

6-қатысушы: Меніңше, осы кезеңнің даусыз таңдаулы түсі – ақ түс. Кез келген еркін түспен үйлесіп, ол стильді және тартымды көрінеді.

7-қатысушы: Ал мен үшінші бағыт ұсынар едім. Белсенді және серғек адамдар үшін жасыл және көк секілді сәнді түстер жарасады. Көк түс әр түрлі түстермен жақсы үйлеседі және мүлде қарама-қарсы стильдерге жарасады: ең төменгі "хай-тектен" бастап, жеңіл-желпі "провансқа" дейін. Жасыл және көк түстермен кез келген ұйықтайтын бөлмені немесе балалар бөлмесін өрнектеуге болады.

8-қатысушы: Мен жетінші қатысушының сөзін қолдаймын. Менің таңдауым – жасыл түс. Лайм, лимон, жасыл шөптің шырынды түсі әрқашан көзге жақсы көрінеді, сондай-ақ, жарқын және қызу көңіл күй сыйлайды. Мұндай түстерді тоқымаға да, қабырғаларды өрнектеуге де қолдануға болады.

Жүргізуші: Міне, біз өзіміздің дизайнер студенттеріміздің үш бағыттағы пікірлерін тыңдап, үй интерьеріне лайықты түстер ұсындық. Алайда, әр адамның өз талғамы болады. Ең бастысы өзіңізге жайлы болсын. Осымен пікірталасымызды аяқтаймыз. Көңіл бөлін, құрметпен қатысқандарыңызға рақмет!

Пікірталастың соңында қорытынды шығарылады. Оқытушы тыңдаушы топқа сауалнама үлестірін, оны толтыртады.

"Биыл үй интерьерінде қандай түстер сәнді?" тақырыбындағы пікірталасты тыңдаушыларға мынадай сұрақтар қойылады:

- Сізге пікірталас сабағынан не ұнады?
- Қай студенттің сөзі дәлелді шықты?
- Кәсіби тұрғыдан мазмұнды сөйлеген студентті атаңыз.
- Пікірталас кезінде дизайн тақырыбына қатысты терминдер болды ма, болса атаңыз?

Осындай сауалнама жауаптары негізінде оқытушы пікірталас сабағының қорытындысын шығарады. Әр студенттің жауаптарына, айтқан дәлелдеріне тоқталып, жақсы жағын да, кемшіліктерін де ескертеді.

Интербелсенді оқыту әдісі – студенттің оқу үрдісін ұйымдастыруға толық қатысатын белсенді тұлға болып қалыптасуына мүмкіндік ашатын тиімді оқыту әдісі. Бұл әдісті қолдану үшін мұғалім студенттерді ұжымдық, жұптық топтарға бөлін, өзара септесін, белсенді жұмыс жасауына жағдай жасайды [2].

Интербелсенді әдістің қатарына презентация жасау жұмысы да кіреді. Дизайнер мамандығы студентерімен бірлесе отырып, өз кәсінтеріне жақын "Витраж жасау өнері" тақырыбында презентация жасалды. Презентация тақырыбын оқытушы студенттермен ақылдаса отырып таңдайды. Студенттер бірлесін қажетті ақпараттарды тауып, сараптайды. Дайындалған ақпаратты топтың ішінен таңдалынып алынған студент таныстырады. Сондай жобаның біріне тоқталайық.

"Түрлі-түсті шыныдан витраж жасау өз бастауын ерте кезден алады. Витраж жасап шығару – үлкен еңбекті талап етеді. Бірнеше сағат ішінде шыныны бояу арқылы сіз көпшілікті қызықтыратын, эксклюзивті өнер туындыларын жарыққа шығара аласыз. Декоративті-қолданбалы өнер түрі ретінде шыныдағы жазу жұртшылықты өзінің қолжетімділігімен тартады: керекті материалдарды еш қиындықсыз таба аласыз және де олар қолжетімді бағамен сатылады. Трафареттерді қолдану керемет суретші болмасаңыз да бұл шығармашылықпен айналысуға мүмкіндік береді.

Қажетті құрал-жабдықтарды көркем өнер салонынан немесе кеңсе тауарлары дүкенінен сатып аласыз. Дүкеннен шыныға арналған қажетті бояулар мен контурларды сонымен қатар, ашық түс шығару үшін қолданылатын бояу еріткіштерін, қылқаламдар мен трафареттер алу керек. Жазуға арналған заттар: айна, шыны, жазылған шыныны салуға арналған фоторамкалар, шыны аспап, стакандар мен бокалдар, шынытабақтар, құмыралар, бос бөтелкелер, ерекше иішінді банкалар және плафондардың бірін аламыз. Енді оны мына әдіспен әсемдейміз:

1) Шыныны беті құрамында спирті бар сұйықтықпен, сабынмен, жууға арналған затпен сүртіледі немесе жуылады.

2) Таңдалған сурет керекті көлемде принтерден шығарылады. Бұйымға суретті түсіру үшін арнайы көшірме қағаз қолданылады: көшірме қағазды, оның үстіне эскизді қояды, сосын барлық құрылымды скотчты жылжытпай жапсырады. Дайын трафарет те қолданыла береді. Немесе эскиз шыныны екінші жағына қойылып, сурет фломастермен салынады.

3) Содан кейін контурлық пастамен (таңдауға байланысты: алтын, күміс, түссіз, не қара түстерді пайдаланса болады) суреттің үстінен басып өтеміз. Контур кеуін болғаннан кейін (30 минуттан 3 сағатқа дейін) суретті үлкен бөліктерінен бастап бояймыз.

4) Сулы мақталы таяқшамен артық кеткен жерлерді өшіріп тастайды. Суретте пайда болған ауаның көпіршіктерін мата қиқымымен немесе тістазалағышпен бірден алып тастау керек, әйтпесе сурет кепкен кезде «тесіктер» пайда болады. Жұмыс біткеннен кейін қылқаламдарды сұйықтықпен тазаланып, құрғатып сүрту керек.

5) Суреттің бетіне шыныға арналған акрил лағы жағылады. Ол сурет толық кепкен кезде шамамен бір тәуліктен соң жасалады. Дайын бұйымды жууға арналған заттарды қолдана отырып жылы суда жууға әбден болады. Осылай әп-сәтте өзініздің қалауыңызбен әдемі бұйым жасап аласыз".

Студент өз жобасын презентациялау барысында неғізгі мәселелерді таңдау, оларды жүйелі түрде ұғыну яғни жүйе құру, талдау мен бағалау әрекеттерін атқарады. Демонстрациялап дәйектейді. Сол арқылы оның дизайн кәсібі бойынша кәсіби тілді қолдануға дағдылана түседі. Сонымен қатар, ...шығармашылық ойлау қабілетін де танытады. Ал, шығармашылық ойлау оқушыларды сөз өнеріне, сөздерді дұрыс талдауға, көркем әдеби сөздерді қолдануына, өзіндік талғамын өзгеге түсіндіре алуына көмектеседі [2].

Интербелсенді әдістің мақсатын Р. Баубекова: "білім алушыларға жауаптарды өздігінен табу дағдысын меңгерту екендігімен байланысты, қазіргі педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың субъектілік қарым-қатынасқа құрылуы, тұлғалық-бағдарлы оқыту үдерісі жайында интербелсенді әдісті пайдалану қажеттігі туындайды" [3], - деп таныса, А.Әлімов: "Интербелсенді әдістер педагогикалық тәсілдердің өзгеруіне алып келін, оқушылардың өзіндік және өзіндік дамуына, олардың өз мүмкіншіліктері мен ұстанған құндылықтарын түсінуге және бағалауға жетелейді" [4], - дейді.

Зерттеушілер көрсетіп жүргендей интербелсенді әдістің басты ерекшелігі: құрастырылған тапсырмаларды орындау студенттерге оқытылып отырған тілді практикалық тұрғыдан қолданудың нәтижесін, жемісін көруге мүмкіндік береді, кәсіби тілді оқып үйренуге деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, ...интербелсенді оқыту бірлесе үйрену идеяларын ұстанады. Бірлесе үйренуде әрбір үйренуші танымның ортақ мағынасына және нәтижесіне өз үлесін қосып, басқалармен өзінің білгенін, идеяларын, ойларын бөліседі, олармен алмасады, тиімді нәтижеге қандай бірлескен оқу әрекеттері арқылы жете алатындығын анықтайды [5].

Сонымен, интербелсенді әдістерді тиімді қолдана білу, студенттерді кәсіби тілде сөйлеуге, жүйелі сөйлеуге дағдыландырады. Пікірталас әдісінде студенттер диалоғ құру дағдыларын жетілдіреді. Ал презентация әдісін қолданғанда тіл үйренуші монологтық сөйлеуге машықтанады. Диалоғ та, монолоғ та тілді қарым-қатынастық қызметте үйрену базасы бола алады. Сондай-ақ, сабақ барысында оқытушы, қажеттілігіне қарай, лексикалық және ғрамматикалық талдаулар, түзетулер жасап отыруға да көңіл бөледі. Сөйтіп қазақ тілін функционалдық сипатта меңгерту біртұтастықта жүргізілетін болады.

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені Жоғары оқу орнында қолдану мәселелері. Алматы, 2013 ж.

2. Базарбекова Р. Интерактивті оқытудың ойын түріндегі әдісі // Қазақ тілі мен әдебиеті. №5, 2007 ж. 96-98 бб.

3. Баубекова Ж. Оқу іс-әрекетінде интербелсенді әдістер арқылы балалардың тілін дамытудың теориялық негіздері // Білім әлемінде. №4, 2013 ж. 11-12 бб.

4. Әлімов А. Білімнің соңғы соқпағы / Жетісу, 2008 ж., қыркүйек.

5. Әлімов А. Жаңа ұғымдағы білім беру тәсілдері. / Заң газеті, 2008 ж., қыркүйек.

Резюме

А. Дюсебаева. Пути применения методов интерактивного обучения в целях формирования профессиональной разговорной речи у студентов по специальности «Дизайн»

В статье указывается эффективность интерактивного обучения казахскому языку в группах по специальности "Дизайн". Коммуникативная и социальная жизненная необходимость владения казахским языком определяет актуальность темы. И требует в свою очередь применения интерактивных методов обучения. В статье это подтверждается и мнениями ученых. Главная идея труда раскрывается на базе

конкретных примеров из интерактивных уроков казахского языка в группах по специальности "Дизайн". Студенты составляют речевые образцы профессионального казахского языка в области "Дизайн" в форме диалога, а также и монолога. Для выявления результативности применения интерактивных результативности методов.

Ключевые слова: профессиональный казахский, специальность "Дизайн", интерактивное обучение, функциональный казахский язык, коммуникативные и социальные функции, эффективность, результативность, рефлексия.

Summary

A. Duyssebayeva. Ways of implementation of methods unreactive training in order to develop the professional speaking students in the specialty "Design"

The article indicates the effectiveness of interactive learning Kazakh language groups in the specialty "Design". Communicative and social life, the need of knowledge of the Kazakh language determines the relevance of the topic. And requires in turn the use of interactive teaching methods. In the article this is confirmed by the opinions of scientists. The main idea of the work is revealed on the basis of concrete examples of interactive lessons Kazakh language groups in the specialty "Design". Students are speech samples professional Kazakh language in the field of "Design" in the form of dialogue and monologue. To determine the effectiveness of interactive performance techniques.

Key words: professional Kazakh, specialty Design, online training, functional Kazakh language, communicative and social functions, efficiency, effectiveness, reflection.

ӘОЖ 372.881.1

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА САБАҚТЫ СЫНИ ОЙЛАУ АРҚЫЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Ш.Л. Ерғожина – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты*

Аңдатпа. Мақалада студенттің сыни тұрғыдан ойлауын дамыту мәселесі қарастырылады. Студенттің және мұғалімдердің сыни тұрғыдан ойлауын дамыту өзара байланысты үдеріс түрінде дамыту қарастырылады. Студенттерге қатысты сыни тұрғыдан ойлау ақпарат пен идеяларды синтездеу қабілеті, ақпарат пен идеяның шынайылығы мен салыстырмалы түрде маңыздылығы туралы ойлана білу қабілеті, өзінің оқуына қатысты таңдау жасау және басқалардың идеяларына сыни тұрғыдан қарай білу қабілеті ретінде түсіндіріледі.

Болашақ маманға жоғарғы оқу орны теориялық білім берумен қоса, өз бетімен ізденісі мен зерттеушілік әрекеттерін дамытып, алған білімді ғылыммен, кәсіби құзыреттілікпен байланыстыра білу дағдысын қалыптастыруды көздейді. Оқу орнынан алған дағдылары бойынша маман өмір бойы ізденеді, білімін толықтырады, шығармашылықпен жұмыс істеу арқылы нәтижеге қол жеткізеді. Сондықтан жоғары оқу орнында сабақты сыни ойлау арқылы ұйымдастырудың маңыздылығы көрсетіліп, оған қол жеткізудің жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: идеяларды синтездеу, сыни ойлау, шыңдалған ойлау, субъект-субъектілік қатынас, демократиялық стиль.

Әлемдегі білім беру саласында жиі-жиі жаңаланып, өзгеріп тұратын ақпараттардың көбеюі жағдайында ірғелі пәндік білім міндетті, бірақ ол білім берудің жеткілікті нысаны болып табылмайды. Білім алушы білім беру жүйесінің бағытталған білімін, дағдылар жиынтығын меңгеріп қана қоймауы тиіс. Олар өздерін мейлінше көрсете білуге, қоғам өміріне пайдалы түрде араласу үшін ақпаратты өз бетінше табу, талдау, құрылымдау және тиімді пайдалану дағдыларын өз бойына сіңіруі өте маңызды да күрделі үдеріс. Сондықтан білім беру жүйесінің алдында тұрған мақсат – білім алушы жастарды қоғам өміріне құзыретті, жауапты әрі шығармашылық тұрғыдан қарастыра даярлау.

Ұстаз тұлғасы – білім алушы жастың жаны мен ойына әсер ететін негізгі тәрбиелеуші күш, жаңаша білім беру – олардың мүмкіндіктерін барынша пайдалануға жағдай жасаушы. Оның басты әдіснамалық білім беру міндеті – білім алушының қабілетін дамыту және тәрбиелеу. Ұстаз бен білім

алушының субъект – субъектілік қатынасы оқу-тәрбие үрдісінде бірін-бірі толықтыру, бір-біріне қолдау көрсету жағдайында өтеді. Мұғалімнің оқушымен бірлесін шығармашылық еңбек етуі ғалым В.И. Андреевтің пікірінше мынандай ережелерді сақтау негізінде іске асады:

1. Педагог, мүмкіншіліғінше, өзінің ұстаздық шеберлігін және шығармашылық қабілеттерін үнемі дамытып, шыңдап отыруы қажет.

2. Ұстаз өз оқушыларымен қарым-қатынаста үнемі демократиялық стильді дамытуы керек.

3. Мұғалім оқушының шығармашылық қабілеттерін және басқа да тұлғалық сапаларын дамытуда үнемі онымен бірге осы қасиеттерді дамытудың жолдары мен құралдарын іздестіруде болуы қажет.

4. Шығармашылық тапсырмаларды шешудің тамаша әдістерін бірге талқылау, көбінесе жаңа ой-пікірлерді бірлесін іздестіру, т.б.

Жаңашыл педагогтардың тәжірибелерінде бұл ережелер үнемі іске асырылып отырады. Шығармашылық тапсырмаларды, студенттердің өздік жұмысын орындау кезінде ұстаз олардың белсенділігі мен өз бетімен талаптануына, шығармашылық мүмкіндіктеріне, сыни көзқарасына сүйенін, нәтижесін болжайды. Оқытуға қойылатын талаптардың бірі – білім беру мен тәрбиенің біртұтас үрдіс ретінде іске асырылуы. Білім бере отырып тәрбиелеу деғенді екінші сөзбен айтқанда, білім алушының ой белсенділігін, жұмыс істеу дағдысын, шығармашылық қабілетін, сыни ойлай алу қабілетін шыңдап, дамыту деген сөз.

Қабілеттердің дамуы, дағдының қалыптасуы студенттің нақты іс-әрекеті арқылы орындалады. Лайықты таңдап алынған әдіс, сабақ түрі ғана білім алушылардың материалды жақсы меңгеруіне мүмкіндік туғызады.

Білім алушы шығармашылығының дамуына себеп болатын алғашқы баспалдақтың бірі – сыни ойлай алу деңгейі. Сыни ойлау – қоршаған ортада, өмірде болып жатқан құбылыстарға не ақпараттарға талдау жасай білуде, өзіндік болжамдар құра алуда, шешімнің тың жолдарын жобалай білуде байқалады. Қазіргі кезде тұлғаның сыни көзқарасын қалыптастыру психология мен педагогика ғылымындағы басты бағыттардың бірі десек қателеспейміз.

«Сыни ойлау» ұғымына берілген анықтамалар шет елдік ғалымдар еңбектерінде көптеп кездеседі. Американдық профессор Дэвид Клустер – сыни ойлауды әлеуметтік сипаттағы өзіндік ойлау деп қарастыра келіп, оның төрт жетекші компонентін атайды. Оның пікірінше, сыни ойлау сұрақ қою мен анықтау, сенімді дәлелдер келтіруге ұмтылыс. Ол – «сыни тұрғыдан ойлауды қалай анықтауға болады» деген сұрақтың төңірегінде біршама тұшымды ой айтқан америка ғалымы. Ол үш пункттен тұратын анықтамасын ұсынады. «Сыни тұрғыдан ойлау өзіндік және жеке ойлау болып табылады. Ал сабақ сыни тұрғыдан ойлау принциптеріне негізделетін болса, әркім өз ойлары мен пікірлерін және бағалауларын басқалардан тәуелсіз құратын болады». Ойлау өзіндік сипатқа ие болғанда ғана сыни тұрғыдан ойлағандық болып есептеледі. Өз бастарымен жұмыс істеп, ең қиын деген мәселені өзі шеше алулары үшін студенттерге жеткілікті түрде бостандық берілуі керек. Д.Клустер екінші пункт ретінде, ақпарат сыни тұрғыдан ойлаудың соңы емес, бастапқы пункті болып табылатындығын және білім адамның сыни ойлау онсыз мүмкін болмайтын дәлелдемелерді тудыратынын айтады. Сонымен қатар, терең ойлау үшін фактілер мен идеяларды, мәтіндер мен теориялар, мәліметтер мен концепциялар секілді көптеген «шикізаттарды» өңдеу керек болатынын негізгі белгі ретінде ұстанады.

Ал, үшінші пунктке: «Сыни тұрғыдан ойлау сұрақ қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтаудан басталады. Жалпы адамзат баласы тумысынан білуге құмар болып келеді. Егер біз жаңа бір нәрсені байқай қалсақ, оның не екенін білуге құмартамыз. Ал, егер қызық бір орынды көрсек, оның ішіне кіргіміз келеді. Демек, сыни тұрғыдан ойлауға үйретудің қиындығы оқушыларды айналамыздағы мәселелердің сан алуандығын түсінулеріне көмектесуден тұрады», - деген ой тұжырымын жасайды.

Қазіргі заман талабына сай технологияларды тәжірибеде қолдануда көптеген мемлекеттерде мұғалімдер тарапынан қолдау тауып отырған «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» жобасы болып отыр. Бұл жобаның авторлары Ч.Темпл, К.Мередит, Д.Стилл еңбектерінде сыни ойлау – ақпарат жинақтаудан басталып, өзіндік шешім қабылдаумен аяқталатын күрделі психологиялық үрдіс ретінде қарастырылады. «Сыни ойлау – шыңдалған ойлау» деген тұжырымдар жасалады.

Сыни ойлау «Сын» сөзімен төркіндес болғанымен сынау, сын айту, мінеу деген түсініктеме бермейді. Бұл – шыңдалған ойлау үлгісі. Сыни ойлау - өзіндік және жеке ойлау. Өйткені бұл ойлау барысында әркім өз ойын және пікірін басқалардан тәуелсіз құра алады. Мәселені өз бетінше шешуді қамтамасыз етеді. Яғни,

• шыңдалған ойлау, кез келген даму деңгейіне байланысты мәселелерге сын көзбен қарау;

• күрделі мәселелерді шешуге, аса маңызды, жауапты шешім қабылдауға құштарлық;

• үйрету мен үйрену бірлігінің, үйренудің қызығушылығынан тұратын, үйренушінің сеніміне негізделген құрылым.

Бұл оқыту технологиясының мақсаты барлық жастағы білім алушылардың кез келген мазмұн, түсінікке сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарымды пікірдің біреуін таңдауға, сапалы шешім қабылдауды үйренеді. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз – ой қозғай отырып, білім алушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естігенін, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау, өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау.

Сыни тұрғыдан ойлау екі жақты қарастырылады: студенттің сыни тұрғыдан ойлауын дамыту және мұғалімдердің сыни тұрғыдан ойлауын дамыту. Өзара байланысты бұл үдерістердің екеуін де дамыту қарастырылады. Студенттерге қатысты сыни тұрғыдан ойлау ақпарат пен идеяларды синтездеу қабілеті, ақпарат пен идеяның шынайылығы мен салыстырмалы түрде маңыздылығы туралы ойлана білу қабілеті, өзінің оқуына қатысты таңдау жасау және басқалардың идеяларына сыни тұрғыдан қарай білу қабілеті ретінде түсіндіріледі.

Болашақ маманға жоғарғы оқу орны теориялық білім берумен қоса, өз бетімен ізденісі мен зерттеушілік әрекеттерін дамытып, алған білімді ғылыммен, кәсіби құзыреттілікпен байланыстыра білу дағдысын қалыптастыруды көздейді. Оқу орнынан алған дағдылары бойынша маман өмір бойы ізденеді, білімін толықтырады, шығармашылықпен жұмыс істеу арқылы нәтижеге қол жеткізеді. Осындай қабілеттілікке жетелейтін қажетті құрал өзіндік жұмыс екені ақиқат.

Оқу материалдары бойынша берілген жеңіл тапсырмалардан бастап, студенттердің ойлау қабілетін дамытатын, сыни ойлауға жол ашатын ізденімдік, шығармашылық тапсырмаларды орындау үлкен нәтиже беретіні оқыту барысында дәлелденді. Мұндай тапсырмалар олардың ақыл-ойын өрістетін, сыни ойлау қабілетін шыңдайды.

Қазіргі таңда педагогтардың кәсіби даярлығын арттыруда да түбегейлі өзгерістер енгізіліп, біліктіліғін арттыру тетіктері мұғалімдерді тиісті ресурстармен, инновациялық педагогикалық технологияны жан-жақты меңгеруін қамтамасыз етуде. Мұғалім өз шеберлігін тәжірибеде қолдана біліп, нәтижесінде сапалы білім бере алса, ол ұстаз білімінің шыңдалғаны деп танимыз. Олай болса, оқытуды жаңаландыру, әлемдік жаңалықтарды тәжірибеге ендіру ұстаздарға тәуелді еңбек болып табылады.

Дүние жүзіндегі тәжірибелі мұғалімдердің іс-тәжірибесінен тұрақты орын алған оқыту жұмысын ұйымдастыру мен жоспарлаудың негізгі қағидаттарын қолдану арқылы білім берудің озық бағдарламалары тәжірибеге көптеп енгізілуде.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының басымдықтары, білім беру саласында көш басында келетін прогресшіл елдерге тән заманауи мақсаттармен және құндылықтар жүйесімен барабар. Жаңашыл мақсат әрбір ел үшін маңызды болып табылатын рухани, мәдени және адамгершілік құндылықтардың негізінде жастарды өз елінің мәдениетін құрметтеуге тәрбиелеу; екіншіден-жастарды жылдам өзгерін жатқан әлемде өзіне сенімді және табысты болуға мүмкіндік беретін дағдылары мен түсініктерін дамытуға, өмірлік жағдайларда өз білімдерін қолдануға ықпалын тигізетін сыни тұрғыдан ойлауға үйретуді қамтиды. Білім беру саласында жүргізілген әлемдік зерттеулердің нәтижелері тиісті кәсіби қасиеттерге ие, оқыту және оқу үдерістерінің қажетті дағдылары мен терең түсініктерін иеленген мұғалімдер жастардың білімін сапалық тұрғыдан өзгерте алатынын көрсетіп отыр.

Жаңа инновациялық технология бойынша ұйымдастырылған әр сабақ студент үшін жаңалық болып келетін дүниелермен берілуі керек. Әр сабақта қарастырғалы тұрған мәселе жайлы білім алушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғау, ми қыртысына тітіркендіргіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Осы кезеңде қызмет ететін «Түртін алу», «Болжау», «Жұпта талдау», «Әлемді шарлау», «Венн диаграммасы», «Дискуссиялық карта», «Екі

түрлі түсініктеме күнделігі», «INSERT» кестесі, т.б. деген атаулары бар әдіс-тәсілдерді қолдану өз тиімділігін көрсетті. Сыни ойлау арқылы оқыту білім алушылардың сыни ойлау іс-әрекетін дамытумен қатар, өз бетімен шығармашылық тапсырмаларды шешуге талаптануына мүмкіндіктер береді. Шығармашылық жұмыстар – ең алдымен білім алушы ізденіс еңбегі, жеке еңбекті талап ететін жұмыс. Сол себептен де олардың мүмкіндігі шектелмей, бір тақырыптың өзінде бірнеше жұмыс-тапсырмалар ұсыну тұлғаның шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытудың өнімді бір тәсілі болып табылады.

Оқыту әдісі – уақыт өткен сайын өзгеріп отыратын тарихи категория екені дәлелденді. Сонымен қатар, оқыту әдістерінің әрқайсысының өзіндік орны бар, білім алушыны қай жағынан болмасын дамытуда әрқайсысының қызметі, мақсаты әртүрлі болып келеді. Сын тұрғысынан ойлау жүзеге асқан кезеңде жаттанды қағидаларды дәлелдеп айта беру емес, керсінше терең ойлау арқылы студенттің ескіге жаңаша көзқарас қалыптастыруы мүмкін, тың идеялар ойлап табуы мүмкін. Оқыту әдістері оқу танымдық іс-әрекетте оқу материалын меңгеру, оны бекіту, білім алушылардың білім-білік дағдыларын жетілдіру, тұлғалық қасиетін дамыту, шығармашылық үрдісін тереңдету сияқты түрлі коғнитивтік функцияны атқарады. Оқыту барысында осы функциялар белгілі құзыреттіліктермен ұштастырылады.

Қорыта келе, сыни тұрғыдан ойлау – бақылаудың, тәжірибенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, талдауға, және синтездеуге бағытталған өзіндік шешім. Сыни тұрғыдан ойлау көбінесе қарсы пікір айтуға, баламалы шешім қабылдауға, ойлау және іс-әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға баулуды білдіреді.

1. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. – Казань: Изд. Казанского Унив.1988. – 238 с.

2. Клустер Д. Сыни тұрғыдан ойлау дегеніміз не? /Ауд. Мирсеитова С. - Алматы: Издатмаркет, 2004. -261 б.

Резюме

Ш.Л. Ергожина. Важность организации урока через критического мышления в вузе

В этой статье рассматривается проблема развития критического мышления студента. Развитие критического мышления студентов и преподавателей рассматривается как взаимосвязанный процесс. Критическое мышление относящее студентам разъясняется в виде способности синтезировать информаций и идей, размышление об истинности информаций и идей и о сравнительной важности, способность создание выбора относящийся своего обучения и рассмотрение с критической точки зрения к идеям других.

Будущему специалисту ВУЗ дает не только теоретическое образование, но и развивая самостоятельные поиски и исследовательские деятельности, нацеливается на формирование навыков полученных знаний увязывающих с наукой, профессиональной компетентностью. По полученными навыками в ВУЗе специалист всю жизнь занимается поиском, пополняет свое знание, творчески работая достигает успехов. Поэтому представили важность организации урока через критического мышления, рассматриваются его пути достижения.

Ключевые слова: синтезирование идей, критическое мышление, развитое мышление, субъект-субъектное отношение, демократический стиль.

Summary

S.H. Ergozhina. The importance of teaching critical thinking in high school

The article saying about critical thinking of students. To consider as a process of connecting develop critical thinking of students and teachers. To explain critical thinking students to criticize some ideas and to choose about own studies and to think importance of comparison and reality of information and ideas, and to synthesize information and ideas.

The aim of higher education has not just educated future specialists and to develop self-researching activities and researching abilities, and to form skills connect taken education with science and professional competence. The specialists will attain by searching the whole life and learning and making creative with taken skills at school. So, recognized importance of critical thinking and ways attain.

Key words: to synthesize ideas, critical thinking, developed thinking, subject-subjetctive attitude, democratic style.

УДК 378.016.02:811.161.1'243 (574)

ВИДЫ КОНТРОЛЯ И САМООЦЕНКИ В РЕЙТИНГОВОЙ СИСТЕМЕ

И.Е. Есиркепова – *магистр филологических наук, ассистент, КазНПУ имени Абая*

Аннотация. В статье рассматриваются значение рейтинга и комплекс мотивационных стимулов рейтинговый системы. Название оценки оперативных, текущих, учебных достижений. Используется различные шкалы во время оценки в условиях модульно-рейтинговой системы обучения и контроля. Несколько виды основных взаимосвязанных функций рейтингового контроля и характеристики в каждую функцию. Основные действия в технологи разработки предметного рейтинга. Перевод рейтинговой суммы баллов в 4-балльную шкалу оценки осуществляется с учетом набранной суммы баллов в процентном отношении. Общая рейтинговая оценка выводилась как среднеарифметическая оценок. Рейтинговая система контроля предполагает возможность оценки динамики качества учебных достижений. Однако, расчет прироста результатов, выраженных в качественном понятии, затруднен из-за отсутствия доверительного уровня, по которому можно судить о переходе качества в новое состояние. В целом, рейтинговый контроль побуждает каждого студента подняться по рейтингу как можно выше. Многообразие функций, целей рейтинга, их иерархический характер позволяют нам сформулировать основную задачу введения рейтинговой системы контроля и оценивания учебных достижений – повышение активности студентов в реализации целей образования и самообразования.

Ключевые слова: Рейтинг, диагностика, баллы, оценки.

Рейтинг – это суммарная интегральная оценка, характеризующая уровень и объём работы обучающегося в процессе усвоения учебного материала. "Рейтинг (от англ. rating – оценка, порядок, классификация) – термин, обозначающий субъективную оценку какого-либо явления по заданной шкале. Получаемые при этом данные обычно имеют характер порядковых шкал". Рейтинг – это объективный интегральный *критерий* качества знаний обучающегося, равный сумме заработанных обучающимся баллов за различные контрольные мероприятия. Рейтинг – это *модель расчета учебного труда обучающегося.*

В настоящее время в вузе идет по пути качественных преобразований, что возможно связано с разработкой и внедрением инновационных технологий обучения и контроля, к числу которых относят рейтинговую систему. Применительно к системе обучения, рейтинг рассматривается как кумулятивный показатель поэтапной объективизированной оценки знаний и умений студентов. Рейтинг студента рассматривается как индивидуальная комплексная оценка его успеваемости за период обучения в вузе.

В системе рейтингового контроля обычно выделяют различные виды рейтинга по дисциплинам: вводный, текущий, рубежный, самостоятельный, творческий, элективный, практический контрольный, дисциплинарный и др.

В основе рейтинговой системы контроля знаний лежит комплекс мотивационных стимулов, среди которых – своевременная и систематическая оценка результатов в точном соответствии с реальными достижениями обучающихся, система поощрения хорошо успевающих иностранных студентов [1].

Применительно к предмету нашего исследования под рейтингом мы понимаем индивидуальный числовой показатель оценки учебных достижений (обученности) иностранного студента. При этом объектом оценивания является студент, а показателями – совокупность показателей, характеризующих его учебные достижения.

Оценки оперативных, текущих, учебных достижений можно назвать:

1. учебными,
2. этапные и итоговые – квалификационными (аттестационными).

Преобразование результата тестирования в очки (баллы) осуществляется в соответствии с определенной шкалой оценок.

Г.Касенова (1999) оценочные шкалы выделяет на 2 группы.

1. количественные (абсолютные, относительные)
2. порядковые (ранговая, дескриптивная, аналоговая, знаковая)

В условиях модульно-рейтинговой системы обучения и контроля используются различные шкалы оценивания: количественная абсолютная – оценивание осуществляется сопоставлением результата

контроля с абстрактными критериями (например, написание реферата, выполнение контрольной работы, тестового задания и т.п.); количественная относительная – сравнительное оценивание текущих достижений студента с его же достижениями в прошлом [2].

Анализ литературных источников по рейтинговым технологиям обучения позволил нам выделить пять основных взаимосвязанных функций рейтингового контроля:

1. диагностическую
2. обучающую
3. воспитательную
4. развивающую
5. организующую.

Диагностическая функция рейтинга состоит в объективном выявлении уровня знаний, профессионально-педагогических умений студентов, их спортивно-технической подготовленности, в определении конкретных затруднений, возникающих в процессе выполнения различных видов учебно-познавательной деятельности, диагностики профессионально-значимых личностных свойств и качеств.

Объективная, своевременная диагностика учебных достижений позволяет преподавателю выбрать адекватные средства и методы обучения, воспитания и развития, определять эффективность этих средств и методов для каждого обучаемого.

Обучающая функция рейтинга выражается в том, что он дает возможность выявить как достижения, так и недочеты в овладении программным материалом; понять причины успехов и неудач, нацелить студента на устранение выявленных недочетов. Рейтинг способствует формированию навыков самоконтроля и самооценки.

Воспитательная функция рейтинга заключается в том, что он вызывает к себе, к личности каждого оцениваемого определенное отношение. Через рейтинг студент формирует о себе мнение как о личности. Рейтинг стимулирует студента к систематическому труду, дисциплинирует, повышает чувство долга и моральной ответственности за результаты собственной деятельности. Система рейтинга содействует формированию адекватной самооценки и уровня притязаний, самостоятельности и инициативности, целого комплекса морально-волевых и других личностных свойств и качеств.

Развивающая роль рейтинга проявляется в стремлении обучаемого к самосовершенствованию, к приобретению профессионально-педагогических знаний, умений и навыков, к выработке у себя положительных качеств личности, социально полезных форм культурного поведения. Рейтинговая система контроля и оценки содействует проявлению инициативы и творчества, потребности в профессиональном и личностном самосовершенствовании.

Организующая функция рейтинга проявляется в его влиянии на организацию учебно-воспитательного процесса. В зависимости от результатов рейтинга преподавателем (студентом) принимается решение о необходимости проведения (посещения) дополнительных занятий и консультаций, об оказании помощи слабоуспевающим студентам, о поощрении имеющих высший рейтинг. Как допольнительные занятий можно провести – эдвайзерские часы [3].

Рейтинговый контроль позволяет: проводить непрерывный сопоставляющий дифференцированный контроль над уровнем физического состояния студентов в динамике; интегрировать результаты контроля в суммарные показатели успешности обучения; пересчитывать суммарные показатели рейтинговой суммы баллов в традиционную систему оценок; обеспечивать заинтересованность студентов в своевременном и качественном выполнении заданий. В целом, рейтинговый контроль побуждает каждого студента подняться по рейтингу как можно выше.

Многообразие функций, целей рейтинга, их иерархический характер позволяют нам сформулировать основную, интегративную цель введения рейтинговой системы контроля и оценивания учебных достижений – повышение активности студентов в реализации целей образования и самообразования.

Разработке рейтинговой технологии обучения иностранных студентов посвящено значительное количество работ. Анализ многочисленных публикаций по этой проблеме позволяет выделить два вида разработок.

Первый вид – разработки технологии предметного рейтинга, ориентированного на специфические особенности конкретной учебной дисциплины.

Второй вид – разработки технологии над предметного рейтинга, унифицированной системы рейтингового контроля.

Технология разработки предметного рейтинга включает следующие основные действия: оценку (в баллах) различных видов учебно-познавательной деятельности студентов, определение минимальной и максимальной суммы баллов, разработку шкалы для перевода рейтинга в традиционную 4-балльную оценку.

Минимальное количество баллов, при котором иностранный студент может быть аттестован или переведен на следующий курс, более высший уровень обучения определяется в процентах от максимально возможной суммы баллов по учебной дисциплине. При этом можно указывать различные значения минимально допустимого предметного рейтинга в процентах от максимального: 70 %, 59 %, 54 %, 68 %, 51 %, 49 %.

Предметный рейтинг характеризует учебные достижения студента в различных видах учебно-познавательной деятельности при выполнении заданий теоретического и практического характера, то есть он характеризует его уровень обученности. В дидактике высшей школы, в педагогической квалиметрии принято считать, что при усвоении не менее 70 % учебного материала становится возможным более или менее эффективное выполнение профессиональной деятельности и переход на самообразование. Поэтому минимальный предметный рейтинг целесообразно устанавливать не менее 70 % от максимального [4].

Исследователи по-разному подходят к определению максимально возможной суммы баллов предметного рейтинга. Некоторые ученые предлагают устанавливать ее в соответствии с объемом часов, отводимых учебным планом на аудиторную и внеаудиторную работу по данной дисциплине. При этом величина оценки за выполнение конкретного вида учебно-познавательной деятельности выбирается самим преподавателем. Сумма всех максимально возможных оценок за выполнение всех заданий в течение семестра дает максимально возможную семестровую сумму баллов. Максимально возможная сумма баллов по учебной дисциплине (предметный рейтинг) складывается из максимально возможной суммы баллов по всем семестрам, в которых изучалась данная дисциплина.

Перевод рейтинговой суммы баллов в 4-балльную шкалу оценки осуществляется с учетом набранной суммы баллов в процентном отношении от максимально возможной суммы баллов и определяется: "отлично" – 100 – 90%, "хорошо" – 89-80%; "удовлетворительно" – 79-70%; "неудовлетворительно" – менее 70 %.

П. Лернер (1993) раскрывает опыт проведения экзамена на основе рейтинга. При этом общая рейтинговая оценка выводилась им как среднеарифметическая трех оценок:

1. выставленной экспертами-студентами;
2. самооценки студента;
3. оценки преподавателя.

Общая рейтинговая оценка рассчитывалась по формуле:

(Оср + С -ь По)

РО = ... ……..-, где:

3

РО – рейтинговая оценка; Оср – средняя экспертная оценка; С – самооценка; По – оценка преподавателя.

На основании анализа литературных источников разработка рейтинга по учебной дисциплине может быть представлена системой последовательных и взаимосвязанных действий. Определение заданий, форм и видов учебно-познавательной деятельности, выполняемых иностранными студентами по каждому модулю, разработка балльной шкалы оценок качества разных форм и видов учебно-познавательной деятельности иностранных студентов, определение максимальной и минимальной суммы баллов по каждому модулю с учетом его значимости и трудоемкости. Определение максимальной и минимальной суммы баллов за семестр, учебный год по всему учебному курсу; установление общей шкалы оценок этапного, итогового рейтинга; разработка материалов для объективного контроля качества и уровня усвоения знаний и практических действий студентом [5].

Рейтинговая технология контроля предполагает возможность оценки динамики качества учебных достижений. Однако, расчет прироста результатов, выраженных в качественном понятии, затруднен из-за отсутствия доверительного уровня, по которому можно судить о переходе качества в новое состояние. Многие ученные предлагают рациональный подход к определению меры прироста результатов в квалиметрии. Они преобразовали формулу Стерджеса (K=l+3,32 lg п), где К – число классовых интервалов; *п* – величина выборки для расчета аудиторного интервала, а величину шага вариационного ряда выразили в среднеквадратическом отклонении. При этом принималось, что изменение среднего значения на величину большую шага одного интервала вариационного ряда и есть новое качественное состояние показателя. Использование данного подхода к определению качественного изменения результатов облегчает возможность анализа и сопоставления показателей, находящихся в различных системах измерения [6].

1. Левина А.С., Крутько Т.П., Ворончихина Л.И. Рейтинговая система оценки знаний студентов // Успехи современного естествознания. – 2011. – № 3 – С. 59-60.

2. Н.А. Ахметова Модульно - рейтинговая технология обучения: Научный подход. А.200Iг.

3. И.А.Кулакова, Модульно-рейтинговая модель управления учебно-познавательной деятельностью студентов // Вестник. 2004-№2 (10) - с 185-188.

4. Е.В.Астахова, Активизация самостоятельной учебной работы студентов технического университета в модульно-рейтинговом обучении. Кемерово 2005.

5. Н.Ф.Талызина, Теоретические основы контроля в учебном процессе, М : Знание, 1983. – С. 3-26.

6. Жанпеисова М.М. Модульная технология обучения как развития ученика. А,2002 г.

Түйін

И.Е. Есіркепова. Рейтингілік жүйедегі бақылау және өзін-өзі бағалау түрлері

Мақалада рейтинғілік жүйенің уәждік ынталандыру кешені және рейтинг мағынасы қарастырылады. Оқулық, ағымдық, жедел бағалау жетістік аталымы. Бақылау және оқу жүйесінің модулді-рейтингтік шартта бағалау барысында әр түрлі межелілігі қолданылады. Әрбір қызметке мінездеме және барғалау рейнтингтік қызметі өзара негізгі бірнеше байланысы түрі. Рейтингтік пәндік өңдеу технолоғиясындағы негізгі қызметі. Пайыздық қатынасы енгізілген балдық жиынтығын 4-балдық межелік бағалау жиынтығындағы рейтингтік аударма ескеріле отырып жүзеге асырылады. Жалпылама рейтингтік баға шығару орта арифметикалық бағалау ретінде. Оқу жетістігінің сапасын серпінін бағалау рейтингтік жүйе мүмкіндігін жорамалдап бақылау.Сапаның жаңа ахуалға ауысуын қандай жағдай бойынша талданған, сапалық түсінік сенімді дәрежесінің жоқтығына байланысты қиындатылған, деғенмен, нәтиженің өсуі есебі көрсетілген. Жалпылама айтқанда, әрбір студенттің рейтинг бойынша қалай жоғарылауы рейтингтік бақылауға түрткі болады. Өздігінен білім алу және білім мақсатын жүзеге асыру студенттердің белсенділігін жоғарылату – оқу жетістіғін бағалау және рейтингтік бақылау жүйесін енгізу, негізгі міндет рейтинг мақсаты, қызметтің әралуандығы бізге олардың иерархиялық мінез-құлқын тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Рейтинг, диагностика, балл, бағалау.

Summary

I.E. Yessirkepova. Types of control and self-assessment rating system

The article deals with the rating level and complex motivational incentives rating system. Title of the evaluation of operational, current, educational achievements. Used different scales during the assessment in a module-rating system of training and supervision. Several types of major interrelated functions and characteristics of the rating control in each function. Basic steps in technology development objective rating. Translation rated amount of points in a 4-point scale evaluation shall be based on the amount of points dialed in percentage terms. Overall rating of the output as the arithmetic average estimates. The rating system suggests the possibility of monitoring evaluation of the quality of educational achievements. However, the calculation of growth results expressed in qualitative terms is difficult due to lack of confidence level, by which you can judge the quality of the transition to a new state. In general, the rating control encourages each student to climb rated as high as possible. The variety of functions, goals, ranking, and their hierarchical character allows us to formulate the main task of the introduction of a rating system for monitoring and evaluation of educational achievement - increased activity of students in achieving the goals of education and self-education.

Key words: Rating, diagnostic, rank, descriptive.

УДК №811.161.1`1

ОППОЗИЦИЯ СВОЙ-ЧУЖОЙ В АСПЕКТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

У. Жумаканова – *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, магистрант 2 курса*

Аннотация. Статья посвящена исследованию оппозиции «свой-чужой». Проанализированы «противоречия» в представлениях, формирующих русскую языковую картину мира.

Обнаружены особенности определенного фрагмента картины мира и выявлены роли оппозиции на материале пословиц и поговорок. Рассматривая оппозицию «свой-чужой», выявлена, что она является универсальной, она находит свое отражение в языке. Пословицы были связаны с изучением оппозиции «свой-чужой» в русской языковой картине мира. При сравнениях разных языковых картин мира обнаружены значительные расхождения между ними, при чем весьма необычные. Рассмотрены основные значения позиции этнонимов «свой – чужой» в русском языке. Выявлены отличия в выражении положительной или отрицательной оценки в отношении «своего» и соответствующей оценки в отношении «чужого». Определены взаимосвязь мышления и языка.

Ключевые слова: свой-чужой, языковая картина мира, пословицы, поговорки, языковой уровень.

Целью нашего исследования является выявление специфики концептуальной оппозиции «свой-чужой» как базового нормативного фрагмента русского языкового сознания, определение места и роли этой оппозиции в русской языковой картине мира.

Объектом анализа является оппозиция концептов *свой - чужой*.

Оппозиция «свой-чужой» проявляется в различных формах культуры, фиксируется в языке и отражается в речи его носителей. Отношение «своего» и «чужого» во многом определяет сознание общества, люди часто строят взаимоотношения, опираясь на свои представления о «своих и чужих». Поэтому проявления данной оппозиции в разных культурах многообразны. Противопоставление «свой-чужой» является одним из главных, оно пронизывает всю культуру в разных видах.

Проблема данного противопоставления многоаспектна, т.к.к имеет отношение к мыслительным операциям, языковому выражению, социальному поведению, семиотическому проявлении. Мышление и язык выработали инструмент различения категорий. Концепты «свой» и «чужой» наполняются ассоциациями и оценками, обусловленными социокультурной практикой.

Вербализация категории «свой-чужой» осуществляется языковыми средствами, которые на текстовом уровне, при соответствующей необходимости, могут быть организованы в определенную систему. К базовым языковым средствам, служащим разделению мира на «своих» и «чужих», относятся дейктики. В основе категории «свой-чужой» также лежит значение указательности, служащей для обозначения «своих» или «чужих». Наряду с дейктиками, в орбиту языковых маркеров категории «свой – чужой» широко вовлекаются оценочные средства. Если «свой» воспринимается как норма, то «чужой» во многом воспринимается как иное. Оценка *своего*, как правило, позитивная и доброжелательная. Соответственно, *чужой* – это, другими словами, плохой. Таким образом, кроме указательности, дейктичности, категория «свой-чужой» еще и производит соответствующее оценивание. Идентичность и самосознание «относятся к осознанию человеком своей принадлежности к определенной этнической группе и эмоциональное переживание этого факта», - отмечает С.В. Иванова [1, 85].

Рассматриваемая категория формируется на ментальном и языковом уровнях. Проблема соотношения языка и мышления, способов ментальной репрезентации знаний с помощью языка разрабатывалась в трудах Н.Д. Арутюновой, Ю.Д. Апресяна, А.П. Бабушкина, Н.Н. Болдырева, Г.А. Брутяна, А. Вежбицкой, С.Г. Воркачева, В.В. Воробьева, А.А. Залевской, В.И. Карасика, В.В. Красных, Е.С. Кубряковой, Д.С. Лихачева, В.А. Масловой, З.Д. Поповой, Г.Г. Слышкина, Ю.С. Степанова, И.А. Стернина, В.Н. Телии, Т.А. Фесенко и зарубежных ученых как **Эдуард Сепир, Бенджамен Ли Уорф** и других исследователей [2, 120]. Интерпретация своего и чужого создает стереотипы и закрепляется в массовом сознании. О том, что язык сам по себе влияет на поведение

индивида, писали всегда. Бенджамин Ли Уорф, сравнивая языки американских индейцев племени хопи с европейскими языками, показал глубокое своеобразие грамматических категорий неродственных языков. Приводя факты, он попытался объяснить теоретически. Уорф полагал, что структура языка находится в психике человека и утверждал, что логика людей подчиняется структуре языка, у каждого народа она особая, своя собственная. Он утверждал, что человек совершает те или иные поступки, подчиняясь тому образу мышления, который навязан им языком, и не могут мыслить иначе, чем предписывает язык [3, 379].

А.Д.Шмелев замечает, что язык, образ мышления и культура взаимосвязаны. По его мнению, с одной стороны, в языке находят отражение те черты внеязыковой действительности, которые представляются релевантными для носителей культуры, пользующейся этим языком, с другой стороны, овладевая языком и, в частности, значением слов, носитель языка начинает видеть мир под углом зрения, подсказанным его родным языком, и сживается с концептуализацией мира, характерной для соответствующей культуры. В этом смысле слова, заключающие в себе лингвоспецифичные концепты, одновременно отражают и формируют образ мышления носителей языка [5].

По определению исследователей, язык – это зеркало культуры, в нем отражается не только реальный мир, окружающий человека, не только реальные условия его жизни, но и общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, мораль, система ценностей, мироощущение, видение мира [6, 382]. А по мнению В.Гумбольдта, язык, не просто средство для понимания народа, который на нем говорит, не просто отпечаток идей народа, язык – это объединенная духовная энергия народа [7, 26]. Суть проблемы четко и просто сформулирована еще Н.Г. Чернышевским: «Дело в том, что мысль не вполне выражается словом – надобно подразумевать то, что не досказывается. Иначе люди научались бы из книг, а не из жизни и опыта» [8, 94]. Пришло понимание того, что именно через мышление, через отражательную деятельность человеческого мозга языковые единицы могут соотноситься с предметами и явлениями объективного мира, без чего невозможно было бы общение между людьми при помощи языка. С другой стороны, в звуковых комплексах того или иного языка, которые выступают как материальные сигналы элементов объективного мира, отражаемых в мышлении, закрепляются результаты познания, а эти результаты служат базой дальнейшего познания. Поэтому язык часто характеризуют как орудие, инструмент мышления, а взаимосвязь языка и мышления как их единство.

Отношение между языком и мыслью (сознанием) входит в более широкую проблему, – проблему соотношения нескольких звеньев: языка – мышления – объективной действительности – культуры – исторической памяти [9, 102]. По мнению Тер-Минасовой, язык выступает мощным объединяющим фактором, образующим этнос «через хранение и передачу культурных ценностей, традиций, общественного самосознания» [Тер-Минасова 2000: 15], формирует чувство «мы-группы». По утверждению Сафиуллиной И.М., «члены единого этнического сообщества говорят на общем этническом языке, выступающем в качестве своего рода «значимого символа» этого сообщества» [Сафиуллина 2004: 116]. [10, 372]. Вне этого сообщества находится то, что отличается от привычного, что может быть непонятным, что пугает, удивляет, вызывает недоумение. Это чужое, незнакомое исследуется так, чтобы уменьшить дистанцию непонимания. Как отмечают психологи, наблюдаются следующие когнитивные трудности в постижении этого феномена:

1. Все «чужие» похожи друг на друга и отличны от «своих»;
2. Среди «своих» наблюдается больше разнообразия, нежели среди «чужих»;
3. Оценки «чужих» тяготеют к крайностям: они, как правило, бывают либо очень позитивными, либо очень негативными [12, 371-416].

Такое отношение к чужому нашло отражение в русских пословицах, как противопоставление «своего и чужого» пространств: *«Чужая сторона – дремучий бор», «В чужих людях стоя наешься, ходя выспишься», «Чужая сторона - мачеха», «В чужом месте, что в лесу».* «Чужой» в сознании человека определенного этноса воспринимается как иное, другое, оно хуже. Все это объясняют, выражают через язык в форме пословиц, поговорок, то есть через фольклор. (А)

Можно говорить что, русский человек одарен и трудолюбив. Так как многие пословицы и поговорки иллюстрируют эти черты. Он обладает множеством талантов и способностей практически во всех областях общественной жизни. Ему свойственна наблюдательность, теоретический и

практический ум, природная смекалка, изобретательность, творчество. Русский народ – большой труженик, созидатель и творец, обогатил мир великими достижениями культуры. Трудно перечислить хотя бы малую часть того, что стало достоянием самой России. В русских пословицах и поговорках эта черта находит отражение: “Счастье и труд рядом живут”, “Без труда не вытащишь и рыбку из пруда”, “Терпение и труд все перетрут”, “Бог труды любит”. Русский народ очень ценит труд: “Золото познается в огне, а человек в труде”, “Талант без труда не стоит и гроша”. Русский фольклор говорит и о существовании трудоголиков: “Скучен день до вечера, коли делать нечего”, “Без дела жить – только небо коптить”, “Не та забота, что много работы, а та забота, как ее нет”. Трудовой люд не завистлив: “Не пеняй на соседа, когда спишь до обеда” [13, 2].

В своей работе А.Вежбицкая сравнивала русские слова *счастлив, счастье* и английские *happy, happiness.* Такое сравнение показало различие «своего» и «чужого». Слово happy является «повседневным словом» в английском языке, а happiness обозначает «эмоцию», которая ассоциируется с «настоящей улыбкой». Русское *счастье* не относится к «повседневным словам», несет в себе очень сильный эмоциональный заряд, но не является чувством, а описывает состояние, отклоняющееся от нормы, относящееся к сфере идеального и в реальности недостижимого. По своей значимости, ценности в русской картине мира оно близко «смыслу жизни» и тому подобным фундаментальным категориям [14, 56]. Звучания этих слов в двух языках разные, а обозначают они одно и то же состояние, но в русском сознании имеет больший семантический объем.

Мысли и чувства, обычаи, поверия и привычки в языковом выражении шлифуются в течение веков, формируются в пословицах, поговорках, идиомах. В художественных произведениях довольно часто употребляются пословицы, поговорки и идиомы, представляющие наибольшую трудность при переводе [15, 86].

Русские и казахские пословицы сопоставимы по выражаемому в них смыслу. Общим в их семантике признается:

1) Свое в любом случае лучше А.
2) Свое лучше в противоположность чужому Б.

Объектом сравнение в пространстве «своего» и «чужого» являются:

1) дом, угол, земля;
2) грехи, проступки;
3) печаль;
4) имущество, богатство;
5) ум;
6) добро.

Русские пословицы с темой «свое-чужое» имеют определенные закономерности структуры: параллелизм, инфинитивность конструкций, единое начало. Такого структурного единообразия нет в казахских пословицах.

В русских пословицах представлено и противоположное значение: свое лучше «Свои сухари лучше чужих пирогов». Человеку надо всего добиваться своим трудом, не наслаждаться чужим успехом. Казахская пословица «Жат елдің қаршыгасынан, өз еліннің қаргасы артық» по переводу не сопоставима, но с точки зрения воспитательной и по смыслу пословицы друг-другу соответствуют. И мы видим, что культуры русского и казахского народов дают одно видение. (А)

Сравним пословицы *«Глаза боятся и руки делают»* и «Көз қорқақ, қол батыр». По смыслу и по переводу они похожи. Но в казахской версии вместо глагола «делают» использовано существительное «батыр». В сравнении двух пословиц разных народов мы замечаем разные акценты. «Руки делают», «қол батыр» по переводу и по значению разные. В русской пословице *«руки делают»- это уверенное утверждение, а в казахской пословице это значение выражено не столь категорично: человек уверен, но в чем-то где-то сомневается.*

«Всякому свое немыто, да бело», *«Өз еліннің иті де қадірлі»* по переводу разные но значение дает одно. Мы приводим эти примеры с той целью, чтобы показать свое и чужое видение одного феномена.

«В своем доме как хочу, так и ворочу», «Всяк кулик в своем болоте велик», «Своя избушка – свой простор», «Всяк петух на своем пепелище хозяин», «Свой уголок хоть боком пролезть – все лучше».(А) *«По чужим карманам не ищи, а свои береги», «Чужие грехи пред очами, а свои за*

плечами», «На чужую кашу надейся, а своя быв печи была», «За свое вступайся, а за чужое не хватайся», «Чужая печаль с ума свела, а по своей потужить некому», «Чужую печаль и с хлебом съешь, а своя и с калачом в горло не идет» (Б). И свое, и чужое ценится. Они не безразличны к горе других, в первую очередь помогают другим, если даже у них самой печаль. Не надеются на готовое, у них все должно быть своим трудом. Конечно, и свое горе труднее пережить, чем других. «Чужое добро впрок не пойдет», «Чужим богат не будешь», «На чужой лошадке не наездишься», «В чужом хлеву овец не считают», «Чужое взять – свое потерять», «Чужая одежа – не надежа», «Чужая корка рот дерет», «Чужое добро страхом огорожено», «Не тычь носа в чужое просо», «За чужим добром не гоняйся с багром», «Чужим хлебом веку не прожить», «На чужой каравай рта не разевай», «Пораньше вставай да свой затевай», «В чужом платье не накрасоваться», «Чужим ртом сытому не быть», «Чужим умом до порога жить» (А).

Таким образом, рассматривая оппозицию «свой-чужой», мы пришли к следующему выводу: оппозиция «свой-чужой» является универсальной, она есть во всех лингвокультурах, она находит свое отражение в языке. При этом заметно, что семантическое поле этнонима «свой» более динамично, в то время как семантическое поле «чужой» в меньшей степени зависит от условий внешнего мира. В целом, рассмотрев основные значения позиции этнонимов «свой – чужой» в русском языке, можно сделать вывод, что данные лексемы несут в большей степени интернациональный компонент. Выявлены отличия в выражении положительной или отрицательной оценки в отношении «своего» и соответствующей оценки в отношении «чужого». «Свое» воспринимается не как «лучшее» в сравнении с «чужим», но и как «естественное», «нормальное».

1. Иванова С.В. Специфика оценочного значения в реализации категории «свой – чужой». – М , 2001. – 85 с.

2. Валеева Д.Р. Репрезентация концепта «дом» в русской языковой картине мира. – Казань, 2010 – 120 с.

3. Сусов И.П. Введение в языкознание. М.: Восток-Запад, 2007. — 379 с.

4. Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.

5. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 382с.

6. Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. Язык и культура. М., 1990. – 26 с.

7. Морзавченков Г.А. Выражение оппозиции «свой - чужой» языковыми средствами. – Н., 2010 – 94 с.

8. Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч., т. II. М., 1949.- 102 с.

9. Серебренников Б.А. "Общее языкознание" / Глава пятая - проблемы взаимосвязи языка и мышления. – М , - 372 с.

10. Гапанович Е.А, Смольникова Н.С. Оппозиция свой-чужой. – М., 2004 – с. 92.

11. Крушельницкая К.Г. Проблемы взаимосвязи языка и мышления. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. - М., 1970. - С. 371-416.

12. Занегина Н.Н. Лексико-семантические классы слов как отражение национальной языковой картины мира. – М , 2009. – С. 56-93.

13. Яньвэй С. Типичные черты русского национального характера и их отражение в русских пословицах и поговорках. – Китай, 2010. – 2 с.

14. Андреенко Е. Языковые средства создания образа «чужих» и «своих» в англоязычной прессе. – Х., 2010. – 56 с.

Түйін

У.К. Жумаканова Орыс әлемінің тілдік бейнесіндегі «өз-өзге» оппозициясы

Мақала «өз-өзге» оппозициясын зерттеуге арналған. Орыс әлеміндегі тілдік бейнені қалыптастыратын «қайшылықтар» сарапталынды.

Мақал-мәтелдер материалдарын сараптай отыра, әлемнің белгілі бір бөлігі, ерекшеліктері мен оппозицияның рөлі көрсетілді. «Өз және өзге» оппозициясы әмбебап екені анықталды, ол тілде көрініс табады. Мақал-мәтелдер орыс әлемінің тілдік бейнесіндегі «өз-өзге» оппозициясын зерттеуге байланысты болды. Орыс әлемінің тілдік бейнесіндегі «өз-өзге» оппозициясын салыстырған кезде өте ерекше нәрсе байқалды, яғни, олардың арасындағы елеулі айырмашылықтар табылды. «Өз-өзге» орыс этнонимдік жағдайының басты құндылығы қаралды. «Өз»-ге және «өзге»-ге қатысты оң немесе теріс бағалау тұрғысынан айырмашылықтар байқалды. Ойлау мен тілдің бір-бірімен байланысы анықталды.

Түйін сөздер: өз-өзге, әлемнің тілдік бейнесі, мақалдар, мәтелдер, тілдік деңгей.

Summary

U.K. Zhumakanova. The opposition «friend or foe» in the russian language picture of the world

The article investigates the opposition "friend or foe". Analyzed the "contradictions" in the submissions form Russian language picture of the world.

Found a particular piece features a picture of the world and reveals the role of the opposition in the material of proverbs and sayings. Considering the opposition "friend or foe", revealed that it is universal, it is reflected in the language. Proverbs were related to the study of the opposition "friend or foe" in Russian language picture of the world. When comparing different language pictures of the world found significant differences between them, at what is quite unusual. The main value of the position of the ethnonyms "- another's" in Russian. The differences in terms of positive or negative evaluation in relation to "their", and corresponding estimates for the "foreign". To determine the relationship of mind and language.

Key words: friend or foe, language picture of the world, proverbs, sayings, language level.

ӘОЖ 81´1

ОҚУШЫҒА ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН ҒЫЛЫМИ ЖОБА ЖАЗДЫРУ ЖОЛДАРЫ

М.Ә. Жүнісова – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

Аңдатпа. Мақала оқушының ғылыми жұмысына жетекшілік ететін мектеп мұғалімдеріне көмекті қарастырады. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге талдау жасау жолдарын, зерттеудің пәнін, нысанын және тақырыбын анықтауды, зерттеудің мақсаты мен міндеттерін анықтай келе, мақсатқа өзекті проблеманың жаңа концепциясын табу деп анықтама береді. Мақсат барлық жағдайда дұрыс қойылса ғана нәтижеге жететіндігімізді ескертеді. Автор ғылыми болжау және оны тексеру, гипотезаның түрлерін: бастапқы, түсініктi-терминологиялық, түсіндіруші-экспериментті қызмет етеді, базалық эксперимент және прогностикалық, концептуалды гипотеза - бірнеше ұжым мүшелері жасайды деп түсіндіреді. Сонымен қатар автор зерттеудің жоспары мен ұйымдастырылуы, зерттеу нәтижелерін талдау, зерттеудің әдіснамасын жеке-жеке қарастырады. Ғылыми жұмыс жаздырудың даму, қалыптасу кезеңдерін зерттей келе, автор мектеп жасындағы ғылыми жұмыстарға қойылатын талаптарды анықтаған.

Түйін сөздер: ғылыми жоба, ғылыми мәселе, ғылыми болжау, ғылыми мақала, әдебиеттерді талдау.

Қазақ халқында ерте заманнан-ақ ғылымның әртүрлі салалары дамыған. Күнделікті тірлікте ғылым қажеттіліктен туындап, кәсіппен шұғылдану үшін белгілі бір ережелерді ұмытпау керектігінен туды. Мысалы: айран ұйыту үшін қанша білім керек? Сүттің ұйытқы салғанда, жылы болуы қажет, оны қозғауға болмайды, т.б. Ал енді қазіргі қазақ ұлтына, қазіргі Қазақстан Республикасына не қажет дегенде, оған мықты өндіріс қажет, ғылым мен техника қажет дер едім мен. Неге? Қай қоғам болмасын, ғылым мен техника арқылы келешекке жылжиды. Осы оймен баланың, яғни оқушының ғылымға деген ойын, әрекетін, санасын ұйыту, оның жанында білім беріп жүрген мұғалімге байланысты. Дана ақын Абай кезінде Әйгерімнің кесте үйреткенін көріп, «Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға...» деп басталатын өлеңін жазғаны рас.

Оқу-ағарту ісінде жүрген менің әрбір әріптесімнің оқушы жүреғіне ғылымның ұйытқысын құярына күмәнім жоқ, деғенмен, қазіргі мектеп мұғаліміне оқушыға ғылыми бағыт-бағдарды қалай, неден бастап беруі керектігін де жүйелеп алу қажет шығар. Мақаламның жазылу мақсаты да осы мәселеден туындап отыр. Қазірғі қоғамымыздың сұранысы – ғылыми жобамен жұмыс жүргізе алатын, соның құрылымдық жүйесін, неғізін білетін қазақ тілі мен әдебиетінің мамандары. Университетіміздің кәсіби деңгейде маман даярлаудағы үлесі зор екенін ескерте келе, мектептермен бірлестікте ғылыми жоба жаздыруды қолға алғанымa бес жылдай уақыт болды. Онда тек оқушының ғылыми жұмысына ғылыми пікір ғана берін қоймай, сонымен қатар оның алған тақырыбы аясында жазылған ғылыми еңбектер бойынша бағыт-бағдар берін жүрғеніме он шақты жыл толды. Осы мақалам арқылы нақты мысалдар келтірер болсам, мектеп пен ЖОО-ы ұстаздар қауымы бірлесіп

жұмыс істеу арқылы «Дарын» республикалық ғылыми-педагогикалық орталықтың жарыстарынан орын алған шәкірттерім де бар. Сонымен қатар Тұран университеті ұйымдастырып отырған мектеп оқушыларына арналған «Тұран-Жуниор» ғылыми байқауы да оқушының ғылыми жағынан ысыла түсуіне жақсы нәтижелерге қол жеткізуіне тікелей өз үлестерін қосып келеді. Ұстаз ғазет, журнал, кітаптар оқымаса, оның үйретер тәлімі, үлгісі болмайды, не өзі бір текті сабақ берғеннен жалығуы мүмкін, сондықтан, менің ойымша, күнде оқып, күнде дамитын адам, ғылымды да дамыта алады. Ол үшін нені білуіміз керек? Ғылыми жұмыстың да басқа жұмыстар сияқты негізі болады. Сол негізден ауытқымай, оқушыға барынша үйретуге тырысатын жақтары да бар.

I. Ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты мен ұйымдастырылуы:

1) Педагог-зерттеуші болу үшін:

өзіңіздің белсенді жұмыс істеуіңіз үшін, барлығын да байқап көріңіз.

2) Шеберлікке жету үшін:

а) ғылыми жаңалықтардан қалмау және оларды өз әрекетіңізге пайдалану;

ә) ылғи да жаңа идея негізінде талдау жасап отыру.

Оқытуға зерттеуші тұрғысынан қарау мынадай нәтижелер береді:

- үздіксіз оқу және ғылымның жетістіктерін өмірде қолдану;
- қазіргі адамтанудағы жаңа идеяларға ориентация жасау;
- барлық жұмыста диагностиканы пайдалану;
- ғылыми талдауды өз тәжірибеңде пайдалану;
- әр жақты, терең талдау.

3) Мұғалімдердің ғылыми жұмыспен айналысуына қажеттілік неден туындады:

а) Қазіргі мектепке мұғалім, тәрбиеші, егер зерттеуші болмаса қажеті жоқ;

ә) өз жұмысына сын көзімен қарау және оған педагогикалық- психологиялық талдау жасау үшін - педагогикалық диагностика қажет;

б) әрбіреуіміз зерттеушіміз егер де: стандарттан тыс ойласақ; педагогикалық әрекеттің соңына болжау жасасақ; қатенің себептерін анықтау және оны келешекте болдырмасақ; бір педагогикалық тапсырманы әрқалай шеше білсек; кез-келген проблемаға талдау жасай алсақ; баламен бірге әрекет жасауға ұмтылсақ;

в) әрбір педагог-зерттеуші қатеге ұрынуы мүмкін, ең соңғы нәтижеден барып, сабақ алып, шығармашылық ізденіске сынмен қарау қажет (нәтижеге қарап түзелу).

ғ) Оқытушының жалақысы бірнеше себептерге тәуелді: педагогтік шеберлігінің өсуіне; оқу және тәрбиедегі сапалы көрсеткіштеріне; жасалған ғылыми зерттеу жұмысының көлеміне.

г) Әрі қарай зерттеу тақырыбы мен проблеманы таңдау ғана қалады. Ол үшін мына сұрақтарға жауап керек:

1. Сізде ең көп педагогика немесе басқа ғылымның бағыттары: (тәрбиенің теориясы мен әдістемесі; дидактика және оқыту әдістемесі, мектептану немесе мектепті басқару; отбасы педгогикасы т.б.).

2. Қай проблеманы зерттегіңіз келеді: (оқытушы әрекеті, оқушы керекті, білім мен тәрбие мазмұны, педагогикалық еңбектің жағдайлары мен жолдары).

3. Ғылыми жетекші табу;

4. Зерттеу бағдарламасы мен картотекасын жасау, библиографиясын құрастыру. Әрбір сұраққа бөлек парақ арнау;

5. Күнделікті өміріңде зерттеу жасауды ұйымдастыру: а) ескірген әрекеттерге сынмен қарау; ә) негізгі дәнді жерін табу; б) негізгі ойларды (ғылымдағы идеяларды) жазу және ғылыми әдебиеттерді оқу; в) зерттеу жұмысын жазудағы өзіңізді тану, ол үшін шығармашылық көзқарасыңызды қалыптастырыңыз; ғ) жаңа қабілеттер мен жаңалықтардың ізін індеу; Мысалы: Ғылыми әдебиеттерді сын көзбен оқу (қыркүйек-қазан), анкета жасау, интервью алу (қаңтар-ақпан), зерттеу-сабақ, зерттеу өзін-өзі байқау әрекеттерін практикада қолдану;

ғ) ғылыми ортаға өз мүмкіндіктеріңізді біле отырып, кірін кету, зерттеу мәдениетін үйрену; д) Аптасына не айына бір ашық семинар өткізу керек:

II. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге талдау жасау жолдары:

1.Ғылымдағы не ғылыми құндылығы, оның жетістіктері мен кемшіліктері, қателер мен қаралмаған тұстары; Тірек, сүйеніш позициясын анықтауға көмектеседі; өзектілігі, проблеманың қаралмағаны.

Тіпті кейбір галымдардың пікірінше, «теориялық құрылым бере алады (бірнеше зерттеу жұмыстарын жасап, зерттеу әдіснамасын анықтау)» [1, 195б.].

III. Зерттеудің пәнін, нысанын және тақырыбын анықтау: Тақырып ғылыми жұмыстың аумағын, талдауын көрсетін тұрады. Әдебиетте не бар еді, соған орай қойылады. Әлеуметтік қажеттілік қаншама дегеннен өзектілігі шығады. Негізгі нысан – адам (педагогикалық зерттеулерде). Пәні – педагогикалық проблеманың тақырыбы. Егер зерттеу нысаны – ғылыми ізденістің жазық даласы болса, пәні – оның нүктесі. Қателіктерге ұрындыратындар: Бір тақырыптың бірнеше зерттеу пәнінің аясында қойылуы; оқушының жас шамасын білмеу; зерттеу нысанын дәл таппау; теория жасай алмау; Ғалымдар ұсынған *тәрбиедегі тұлғаның белсенділігі* [2, 15]:

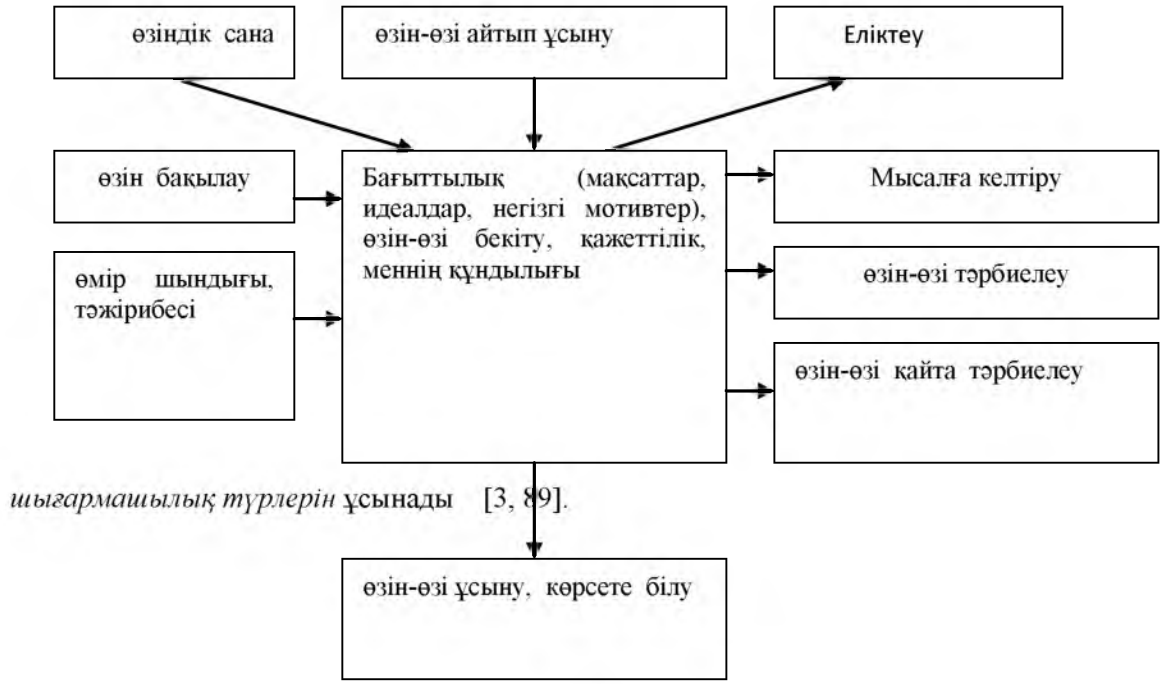

IV. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:

Мақсат деп, өзекті проблеманың жаңа концепциясын табуды айтамыз. Мақсат барлық жағдайда дұрыс қойылса ғана нәтижеге жетеміз.

Дәлелденген, практикада тексерілген, ең негізгі идеяға айналған мақсаттар – орындалған мақсаттар. Ол мақсатқа жету үшін бірнеше міндеттер туындайды.

V. Ғылыми болжау және оны тексеру:

Гипотеза (немесе) болжау. Гипотеза қолда бар, белгілі нәрселерден құрала алмайды, майда-шүйдені ұсынбайды, зерттеу ізденісінің стратегиясын анықтайды. Гипотезаның түрлері: бастапқы, түсінікті-терминологиялық, түсіндіруші – экспериментті қызмет етеді, базовая (негізгі) – базистік эксперимент және прогностикалық. Концептуалды гипотеза - бірнеше ұжым мүшелері жасайды.

VI. Зерттеудің жоспары мен ұйымдастырылуы

VII. Зерттеу нәтижелерін талдау

VIII. Зерттеудің әдіснамасы

1) Ғылыми мақала: Ғылыми мақаланың құрамы: өзектілігі, проблемага

деген көзқарастар, педагогтардың жұмысындагы кейбір ескерусіз қалган мәселелер, т.б., автордың жасаган жұмыстарын суреттеу, негізгі идея, тұжырымдар мен жаңалықтар практикадагы ұсыныстар).

Ережелері: Оң жагына мақала авторының аты-жөні; Қысқа да нұсқа тақырып; өзектілігі; Зерттеуші галымдар немесе гылыми жұмыстар туралы; гылыми мақала мәтініндегі галымдардың иниціалдары алдына қойылады. (А.С.Пушкин); Мақаланың мақсаты мен міндеттері; Багдарлама; Есеп бермеу керек; Риторикалық сұрақтар қоймау керек? 1,2,3 деп бөле бермеу; Цитаттар өте сирек; өзіңіз зерттеген мәселелер; Нақты практикалық ұсыныс тастаңыз;

2) *Реферат:* Шолу (қажеттілік, себептері), т.б.; 1-бөлім. Проблеманың теориясы мен тарихы; 2-бөлім. Қазіргі кезде проблеманың шешілуі; Қорытынды; Әдебиеттер; Көлемі: 20-24 бет; 3-беттен басталады, 1-беті титул парагы, 2-беті мазмұны);

3) *Әдістемелік ұсыныстар (рекомендация):* Жалпы ережелер; Автордың ұсыныстары (стратегия); Жұмыстың ұстанымы (тактика); Практикада қолдану жолдары.

4) *Авторлық әдістің жолдары:* Титул қагазы. (Автордың аты-жөні, мектебі, мекен-жайы, т.б.); Концепциясы (жеке өзінің); Концепция мазмұны; ерекшеліктері, айырмашылықтары (жарияланымы, газеттегі кірмейді); Қажеттілік қайдан туындаганын көрсету; Авторлық әдістің өзі мен құжаттары, Ұлттық білім институтына жіберіледі; Авторлық әдісті қарайды, талдайды; Юридициялық жолмен «Интеллектуалды меншік» деп заң бойынша қоргалады.

5) *Монография құрылымы* (шолу, гылыми ізденіс нәтижелері, қорытынды, библиография, жеке жарияланымдары (публикациялары)). 1) Тақырып (КазНТИИ немесе КазНИИ) Ғылыми-зерттеу институтының жоспарына кіруі керек; 2) Жаңалықтары; 3) Дәлелдемелері; 4) Практикалық мәні; 5) Өзіндік орны [4, 89б.].

Қорыта келгенде, гылыми жобаны жазуга қажетті негізгі тұжырымдар гана емес, гылыми жұмыстарды жазудың үлгілері де берілді, сонымен қатар автордың бірнеше жылдар бойы гылыми жобалар жазу ісінде жинақтаган тәжірибелерінің қорытындылары берілген.

1. Гурова Р. Г. О методологии и методах исследования проблем воспитания. -М , 1989.

2. Диагностическое обеспечение школьного эксперимента /Под редакции Н. Н. Верцинской. –Мн., 1992.

3. Исследовательская работа в школе /Под ред. А.И.Кочетова. –Мн., 1992.

4. Жүнісова М.Ә. Оқушыларға ғылыми жұмыс жаздыру жолдары // С.Сейфуллин атындағы Аграрлық университет ұйымдастырған ғылыми конференция жинағы. Астана, 2007 ж.

Резюме

М.А. Жунисова. Пути написания ученику научного проекта по казахскому языку

Статья рассматривает в помощь преподавателям школ, являющихся руководителями при написании ученической научной работы. Пути анализа научно-педагогических литературы, предмет исследовании, определение объекта и название исследвании, определяя цель и задачи работы, по мнению автора если цель выставлено в актульном аспекте, то новую концепцию можно выявить и если правильно ставим свою цель, то результат обеспечено. Автор объясняет научную гипотезу и его проверку, а так же виды гипотез: начальная, ясно-терминологический, обяснительно-экспериментные функции, базавый эксперимент и прогностический, концептуалная гипотеза – это когда создается через многих коллег. А так же автор план исследования и его организация, анализ результатов исследования, методологию исследования рассатривает по отдельности. Автор рассматривает этапы написания научной работы и знакомит с необходимыми требованиями, предъявляемыми к ним, так как придает большое значение написанию работ в школьном возрасте.

Ключевые слова: научный проект, научная проблема, гипотеза, научная статья, анализ литературы.

Summary

M.A. Zhunissova. Towards student writing scientific projects in the kazakh language

The article is written for schoolteachers who are students' scientific tutors. Path analysis of scientific and educational literature, the subject of study, the definition of the object and the name issledvanii, defining the purpose and objectives of the work, according to the author if the target is exposed to Fidler aspect, the new concept can be identified and if properly set his goal, then the result is guaranteed. Author obisnyaet scientific hypothesis and test, as well as the types of hypotheses: the initial clear-terminology, obyasnitelno-eksperimentnye functions bazavy experiment and prediction, kontseptualnaya hypothesis - when it is created by many colleagues. And as the author of the study plan and its organization, analysis of the results of research, research methodology rassatrivaet separately. The author considers that it's very important to write scientific work at school and introduces the necessary requirements and stages of it. Nowadays scientific level is very high that's why the problem of school scientific works is very useful.

Key words: research project, a scientific problem, hypothesis, research papers, review of the literature.

ӘОЖ 81.33

ҒАЛЫМ Ә.ЖҮНІСБЕК ЕҢБЕКТЕРІНДЕҒІ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАРДЫҢ ЖІКТЕЛУІ ТУРАЛЫ

Н.А. Садуақас – *ф.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасы*

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың ғалым Ә.Жүнісбек зерттеулерінде артикуляциялық, акустикалық, перцепциялық ерекшелігі тұрғысынан жасалған фонетикалық сипаттамасы туралы баяндалған. Қазақ тіліндегі дауысты фонемалардың құрамы, олардың фонетикалық сипаттамасы туралы жазылған бұрынғы оқулықтарда бір жүйелілік болмаған еді. Қазіргі кезде ғалым Ә.Жүнісбек зерттеулерінің нәтижесінде дауысты фонемалардың саны, айырым белгілері, фонетикалық сипаттамасымен олардың жіктелу ерекшеліктері туралы ғылыми жүйелі көзқарас қалыптасты. Ғалым Ә.Жүнісбек зерттеулерінде дауысты фонемаларға тек фонетикалық жағынан сипаттама беріліп қана қоймай, дауыстылардың синғармонизм заңдылығына сай жіктелуін де көрсетті. Себебі қазақ тілінің негізгі фонологиялық табиғаты синғармонизм заңдылығына сай болуы керек. Ә.Жүнісбек зерттеуіндегі дауысты дыбыстардың жіктелім сипаттамасын жинақтап көрсеткен: Жақтың қатысына қарай (ашық, қысаң); Еріннің қатысына қарай (еріндік, езулік); Тіл қатысына қарай (жуан, жіңішке); Жасалу орнына қарай (тіл ортасы, тіл арты); Мақалада қазақ тілі фонетикасы пәні бойынша өтізілетін сабақтарда Ә.Жүнісбек зерттеуіндегі ғылым жетістіктеріне ерекше назар аудару керектігі айтылған.

Түйін сөздер: фонема, дауысты дыбыс, құранды, жалаң дауысты, жасалым белгілері, айтылым белгілері, естілім белгілері, ортақ белгі, айырым белгі, ашық, қысаң, езу, ерін, тіл арты, тіл ортасы, жуан, жіңішке, езу әуезді; көмей қуысты, кең шығысты.

Филология саласы бойынша білім алушы студенттерге «Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың фонетика-фонологиялық ерекшеліктері» тақырыбында өткізілген сабақта, әдеттегідей, осы пәннің оқу бағдарламасына сүйене отырып, негізгі оқулықтармен қатар соңғы ғылым жетістіктеріне сай жазылған қосымша әдебиеттерге де шолу жасаймыз. Себебі қазіргі ғылым дамуы бұрынғы оқулықтардағы кейбір көзқарастарды қайта қарап, ғылыми тұрғыда қайта зерделеуге ықпал ете бастады. Қазақ тілі дауысты дыбыстары жөнінде зерттелген еңбектер де көп болғанымен, тіліміз табиғатына сай соны пікір айтылғаны соңғы кезеңдегі зерттеулер еншісіне тиеді. Көптеген еңбектерде дауысты дыбыстардың фонетикалық ерекшеліктері бірін-бірі қайталап, бір жақты талданып келді. Осы орайда, ғалым Ә.Жүнісбек зерттеулерінің маңызы зор деп білеміз. Ә.Жүнісбек зерттеулеріне дейін қазақ тілі дыбыс жүйесінде барлығы он бір, яғни тоғыз жалаң (монофтонг) дауысты және екі құранды (дифтонг) дауысты бар деген көзқарас қалыптасқан еді [1]. Жалаң дауыстылар (а, ә, о, ө, ұ, ү, ы, і, е) байырғы қазақ тілінде ертеден келе жатыр деп түсіндіріледі. М.А.Черкасский түркі тілінде «Орхон» дәуірінде сегіз дауысты (классическая восмерка) дыбыс болғанын атап көрсетеді. Ол түркі тілдері дауысты дыбыстар жүйесінің тарихын Орхон жазба

ескерткіштері кезіндегі, одан бұрынғы және кейінгі деп үш кезеңге бөледі. Ғалым ертедегі алтай кезеңіндегі дыбыс жүйесінде үш дауысты болғанын, ал одан кейінгі кезеңдегі даму төрт дауыстыны құрағанын айтады [2]. В.В.Радлов түркі тіліндегі сегіз дауыстыны жалпы түріктік негіз дауыстылар деп көрсетеді [3]. Түркі негіз тілінің жеке тілдерге ыдырау кезеңінде созылыңқы дауыстылар жасалған деген көзқарас бар [3.47]. Бірақ қазақ тілінде созылыңқы дауысты жоқ, тілімізде дауыстының кейбір жағдайда созылыңқы айтылуы фонетикалық жағдайға байланысты. Мысалы, қатаң дыбысқа қарағанда ұяң дыбыс алдындағы дауысты, тұйық буынға қарағанда ашық буындағы дауысты, екпінсіз буындағы дауыстыға қарағанда екпінді буындағы дауысты созылыңқы айтылуын дыбыстың фонетикалық ерекшелігі деуге болады. Қысаң дауыстылар екпінсіз позицияда әр түрлі редукцияға бейім тұрады екен. Қазақ тілі дауыстыларының редукциясы, жартылай және толық редукция, санды және сапалы редукция, т.б. мәселелер ғалым Б.Қалиев зерттеуінде терең қарастырылды [4]. Қазақ тілінде басқа қысаң дауыстыларға қарағанда «ы», «ұ» дауыстылары өте қысаң болады екен, сондықтан ғылыми түрде жіктеуде аралық дыбыстар туралы ескерген жөн. Сол сияқты «ұ», «ү» дыбыстарында ерін артикуляциясы басым, ал «о», «ө» дыбыстарында ерін артикуляциясы әлсіздеу болады екен [5, 9]. Қазақ тілінде дауысты дыбыстар тілдің қатысына қарай – жуан және жіңішке, жақтың қатысына қарай – ашық және қысаң, еріннің қатысына қарай еріндік және езулік болып фонетикалық оппозиция құрайды. Н.И.Ильминский қазақ тілінде сегіз дауысты дыбыс бар деп, «ә» дауыстысын «а» дыбысының варианты ретінде түсініп, оны дербес фонема деп есептеген жоқ [6, 5]. Ал Радлов қазақ тілінде тоғыз дауысты дыбыс бар деп дұрыс айтқан. Ол «и», «у» дыбыстарын сонорларға қоспай, аралық немесе жарты дауысты деп, дауыссыз дыбыс ретінде таныған [3, 6]. В.В.Радлов түркі тілдерінде екі дауысты дыбыстан тұратын дифтонг бар деп, «уат, уан, қуан, жуан» сөздерін мысалға келтірген, трифтонгтар да түркі тілдерінің дыбыстық құбылысына тән, сондықтан үш дауысты дыбыс тіркесіп, екі буынға бөлінін айтылады деп, «әуе, сүйеу» деген сөздерді мысал еткен еді [3, 28-30]. Ол дауысты дыбыстарды жуан, жіңішке деп жіктеп алып, оны өз ішінде тағы да бөледі. Мысалы, жуан дауыстылар жуан еріндік (о, ұ), жуан езулік (а, ы), сол сияқты жіңішке дауыстылар жіңішке еріндік (ө, ү), жіңішке езулік (ә, і, е). Бұлай бөлуді ғалым «дауыс түтігінің екі шеңіндегі үйлесімдігіне» қарай деп есептейді [3.9]. П.М.Мелиоранский де тоғыз дауысты дыбысты атайды да, оларға қоса ай, ау, ей, еу, ой, өй, өу, уө, уа - деген т.б. қосарлы дауыстылар бар деп, ал «ә» фонемасын «а» мен «е»-нің аралығындағы дыбыс деп санаған [7]. Ғалымдар арасында «ә» дауысты дыбысы туралы әр түрлі пікір қалыптасқан. І.Кеңесбаев «ә» фонемасының қазақ тілінде сирек кездесуінің басты себебі – оның қазақ тіліне басқа Шығыс тілдерінен келген сөздермен байланысты болуы керек» деп біледі [1, 230]. Ж.Аралбаев түркі тілдерінің кейбіреулерінде «ә» дербес фонема сапасында қолданылса, енді бірінде дербес фонема бола алмайтынын, ал қарақалпақ тілінде «ә» фонемасы көбіне араб-парсы тілдерінен келген сөздерде қолданылатынын айтып, бұл фонеманы берғі кезеңде жасалған туынды фонема деп есептейді [8]. А.Байтұрсынов қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар саны 9 екенін анықтап, олардың тіліміз ерекшелігіне сай жуан-жіңішке болып айтылатынын көрсетті. Қазақ тілі вокализм жүйесін А.Байтұрсынов 5 әріппен таңбалайды. Ғалым дауыстылардың синғармонизм заңдылығына сай жуан-жіңішкелігінің фонологиялық табиғатын терең тануы нәтижесінде дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігін жеке-жеке әрінпен, ал дауыссыздарды бір әрінпен таңбалаған. «Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса – дауыссыз дыбыстар да жіңішке айтылмақшы. Бұлай болғанда дауысты дыбыстардың хәріфлерінің айтылмағын белгілеп айырсақ, дауыссыз дыбыстардың да жуан я жіңішке айтылмағын айырғанымыз»,- дейді А.Байтұрсынов [9, 381]. Осы орайда ғалым М.Жүсіпұлы: «Байтұрсынов қазақ тілінің синғарможіңішке дауыстыларының дербес фонемалар деңгейінде дамып жеткендігін, ал қазақ тілінің синғарможіңішке дауыссыздарының дербес фонемалар деңгейінге дамып жетпеғенін анықтаған»,- дейді [10, 44]. С.Мырзабеков а, ә – ашық, о, ө, е – жартылай ашық дауыстылар да, ұ, ү, ы, і, и, у – қысаң дауыстылар деп таниды. Ол: “Ашық дауыстыларды айтқанда астыңғы жақ (үстіңгі жақ қозғалмайды) барынша төмен түседі де, қысаңдарды айтқанда жоғары көтеріледі. Басқаша айтқанда, ашықтарды айтқанда екі жақ бір-бірінен қашықтай түседі де, қысаңдарды айтқанда бір-біріне жуықтай түседі. Алайда ауаның еркін шығуына кедергі жасамайды. Ал жартылай ашықтар осы екеуінің аралығында айтылады”, - дейді [11, 37]. Екі қатаң дауыссыз арасындағы қысаң дауысты да дыбыссыз айтылуға бейімдеу келеді екен [5, 80]. Ж.Аралбаев: “Қысаң дауыстылар абсолюттік сан жағынан (и, у-дан өзгелері) келте, ашық дауыстылар созылыңқы айтылады”, - деген болатын [8, 39].

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың фонемалық мәні, олардың әрін-фонема-дыбыс қатынасын төмендегідей сызбалар арқылы көрсетуге болады:

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың құрамын анықтауда ғылым дамуы барысында ұстанған көзқарастарда бір жүйелілік жоқ екендігін байқаймыз. Себебі дыбыстар құрамын анықтап, оларға сипаттама беруде фонетикалық және үндесім ерекшеліктерін араластырып, бір-бірінен бөлінбеген күйінде қарастырылып келеді. Бұл мәселенің шешімі Ә.Жүнісбек зерттеулерінде бір жүйеге түсірілді. Қазақ тілі дыбыс жүйесіндегі дауыстылар саны жөніндегі пікір алшақтығы да бір арнага тогысты. Сөйтіп, қазіргі қазақ тілінде тогыз дауысты дыбыс бар деп есептеледі. Ал олардың сапасы жөнінде жалаң дыбыс деген көзқарас орнықты. Ал Ә.Жүнісбек алты жалаң дауысты (а, ә, ы, і, ұ, ү) дыбыс және үш құранды дауысты (о, ө, е) дыбыс бар дейді [12, 14]. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың Ә.Жүнісбек еңбегіндегі жіктелім сипаттамасы төмендегідей: 1) жақтың қатысына қарай (ашық, қысың), 2) Еріннің қатысына қарай (еріндік, езулік); 3) жасалу орнына қарай (тіл ортасы, тіл арты): Дауыстылар үш айырым белгісі: 1) жасалымы (жақ, ерін, жасалу орны); 2) айтылымы (ауызбен көмей, ауыздың шығар қалпы); 3) естілімі (үндесім және дауыс сапасы) арқылы сипатталады. Осы үш айырым белгісі бойынша дауысты дыбыстардың фонетикалық сипаттамасы төмендегідей болады:

Жалаң дауысты дыбыстар:

А дауысты дыбысы:

1) Жасалым белгілері: ашық, езу, тіл арты;

2) Айтылым белгілері: көмей қуысты, кең шығысты;

3) Естілім белгілері: жуан, ашық, езу әуезді;

Ә дауысты дыбысы:

1) Жасалым белгілері: ашық, езу, тіл ортасы;

2) Айтылым белгілері: ауыз қуысты, кең шығысты;

3) Естілім белгілері: жіңішке, ашық, езу әуезді;

Ы дауысты дыбысы:

1) Жасалым белгілері: қысаң, езу тіл арты;

2) Айтылым белгілері: көмей қуысты, қысаң шығысты;

3) Естілім белгілері: жуан, қысаң, езу әуезді;

І дауысты дыбысы:

1) Жасалым белгілері: қысаң, езу, тіл ортасы:

2) Айтылым белгілері: ауыз қуысты, қысаң шығысты:

3) Естілім белгілері: жіңішке, қысаң, езу әуезді:

Ұ дауысты дыбысы:

1) Жасалым белгілері: қысаң, догал ерін, тіл арты;

2) Айтылым белгілері: көмей қуысты, дөңгелек шығысты;

3) Естілім белгілері: жуан, қысаң, ерін әуезді;

Ү дауысты дыбысы:

1) Жасалым белгілері: қысаң, догал ерін, тіл ортасы;

2) Айтылым белгілері: ауыз қуысты, дөңгелек шығысты;

3) Естілім белгілері: жіңішке, қысаң, ерін әуезді;

2. Құранды дауысты дыбыстар:

Құранды О дыбысы – wұ, Ө дыбысы – wү, Е дыбысы йі дыбыстарынан жасалады, ягни құранды дыбыстар осы қос дыбыстар түріндегі үндесім әуезбен айтылады.

О дауысты дыбысы:

1) жасалым белгілері: ерін, тіл арты, құранды дауысты дыбыс;

2) Айтылым белгілері: көмей қуысты, сүйір шығысты;

3) Естілім белгілері: жуан, W – ерін әуезді;

Ө дауысты дыбысы:

1) жасалым белгілері: сүйір ерін, тіл ортасы, құранды дауысты дыбыс;

2) Айтылым белгілері: ауыз қуысты, сүйір шығысты;

3) Естілім белгілері: жіңішке, W – ерін әуезді;

Е дауысты дыбысы:

1) жасалым белгілері: емеурін, тіл ортасы құранды дауысты;

2) айтылым белгілері: ауыз қуысты, емеурін шығысты;

3) естілім белгілері: жіңішке, J – езу әуезді; [12, 20].

Жоғарыда айтылған Ә.Жүнісбек еңбегіндегі жіктелім сипаттамасын жинақтап айтқанда, дауысты дыбыстар жіктелімі төмендегідей болады:1) Құрамына қарай: а) жалаң дауысты (а, і, ы, ә, ұ, ү); құранды дауысты (о, ө, е); 2) Жақ қатысына қарай: а) ашық дауысты дыбыстар жақтың кең ашылып, тілдің төмен қалпы арқылы жасалады (а, ә); ә) қысаң дауысты дыбыстар жақтың тар ашылып, тілдің жоғары қалпы арқылы жасалады (ы, і, ұ, ү); б) құранды дауысты дыбыстар (о, ө, е);

3) Еріннің қатысына қарай: а) еріндік дауысты дыбыстар еріннің дөңгеленуі арқылы жасалады (ұ, ү – догал ерін, о, ө – сүйір ерін); ә) езу дауысты дыбыстар еріннің бейтарап қалпы арқылы жасалады (а, ә, ы, і – езу, е – емеурін);

4) Жасалу орнына қарай: а) тіл ортасы дауысты дыбыстар тілдің орта тұсы арқылы жасалады (ә, і, ү); ә) тіл арты дауысты дыбыстар тілдің артқы тұсы арқылы жасалады (а, ы, ұ); б) құранды дауысты дыбыстар басым сыңарының жасалым белгісіне лайық, шартты түрде жіктеледі тіл ортасы (е, ө), тіл арты (о) [12, 20]. Қазақ тілі дауысты дыбыстарын акустика-артикуляциялық ерекшеліктеріне қарай төмендегідей бес топқа бөлін, жіктеуге болады:

Тілдің көлденең қатысына қарай	Тілдің (жақтың) тік қатысына қарай	Еріннің қатысына қарай	Әуез қатысына қарай	Құрамына қарай
тіл арты дауыстылар: А, О, Ұ, Ы;	ашық дауыстылар: А, Ә;	ерін(дік) дауыстылар: О, Ұ, Ө, Ү;	Жуан дауыстылар: А, О, Ұ, Ы;	жалаң дауыстылар: А, Ә, Ы, І, Ұ, Ү;
тіл ортасы дауыстылар: Ә, Ө, Ү, І, Е.	қысаң дауыстылар: О, Ө, Ұ, Ү, Ы, І, Е.	езу(лік) дауыстылар: А, Ы, Ә, І, Е.	жіңішке дауыстылар: Ә, Ө, Ү, І, Е.	құранды дауыстылар: Е, О, Ө.

Қазақ тілі дауысты дыбыстарын акустика-артикуляциялық ерекшеліктеріне қарай жіктеген кезде олардың бір-бірінен өзгешелігін білдіретін айырым белгілері мен ұқсастығын білдіретін ортақ белгілерін біліп, олардың дыбысқа берілетін негізгі фонетикалық мінездемесін білдіретін анықтама екендігін ескеру керек. Ә.Жүнісбек еңбегіндегі дауысты дыбыстардың жіктелім ерекшеліктерін басшылыққа ала отырып, дауысты дыбыстардың айырым белгісі мен ортақ белгісін арнайы кестелер жасап көрсетуге болады. Мысалы, «А – Ұ» фонемаларының бір ортақ, екі айырым белгісі бар. «А – І» фонемаларының бір ортақ, екі айырым белгісі бар. «А – Ә» фонемаларының екі ортақ, бір айырым белгісі бар. «А – Ы» фонемаларының екі ортақ, бір айырым белгісі бар. «А – Ү» фонемаларының ортақ белгісі жоқ, үш айырым белгісі бар.

Қазақ тілі дыбыс жүйесін зерттеу ісін теориялық жағынан дамыту бағытында Ә.Жүнісбектің ғылыми ізденістерінің маңызы зор. Сондықтан Ә.Жүнісбек зерттеуі бойынша дауысты дыбыстарды сингармониялық теорияға қатысты жіктелісін студенттерге талдап түсіндіреміз:

1. Дауысты дыбыстардың үндесім белгілеріне қарай бөлінуі:
а) тіл әуезі (жуан – а, ы, ұ, о; жіңішке – ә, і, ү, ө, е);
ә) ерін әуез (еріндік – ұ, ү, о, ө; езулік – а, ә, ы, і, е);
2. Дауысты дыбыстардың тіл әуез жіктелімі:
а) жуан үндесім дауыстылар (а, ы, ұ, о);
ә) жіңішке үндесім дауыстылар (ә, і, ү, ө, е);
3. Дауысты дыбыстардың ерін әуез жіктелімі:
а) езулік үндесім дауыстылар (а, ә, ы, і, е);
ә) еріндік үндесім дауыстылар (ұ, ү, о, ө);
4. Дауысты дыбыстардың тіл-ерін әуез жіктелімі:
а) жуан, езулік үндесім дауыстылар (а, ы);
ә) жіңішке, езулік үндесім дауыстылар (ә, і, е);
б) жуан, еріндік үндесім дауыстылар (ұ, о);
в) жіңішке, еріндік үндесім дауыстылар (ү, ө);
5. Дауысты дыбыстардың ықшам үндесім жіктелімі:
а) А тірек дауысты дыбыс (а, ә);
ә) Ы тірек дауысты дыбыс (ы, і);
б) Е тірек дауысты дыбыс (жуан сыңары жоқ);
в) Ұ тірек дауысты дыбыс (ұ, ү);
г) О тірек дауысты дыбыс (о, ө);

Дауысты дыбыстардың сөз құрамындағы орнын төмендегі кестеден көрсетеміз:

Дауысты фонема	Сөз басында	Сөз ортасында	Сөз соңында
А	Ана, адам	Қазақ, адай	Домбыра, дала
Ә	Әке, әже	Сәлем, тәрбие	-
О	Отан, отбасы	Бота, бозторгай	-
Ө	Өнер, өлең	Шөбере, бөле	-
Ұ	Ұрпақ, ұран	Құлын, құндыз	-
Ү	Үзік, үйрек	Жүзік, жүзім	-
Ы	Ыдыс, ыргақ	Қымыз, қарбыз	Қозы, тары
І	Ілгіш, ілгек	Көмір, келін	Теңізші, іні
Е	Ерлік, елші	Шекер, жеміс	Кереге, немере

Қазақ тілі оқулықтарында жіңішке дауыстыларды тіл алды арқылы жасалады деп көрсетілген. Бұл дұрыс емес. Қазақ тілі дауысты дыбыстарының құрамында тіл алды дауысты дыбысы жоқ. Ә.Жүнісбек зерттеуінде жіңішке дауыстылар тіл ортасы арқылы жасалатындығы көрсетілді. Сондай-ақ, С.Мырзабеков «е» жартылай ашық дауысты деп түсіндіреді. Аспапты құралдар арқылы зерттеу нәтижесінде Ә.Жүнісбек «е» дифтонг дауысты, оның бірінші сыңары – «и», екінші сыңары жалаң «і» екенін (е = й + і) анықтады. Демек, «е» құрамындағы қосынды дыбыстар қысаң екенін ескерсек, «е» дауыстысы да ашық емес, қысаң екенін түсінуге болады.

Қазіргі ғылым жетістіктері «и» мен «у» қосынды дыбыстарын дауысты деп танымайтындығын көрсетеді. Қазіргі кездегі орфографиямызда осы «и», «у» таңбалары тіліміздің фонологиялық заңдылығына нұқсан келтіріп жүргенін айта кеткен жөн. Қазіргі қазақ тілінің төл сөздерінің құрамында жазылып жүрген «и, у, ю, я, щ» әріптерінің әрбіреуі қос дыбысты таңбалайтын болғандықтан, оларды кірме әріптер деп атаймыз. Ал қазіргі лексикамызда өзгеріссіз қолданылып жүрген өзге тілден енген сөздердің құрамындағы «и, у, у, ё, э, ю, я, в, ф, х, ч, ң, щ» кірме дыбыстар деп танимыз. Қазіргі қазақ тілінің «и, у» (би, ки, су, ту) дауыстылары дифтонг фонемалар. Бұған дәлеліміз: біріншіден, артикуляция жағынан, «й, у» дауыстысының өзге дауыстылардан гөрі

ерекшелік жағы бар. Ол ерекшелігі «й, у»-дың күрделі артикуляциялы болуында: «и, у»-дың бүтін артикуляциясында белгілі тембр сақталмай, бір дыбыстан іле-шала екінші дыбысқа ауысып тұрғанынан байқаймыз. Бір дыбыстан басталып екінші бір дыбыс элементіне бітеді. Сонда «й»-дің бірінші компоненті фонетика жағдайына қарай «ы»не «і», екінші көмескі компоненті – сонор «й», ал «у»-дың неғізгі компоненті фонетика жағдайына қарай «ұ» не «ү», ал екінші көмескі компоненті – сонор «у» (тау) – өте келте айтылады. Сөйтін, «и, у» таңбасы бірінші компоненті қысаң дауыстылар да, екінші көмескі компоненті сонор – «й, у» деп білеміз. Демек, «и, у» таңбасы арқылы берілетін дауыстылардың бірінші неғізгі компоненті дауысты екенін, екіншісі сонор екенін қалай байқауға болады? Дауыстылар артикуляциясында фонациялық ауа кедергісіз еркін шығады да, дауыссызда кедергілі мүкіс шығады. Осыған қарағанда, «и, у» артикуляциясында екі артикуляциялық басқышты көреміз (іштен келе жатқан фонациялық ауа кедергісіз басқышынан кедергілену басқышына өтіп шығады).

Қорыта айтқанда, қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың фонетикалық және үндесім табиғатына сай олардың жасалым, айтылым, естілім ерекшелігі тұрғысынан сипаттамасы жасалды. Дауысты дыбыстар саны мен дыбыстың сапасы жөнінде жүйелі, бірізді көзқарас қалыптасты. Дауысты дыбыстардың фонетика – фонологиялық сипаттамасы бойынша айырым белгілері анықталып, соған сай жіктеу жолы көрсетілді. Сондықтан дауысты дыбыстарды оқыту барысында Ә.Жүнісбек зерттеуінде анықталған ғылым жетістіктеріне ерекше назар аударған жөн деп білеміз.

1. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. -Алматы: Мектеп, 1975. -304 б.

2. Черкасский М А. Тюркский вокализм и сингармонизм. – М : Наука, 1965.

3. Радлов В.В. Фонетика северных тюркских языков. - Леипциг, 1882.

4.Қалиев Б. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы (эксперименталды-фонетикалық зерттеу). - Алматы, 1984. - 116 б.

5. Джунисбеков А. Гласные казахского языка. – Алма-Ата: Наука,1972.– 24 б.

6. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. - Казань, 1860.

7.Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Фонетика и этимология. - 1894. СПб., Ч.1., 1894.

8. Аралбаев Ж. Қазақ тілі жөніндегі этюдтер. – А: Ғылым, 1988.– 144 б.

9. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

10. Жүсіпұлы М А.Байтұрсынов және қазақ тілі фонологиясы. – А: Ғылым, 1998. -216 б.

11. Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы. – А.:Қаз. Унив, 1997.–217 б.

12. Жүнісбек Ә. Қазақ тілінің дыбыстары//Қазақ грамматикасы.– Астана,2002.–11-64-бб.

Резюме

Н.А. Садуакас. О классификации гласных в трудах А. Жунисбек

В статье рассматриваются вопросы об исследованиях ученого А.Жунисбека в области фонетической характеристики гласных звуков казахского языка с учетом их артикуляционных, акустических, перцепционных особенностей. Ранее в учебниках отсуствовало научность и систематичное описание фонетического состава и фонетической характеристики гласных фонем казахского языка. В настоящее время по исследованиям А.Жунисбека сбронирован научной систематизированой взгляд на количество гласных фонем, их диферензаций, фонетическую характеристику и особенности классификации. В исследованиях А.Жунисбека не просто дана фонетическая характеристика гласных фонем, но и классифицированы гласные с учетом закона сингармонизма. Потому что природа казахского языка должна соответствовать закону сингармонизма. В статье рассматриваются о том, что на уроках фонетики казахского языка необходимо уделять особое внимание научными достижениями А.Жунисбека.

Ключевые слова: фонема, гласный звук, дифтонг, монофтонг гласный, артикуляционный, акустический, перцепционный признак, переднеязычный, заднеязычный, среднеязычный, твердый, мягкий, классификация, щелинный, тембр, признак, сегмент, гласный и.т.д.

Summary

N.A. Saduakas. Classification vowels in the works of A. Zhunisbek

The article states the articulation, acoustic, perception peculiarities of the phonetic descriptionof Kazakh vowels in A.Zhunisbek's researches. Former manuals about vowels and their phonetic description in the Kazakh language were not systematic. At present, due to the researches ofA.Zhunisbek, a systematic view about total number of phoneme, distinctive features and their classification is formed. A.Zhunisbek studies not only the phonetic description of vowels, but also their classification in accordance with the law of the synharmonism, because the nature of the Kazakh language phonologyshould be in accordance with the law of synharmonism. In his study he shows the description of the vowel classification: depending on the position of jaw (narrow and broad), the position of the lips (labial and non-labial), position of tongue (hard and mild), and position (mixed vowels and back vowels). The article states to pay attention to the works of A.Zhunisbekduring the practical lessons.

Key words: phoneme, vowel, compound, single vowel, articulation, acoustic, perception, common sight, difference, narrow, broad, labial, non-labial, mixed vowels, back vowels, hard, mild, lingual-melodic.

ӘОЖ 82.02

БЕЙІМБЕТ МАЙЛИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Б.Ө. Сманов – *Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, п.ғ.д.,профессор*

Қ.Қ. Сүлейменова – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, педагогика ғылымдарының магистрі, PhD докторант*

Аңдатпа. Бұл мақалада Бейімбет Майлиннің әдеби-публицистикалық мұраларына педағогикалық көзқарас тұрғысынан талдау жүргізілген. Қаламгердің проза, публицистика саласында сіңірген еңбегінің бүгінгі заман үшін де маңызды екеуі дәйектеледі. Оның шығармашылығындағы сатиралық сипаттың басым болуы, ағартушылық, адамгершілік қасиеттер, туған халқына деген сүйіспеншілік, қорлыққа, әділетсіздікке төзбеу, әлеуметтік өрескел қажеттіліктерді сынау қарастырылады. Мұнда зерттеу нысанына алынған Б. Майлиннің әдеби-публицистикалық мұраларын теориялық қырынан талдаған Қ. Жармағамбетов, Ә. Жиреншин, Т. Нұртазин, Б. Наурызбаев, С. Ордалиев, Р. Рүстембекова, Т. Бейісқұлов, С. Байменшин сынды ғалымдардың еңбектеріне шолу берілген. Академиктер С. Қирабаевтың, З. Қабдоловтың ғылыми тұжырымдамасын басшылыққа алған. Сондай-ақ қазақ әдебиетінің тұғырлы тұлғасының артында қалған мол мұрасын тәуелсіздік жылдардан кейінгі бағалануына зер сала отырып, жаңаша көзқараспен талдайды, оны оқытудың мәселелеріне назар аударады.

Түйін сөздер: Б. Майлин прозасы, публицистикалық мұра, сатира, оқыту әдістемесі, педагогикалық көзқарас

Қазақ әдебиетінің XX ғасырдағы жаңа дәуірін бастаған «Алыптар тобындағы» ірі ақын, сатирик, ірғелі прозаик және драматург Бейімбет Майлиннің алатын орны ерекше.

Бейімбет Майлиннің өмірі мен шығармашылығына жалпы сипат беру, Бейімбет прозасының көркемдік ерекшеліктеріне педагогикалық көзқараспен қарау, оның ағартушылық, адамгершілік қасиеттері, туған халқына деген сүйіспеншілігі, өз Отанын құрметтеп қорлыққа, әділетсіздікке төзбеуі, әлеуметтік өрескел міндерді сынап өз ой-пікірін тіке айтуы даналығында жатыр [7]. Бейімбет Майлиннің дарыны оның прозалық шығармаларында айрықша жарқырап көрінген, әсіресе, қазақ прозасында сатира жанры Бейімбет шығармалары арқылы кемелдене түсті. Оның әңгімелері өмір шындығын дөп басып көрсететін реалистік теңеуірінімен, көркемдік биік өресімен, тақырыбының әр алуандығымен дараланады. Ол көркем әңгімелері арқылы өзі өмір сүрген заманының тынысы мен қоғамның өмірін энциклопедиялық кемелдікпен сомдай алған ұлы суреткер.

Бейімбет Майлин поэзия, проза, драматургия, публицистика саласында да көптеген еңбек еткен қаламгер. Ол қазақ поэзиясында поэма жанрының өрісін ұзартып, өресін биіктетуге қомақты үлес қосты [1]. Қазақ әдебиетіне қосқан баға жетпес алуан-алуан үлесі мен қазақ әдебиетін қалыптастырушылардың бірі, көрнекті жазушы Бейімбет Майлиннің есімі кемелденген рухани

мәдениетіміздің, тарихымызда алтын әрінтермен жазылды. XX ғасыр барысындағы аумалы-төкпелі кезеңдердің ащы да тұщы пікір сынағында шыңдалған жазушы шығармашылығы XXI ғасырға да даңқы біреғей болмыс-бітімімен, мазмұн-маңызымен, биіктігімен көркемдігімен жетін отыр.

Б. Майлин өзімен замандас қазақ қаламгерлерінің көбі сияқты, жазуды өлеңнен бастағанымен, көп ұзамай прозаға ден қойған. Бұл жанрдағы алғашқы туындыларының өзімен-ақ ол, мысалы, "Шұғаның белгісі" хикаяты арқылы өзінің үлкен суреткер екенін дәлелдеген жазушы. Ол қазақ әдебиетіне проза жанрын қалыптастыруда керемет еңбекқорлық пен үздік шеберлік танытты. Әсіресе оның қуатты талантын айғақтайтын әңгімелері сан жағынан ғана емес, идеялық-көркемдік деңгейімен де қазақ прозасының алтын қорындағы інжу-маржандары болып табылады. Майлин прозасы да, өзі жетік білетін, негізінен, ауыл өміріне, әсіресе Қазан төңкерісінен кейінгі қазақ қоғамында адамдардың ой-санасы мен мінез-құлқында, психологиясында болған жаңғыруларды бейнелеуге арналған.

Тума талант Бейімбет Майлиннің ғазиз есімі ұлттық әдебиетіміздің тарихында алтын әрінпен жазылды. Ол сол әдебиеттің ірғетасын қалап, мазмұн-маңызын, көркемдік дәрежесін биікке көтерді. Аласапыран заманның ауыр жүгін арқалай отырып, сол кезең әдебиетінің салмақты жүгін көтерісті, қаламгерлік міндетін абыроймен атқарып, қазақ прозасы мен публицистикасында өзіндік стильдік ерекшелігін қалыптастырып, өзінен кейінгі әдебиет өкілдеріне ықпал еткені сөзсіз.

Қаламгердің шығармашылығы қазақ әдебиеті мен публицистикасында ерекше орын алады. Оның әдеби-публицистикалық мұрасы мол және сан алуан. Ол сол кезеңге қатысты қандай мәселе қозғаса да, ондағы ойы – қараңғылық, бақытсыздық күй кешкен, еңсесі езілген халқының озат ел санатына қосылуына, көкірек-көзін оятуға, өнер-біліммен сусындауына, сөйтін бақытты, еркін өмір сүретін күнге жеткізуге қаламымен көмек беру болатын. Сол мақсатта қаламгер сөз өнерінің барлық жанрлық түрлеріне қалам тербеді. Әсіресе, көркем сөз бен көсем сөзді өзіне серік етін, замана жүгін көтерді. Өткен ғасырдың бас кезіндегі ел ахуалы мен кеңестік қоғам құруға кіріскен қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, арман-мақсаты Б. Майлин қаламынан тыс қалған жоқ.

Біздің зерттеу нысанымызға алынған Б. Майлин шығармашылығын әдеби-публицистикалық мұраларын теориялық қырынан зерттеген біршама еңбектер бар. Атап айтсақ, жазушы шығармашылығын Қ. Жармағамбетов, Ә. Жиреншин, Т. Нұртазин, Б. Наурызбаев, С. Ордалиев, Р. Рүстембековалар қаламгердің ақындық, прозалық, драмалық шығармаларын талдап зерттесе, Т. Бейісқұлов, С. Байменшин сынды ғалымдар Б. Майлиннің көсемсөздік қырын жан-жақты талдап, жаңаша көзқарас тұрғысынан зерделеді. Ал біз өз кезегімізде қазақ әдебиетінің тұғырлы тұлғасының артында қалған мол мұрасын тәуелсіздік жылдардан кейінгі бағалануына зер сала отырып, жаңаша көзқараста оны оқытудың мәселелеріне, танымдық-тәрбиелік арналарына назар аударамақпыз.

Себебі, қазіргі тәуелсіздік кезеңі бізді өткен ғасыр әдеби мұраларына тереңірек үңілін, оларға жаңа көзқарас тұрғысынан зер салуға, шығармаларының басты көркемдік-эстетикалық құндылықтарына қазіргі таным тұрғысынан мән беруге міндеттейді. Мұндай көзқарас былтыр ғана 120 жылдық мерейтойы тұсында қолға алған ғылыми жұмысымыздың мақсатын – Бейімбеттің рухани болмыс-бітіміне, шығармашылығына өзгеше ой көзімен ден қойып, оның ашылмай келген тұстарын ашуды, зерде-таным елегінен қайта өткізе отырып, кезіндегі социалистік реализм шеңберінде ғана ұлықталып келген әдеби мұраға ұлттық сипат бағдарында бағалай білуді, оны кейінгі жас ұрпаққа оқытып меңгертудің ғылыми-әдістемелік жүйесін негіздеуді алға қояды.

Сондықтан Б. Майлиннің туындыларындағы мән-мағына, айтылар ордалы ой танымдық та, тәрбиелік те тұрғыда зерделенгені мақұл деп ойлаймын. Оның негізі тарихи өмір шындығында жатыр.

Академик З. Қабдолов: бұл туралы «Майлин – реалист, оның поэзия, проза, драматургия салаларының қай-қайсысында жазған шығармаларын алып қарасақ та, тұнып тұрған шындық, ақиқаттан ауып басқан бір де бір адымы болған емес», - [5, 96] десе, әйгілі сыншы ғалым, академик С. Қирабаев: «Өмірде жұпынылықты сүйетін ол жазуда әсірелеушілікке бармай, қарапайым шындықты қаз-қалпында суреттеуге шебер еді. Бейімбет шындықты боямай, жаңаның бәріне бас шұлғи бермей, реалист жазушы есебінде өмірде орын алған ұнамсыз құбылыстарды, халық үмітін ақтауға құрылған шындықтың көлеңкелі жақтарын өз шығармашылығында үнемі ашып көрсетін отырды», - [2, 12] деп түйіндейді. Бұл айтылған пікірлер қаламгердің мұраларына да тән тұжырымдар ретінде тәлім-тәрбиелік ойлардың берік негізі секілді қызмет етеді.

Өз дәуірінің талап-тілегіне лайық мол әдеби-публицистикалық мұра қалдырған Б. Майлин сол кезеңдегі қоғамдық жай-күйді, жаңа өмір тәртібін бір жақты, олардың тек жақсы нышандарын ғана көрсетін қоймай, көлеңкелі беттерін, ұнамсыз, халыққа жат, пайдасыз тұстарын шығармашылығындағы өзіндік ерекшеліктермен таныта білгені тек әдебиетші ғалымдарды ғана емес, педагогика ғылымының өкілдерінің де назарын аударады. Кезінде бір жақты қоғамдық құрылыс негізінде талданып келген жоғарыда айтқан ойымызды дәлелдей түсу мақсатында, Б. Майлин шығармашылығын зерттеуші Т. Бейісқұловтың мына бір пікірін келтіре кеткен орынды: «Б. Майлин, қандай бір туынды жазбасын, ұстанған бағыт, жүгінген ағым – негізінен осы социалистік реализм. Бұл бағытты кейбір нысана еткендер құрылып жатқан социалистік қоғамның тек тәуір жақтарын көрсету деп білді. Ал Б. Майлин оны өзінше пайдаланды, біржақтылыққа ұрынбады. Кеңес өкіметін жақтамай, қарсы келген декаденттік, имаженизм, символизм, футуризм, натурализм сияқты ағымдарға да ауытқымады. Романтизмге де бой алдырмады. Ол халық аңсаған бостандық идеясына социалистік төңкеріс жеткізеді деп үміт артқанын жоққа шығара алмаймыз. Әділдік болады деп сеніммен қарады ол. Сондықтан қылт еткен тәуір істі жазбауына болмайтын еді. Қазір байқасаң, өзі өмір сүрген дәуірдің көлеңкелі жақтарын да, әділсіздік кездерін де, биліктегі адамдардың бұрмалаушылықтарын да, тіземен басып, тақымға қысып жасаған әкімшілігін де, солақай содырлығын да аша жазып, батыл сынаған екен ол. Өз заманының толып жатқан мерездерінің соқтасын шығарған Б. Майлин сыншыл реализмге де жақын тұрды» [5, 15].

Енді соған мән берейік. Мәселен, қазақ орта мектебіндегі XI сыныпта Б. Майлиннің өмірі мен шығармашылығына ерекше көңіл бөлінеді. Онда мұғалім сабақ барысында Б.Майлиннің өмірі мен жазушылық өсу жолын оқушыларға меңгерте отырып, көркем сөз зергерінің қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасуына қосқан үлесін аңғартуды басты мақсат етін қояды. Мұғалім өз ойы жүйелі болуы үшін және шәкірттерінің жаңа оқу материалынан алатын білімдік, тәрбиелік мағлұматтары нақтылы болуы үшін сабақтың мынадай шағын жоспарын ұсынуы мүмкін:

Жазушының туып өскен ортасы. Білім алуы, өсіп жетілуі. Қоғамдық қызметі. Б. Майлиннің алғашқы жазушылық қадамы және оның қалыптасуы. Ұстаз әңгімесі осы мәселелер төңірегінде өрбиді. Пән кабинеті бүгінгі сабақтың тақырыбына сай әзірленеді. Сынып тақтасына «Бүгінгі сабақта» атты стенд ілініп, жазушының өмірі мен шығармашылық жолын көрсететін хронологиялық кесте, Қазақстанның әдеби картасы, академик-жазушы С. Мұқановтың, Ж. Молдағалиевтің, Б. Майлин шығармашылығына байланысты жарияланған материалдарынан үзінділер, білім алған ордаларының, жазушының жолдастарымен, қаламдастарымен бірге түскен суреттері және «Б. Майлин» фильмінен суреттер қойылады.

Мұғалім сабаққа кірісерде жазушының төменгі сыныптарда өтілген шығармалары туралы сұрап, оқушылардың көңілін жаңа тақырыпқа аударады да тақтаның қақ төріндегі Бейімбет портретінің астына көрнекті етіп жазылған плакаттағы:

«Сенің зарың – зарлайтыным өмірге,
Сенің арың – арлайтыным өмірде.
Сен не көрсең, мен де соны көрмекиін,
Белді буғам ауырға да жеңілге», –

деген өлең шумағын жатқа айтып сабақты бастайды. Ол әңгімесіне мына мәселелерді арқау етеді.

Б. Майлин 1904 жылы қазіргі Қостанай облысы, Тобыл ауданының Ақтөбе деген жерінде дүниеге келген. Бейімбеттің әкесі Жармағамбет те, атасы Майлы да өмірін жалшылықпен өткізген кедей адамдар болған. Ауыл молдасынан қара таныған Бейімбет 1911-12 жылдары білім қуып көрші ауылдағы Арғымбай дейтін қажының медресесіне келіп оқиды. 1913 жылы Тройңкідегі «Уазифа» мектебінде бір жыл дәріс тыңдап, келесі жылында Уфадағы жоғары білім беретін «Ғалия» медресесіне оқуға түседі. Бұл кезеңде Бейімбеттің сауаты әлдеқайда артып, әдебиетке құмарлығы бұрынғысынан өсе түскен болатын. Оның алғашқы өлеңдері, әңгімелері «Садақ», «Айқап» журналдарында жарық көріп есімі елге танылы бастайды.

«Шұғаның белгісі» хикаятының жазылуы жайлы мәлімет беруші Бейімбеттің бірге оқыған досы, көрнекті башқұрт ақыны Сәйфи Құдаш 1916 жылдың ақпанның аяқ кезінде медресе «Ғалиядағы» тіл мен әдебиет мұғалімі Ғалымжан Ибрагимов шәкірттеріне қалаған тақырыптарына шығарма жазып келуді тапсырғанын, содан Бейімбет «Шұғаның белгісін» ұсынғанын, ал оны Бейімбет не бұрын жазғанын, не тапсырма бойынша жазғанын білмейтіндігін айтады: «Бимұхаммед Майлиннің хикаясы,

менің пікірімше, - дейді ол, - сол уақытта жазылған шығармалар арасындағы ең көлемді және жақсысы еді. Ол қазақ тілінде Бимұхаммедтің өз редакторлығымен шығарылып тұрған қолжазба «Садақ» журналында жарияланды». Ұстаз жазушының жастық шағы, өскен ортасын, білім алған кездерін, алғашқы жазушылық жылдарын, мұғалімдік, журналистік қызметін әңгімелегенде жары Гүлжамал Майлинаның, бірге оқыған досы Социалистік Еңбек Ері, Қазақ ССР-нің халық әртісі Серке Қожамқұловтың естеліктерін келтіріп шәкірттерінің сабаққа деген ынтасын бекітіп отыруына болады. Жазушы өмірінің алғашқы кезеңдерінде жарық көрген «Шұғаның белгісі», «Көңіліме», «Садақбай», «Өкесінен хат», «Сексен сом», «Мұсылмандықтың белгісі», «Ыбыраймыз — Ыбыраймын», «Бер, Мырқымбай, қолыңды!», «Раушан коммунист», «Кедейге», «Қанды кек» сияқты шығармаларының идеялық, тақырыптық мәні, сюжеттік-композициялық өрнегі, көркемдік қасиеті туралы қысқаша мәлімет беріледі.

Бейімбеттің жазушылық қызметі, оның шығармашылық өсу кезеңдерін баяндағанда қазақтың белгілі ақыны Өтебай Тұрманжановтың мына естелігі шәкірттерге әсерлі болады: «Ұзақ уақытпен қазақ кеңес әдебиетінің іргетасын қаласқан, ұлттық прозамыздыңалдына жан салмас үздік шебері Би ағаңды көрсем деп арман қылып жүрдім... 1929 жылы, қыс айының ішінде «Қазақстан» баспасы мені теруге дайындап қойған «Таң сыры» атты тырнақалды өлеңдер жинағыма шарт жасауға сол кездегі астана Қызылордаға шақырды. Сол келгенімде жолым болып, көрсем деп құштар болып ынтығып жүрген Би ағамен сәті түсін кездесіп, таныстым. Бойы ортадан биігірек, нағыз денелі, бетінде қорасан дағдының білінер-білінбес ізі бар, мейлінше жұпыны жүретін, жылы жүзді, жұғымды, қара торы кісі екен...». Ұстаз бұл естелікті оқушыға сөйлем ырғағымен дауыстап не өзі, не оқушыға оқытуы мүмкін.

Мұғалім жаңа сабақты түсіндіру үстінде жазушының шығармашылық өмірбаянын танытуға күш салады. Мұнда ол көрнекті жаңа дәуіріміздің көрінісін бейнелеген поэзиялық, прозалық, драмалық шығармалары жайында да әңгіме жүргізеді. Бұл шығармаларда биік идеялар-эстетикалық мәнер барын, қазақ даласына қазан төңкерісі жасаған, түбегейлі өзгеріс әкелген елеулі жаңалықтар, қазақ жеріндегі таптар, топтар өкілдерінің сан қилы бейнелері, сан алуан адам тағдырлары, олардың әр түрлі характерлері өз көрінісін, көркем сөз кестесін, жаңа көркемдік шешім тапқанын түсіндіреді. Сөз арасында жазушының адамгершілік қасиеттеріне тоқталған орынды. Осы орайда саңлақ суреткердің сенімді ізбасарларының бірі – Ғабит Мүсіреповтің естелігінен үзінді келтіріп, оның азаматтық тұлғасын аша түсетін ақын Қасым Тоғұзақовтың «Үлгілі аға» атты өлеңіне көңіл аударылады.

Мұғалім Б.Майлин шығармашылығының қазақ әдебиеті тарихындағы алатын орны, өзінен кейінгі әдебиет өкілдеріне тигізген игі ықпалы жайлы баяндайды [3].

Мұндай жайттар жазушы шығармашылығының идеялық-көркемдік, танымдық-тәрбиелік құндылықтарын түсіндіруге ерекше септігін тигізері анық.

1. Нұртазин Т. Бейімбет Майлин творчествосы. – Алматы: Жазушы, 1966ж. 43 б.

2. Қирабаев С. Өнер өрісі. – Алматы: Жазушы, 1971ж. 12 б.

3. Сманов Б. «Қазақстан мұғалімі» газеті. – 1984ж. 23 тамыз

4. Қабдолов З. Арна. – Алматы: Жазушы, 1988ж. 96 б.

5. Бейісқұлов Т.Ә. Бейімбет Майлин – сыншыл публицист. 10.01.10 журналистика мамандығын алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 1996ж. 15 б.

6. Әлемдік проблемаларды көрсетудегі БАҚ-тың рөлі. //Қазақстан: сындарлы жылдар және ғаламдық мәселелер. Ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы: 2003ж. 35-41б.

7. Журналистика мен публицистиканың өзгешеліктері.//Евразия:«ҚР және БАҚ проблемалары» ғылыми еңбектер жинағы. - Алматы: Нұр, 2003ж. 78-84 б

Резюме

Б.У. Сманов, К.К. Сулейменова. Назидательно-воспитательная значимость наследия в произведениях Беймбета Майлина

Аннотация: В этой статье рассматривается анализ прозаического, публицистического наследия Беймбета Майлина с педагогической точки зрения. И заслуженный труд писателя доказывает важность его трудов в прозаической и публицистической сфере в современном мире. В его произведениях обсуждаются доминирование сатирического описания, просветительские, человеческие качества, любовь к родному народу,

неповиновение к несправедливости и гнету, его критическое отношение к общественной нравственности. В статье говорится о работах таких ученых, как К. Жармагамбетова, А. Жиреншина, Т. Нуртазина, Б. Наурызбаева, С. Ордалиева, Р. Рустембековой, Т. Бейскулова, С. Байменшина, которые анализировали литературно-публицистическое наследие Б. Майлина как объект исследования с теоретической точки зрения. Автор руководствуется научными гипотезами академиков С. Кирабаева, З. Кабдолова. А также, поднимаются вопросы обизучении и оценки большого литературного наследияказахской литературы после годы независимости, современный анализ и необходимость их обучения.

Ключевые слова: Проза Б. Майлина, публицистическое наследие, сатира, педагогический взгляд

Summary

B.U. Smanov, K.K. Suleimenova. Educational importance of Beimbet Maylin's works

Annotation: This article deals with the analysis of prose, publicistic heritage of Beymbet Maylin from an educational point of view. And the honored work of the writer demonstrated the importance of his works in prose and publicistic field in the modern world. In his worksit is discussed the domination of satirical descriptions, educational, human qualities, love for his people, disobedience to injustice and the oppression, his critical attitude to public morality. In the article it is discussed about The work of scholars such as K. Zharmagambetov, A. Zhirenshin, T. Nurtazin, B. Nauryzbayev, S. Ordaliev, R. Rustembekova, T. Beyiskulov, S. Baymenshin who analyzed the literary and publicistic heritage of B.Mailin as an object of the study from a theoretical point of view. The author is leaded by the scientific hypotheses of academicians S. Kirabaev, Z. Kabdolov. And also there are risen the questions about the study and evaluation of a great literary heritage of the rich Kazakh literature after the years of independence, modern analysis and the need for learning them.

Key words: Prose of B.Maylin, publicicsti heritage, satire, pedagogicalview point.

УДК 378.016:811.161.1

ОБУЧЕНИЕ ПРОИЗНОШЕНИЮ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО КАК ИНОСТРАННОГО

С.С. Сулейменова – *старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби*

Аннотация. В статье автор рассматривает ряд принципиальных положений, касающихся работы над произношением. Предполагается, что одним из важнейших положений является то, что восприятие и производство звуковых единиц (звуков, слогов, слов, фраз, текстов) следует рассматривать в единстве и с самого начала проводить комплексное обучение и слушанию, и говорению. Это объясняется спецификой слухопроизносительных навыков, которые существуют в неразрывном единстве.

Под обучением произношению понимается обучение звуковому строю языка – совокупность всех звуковых средств, которые составляют его материальную сторону (звукам, звукосочетаниям, ударению, интонации). Сформированность слуховых навыков, или навыков речевого слуха, – основа развития речевой деятельности в разных её формах.

Владение звуковым строем языка (наличие произносительных навыков) – это обязательное условие общения в любой его форме. Именно наличие твердых слухо-произносительных навыков обеспечивает нормальное функционирование всех видов речевой деятельности. И при этом следует учитывать важность обоих компонентов слухопроизносительных навыков: 1) слуховых, которые дают возможность дифференцировать элементы звучащей речи и соотносить их с определенными значениями; 2) произносительных, с помощью которых осуществляется внешнее оформление высказывания (звуковое, акцентно-ритмическое и интонационное). Обучение произношению подчинено развитию речевой деятельности.

Ключевые слова: произношение, звук, звуковые единицы, слушание и говорение, виды речевой деятельности, слухопроизносительные навыки, звуковой строй языка.

В методической литературе выдвигается ряд принципиальных положений, лежащих в основе работы над произношением. Некоторые из них являются бесспорными, а на другие имеются разные точки зрения.

Одним из важнейших положений является то, что восприятие и производство звуковых единиц (звуков, слогов, слов, фраз, текстов) следует рассматривать в единстве и с самого начала проводить

комплексное обучение и слушанию, и говорению. Это объясняется спецификой слухопроизносительных навыков, которые существуют в неразрывном единстве. Однако до сих пор спорным является вопрос, что должно предъявляться раньше при постановке звуков: артикуляционное описание единиц или их звучание. Некоторые считают, что слуховой контроль должен подключаться после зрительно-тактильной и кинестетической настройки. Введение этапа беззвучного артикулирования с выведением на уровень актуального осознавания зрительных, тактильных, кинестетических ощущений с последующим подключением также и слухового контроля вовсе не означает недооценки речевого слуха. Речевой слух воспитывается именно под влиянием правильного артикулирования. Эта точка зрения разделяется многими фонетистами, которые считают, что предварительное развитие слухового анализатора является предпосылкой для правильного артикулирования. По-видимому, «звук должен «ставиться» артикулярно на фоне звучащего образца, так как объяснение артикуляции расширяет возможности несовершенного слухового восприятия звука» [1, 78].

Известно, что слуховое восприятие иноязычного материала (особенно в начале обучения) может быть искаженным и даже совсем неправильным, так как слышимая речь воспринимается слушающим через призму его внутренней речи, т.е. воспринимаемые звуковые единицы уподобляются (во внутренней речи) звуковым единицам родного языка. Последнее и приводит к искажению сначала воспринимаемого слухового, а затем и речедвигательного образа. Этот факт объясняет то, что имитация как способ овладения звуковыми единицами имеет серьезные ограничения.

При постановке произношения поэтому рекомендуется аналитико-имитативный путь, представляющий собой сочетание различных способов: и описания, и имитации. Практика показывает, что навыки, выработанные только на основе имитации, непрочны, и в результате интерферирующего воздействия родного языка происходит их разбалансирование. Поэтому при обучении артикулированию звуков, необходимо научить учащихся осознавать произносительные операции, расчленять целостные артикуляции на их составные элементы, синтезировать эти элементы в новые, непривычные сочетания [2, 56]. С этой целью используется описание артикуляции новых для учащихся звуков, которое поддерживается средствами наглядности: схемой артикуляции, фотографией губной артикуляции, демонстрацией отдельных движений и положений речевых органов (с помощью рисунков на доске или модели) и т.д.

При формировании навыков ритмического оформления русского слова учащиеся должны осознать прежде всего фонетическую природу русского ударения, различное в зависимости от места ударения соотношение слогов по напряженности, длительности и громкости произношения, т.е. различные ритмические модели слов.

Правильное произношение – необходимое условие успешного овладения языком. В самом начале обучения русскому языку следует развивать у учащихся слухо-произносительные навыки, которые лежат в основе формирования всех видов речевой деятельности. Исправлять плохое произношение впоследствии очень трудно. И это неизбежно задерживает общее языковое развитие учащихся.

Обучение русскому языку начинается с фонетики, так как овладение правильным произношением обеспечивает эффективное развитие навыков слушания, говорения, чтения и письма.

Фонетика – это раздел грамматики, который изучает звуки речи и способы образования (артикуляции) звуков, а также их взаимоотношения и правила функционирования в речи. На начальном этапе ставится задача сформировать у учащихся навыки правильного фонетического оформления речи, а на последующих этапах – обеспечить дальнейшее совершенствование произношения. Для постановки правильного русского произношения необходимо: сознательно анализировать артикуляцию русских звуков в сопоставлении со звуками родного языка студентов; ассоциировать произносительные представления с их слуховыми эффектами.

Вся работа по фонетике строится по принципу от простого к сложному: сначала звук ставится в изолированном виде, затем он отрабатывается в звукосочетании, слове, предложении и тексте. Не следует понимать так, что сначала надо поставить все звуки, наиболее легкие для учащихся, схожие со звуками родного языка, и затем строго последовательно переходить к звукам все более трудным. Наиболее эффективным признан такой путь обучения, когда работа над произношением строится как процесс с постепенным снятием фонетических трудностей, последовательным углублением и

расширением отрабатываемого материала. На начальном этапе фонетический материал организуется в два концентра:

1) вводно-фонетический курс;
2) сопроводительный курс.

Вводно-фонетический курс предусматривает также развитие навыков устной речи, чтения и письма. При этом учащиеся должны уметь: читать слоги, слова, словосочетания, предложения и короткие тексты, построенные на изученной лексике; задавать вопросы по изученной теме и отвечать на них; составлять короткие высказывания (2-3 предложения) по знакомым ситуациям; писать слоги, знакомые слова и короткие предложения. В период вводно-фонетического курса можно изучить (в очень сжатом виде) лексический материал по темам «Знакомство», «Комната», «Семья» и другие.

Во вводно-фонетическом курсе лексический и грамматический материал подчиняется требованиям фонетики: новое слово вводится лишь после отработки звуков, входящих в его состав. То же требование соблюдается относительно ритмических моделей и интонационных конструкций. В этот период преподаватель работает над акустической (слуховой) и артикуляционной (произносительной) проблемами слухо-произносительных навыков: а) развивает слух учащихся, то есть учит правильно слушать русские звуки – знать и отличать их друг от друга, различать на слух слова с разным местом ударения, различать предложения с разной интонацией; б) ставит русские звуки, учит произносить слова с правильным ударением и ритмикой; в) обучает правильному воспроизведению основных типов интонационных конструкций.

Вводно-фонетический курс рассчитан на определенный период обучения и изучается в следующем объеме:

1. Звуки и их основные противопоставления (для согласных по глухости-звонкости: б-л, д-т; и по твердости-мягкости: л-л’, п-п’).
2. Ударение и создаваемые им ритмические модели односложных, двусложных и трёхсложных слов (мама, папа; она, сама; улица, дорога). Безударные гласные после твердых и мягких согласных. Оглушение и озвончение согласных в слове (сад, просьба).
3. Пять типов интонационных конструкций, которые служат для различения предложений по коммуникативным типам.

Указанный объем фонетического материала составляет базисную русскую фонетику. Последовательность введения материала может быть эффективной, если преподаватель примет во внимание фонетику родного языка учащихся путем сравнения, выявляя сходство и различие изучаемых звуков. При этом основное внимание уделяется устной речи – учащиеся отвечают на вопросы, задают вопросы, составляют короткие высказывания с учетом ситуации. В то же время они учатся читать и писать. Последовательность работы над материалом должна быть следующей: сначала новый звук, новое слово, новое предложение должны быть услышаны учащимися, затем они их произносят, потом видят написанными в книге или на доске и читают, и, наконец, сами пишут.

После вводно-фонетического курса начинается углубленное изучение лексико-грамматического материала в связи с овладением различными видами речевой деятельности: аудированием, говорением, чтением, письмом. Поскольку слухо-произносительные навыки учащихся еще до конца не сформированы, параллельно с основными занятиями по русскому языку проводится сопроводительный курс фонетики (в течение всего курса обучения на начальном этапе). Задача сопроводительного курса – это совершенствование и автоматизация навыков произношения. Фонетический материал в данном курсе изучается в следующем объеме:

1. Согласные и гласные в разных фонетических позициях; сочетание согласных; сочетания гласных; произношения грамматических форм слов.
2. Ритмические модели многосложных слов; группы слов с постоянным ударением и подвижным ударением.
3. Слитность произношения в речи; безударные слова и слова с ослабленным ударением.
4. Закономерности синтагматического членения; возможное расположение центра интонационной конструкции и его перенос; интонационное оформление предложений в тексте.

Обучение по сопроводительному курсу строится, таким образом, что на фонетику отводится 5-10 минут на каждом занятии (так называемая фонетическая зарядка). Фонетическую зарядку лучше

всего проводить в начале урока: она помогает переключаться на иностранный язык, обеспечивает настройку слухового и речевого аппарата учащихся на русское произношение.

Виды и формы проведения фонетической зарядки могут быть самыми разнообразными: хоровое повторение выученных речевых образцов; разучивание пословиц, поговорок, скороговорок, в которых несколько раз встречается трудный звук (например, ш: Шила в мешке не утаишь. Тише едешь - дальше будешь); разучивание небольших стихотворений и песен. Фонетическая зарядка не должна быть скучной, утомительной, однообразной, и учащиеся должны выполнять ее с удовольствием, только тогда она будет эффективной. Ошибки, допущенные учащимися, следует настойчиво исправлять, добиваясь правильного произношения. Одним из условий эффективного овладения произношением является применение зрительной, слуховой наглядности, технических средств обучения. Существуют различные методы обучения произношению. Среди них выделяют следующие два метода: имитативный и сознательный. Суть имитативного метода заключается в том, что учащиеся должны сначала услышать звуковой образец, а затем воспроизвести. Учащийся прежде всего должен правильно услышать звуковой образец (здесь преподаватель либо сам произносит образец, либо дает прослушать соответствующую звукозапись). Но правильно, неискаженно слышать звучащую речь на иностранном языке сложно, так как учащемуся мешает собственный слух, который воспитан системой родного языка. Поэтому использованию имитации отводится вспомогательная роль в работе над произношением. Сознательный, или аналитико-имитативный, является ведущим при обучении произношению. Он опирается на принцип сознательности: усвоение материала должно происходить на основе его понимания учащимися, которые должны сначала понять, что и как нужно сделать, чтобы правильно произнести, например, звук, а потом его произносить.

Само название метода отражает его суть: сочетание анализа – момента сознательности и имитации. В методике часто подчеркивается, что имитация, которая идет после анализа, более эффективна, поскольку носит осознанный характер.

Звуки речи – это самые краткие звуковые единицы, на которые членятся слова. Поставить звук – значит вызвать у учащихся правильную артикуляцию и получить правильный акустический эффект. Постановка звука – это этап поиска артикуляции. Ограничиться тем, что учащийся смог правильно произнести звук в той или другой позиции, нельзя. Звук надо закрепить, то есть выработать навык автоматизированного употребления его в речи. Закрепление происходит в упражнениях. Поставив звук в изолированном положении и слоге, надо как можно быстрее переходить к работе над словом и предложением.

Слог может состоять из одного или нескольких звуков, тесно связанных друг с другом в процессе артикуляции. Центром или вершиной слога является гласный звук. Например, кни-га, и-ду, го-род. Слоги бывают открытыми (Ми-ша) и закрытыми (прос-пект). Постановку произношения слова производят на односложных, двусложных словах. Начинают обычно с односложных слов (ты, он, нас, мы). На односложном слове необходимо отработать напряженность артикуляции слова, степень длительности гласного. Напряженность и длительность относится к ощутимым моментам артикуляции. Слово произносится более отчетливо, чем обычно.

Предлагаем вашему вниманию следующие упражнения:

I. Упражнения на выработку ритмики слова.

1. Сравните односложные и двусложные ритмические модели слова:

наш - наша, ваш - ваша, дом - дома, стол - столы, текст - тексты.

2. Произнесите ударные слоги более напряженно и длительно, безударные – коротко и ненапряженно.

а) Односложная модель – та, ат, тат, да, дам, нам, дом, тут, там. Он тут. Дом там. Он тут? Он там?

б) Двусложная модель – тата, тата, дала, буду, дома, куда, туда, вода, мало, буква. Мало воды. Буду читать. Кто дома?

в) Трёхсложные модели - татата, татата, голова, молоко, хорошо, дорога, работа, машина, газета, комната. В комнате холодно. Сегодня суббота. Работа студентки.

II. Упражнения на развитие артикуляционной базы.

1. Слушайте, повторяйте, читайте. Следите за правильным произношением звука /ш/

ша- шо – шу – шэ – ши.

аш – ош – уш – ыш – иш

а) ша – шар, шарф, шапка, Маша, Даша, Наташа; шо – шёл, пошёл, мешок, хорошо.
б) наш, ваш, мышь, пишешь, знаешь; нож, муж, этаж, падеж.
в) наша школа, ваш карандаш, хороший шарф, шестой этаж.
2. Слушайте и сравнивайте произношения звуков /с/ и /ш/. Читайте.
са - ша, со – шо, су – шу, сэ-шэ, мсы – шы
ас – аш, ос – ош, ус – уш, ес – еш, ыс- ыш
а) ус-уж, нос-нож, вас-ваш, нас-чаш, сто-что, посол-пошёл, сутки-шутки.
б) большая собака, решил посмотреть, пошёл на стадион, пришёл в субботу.
в) Наш друг пригласил нас в гости. Ваш брат говорил мне о вас.

Важным условием формирования слухопроизносительных навыков является применение различных средств наглядности. При этом могут быть использованы различные схемы артикуляции и интонационных схем. Не следует отказываться и от использования тактильного метода, мимики и жестов. Особую роль в обучении произношению имеют технические средства обучения, так называемые видеофонограммы, кинофильмы, видеозаписи, благодаря их двухмерному воздействию на обучающегося: синтезу звука и изображения.

1. Власова Н.С., Алексеева Н.Н. Практическая методика преподавания русского языка на начальном этапе. – М.: Русский язык, 1990. – 230 с.

2. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М : Русский язык, 1990. – 231 с.

3. Дергачева Г.И. и другие. Методика преподавания русского языка как иностранного на начальном этапе. – 2-ое изд. – М.: Русский язык, 1986. – 238 с.

4. Земская Е.А. Русская разговорная речь. Лингвист.анализ и проблемы обучения. – М : Наука, 2006. – 290 с.

5. Фокина К.В., Тернова Л.Н., Костыгева Н.В. Методика преподавания иностранного языка. – М.: Высшее образование, 2008. – 350 с.

Түйін

С.С. Сулейменова. Орыс тілін шет тілі ретінде үйрену үрдісіндегі сөйлеу дағдысын қалыптастыру

Мақалада автор дыбыстың айтылуы бойынша жаттықтыру жұмысына қатысты қағидалы тұжырымдардың бірқатарын қарастырып өтті. Маңызды тұжырымдардың бірі ретінде дыбысжасалым мен оның қабылдануын бірге қарастыру керек және ең басынан бастап тыңдау мен сөйлеуге кешенді түрде үйрету қажет деген ұйғарылым жасалады. Ол өз кезегінде өзара берік байланыстағы естіп-айту дағдыларының ерекшелігімен түсіндіріледі. Дыбыстың айтылуына үйретудің астарында тілдің дыбыстық құрылымы, яғни оның материалды жағын (дыбыс, дыбыстық тіркестер, екпін, дауыс ырғағы) құрайтын барлық дыбыстық құрылғылардың біртұтастығы түсініледі. Есту немесе сөйлеуді ұғынатын есту қабілеттері мен дағдыларының қалыптасқандығы – сөйлеу қызметінің түрлі формаларда дамуының негізі.

Тілдің дыбыстық құрылымын иғеру (дыбыстарды айта алу дағдыларының болуы) – әңгіме құрудың кез-келген түріндегі міндетті шарты болып табылады. Қатаң естіп-айту дағдыларының болуы сөйлеу қызметінің барлық түрлерінің қалыпты қызмет етуін қамтамасыз етеді. Осы орайда естіп-айту дағдыларының екі құрамдасының да маңыздылығын ескеру керек: 1) естілінетін сөздердің элементтерін қандай да бір мәндік белгілермен сыбайластыруға мүмкіндік беретін есту қабілеттері; 2) сөздердің сыртқы келбеттенуін іске асыратын айту қабілеттері (дыбыстық, екпіндік-ритмикалық және ырғақтық). Сөйлеуге және дыбыстардың дұрыс айтылуына үйрету сөйлеу қызметінің дамуына бағынышты болып келеді.

Түйін сөздер: дыбыстың айтылуы, дыбыс, дыбыстық бірліктер, тыңдау және сөйлеу, сөйлеу қызметінің түрлері, естіп айту дағдылары, тілдің дыбыстық құрылымы.

Summary

S.S. Suleymenova. Teaching pronunciation in the process of studying russian as a foreign language

In this article the author examines a number of basic provisions concerning work on pronunciation. It is assumed that one of the most important provisions is that the perception and production of audio units (sounds, syllables, words, phrases, texts) should be considered in unity and from the beginning to carry out a comprehensive learning and listening, and speaking. This is explained by the specific auditory-articulatory skills that exist in an indissoluble unity.

By teaching pronunciation sound system meant learning a language – the collection of all audio tools that make it the material side (sounds, sound combinations, stress and intonation). Maturity of auditory skills, speech or hearing skills - a basis of development of speech activity in its various forms.

Owning a sound system of language (pronunciation skills availability) – it is a prerequisite of communication in any form. It is the presence of hard hearing and pronunciation skills ensures the normal functioning of all kinds of speech activity. And thus it is necessary to consider the importance of both components auditory-articulatory skills: 1) hearing aids, which allow to differentiate the elements of oral speech and relate them to specific values; 2) of pronunciation by which the appearance of the utterance (sound, accent, intonation and rhythmic training). Pronunciation is subject to development of speech activity.

Key words: pronunciation, sound, sound unit, listening and speaking types of speech activity, auditory-articulatory skills, sound structure of language.

ӘОЖ 373,016:81271

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШАРШЫ ТОП АЛДЫНДА СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Ұ.О. Тайжанов – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2 курс магистранты*

Аңдатпа. Мақалада функционалды қазақ тілін оқытудың мәиі, жоғары сынып оқушыларын сөз мәдениетіне, оның ішінде шаршы топ алдында сөйлеуге машықтандыру мәселелері зерделененіп қаралады. Көрнекті ғалымдар мен зерттеушілердің пікіріне сілтемелер жасай отырып, мәселенің өзектілігін, мақсатын, мазмұнын, проблемалық жақтарын айқындайды. Шаршы топта, көпшілік алдында сөйлеу машықтарын қалыптастыруда басымдық берілуге тиісті интерактивті оқыту әдістеріне анықтама беріледі, топтық, жұптық, ұжымдық жұмыстар оқушылардың қатысымдық және әлеуметтік дағдыларының қалыптасуына мейлінше қолайлы болып табылатындығына мысалдар келтіре отырып, олардың ерекшеліктері, артықшылықтары, ұқсастықтары айқындалады. Сондай-ақ дәстүрлі озық технологияның да қолданылу тұстарын көрсетеді. Автор ең тиімдісі – осы сипаттас әдістерді кешенді қолдану арқылы жоғары сынып оқушыларын шаршы топта сөйлеуге үйретуде неғұрлым тиімді екеніне назар аударады.

Түйін сөздер: сөйлеу мәдениеті, шаршы топ алдында сөйлеу машықтары, интерактивті оқыту әдістері, дәстүрлі озық технология, жеке тұлғалық сапалар, қарым-қатынастық және әлеуметтік құндылықтар, функционалды қазақ тілі.

Қазіргі қазақ мектебінде қазақ тілін жалпы оқытудан мақсатты яғни функционалдық оқытуға көшу жүзеге асуда. Анығырақ айтсақ, қазақ тілі пәнінің өзекті арқауы болып сөз мәдениетіне оқыту қолға алынды. «Сөз мәдениетіне оқыту – сөзді өнер деп бағалаған танымы терең, талғамы биік халқымыздың ізгі дәстүрін жалғастырудың басты кепілі. Қазақ тілінің табиғи даралығын, өзіне тән заңдылықтарын, сөйлеу тілінің ерекшеліктерін, сөз әдебі жүйесін, шешендікпен тамырлас қасиетін уақыт талабымен бірлікте танытуға кең жол ашылып отырған жаңа кезеңде осы мүмкіндікті пайдалана білу – үлкен сын» [1].

Бүгіндері еліміздегі білім беру нәтижеге межеленіп отырғаны белгілі. Осы орайда, «Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында» мектепке нәтижеге бағдарланған білім үлгісіп ендіру міндеті белгіленген. Осыған сәйкес қазақ тілін оқыту оқушының өмір қажетін өтеуге бағытталуы тиіс. Сондықтан оқущылардың қазақ тілінен меңгеретін білімдері сөз мәдениетін қалыптастырудың базасы қызметін атқарғанда ғана бұл пән олардың өмірге қажетті дағдыларын дамыту құралына айналады. Бұл тұжырымдар қазақ тілін сөз мәдениетінің негіздерін оқушы бойында қалыптастыруға бағыттай оқытудың әдістерін зерделеудің өзектілігін айқындайды. Сөз мәдениеті ұғымы, катеғориялары, салалары ғалым Н. Уәлидің «Сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық негіздері» атты зерттеуінде ірғелі дәйектелген.

Қазіргі күндері 10-11 сынып оқушылары сөз мәдениетінің негіздерімен бұған дейінгі сыныптардан таныс. Ал 10-11 сыныптарда сөз шеберлігіне үйретуге басымдық беріледі. Сөз мәдениетін және шешендікті қолдануға машықтандырудың бір саласы – оқушыны шаршы топ алдында сөйлеуге

үйрету. Бұл мәселенің көкейкестілігін белгілі ғалым Р. Сыздықованың сөзімен аңғарта аламыз. «Шаршы топ алдында шығатын адамның әуелі жұртқа бір нәрсені түсіндіріп, содан соң ол жайында ойландыратын немесе белгілі бір іске ұмтылдыратын сөз болуы шарт. Сонымен қатар бұл сөз тыңдаушыға жақсы әсер етін, біршама сүйсінетін сөз болуы да керек. Міне, осы талаптар тұрғысынан келгенде, бүгінгі қазақ шешендігінің жай-күйі қандай десек, оның барлық тұстағы көрінісі бірдей мәз емес дегенді қынжыла айтуға мәжбүрміз» [2]. Бұл пікір бұған 20 жыл бұрын айтылғанмен, ғалым көтерген мәселелер күні бүгіндері де өзекжарды болып табылады. Р. Сыздықова шаршы топ алдына шығып сөйлеушілердің, телебағдарлама жүргізушілердің сөйлеуіндегі әсіресе, тіл тазалығының сақталмауына, бос қосалқы сөздердің жөнсіз қолданысына, орфоэпиялық норманың бұзылуына, ең бастысы – жинақы, ұтқыр, әсерлі, тапқыр, өткір, сұлу сөйлеу шеберлігінің төмендігіне мысалдар келтіре отырып налиды. Осы тұрғыдан Р. Сыздықова: «Орфоэпиялық норманы, яғни сөйлеу актісіне сөздерді бір-бірімен үйлестіріп айту заңдылықтарын үйрету мектепте де, жоғары оқу орындарында да мәз емес екені байқалады» [2], - деп, мектепте сөйлеу мәдениетін оқытуды жақсарту қажеттігіне назар аударады.

Әрине, сөйлеу мәдениетінің әдістемесі күрделі құбылыс екенін айту керек. «Тіл мәдениеті» әдістемесі психологиямен байланысты, өйткені білімді қабылдау, есте сақтау, қиял, әсер арқылы жаңғырту, оқушының ойлау қабілеті мен тілін дамыту, танымдық қызығушылықты ояту, анализ бен синтез, деректілік пен абстракциялау, ұғымды анықтау, салыстыру және қарама-қарсы қою т.б. сияқты ұғымдар психологиядан алынған... Тіл мәселесі әдістемесі тіл салаларымен байланысады... Тіл мәдениетінің әдістемесінің әсіресе, гуманитарлық пәндермен байланысы алдыңғы орынға қойылып отыр... Қазақ тілінен білім беру үрдісін пәнаралық байланыс арқылы осылайша «қайта құру» оның нәтижесіне әсер етеді, жеке тұлға жан-жақты дамиды, оның пікір алмасу дәрежесі кеңейеді» [3].

Сөйлеу мәдениетінің әдістемесінің оқушының шаршы топ алдында сөйлеуге машықтандыруды да қамтитын тұстары мол. Мұнда мұғалім оқушыны топ алдында өз пікірін айта алуға баулиды. Ол осы мақсатқа оқушының құқығын, бостандығын тану және оны қорғау, оған сөйлеу мәдениетін үйрету, жақсы қасиеттерін дамыту, жағымды көңіл-күй тудыру арқылы қол жеткізеді.

Шаршы топта сөйлеуге үйретуде дәстүрлі әдістер өз маңызын жоймайды, солай болса да, интербелсенді әдістер өзінің оңтайлығымен назар аударады. Себебі топтық, жұптық, ұжымдық жұмыстар оқушылардың қатысымдық және әлеуметтік дағдыларының қалыптасуына мейлінше қолайлы болып табылады. Интербелсенді әдістер оқушының жас және психологиялық ерекшеліктерімен сәйкестік тудыра отырып, дидактикалық, танымдық міндеттерді де шешуде тиімді.

Бұл орайда функционалдық мақсатта оқыту мәселесін жүйелі әрі іргелі зерттеушілердің бірі – Ж.Т. Дәулетбекова былай деп жазады: «Сөз мәдениетін» оқыту аясында дәстүрлі әдістердің мүмкіндіктерін кең қолдану қажет болғанмен, бірінші кезекте белсенді және интерактивті әдістерді пайдалануға басымдылық берілуі заңды... олардың қатарында шығармашылық, проблемалық және жағдаяттық тапсырмалар, пікірталас түрлері, креативтік, іскерлік ойындар, синектика, «ойға шабуыл», т.б. белсенді оқыту әдістері кең қолдануды қажет етеді [4].

Ғалым интербелсенді оқыту әдістерін тиімді қолдану оқушылардың тұлғалық, сапалық деңгейін, олардың оқу әрекетінің мотивтерін, тіл білімінің қажеттіліктері мен оларды білім алушылардың қажетсінулерін, қызығушылықтарын, құндылық бағдарларын қалыптастыруға мүмкіндік беретінін баса көрсетеді.

Интербелсенді оқытудың анықтамасы көптеген ғалымдардың еңбектерінде ұсынылған. Солардың ішінде М.Т. Мукашевтің тұжырымын қазақ тілін интербелсенді оқытудың сипатына жақын деуге болады: «топтық,жұптық құрамындағы әрекетте және индивидтердің өзара біріккен әрекеттеріде олардың бір-біріне алма-кезек әсер етуі» [5]. Бұл жерде интербелсенді бірлестік деп оқу әрекеті үстіндегі білім алушылардың бетпе-бет бірігіп әрекет етуі ұғынылады. Сондай-ақ кейбір ғалымдар индивидтердің компьютер, интернет жемісін пайдалану арқылы бірлескен әрекетін де интерактивтік әдістер қатарына жатқызады. Информатикада бұл ұғымды «пайдаланушының бағдарламамен диалогы, яғни мәтіндік командалармен (сауалдармен) және жауаптармен (шақырулармен) алмасуы ретінде немесе кез келген субьектілердің бір-бірімен өздеріне тиімді құралдар арқылы полидиалогқа түсуі» деген мағынада қолданылады [6].

Шаршы топта сөйлеу машықтарын қалыпастыруда дербес жұмыстар да өзінің өзектілігін жоймайды. Сонымен қатар жұптық, топтық, ұжымдық жұмыстарды қолдану нәтижелігімен құнды. Мұнда оқушылардың тілдік қатысымдық және тілдік-әлеуметтік дағдыларының қалыптасуы едәуір қарқынды жүреді.

Ж.Т. Дәулетбекова оқытудың белсенді әдістерін қолдану үшін мұғалім сабақты ұйымдастыруда мынадай шарттарды ұсыну тиіс дейді: 1) проблемалық; 2) ынтымақтастық жіне ұжымдық өзара әрекет; 3) оқушылардың жеке басы мен психологиялық дамуын басқару; 4) оқушылардыұдайы белсендіріп отыру; оларды жауап беруге, талдау жасауға, бағалауға, жіктеме жасауға және т.б. әрекеттерге тартып отыру; 5) мұғалім рөлінің үйлестірушілік, нұсқаушылық сипатқа көшуі. Ғалымның бұл пікірін және екі шартпен толықтыруға болады деп санаймыз: бәсекелесе отырып өзара құрметтеуді өзгенің пікіріне, мінезіне төзімділік танытуды сақтау.

Оқушылар бұл шарттармен танысып, топ құрамында жұмыс істеп, белгілі бір тұжырымға, пікірге келін, оны топ алдында және сынып ұжымы алдында сөйлеу әрекетінің бір көрінісі қызметін атқарады. Ол дебат түрінде жүзеге асады. Дебаттың басты ерекшелігі – өзгелердің пікірлерін құрметтей отырып, өз пікірін дәлелдеп, қорғап шығу. Бұл психологиялық жағынан ауқымды ойлау мен төзімділік мәдениетіне жаттықтырса, педагогикалық жағынан – жоғары тәрбиелілікке баулиды.

Ал дидактикалық жағынан шаршы топ алдында белгілі тақырып бойынша өз мақсатын, өз пікірін, өз тұжырымдарын, өз ойын, өз көзқарасын жеткізу тәсілдеріне үйрене отырып, көпшілікке әсер етіп, ықпал жасайды, өзінің тұлғалық сапасын бекітіп, биіктетеді, қатысымдық және әлеуметтік мәдениетке, шеберлікке машықтанады шыңдалады.

Шаршы топ алдында сөйлеуге машықтандыруда дебатпен қатар іскерлік ойын, синектика, ой шақыру сияқты т.б. әдістерді қолдануды да ұтымды. Мақаланың көлемі көтермейтіндіктен, оларды қолдану тәсілдерін ашып көрсетпей-ақ, анықтамаларын ұсынумен шектелуге тура келеді.

Іскерлік ойын – өмірлік жағдаяттардың моделі түріндегі ұқсас имитациялық жағдаяттарды ойын тәсілімен тудыру арқылы оқушының өмірлік дағдыларын шыңдау әдісі [7].

Синектика – қатысушылардың ойлау қабілетіне сүйене отырып оқу-ізденімдік және ұжымдық-шығармашылық тұрғыда әрекет ету және ұқсас ойлардағы әр қилы элементтерді біріктіру әдісі [8]. Бұл әдіс ой-пікірлерді жинақтап, дәйектеп айта білуді көздейді. Дегенмен, бұл үрдістің негізгі басымдықтары: бірлесіп ізденіс жасау, талдау, талқылау, ұқсастықтарды анықтау.

Ой шақыру – топ мүшелерінің белгілі бір тақырып бойынша белсенді жұмыс істей отырып, оған қатысты айтылған түрлі идеяларын өз ішінде талқылап, ортақ келісімге негізделгендерін жазып ұсыну әрекеті. Шағын топтар бірлесе отырып мәселені шешеді, содан кейін сол ойларын жалпы топ алдында талқылауға ұсынады (әр топтан әр түрлі өкілдер шығып сөйлейді). Барлық жұмыс өте жылдам, жүргізуші белгілеген уақыт ішінде атқарылады [4].

Әрине, бұл интерактивті әдістердің әр бірінің өз ерекшеліктері болғанмен, олардың мазмұндық құрылымында ұқсастықтар, кірігушіліктер жоқ емес. Сондықтан оларды кешенді қолдану да оңтайлы болмақ.

Бұл айтылғандар шаршы топта сөйлеу машықтарының негіздерін қалыптастыруды көздейді. Осылармен қатар топ алдында сөйлеу дағдыларының одан әрі шыңдаудың дәстүрлі базасы – шешендердің сөздерін пайдалану, шешендік өнер шеберлігін зерделеу жұмыстарын ұйымдастыру да аса маңызды.

Шаршы топта сөйлеу дағдыларына машықтандыру мақсатындағы шешендік өнер базасын қолданудың бір ерекшелігі – мұнда топтық жұмыстан гөрі жеке дара даралап оқытуға басымдық беріледі. «Шешендік өнерге үйрету – біреуді қайталау, яғни оның сөздерін сол қалпында қолдану арқылы емес, естігеннен есті ой түю, көргеннен көсегелі пікір тұжырымдау арқылы жетілетінін ескеру ләзім» [4]. Бұл турасында В. Зайңевтің тұжырымына бағдарлануға әбден болады. Ғалымның ұсынған «түсінуді қамтамассыз ету теориясы» бойынша, материалды түсіну бір-бірімен жалғасып жатқан үш кезеңнен құралады. Олар: сезінуден (осознание), түйсінуден (осмысление), жинақтаудан (обобщение) тұрады [9].

Шешендікке машықтандыруда сабақтағы оқу обьектісі болып отырған қазақ шешендерінің сөздерімен оқушылармен өз бетінше жұмыстары ұйымдастырылады. Онда, әсіресе, ұсынылған сөздердің шешендікке қатысты қырларын табу, шешендік сөзге тән белгілерді анықтау, олардың жағдаятпен байланысы, шешім ұтқырлығы, тапқырлық, метафоралық әдістер, тіл шұрайы мен

көркемдігі т.б. шешендік қабілеттерді шыңдайтын тұстары бойынша нақты шешендік сөйлеу дағдыларына бағыттайтын дамытушы тапсырмаларды оқушылар өз беттерінше атқарады.

Шаршы топ алдындам сөйлеу машықтарына үйретуде оның әдістері мен бірге құрылымдық, өзін өзі дайындауды ұйымдастырушылық, сөйлеу шеберлігі сияқты мәселелерді айта кетпеуге болмайды. Оны қысқаша тұжырымдасақ, шаршы топ алдында сөйлеуге үйретудің алдында сөйлеуге дайындық әрекеттерін де оқушылар меңгеруі тиіс. Оқушы өзін өзі көпшілік алдына шығуға психологиялық дайындайды. Содан соң сөйлейтін сөзге дайындалады: тақырып, мақсат, идеялар, сөз жоспары, ұсыныстар, қолданылатын сөйлеу әдістері мен құралдар т.б.

Сөйлейтін сөз кіріспеден, негізгі бөлімнен, қорытындыдан түзіледі. Сонымен қатар сөйлеудегі сөздері, оларды байланыстыру жолдары, өткірлеу, көркемдеу жағы мұқият ойластырылады. Дайындық барысында әдебиеттермен, интернетпен жұмыс істеу әдістеріне мән беріледі. Бұл айтылғандар оқушының шаршы топ алдында сөйлеу машықтарына үйрету әдістерімен бірлікте қолданылса, оқушы да, мұғалім де діттеген мақсатқа қол жеткізетін болады.

Қорыта келгенде, оқушыларды шаршы топта сөйлеу дағдыларына машықтандыру оқытудың интербелсенді және дәстүрлі озық технологиялар тоғысында іске асады. Қазақ тілі сабағында тиімді тенологиялар элементтерін қолдану оқытудың дидактикалық деңгейін көтеруден гөрі оқушылардың жеке дара тұлғалық құзыреттерін кешенді дамытуды мақсат етеді. Әсіресе, қарым-қатынастық құзыретті, әлеуметтенуді, сондай-ақ құзыреттің мәселені шешу қабілеттілігі, ақпараттық сияқты түрлерінің оқушы бойында қалыптасуы оның шаршы топ алдында сөйлеуінің негіздерін құрайды. Ал ондай нәтижеге жоғарыда айтылған әдістерді қолдану арқылы қол жеткізуге мүмкіндік мол. Өмірлік қажеттілік болып табылатын қарым-қатынастық құндылықтардың оқушы бойында қалыптастыруды көздейтін функционалды оқытудың басқа да сан алуан жолдары бар екені айқын. 10-11 сыныптардағы қазақ тілі сабақтарында оқушының сөйлеу мәдениетінің соның ішінде шаршы топ алдында сөйлеу дағдыларының дамуын қамтамасыз ету үшін жоғарыда айтылған әдістерді қолдану әрқашан өзекті болмақ.

1. Саттарова И.К. Сөз мәдениетін оқыту. / Педагогикалық альманах, №4, 2009. 32-34 б.

2. Сыздықова Р. Шаршы топ алдындағы сөйлеу мәдениетіміз қандай? Халық кеңесі, 15.10.1994.

3. Сәкенова Р. Сөз мәдениеті әдістемесінің педагогикалық ұстанымдары және басқа салалармен байланысы. // Ұлағат. Респудликалық ғылыми-психологиялық және педагогикалық басылым. №3. 2004. 3-9 б.

4. Дәулетбекова Ж.Т. Сөз мәдениеті және шешендікті оқыту теориясы мен әдістемесі. Монография. Алматы, 2014. 85-214 б.

5. Мукашева М Б. интерактивные технологий обучения как дидактическое условие успешности учебного процессав вузе: дисс... канд. пед. наук - 13.00.01. – Алматы: Қаз АПУ. 2015. – 162 с.

6. Бактымбет С.С. Интерактивные методы и формы обучения в учебном процессе // Үздіксіз экономикалық білім беру: оқытуды жаңарту және әдістемелік қамтамасыз ету: // Республикалық оқу әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: Экономика, 2007. – 243 б. – 25 б.

7. Рубинштейн С.А. Человек и мир. // Методо-логические и теоретические проблемы психологий. Москва: Наука, 1969. – с. 36-27.

8. Лэндрэт Г.Л. Игровая терапия: Исскуство отношений. – Москва. 1998. – 231 с.

9. Диагностико-технологическое управление процессом обучения // Народное образование. №2, 2001. С. – 114-120.

Резюме

У.О. Тайжанов. Методы формирования речевой культуры перед публикой у учащихся старших классов

В статье осмысливаются вопросы философий функционального казахского языка, культуры речи, в том числе обучение учащихся навыкам выступления перед публикой. Свой концептуальные заключения автор потверждает цитатами из соответствующих трудов казахстанских и российских ученых. В деле выбора технологий обучения ораторству автор предостовляет приоритет интерактивным методам. В труде указываются автором примеры коллективной работы при котором более благоприятно формируются коммуникативные и социальные навыки учащихся, их особенности и преимущества. В то же время, автор предлагает применение

лучших традиционных методов обучения. В итоге автор считает, что целях формирования культуры выступления перед публикой у старшеклассников оптимально будет комплексные применение соответсвующих методов обучения, способствующих развитию личностных качеств учащихся.

Ключевые слова: речевая культура, навыки выступления перед публикой, методы интерактивного обучения, лучшие традиционные методы, личностные ценности, коммуникативные и социальные компетентности, функциональный казахский язык.

Summary

U.O. Taizhanov. Methods of formation of speech culture to the public at the senior high school students

The article questions of philosophy conceptualized functional Kazakh language, speech culture, including teaching students skills to a live audience. His conceptual conclusion, the author confirms the relevant quotations from the works of the Kazakhstan and Russian scientists. In the work the author points out examples of teamwork in which more favorably formed communication and social skills of pupils, their features and benefits. At the same time, the author proposes the use of the best traditional teaching methods. As a result, the author believes that the purpose of creating a culture of a live audience at the high school will be optimally integrated use of appropriate methods of training, contributing to the development of personal qualities of students.

Key words: speech culture, skills live audience, interactive teaching methods, the best traditional methods, personal values, communication and social competence, functional Kazakh language.

УДК 81´243

IMPROVING SPEAKING AND WRITING SKILLS AT ADVANCED LEVEL OF TRAINING RAF

L.S. Torokhtiy – *Al-Farabi Kazakh National University, Associate Professor, senior lecturer*
I.V. Matsko – *Al-Farabi Kazakh National University, Associate Professor, senior lecturer*

Annotation. This article contains material on the issue of the possible options for stimulating conversation activities for Chinese students to study Russian language at the advanced level. The teacher who works in the Chinese audience has challenges that are aimed at improving the study of the Russian language. An important element in the study of the Russian language at the advanced level for the Chinese language is an individual (independent) work.

The best method to maintain the interest in independence at an advanced level of teaching - is an explanation of the material with a creative character reference for the development of language guess. Improving the informative value classes helps to achieve goals.

One of the tasks of the advanced stage of education is to develop students' skills of independent creative thinking in Russian.

The teacher must know the intellectual level of the group, its general advantages and disadvantages, especially the cognitive activity of strong, medium and weak students. As well as the features of each individual student.

Each student has to have all the conditions for self-expression.

Key words: training, skills, activisation, improvement, motivation, communication, speech activity.

As widely known, It tends to be expected that Chinese students experience a number of difficulties while learning Russian language.

One of the difficulties – typological different between Russian and Chinese languages. The biggest difficulty for Chinese students is understanding of types and times of Russian verbs, meanings and using of participles and gerunds, numerals, prepositions, using of connective words in subordinate clauses, and free words order.

There are also some difficulties in understanding differences of words that have close meanings or common translatable equivalent in Chinese language. Phonetic difficulties due to the process of assimilation of sounds.

It all reflects in the effectiveness of learning: Chinese students get the speech automatisms, skills of creative speaking activities and spontaneous dialogue speech slowly.

Reading of original materials, with different topics and functional styles, ability to distinguish shades of speech, spontaneous speech and a completed written monologue it all requires considerable efforts for Chinese students.

There is an opinion that the beginning level in the studying of Russian language is more efficiently, the progress seen clearly. But then, in the studying of higher levels some students may ask: “Why the higher level seems less progressive?”. The practice shows that on a higher level of studying the interest in Russian language is getting bigger and stabilized. After finishing the beginning level new needs arise, new motives in the studying group, feels confidence in achieving the ultimate goal (to become an interpreter, to enter the university, to join the business), etc.

At an advanced level of studying students seek to expand their horizons faster, expand their vocabulary, to not to feel a lack of vocabulary to communicate freely in Russian. As soon as they get wider vocabulary students try to understand the difference in lexical-semantic groups and also try to express their own thoughts and feelings, to improve the quality of their speech.

Advanced level students seek to improve the skills of constructing sentences completed, which are well organized logically and syntactically.

Despite the fact that the majority of Chinese students retains the desire to learn Russian, but interest in language can fall at an advanced level, which happens less often at the primary level.

Experience shows that the decline in motivation may have the following causes: standard audience, adverse psychological climate, limited linguistic resources.

Based on the foregoing it’s clear that teacher's professional tasks who works in the Chinese audience are quite difficult. Because his goal is improvement of the Russian language studying.

Improving the informative value of classes solves this problem. Varied work with texts contributes to this.

Methodists call educational information interpretive.

The more texts that students are working meet their level of intellectual development, the greater the variety of information they contain.

To increase the value of lessons we can recommend the following tasks. highlight the content side of the text, choose a theme, which is useful in the communicative relation.

At an advanced level used passages from contemporary literature, non-fiction and journalistic texts, the texts of (geographical) nature. All of these texts should call active emotional response from students. Students not only receive information, but argue, acquiring language skills and abilities.

There are some points which arouse interest, such as: conversation analysis of lexical and derivational units explanation geographical realities, copyright polling techniques, communication tasks.

Students believe that such kind of work is very important and give them serious consideration.

Vocabulary work brings significant benefits to improve the students' speech. The text (special) can also be the source and the informational base for the improvement.

Independent work of students has an important place in the study of the Russian language.

The student must be prepared for his independent work in the following ways: enter the student in the language, make a plan to give a psychological emotional charge for further work. This will encourage all students to remember the material covered, will arouse interest to the fact that they wanted to learn and assimilate new.

Creative nature - an important component that supports the interest in independence at an advanced level Advanced students are actively working not only with the Russian-Chinese dictionary, but also the dictionaries of the Russian language.

Role playing, theatrical sketches arouse interest among students. Changing situations and roles arouses motivation and reveals all the qualities of the student as an individual. Student feels independence, released from the complexes and fears. Oral or written monologue, fixing material helps to improve the speech of students.

The teacher must know the intellectual level of the group, its general advantages and disadvantages, especially the cognitive activity of strong, medium and weak students. As well as the features of each individual student.

The Experience shows that the unfavorable atmosphere in the audience reduces the motivation and interest in studying. The situation should be businesslike and friendly. It's very important for Chinese students not to lose confidence in language acquisition.

The teacher should inspire confidence in the ability of the student to actively empathize, to encourage progress, and tactfully correct mistakes. The teacher should consider the nature of the student, his experience. It is important to know the knowledge gaps, fill them to develop speech skills in a broad context. The teacher should make the job a different level to work was under force to each student. Each student has to have all the conditions for self-expression.

1. Kostomarov V.G., Mitrofanov O.D. Metodicheskie rekomendatsii dlya prepodavateley inostrantsam.–Moskva, 1984.-416 s.

2. Karaulov Yu.N. Russkiy yazyik i yazyikovaya lichnost. –Moskva, 1987.-379 s.

3. Zimnyaya I.A. Psihologicheskie aspektyi obucheniya vzroslyih inostrannomu yazyiku. –Moskva, 1987.-230 s.

4. Vitlin Zh.L. Obuchenie vzroslyih inostrannomu yazyiku. –Moskva, 1987. - 136 s.

Түйін

Л.С. Торохтий, И.В. Маңко. Орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың озық деңгейде сөйлеу және жазу дағдыларын жақсарту

Мақалада қытай студенттерін орыс тіліне озық деңгейде оқытуда сөйлеу және ойлау қызметтерін жақсартудың мүмкін нұсқалары мәселесі қарастырылады. Қытай аудиториясында озық деңгейде сабақ беретін оқытушының алдында орыс тілін оқытуды жетілдіруге бағытталған күрделі міндеттер тұрады. Қытай студенттерін орыс тіліне оқытуда өзіндік жұмыс озық деңгейде тұрады. Озіндік жұмысқа қызығушылық таныту үшін оқытудың озық деңгейінде жаңа материалды түсіндіру шығармашылық сипатқа ие, ойлауды белсендіретін іздену тапсырмалары, тілдік тапқырлықты дамыту тапсырмалары ұсынылады. Қойылған мақсаттарға жету үшін ең алдымен, сабақтың ақпараттық құндылығын арттыру қажет. Озық деңгейде оқытудың бір міндеті студентте орыс тілінде өзіндік шығармашылық ойлау дағдысын дамытуда тұр. Оқытушыға топтың зияткерлік деңгейін, оның жалпы жетістіктері мен кемшіліктерін, күшті, орташа және нашар студенттердің танымдық қызметі ерекшеліктерін, сонымен қатар әр студенттің жеке ерекшеліктерін білу қажет. Әр студентке өз ойын білдіру үшін жағдай жасалуы қажет.

Түйін сөздер: оқыту, дағдылар, белсендіру, жетілдіру, уәждеме, қарым-қатынас, сөйлеу және ойлау қызметі.

Резюме

Л.С. Торохтий, И.В. Маңко. Совершенствование навыков устной и письменной речи на продвинутом этапе обучения РКИ

В статье рассматривается вопрос о возможных вариантах активизации речемыслительной деятельности китайских студентов при обучении русскому языку на продвинутом этапе обучения. Перед преподавателем, работающим в китайской аудитории, на продвинутом этапе стоят очень сложные задачи, направленные на совершенствование обучения русскому языку. Важное место при обучении китайских студентов русскому языку на продвинутом этапе занимает самостоятельная работа. Для поддержания интереса к самостоятельности на продвинутом этапе обучения объяснение нового материала носит творческий характер, предполагаются поисковые задания, задания на развитие языковой догадки, что способствует активизации мышления. Для достижения поставленных целей необходимо, прежде всего, повышение информативной ценности занятий. Одна из задач продвинутого этапа обучения состоит в развитии у студентов навыка самостоятельного творческого мышления на русском языке. Преподавателю необходимо знать интеллектуальный уровень группы, её общие достоинства и недостатки, особенности познавательной деятельности сильных, средних и слабых студентов, а также индивидуальные особенности каждого студента. Каждому студенту необходимо создать условия для самовыражения.

Ключевые слова: обучение, навыки, активизация, совершенствование, мотивация, коммуникация, речемыслительная деятельность.

ӘОЖ 81'42; 801.7

МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛІН ДАМЫТУ

Л.Қ. Тұрабаева – *М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

Аңдатпа. Мақалада мәтін арқылы жүргізілетін жұмыс түрлері қарастырылады. Мектеп бағдарламасында мәтінмен жұмыс жасау арқылы оқушылардың тілін дамыту мәселесі сөз болады. Бастауыш сынып оқушыларының мәтінді қабылдаудағы және оны жеткізудегі тілдік ерекшеліктері түсіндіріледі. Бастауыш сынып оқушыларының тілді қолдану мен тілді дамытудағы мәтіндердің қызметі атап көрсетілген. Мәтінмен жүргізілетін жұмыс түрлеріне оқушының дайындығы туралы қажетті мәліметтер айтылған. Оқушының мәтінді оқуға жаттығуы мен сөздерді дұрыс айтып, сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыру жағын үйрету әдістері талқыланады.

Мәтін арқылы тіл дамыту жұмыстарында мәтіннің мазмұнын айтып үйрену жағы да көрсетілген. Сондай-ақ мәтін ретінде берілетін өлең, тақпақ жаттау, мәнерлеп оқу, мақал-мәтелдің мағынасын айтып жеткізу сияқты тіл дамыту жұмыстары кеңінен сөз етіледі. Таңдалып алынған мәтіннің тілі жеңіл, оқуға, түсінуге қолайлы болу жағы ескерілетін тұстар түсіндіріледі. Оқулық мәтіндерінің оқушының жас ерекшелігін ескере отырып қызықты, тартымды болуы да айтылады. Білім берумен қатар оқушыларға тәрбие беру үшін мәтін бойынша жүргізілетін сөздік жұмыстары, шығармашылық жұмыстар туралы жан-жақты қарастырылған.

Түйін сөздер: мәтін, оқу, жұмыс түрлері, тіл дамыту, бастауыш сынып, әдістер.

Мәтінмен жүргізілетін жұмыс түрлерінің бәрі тіл дамытумен тікелей байланысты. Мәтінмен сабақта жүргізілетін жұмыстың әр түрін тіл дамыту үдерісіне жатады деуге болады.

Бастауыш сыныпта мәтінмен жүргізілетін жұмыстың түрлерінің ішінен мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық дайындаудың тіл дамытуға қатысы жоқ сияқты болып көрінеді. Шындығында олай емес. Мәтінді қабылдаған оқушыларды психологиялық жағынан дайындау арқылы мұғалім оқушының мәтінді жақсы түсінуіне жол ашады. Оқушы мәтінді жақсы түсінсе ғана оның мазмұнын дұрыс айтып бере алады.

Мәтіннің мазмұнын дұрыс айтып беру арқылы өз ойын басқаға дұрыс жеткізуге жаттығады, байланысты сөйлеуге дағдыланады. Ол тіл дамыпу жұмысына жатады. Олай болса, мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық жағынан дайындау жұмысы да тіл дамытуға қатысты болып шығады. Мәтіннің атқаратын тағы бір негізгі қызметі – тіл дамыту. Мектептегі тіл дамыту жұмысының негізі бастауыш мектепте қаланады.

Алғаш бірінші сыныпқа келген баланың тіл байлығы кедей, сөйлем құрастыруы орашолақ, ойын жүйелі түрде жеткізе алмайды, бұл оның тәжірибесінің аздығын, білімінің жеткіліксіздігінен деп саналады [1, 68]. Бұл бастауыш сынып оқушыларының тіл ерекшелігін зерттеу нәтижесінде айтылған. Ал тілді білуі осындай дәрежеге келгені бірінші. Оны тәжірибе көрсетті. Сол сияқты 2-сыныптан 3-сынып, 3-сыныптан 4-сынып оқушыларының сөйлеуі жоғары. Сынып өскен сайын бастауыш сынып оқушыларының тіл дамуы ерекше көзге түседі. Бірақ оқушы тілінің дамуы, байқалуы оның тілінің әлдеқайда жоғары дәрежеде жетуі деп саналмайды. Мұндай айырмашылық 6-сынып, 7-сынып пен 8-сынып оқушыларының тілінде өте айқын байқалмайды. Оны арнайы жасалған бақылау кезінде анықтауға болады.

Ал бастауыш сынып оқушыларының тіліндегі ерекшелік, даму әр сыныпта анық көрінін тұрады. Бұған қарап, бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымы, айналасындағы ортаны білуі, өмір тәжірибесі, тілді қолдану тәжірибесі жылдан-жылға артып отырғаны деп санаймыз. Ол баланың тіліне әсер етпей қоймайды. Бұл біліктердің бәрі бастауыш сынып оқушыларына мәтіндер бойынша жүргізілген тіл дамыту жұмыстары арқылы қалыптасқан. Олай болса, жас баланың тілін дамытуға ерекше қызметті мәтіндер атқарады. Мәтіндерсіз бастауыш сыныпта тіл дамыту мүлдем мүмкін емес. Әр мәтін баланың тіліне, ойына өзінше жаңалық әкеледі. Тіл дамыту – бастауыш мектепте әр сыныпта жылма-жыл үздіксіз, жүйелі түрде жүргізілетін жұмыс, бірақ ол жұмыс мәтін арқылы, мәтіннің негізінде жүргізіледі.

Бастауыш сынып «Ана тілі» оқулығында, мәтіндер таңдалғанда, оның баланың тілін байыту, дамыту жағына да ерекше мән беріледі. Ол мәтін сайын жаңа сөздің қосылуына да, сөз мағынасының алуан түрімен таныстыруға, жаттауға арналған, тақырыптарға, мақал-мәтелдерге, сөздің ауыспалы мағынасымен таныстыруға да байланысты. «Ана тілі» оқулығының авторлары бұл тұрғыдағы жұмысты мәтіндер арқылы жүйелі түрде жүргізіп отырады. Сол материалдардың, мәтіндердің негізінде мұғалім тіл дамыту жұмысын жүргізеді. Мұғалімдер тарапынан жүйелі түрде жүргізілген жұмыстар өз нәтижесін көрсете алады. Міне, сондықтан да бастауыш сынып оқушылары тілінің дамуы байқалып тұрады.

Мәтінге байланысты сөздік жұмысын жүргізуді алайық. Оқулықтағы әр мәтінде жаңа сөздер қосылып отырады. Сол арқылы оқушы тілі байиды. Мұғалім мәтіндегі жаңа сөзді оқушының күнделікті қолданатын белсенді сөзіне айналдыратындай дәрежеде жұмыс жүргізеді. Бұл бір жағынан оқушы тілін, сөздігін байыту арқылы тіл дамыту болса, екіншіден, сол сөздерді қолдануға жаттықтыру арқылы сөйлеуге үйрету болып табылады. Олай болса, бұл нағыз тіл дамыту мәселесі, ал оның іске асуына мәтін мүмкіндік туғызып отыр.

Мәтінмен жүргізілетін келесі жұмыстың түрі – мәтінді немесе шығарманы оқу. Мәтінді оқу – бастауыш сыныптағы негізгі жұмыстың бірі. Сауатты адамның бір белгісі – шығарманы, кітапты түсінін тез оқу. Ол бірден қалыптаса қалмайды, ұзақ жаттығуды керек етеді. Осы оқуға жаттығудың негізі бастауыш сыныпта салынады. Сондықтан мұғалім оқушылардың дұрыс, шапшаң, мәнерлі оқуына бастауыш сыныпта ерекше мән береді, оған үйретеді, жаттықтырады. Ол жұмыстың бәрі мәтін арқылы жүргізіледі [2, 39].

Мәтінді оқу арқылы оқушы тек оқуға ғана үйренеді деп санамау керек.

Оқушы оқуға жаттығу жолында сөздерді дұрыс айтуға, сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен байланысу тәсілдеріне, сөйлемнің құрылысына үйренеді. Байланысты сөйлеудің үлгісін меңгереді. Сонымен бірге оқушыда әңгіме оқуға, кітап оқуға деген құштарлық туады. Әдетте, кітап оқуға құштарлық оқуды жақсы меңгерген оқушыда пайда болады. Ежіктеп оқитын оқуы нашар оқушыға кітап оқуға құштарлық тумайды. Сондықтан мәтінді оқуға жақсы жаттықтырудың маңызы өте зор.

Мәтінді оқыту арқылы мұғалім оқушыны сөйлеудің түрлі үлгісімен таныстырады және оқушыда оқуға деген ынта, құштарлығын оятады. Оқушы неғұрлым көп оқыса, солғұрлым оның тілі көп дамиды. Ал оның бәрі мәтінді оқудан, талдаудан басталады. Сондықтан да мәтін тіл дамыту құралы болып табылады.

Оқушы мәтінді түсінін жақсы оқыса, оның мазмұнын айтып беру қиынға түспейді. Бірақ мазмұнын, ойын байланысты, жүйелі жеткізу үшін мұғалім оқушыны мәтінге жоспар жасатып үйретеді. Мәтінге жоспар жасатып үйретудің маңызы өте күшті. Тіпті кейде ересектердің біразының өзі ойын шашыратып, бірді бастап, екіншіге кетіп сөйлейтіндері кездеседі. Мұндай адамдардың ойын түсіну қиын, сөйлеуі адамды тартпайды. Олардың тілі дамыған деп саналмайды.

Міне, оқушы осы сияқты қолайсыздыққа ұшырамас үшін ойын жинақтап, белгілі жүйемен сөйлеуді қалыптастыруы керек. Мәтінге жоспар жасатып, сол арқылы мазмұнын айтқызуға жаттықтыру, дағдыландыру осы мақсатты орындауға көмегін тигізеді. Ойды, мазмұнды, жүйелі жеткізе білу – тілі дамығандықтың белгісі [3, 84].

Мәтін арқылы тіл дамыту жұмысының негізгі бір түріне оқушыны мәтіннің мазмұнын айтқызуға үйрету жатады. Мәтіннің мазмұнын айту арқылы оқушы сөйлеуге іс жүзінде әдеттенеді. Мәтінмен жұмыстың осы түрінің қалай жүргізілуі оқушы тілінің қалай дамуына қатты әсер етеді. Қазіргі кезде мектепте оқушының мәтінді сол қалпында қайталап шығуына мұғалімнің мән бермеуі жиі кездесіп қалады. Оқушы ойланбай, мәтінді қайталап айтуға дағдыланса, оның тілі дұрыс дамымайды. Сондықтан мұғалім оқушыны мәтіннің мазмұнын өз сөзімен, мәтінге жасаған жоспар арқылы айтқызуға дағдыландыруы қажет.

Оқушы мәтінге жасаған жоспар арқылы ойын жүйелі түрде, өз сөзімен жеткізуге қалыптасса ғана оның тілі дамыды деп атауға болады. Бұл арада тағы да оқушыны дұрыс сөйлеуге дағдыландыру мәтін арқылы жүзеге асатынын көрін отырмыз.

Мәтін оқушының өзіндік жұмысына да құрал болады. Мұғалім мәтінді оқушы өзінше жалғастыруға, мәтіннің белгілі бір бөлімін толықтыруға, мәтінді негізге алып, еркін шығарма, мазмұндама жазуға үйретеді. Мұғалім мәтіннен оқушыға диалог жасауға, диалогтен монолог жасауға үйретеді [4, 118].

Мәтін ретінде берілетін өлең, тақпақ жаттауға, оны мәнерлеп айтқызудың тіл дамытуда атқаратын қызметі өте күшті. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды оқулықтағы мәтіндер оқушы тілін дамытуда ерекше қызмет атқарады. Тіл дамыту жұмыстарының көбі мәтінмен жүргізілетін жұмыстар арқылы жүзеге асады.

Оқулықтағы мәтіндер өзіне жүктелген күрделі қызметті пәрменді түрде атқару үшін, мәтіндерде төмендегідей дидактикалық талаптар қойылуға тиіс. Олар төмендегідей: 1. Мәтіндер оқушылардың жас ерекшелігіне лайықталып алынуы керек. 2. Мәтіндер жас оқушылардың психологиялық жағдайына сай болуға тиіс. 3. Мәтіндер оқушының білім деңгейіне байланысты алынуы қажет. 4. Мәтіндер де оқушыны қызықтыратын тартымды болуы керек. 5. Мәтіннің тілі жеңіл, оқуға түсінуге қолайлы болуы керек [5, 177]. Мәтінге қойылатын бұл талаптардың әрқайсысына жеке тоқталайық.

1. Мәтіндер оқушылардың жас ерекшелігіне лайықталып алынуы керек. Мәтіндер бастауыш сыныпта бірінші сыныптан бастап оқулыққа кіреді. Әр сыныптағы мәтіндердің өзіндік ерекшелігі бар. Мысалы, бастауыш сынып оқулықтарындағы мәтіндерді таңдауға үлкен ерекшеліктер бар. Егер бастауыш сынып оқулықтарында шағын мәтіндер берілсе, жоғары сыныптарда оқуға шығармалардан үзінді мәтіндер ұсынылады. Қысқа мәтіндер мен шығармалардың айырмашылығы бары белгілі нәрсе. Мұның бәрі материалды оқушының жас ерекшелігіне бейімделуден келін шыққан.

2. Оқушының жас ерекшелігін ескерудің мәні үлкен. Оқушының ойы, санасы, білімі, түсінігі өзінің жасына тікелей байланысты. Әр жастың өз дәрежесі бар, оқушының қабылдауы, түсінігі, зейіиі жасына байланысты. Міне, сондықтан да мәтін көлемі оқушы жалықпайтындай болуы керек. Мазмұны жағынан жас оқушы тез түсінетіндей, оның түсіну мүмкіндігіне бейімделін берілуі қажет. Сонымен бірге мәтіннің мазмұны оқушының есінде қалатындай дәрежеде болуы керек. Ол үшін мәтіндердің мазмұны өте күрделі болмайды. Бұл талап әр сыныптың қазақ тілінің оқулығында үнемі ескеріліп отырады.

3. Мәтіннің жас оқушының білім деңгейіне байланысты алынуы, оны толықтырып отыруы. Мектеп оқушыларына арналған оқулықтағы мәтінді таңдау авторға оңайға түспейді. Өйткеиі ол өте күрделі мәселе, оған жауапсыздық танытуға болмайды. Осы ыңғайдағы талапқа мәтіндердің жас оқушының білім деңгейіне сәйкес алынуы жатады. Сонымен бірге өткен сыныптағы алған білімі келесі сыныпта үнемі бекітілін, нығайтылып отырған. Бұл айтылғандардың бәрі білімнің оқушы санасында, зейіиінде берік сақталуын қамтамасыз етеді. Сондықтан оқулықта сыныптан сыныпқа тақырыптың қайталануы, әдістемелік тұрғыда дұрыс ұйымдастырылған жағдайда пайдалы деп танылуға тиіс.

4. Мәтіндер оқушыны қызықтыратын тартымды болуы керек. Мәтіннің тартымдылығы – өте кажетті шарттың бірі. Мәтіндердің тартымдылығы, оқушыға ұнауы, қызықтыруы түрлі жағдайлар, себептерге байланысты.

5. Мәтіннің тілі жеңіл, оқуға, түсінуге қолайлы болуы. Бұл жалғыз мәтінде ғана емес, жалпы мектеп оқулығына қойылатын дидактикалық шарт. Осы принциптің қойылуы бастауыш сынып оқушысының жас ерекшелігіне, білім дәрежесіне де байланысты. Әрине, қандай оқулық болсын, оның тілінің жеңіл болғаны дұрыс.

Қорыта келгенде, оқулық сапалы болуы үшін ондағы мәтіндер кездейсоқ алынбай, белгілі ғылыми принциптердің негізінде таңдалады. Сонымен бірге мәтін оқушының ойын бірден-бір дамытатын құрал екендігі және мәтін арқылы мектеп оқушыларына жан-жақты тәрбие беру үшін мүмкіндігі мол.

Мәтінмен жұмыс істеу кезеңдерінің бәрінде мәтінді қабылдауға психологиялық дайындық кезеңі, мәтінмен сөздік жұмысы, мәтінді оқу, мәтіннің жоспарын жасау, мәтінге байланысты шығармашылық жұмыс жүргізіледі. Сондықтан мәтіннің оқушы тілін дамытудағы қызметі дидактикалық талаптарды ескергенде ғана тиімді болары сөзсіз. Мәтіннің тәрбиелік мәні жоғары болуы үшін мәтін сыныптарда өзара сатылаған сайын қоғам жаңалығымен әрі тарихи мәселелерден ақпарат беретін деректермен жан-жақты қамтылып оқытылуы тиіс.

1. Ахтанов Т. Шығармалар жинағы. –Алматы: Жазушы, 1987. – Б. 315.

2. Қошанова Н. Мәтін синтаксисінің қазақ білімінде зерттелу қырлары. // Қазақстанның ғылыми әлемі. - 2009. - №1. – Б.112.

3. Темірбекова Г. Мәтіндегі автор бейнесінің зерттелуі. // Ұлт тағылымы. - 2007. - №4. – Б. 279.

4. Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. Оқу құралы. -Алматы; 2007. – Б.152.

5. Чернухина И.Я. Принципы организации художественного прозаического текста. – Москва, 1983. – Б. 278.

Резюме

Л.К. Турабаева. Развитие речи учащихся в работе с текстом

В статье рассматриваются виды работ, проводимых с помощью текстов. В ней речь идет о проблеме развития языка учеников посредством работы с текстами на уровне школьной программы. Разъясняются языковые особенности при восприятии и воспроизведении текста учениками начальных классов. Показаны функции текста в использовании и развитии языка учеников начальных классов. Она содержит необходимый материал о подготовке учеников начальных классов к видам работ с текстом. В статье также обсуждаются методы обучения ученика при работе с текстом правильному произношению слов, умению связывать друг с другом предложения.

Показано, что при работе с текстом по развитию языка необходимо развивать умение передать его содержание. В статье также много говорится о работах по развитию языка посредством представленных как текст стихотворений, выразительного чтения, раскрытия содержания пословиц и поговорок. В статье поясняется, что язык выбранного текста должен быть легким, адаптированным к чтению и пониманию, а учебные тексты, учитывая возрастные особенности ученика, должны быть интересными и притягательными. Всесторонне рассматривается также проблема воспитания посредством проводимых на основе текстов работ со словом, творческих изысканий.

Ключевые слова: текст, чтение, виды работ, развитие речи, начальные классы, методы.

Summary

L.K. Turabaeva. Speech development of pupils in the text

This article deals with the types of work carried out with texts. It refers to the problem of students' language development in terms of working with texts at the level of the school curriculum. The linguistic features at the perception and reproduction of the text by the primary school students are explained. The functions of the text-to-use and language development of primary school students are shown. It contains the necessary material for the preparation of primary school students to the types of work with the text. The article also discusses the methods of students' teaching during the work with the text which requires the correct pronunciation of words, the ability to connect the sentences together.

It is shown that while working with the text on the language development it is necessary to develop the ability to convey its content. The article also refers to many works on language development by providing text poems, expressive reading, disclosure of proverbs and sayings content. The article explains that the language of the text under consideration should be easy, adapted to reading and understanding, as well as educational texts taking into account the age characteristics of the students, should be interesting and attractive. The problem of upbringing in terms of word works held on the basis of texts and creative studies is also considered comprehensively.

Key words: text, reading, types of work, language development, primary classes, methods.

ЖУРНАЛИСТИКА

ӘОЖ 811.512.122*37:659.1

ТЕЛЕЖАРНАМАЛАРДАҒЫ БЕЙВЕРБАЛДЫ БАҒАЛАУЫШТЫҚ МӘННІҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Л.М. Әділбекова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессор м.а., филология ғылымдарының кандидаты*
С.А. Оданова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессор м.а., филология ғылымдарының кандидаты*
Р.А. Абишова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің 1курс магистранты*

Аңдатпа. Соңғы жиырма бес жыл ішінде, яғни, 1990 жылдан бергі кезеңде бұрынғы кеңестік дәуірдегі қоғамдық-саяси қатынастар ыдырап, елімізде нарықтық қатынастарға негізделген жүйе қалыптаса бастағаннан бері жарнама қоғамдық өмірдің ажырамас бір бөлігіне айналды. Осы кезеңнен бастап жарнама тілін зерттеу тіл білімі ғылымында да алға қойылды. Жарнама қоғамның барлық сферасына ене отырып, оның әлеуметтік институтына және онда өмір сүріп отырған адамдар өміріне белсенді түрде әсер етуде. Жарнама тек қана тауарлар, көрсетілетін қызметтер туралы ақпаратты беріп қана қоймайды, сонымен қатар қоғамдағы қоғамдық, саяси және басқа да қатынастар туралы ақпарат береді. Қазіргі таңда жарнама берілу жолына қарай тележарнама, радиожарнама, баспа жарнамасы, көше жарнамалары және желілік жарнама болып бөлінеді. Жарнаманы беруде вербалды және бейвербалды құралдар қолданылады. Бұл мақалада қазіргі тележарнамалардағы бейвербалды бағалауыштық мәннің берілу жолдары туралы ғылыми тұжырымдамалар талданады.

Түйін сөздер: жарнама, тележарнама, бейвербалды бағалауыштық мән, мимика, жест.

Қазіргі адамдардың өмірін күннен күнге дамып, қоғамда жоғары қажеттілікке ие болып отырған жарнамаларсыз елестету мүмкін емес. Жарнама қоғамның барлық сферасына ене отырып, оның әлеуметтік институтына және онда өмір сүріп отырған адамдар өміріне белсенді түрде әсер етуде. Жарнама тек қана тауарлар, көрсетілетін қызметтер туралы ақпаратты берін қана қоймайды, сонымен қатар қоғамдағы қоғамдық, саяси және басқа да қатынастар туралы ақпарат береді.

Қазіргі таңда жарнама берілу жолына қарай тележарнама, радиожарнама, баспа жарнамасы, көше жарнамалары және желілік жарнама болып бөлінеді.

Телероликтер – 10 секундтан бірнеше минутқа дейін созылатын, актерлердің қатысуымен жүзеге асатын минифильм немесе шағын сюжеттік ойынға құрылған өте кең таралған тележарнама түрі.

Тележарнамадағы ең басты дүние – қызықты визуализация (көрермен ең бірінші естігенін емес, көргенін есте сақтайды); визуализация анық әрі түсінікті болуы тиіс; алғашқы 5 секундта көрерменнің назарын аудара алуы керек; тележарнама құрылымын дайындағанда ойланатындай емес, қабылдауға жеңіл болуы; сюжеттерді заттың қатысуымен емес, адамның қатысуымен көрсеткен жөн; әрбір қолданылатын сөздің өзіндік орны болған дұрыс.

Жарнамадағы бейвербалды бағалауыштық мәннің құралдарына мимика, жест, интонация, кідіріс (пауза), күлкі, жылау, және тағы басқа да вербалды қатынастың басты құралы сөзге көмекші болатын, күшейтетін, кейде оны алмастыратын белгілер жүйесін жатқызамыз. Зерттеулерге сүйенсек, 55% хабарламалар бет-әлпет, жест арқылы қабылданса, 38% хабарламалар интонация және дауыс ырғағына байланысты қабыладанады. Тек 7% хабарламаларда ғана сөзге назар аударылады [1].

Қарым-қатынаста қолданылатын бейвербалды құралдардың өзі қарым-қатынастың басты құралы тіл сияқты әр ұлттың өзіне ғана тән болып келуі мүмкін. Мәселен бұлғарлар айтылған ойға келіспегендігін басын изеу арқылы білдірсе, қазақтар мен орыс халқында керісінше келіспегендік деп санайды.

Сондай-ақ әртүрлі жастағы адамдар тобында да бейвербалды қатынас құралдарын пайдалану әртүрлі сипат алады. Мысалы, балалар жылауды үлкендерге өзінің қалауы мен тілектерін орындату құралы ретінде пайдаланады.

Бейвербалды бағалауыштық мәннің ақпаратты жеткізуге байланысты негізгі үш түрі ажыратылады:

Фонаңиялық;

Кинетикалық

Графикалық (бейнелік).

Фонаңиялық бейвербалды бағалауыштық мәндерге дауыс тембры, дауыс күші мен темпі, интонаңия, дауыстаудағы ерекшеліктер, кідірістер (ммм, ааа) тағы басқалар жатады.

Кинетикалық бағалауыштық мәнге жест, қимыл қозғалыс және мимика жатады.

Графикалық бейвербалды бағалауыштық мән жазбаша сөйлеуде көрініске ие болады.

Мимика арқылы адамның бет-әлпетінің қимылдарын түсінеміз. Мимика (гр. μιμιχοζ, mimikos – еліктеушілік) – бет-әлпеттің қозғалысы, адам сезімін білдірудің бір формасы, адамның ішкі сезімін, көңіл-күйінің әр алуан сәттерін (көңілдену, қайғыру, ашулану, т.б.) білдіретін бет-әлпеттің мәнерлі қимыл-өзгерісі [2]. Жарнамада мимика әртүрлі сипатқа ие болады. Мимиканың бағалауыштық мәндеріне агрессиялық мимика – ашу-ыза; белсенді-қорғаныштық мимика – жек көру, ұнатпау, жақтырмау; пассивті-қорғаныштық мимика – көңбістік, төмендету; қанағаттану-қанағатсыздық мимикасы, оптимизм және пессимизм мимикасы. Мысалы: «Palette» шаш бояуының тележарнамасынан:

ООО! Сен шашыңды жаңа бояғансың ба?

Жоқ, тек менің сүйікті шаш бояуымның түсі ұзақ сақталатын болды.

Жаңа сұйық кератинді «Palette» берік крем-бояуы. Түсі 50%-ға дейін қанық әрі берік. Және көз тартарлықтай нәтиже. Енді сіздің шаш бояуыңыздың түсі уақыт өткен сайын жаңа бояғандай болып көрінеді. Жаңа «Palette» берік крем-бояуы. Осы және өзге де жарнамаларда тек қана оптимистік бағалауыштық мәндер кездеседі. Себебі, жарнамадағы тауар көрерменге тек қана жақсы әсер қалдыруы тиіс.

Келесі жарнама зер салсақ: «Терафлю» дәрі-дәрмегі:

Қызу? Бас ауруы?

Менде бәрі дайын. Тұмау дайын ба? Жар! Терафлю экстра. Тұмауға қарсы көмек. Терафлю – тұмау мен суық тиюге қарсы эксперт. Терафлю. Ауыруға уақыт жоқ!

Бұл жарнамадан қуанышты да, көңілсіздікті де көруге болады. Және осы бейвербалды бағалауыштық мәндер ададарға тауардың құндылығын түсінуге және оны таңдауға мүмкіндік береді.

Мимиканың маңызды элементтерінің бірі – көзқарас. Тірі жанның көзқарасы, әсіресе адамның көзқарасы мол ақпараттарға толы ең күшті тіртіркендіргіш болып саналады. Қарым қатынас барасында адамдардың көзқарасы көп нәрсені аңғартады. Мұндағы басты қызмет атқаратын мүше – көз. Көз адамның барлық сезімдерін жеткіуші бейвербалды құрал болып табылады. Мысалы, «Пиала» шайының тележарнамасы: «Бұрын болған оқиға. Әскерден үйге қайтып келемін. Қалтада ақша жоқ, асқазанда мәз емес. Купеге жап-жас жолсерік қыз көз қырын салып қарады. – Шай ішемісіз? – Ішеміз. Шай әкеледі. Содан кейін қант сұраймын. Тағы да шай сұраймын, тағы да, тағы да. Сөйлесін отырып, станңиямнан өтіп кете жаздадым. Заттарымды жинап пойыздан түсіп кетемін. Сол кезде пиаланы өзіммен алып кеткенімді түсінемін.Және оны иесіне қайтару керек екенін түсіндім. – Әрмен қарай? – Әрмен қарай жолсерік қыз 30 жыл бойы осы пиалаға маған шай құйып берін келеді».

Көзқарас арқылы көрінетін әсерлер көздің жарқылынан, қас пен кірпіктің қимылынан, мұрын мен ауыздың бейнесінен байқалады. Антрополог Т.Эдуард Холдың айтуы бойынша, саяси көшбасшылардың бірі Ясир Арафаттың қара түсті көзілдіріктер киіп жүруінің басты себебі – көзінен оның жан дүниесін басқа адамдардың білін қоюынан сақтану. Адамның көз жанары сырттан келген тітіркендіргіштерге тез жауап беретіндіктен, оны қадағалау мүмкін емес болып табылады [3]. Жарнамада да адамның көз жанары тауардың өту ықтималдылығын арттыруға ықпал етеді.

Жесттер – адамның қарым–қатынас жасау барысында ойлауын немесе жағдайын түсіндіруде бас, қол және саусақтардың қимылы арқылы жүзеге асатын қозғалыстар. Тележарнамаларда бұлар бағалауыштық мәнді беруге септігін тигізеді:

Сілтеу жесті;

Ерекшелеу жесті;

Көрсету жесті [4].

Сілтеу жесттері затқа немес еадамға көрсеткенде оған көңіл аудартуды басты назарға алады. Бұл әдіс – тележарнамаларда өте кең таралған бейвербалды бағалауыштық мәнің берілу жолы. Мәселен, «Алпен Голд» шоколады: «Жаңа Алпен Голд шоколадының дәмін тат. Тұздалған миндаль мен тәтті карамельдің сүтті шоколадта кездейсоқ кездесуі. Алпен Голдтан жаңалық. Оптимизм сенің қолыңда». Осы жарнамада бейвербалды бағалауыштық мән сілтеу жесттері арқылы көрініс табады.

Ерекшелеу жесті айтылған ойды нақтылау мақсатында қолданылады. Бұл жерде қол саусақтарының маңыздылығы жоғары. Мәселен,

«Буын ауруы.

Өтінемін!

Аааа...

Сіз әлі жап-жассыз, бірақ буындарыңыз ауырады ма?

Тоқтаңыз, жай майлар уақытша ғана ауруды басады. Терафлекс. Терафлекс белсенді капсулалары буындардағы ауруды басып қана қоймай, оның қайта пайда болуының алдын алады. Терафлекс. Буынның жастығын ұзарт.

Бұл жарнамада тауарды көрермен назарына көбірек көрсетеді. Және бейвербалды бағалауыштық мәндер қолдың саусақтары арқылы жүзеге асады. Көрсету жестіндегі ең басты дүние – қолдың қалпы.

Тауар жарнамада әртүрлі қалпында жақсы қырларымен көрсетіледі. Және оның жоғары кәсіби деңгейде жасалуында вербалды бағалауыштық мәндермен қатар бейвербалды бағалауыштық мәндердің дұрыс қолданылуы маңызды.

1. Лебедев-Любимов А. Психология рекламы. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с: ил. – (Серия «Мастера психологии»)

2. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: Состояние и возможности психологической защиты. – М.: Изд-во РАГС, 1998. – 125 с.

3. Дымшиц Михаил Наумович. Манипулирование покупателем. / М Н. Дымшиц,- М.: Омега – Л, 2004. – 252 с.

4. Психология эмоций. Тексты / Под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. — М : Изд-во Моск. ун-та, 1984. —288 с.

Резюме

Р.А.Абишова, Л.М.Адилбекова, С.А.Оданова. Способы передачи невербального оценочного смысла в телерекламах

С периода года независимости в казахской лингвистике рассматриваются языки рекламы. Потому что, в этом периоде наше республика перешла на капиталистическое общество. Сейчас жизнь современного человека немыслима без рекламного фона, который является все более очевидным, более активным и действующим. Реклама, проникшая и проникающая во все сферы общества, активно воздействует на его социальные институты и оказывает значительное влияние на социальное поведение живущих в нем людей. Телеролик – самый распространенный и дорогостоящий вид телерекламы, и в телеролике главное – интересная визуализация. В телерекламе мы используем вербальных и невербальных оценочных значении. Товар демонстрируется во всех его красках, функциональности, динамичности. Использование телевизионной рекламы, особенно высокого профессионального качества (правильно выбирать невербальных оценочных значении), значительно повышают престиж рекламодателей по целому ряду причин. В этой статье рассматриваются пути невербальных оценочных значении в телерекламах.

Ключевые слова: реклама, телереклама, невербальные оценочные значение, мимика, жесты.

Summary

R.A. Abisheva, L.M. Adilbekova, S.A.Odanova. Ways of transmission of non-verbal marking value in television commercials

Since the period of year of independence in the Kazakh linguistics it is considered advertizing languages. Because, in this period the republic passed ours to market society. Now life of the modern person is inconceivable without advertizing background which is more and more obvious, more active and acting. The advertizing which got and getting into all spheres of society actively influences its social institutes and has considerable impact on social behavior of the

people living in it. The TV clip – the most widespread and expensive type of TV commercial, and in the TV clip the main thing – interesting visualization. In TV commercial we use verbal and nonverbal estimated value. The goods are shown in all its paints, functionality, dynamism. Use of TV advertizing, especially high professional quality (it is correct to choose nonverbal estimated value), considerably increase prestige of advertisers for a number of reasons. In this article ways nonverbal estimated value in TV commercials are considered.

Keywords: advertizing, TV commercial, nonverbal estimated value, mimicry, gestures.

УДК 811.161.1´42

ЖАНРЫ ТЕЛЕВИЗИОННОГО ДИСКУРСА

Е.Н. Ормаханова – *докторант PhD 1 курса совместной образовательной программы Института языкознания им. А. Байтурсынова и КазНУ им.аль-Фараби*
Г.С. Султанбаева – *доктор политических наук, профессор*

Аннотация. Многие отечественные и зарубежные лингвисты проявляют интерес к речевой коммуникации и к ее жанрам. Телевизионный дискурс остается малоизученной областью. Проведенные исследования, в основном, носят экспериментальный характер. Важнейшим фактором диалогического общения людей является исследование жанрового многообразия. Автор статьи классифицирует жанры телевизионного дискурса по тематическому, структурно-композиционному и стилистическому признаку. Из-за специфики телекоммуникации каждый жанр телевизионного дискурса обладает рядом особенностей. Разработанная классификация открывает большие перспективы для дальнейших исследований жанров телевизионного дискурса.

Ключевые слова: телевизионный дискурс, речевая коммуникация, жанр, телевизионная речь, телезрители.

Современный мир телевидения – один из самых эффективных способов воздействия на носителей языка среди других форм масс-медиа. Телевидение довольно быстро вошло в быт всего человечества и оказало на его развитие всеобъемлющее влияние. Именно телевидение является самой популярной формой проведения досуга людей. Вслед за политологами, психологами, социологами и журналистами изучением данного социального феномена занялись лингвисты. Среди них наиболее известны имена Ю. Богомолова, И. Бродского, А. Вартанова, В. Вильчека, Г. Кузнецова, С. Муратова, Г. Оганова, А. Юровского. Тем не менее, телевизионный дискурс является малоисследованной областью. Научные исследования, проведенные в данном направлении, чаще всего носят экспериментальный характер или посвящены специфике небольшого числа телевизионных жанров.

Дискурс – это связный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами. Речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах) [1, 9]. Язык телевидения представляет собой подвижный речевой континуум. Телевизионная речь существует как бы между двух основных полюсов: функции сообщения и функции воздействия. Между этими полюсами, расположены различные жанры телевидения. Прежде чем перейти к описанию жанрового многообразия телевизионного дискурса, необходимо, рассмотреть, что понимают под «жанром» в современной лингвистической литературе. Изучение жанров является актуальной и весьма перспективной областью исследования. Рассмотрение речевого жанра – как факта социального взаимодействия людей вытекает из концепции речевых жанров М.М. Бахтина, впервые сформулированной им в 1929 г. в работе «Марксизм и философия языка». Под речевым жанром М.М. Бахтин понимает «композиционные и стилистические единства, определяемые функцией (художественные, научные, бытовые высказывания), условиями общения (книжные монологические жанры, установленные на читателя, публику, специалистов, военные команды, официальные заявления, адресованные определенному учреждению и т.п.), наконец, конкретной ситуацией речевого общения». На основе речевого жанра М.М. Бахтин выделяет бытовые, риторические, научные, литературные и другие жанры. Далее дается классификация вышеперечисленных жанров по параметрам первичности (простые речевые жанры) и вторичности (сложные речевые жанры) [2, 205]. Жанры телевизионного дискурса относятся к вторичным речевым жанрам. Жанровое многообразие современного

телевизионного дискурса по тематическому, структурно-композиционному и стилистическому признакам представляет особый интерес.

В данном исследовании, мы рассматриваем телевизионный дискурс как телевизионную речь во взаимодействии телекоммуникатора и телеаудитории. Социальное взаимодействие телекоммуникатора и телеаудитории представляет собой макросистему. В ней воплощается коммуникация обширного круга людей, обладающих социальными, возрастными, профессиональными, территориальными, культурными характеристиками. Телевизионную речь можно представить как речевой портрет эпохи, которая воплощается в различных жанрах. Исследование речевых жанров – это лингвистическое описание структуры жанров или лексикологическое описание семантики имен речевых жанров в языке. Изучение жанров является важнейшим фактором диалогического общения людей [3, 9]. Следовательно, прагматическое жанроведение рассматривает язык не только в связи с «человеком говорящим», но и в диалогическом контексте коммуникативной ситуации, а также – более широко – в контексте национально-речевой, социальной, духовной культуры [4, 84].

В данной статье представляется классификация жанров телевизионного дискурса по тематическому, структурно-композиционному и стилистическому признакам. С.Ю. Данилов рассматривает жанр как «речевую единицу, которая воплощает интенциональное состояние, связывающее адресанта и адресата, а также строится по тематическим, стилистическим и композиционным канонам, закрепленным в культуре» [5, 218]. Актуальность предпринятого исследования обусловлена недостаточной изученностью теледискурса и его жанровой специфики, осмысление которых является одним из перспективных направлений в современной лингвистике. Ввиду обширности исследовательского материала и его сложности, в рамках одного исследования невозможно глубоко и всесторонне выявить все жанровое многообразие телевизионного дискурса. Телевизионный дискурс по праву можно назвать культурно-социальным феноменом, и полагаем, что в процессе данного исследования разработанные классификации будут дополнены.

В семиотическом отношении телевизионный дискурс является полиструктурным, использующим знаковые коды таких систем, как театр, кино, живопись, фольклор, массовая культура, разговорная речь. Телевизионное пространство реализует дискурс новостей, официальный, политический, бюрократический и развлекательный виды дискурса. [6, 27] Массовые жанры телевидения апеллируют к универсальным ожиданиям людей по развитию сюжета, типажу героя, а также линии его поведения. Телевизионный дискурс исследован нами как сложные речевые события. По тематическому признаку выделяются следующие жанры телевизионного дискурса: теленовости; телеобзор; фильм на ТВ (художественный фильм, документальный фильм, драма, мелодрама, боевик, комедия, приключения, триллер, ужасы, детектив, эротика); телесериал; телеспектакль; мультипликационный фильм (мультфильм для детей, мультфильм для взрослых); телеинтервью (портретное интервью, тематическое интервью, смешанный тип интервью [портретное + тематическое]; телерасследование; телереклама (политическая, коммерческая, анонс); теледебаты; телешоу (ток-шоу, реалити-шоу, игровое шоу, комедийное шоу, шоу талантов); телеигра; телевикторина; телеэкстрим; телепутешествие; телеклуб; телеинструкция; телешоп; телегороскоп; телелотерея; телешкола; музыка на ТВ (музыкальный концерт, музыкальная программа, музыкальный конкурс и т. д.); спорт на ТВ (Олимпийские игры, Чемпионат, Кубок и др.); патриотическая программа; программа о здоровье; научно-популярная программа; пародийно-юмористическая программа; кулинарная программа. Большинство вышеперечисленных жанров можно рассмотреть в многообразии субжанров. Например, для жанра «концерт» характерны следующие субжанры: «юбилейный концерт», «гала-концерт», «концерт классической музыки», «концерт народной музыки», «концерт популярной музыки», «творческий вечер» [7, 208].

Многие из появившихся за последнее десятилетие на казахстанском ТВ жанров телевизионного дискурса, а также существовавшие ранее программы являются отражением протекающих, все более углубляющихся и расширяющихся интерактивных процессов на телевидении. Если раньше, зритель мог лишь отправить письмо-заявку с просьбой показать какой-нибудь фильм, исполнить в музыкальной программе любимую песню, то сейчас он принимает участие в любом голосовании (ток-шоу, теледебаты, реалити-шоу и т. д.). С помощью телефонной связи телезритель может дозвониться в студию и поговорить с участником той или иной программы. А пульты для

голосования в студии и интернет-голосования позволяют потенциальному зрителю участвовать в процессе создания передачи. Следует вывод, что у телеаудитории появилось больше возможностей, у нее нет ограничений. Впервые в телевизионном дискурсе телезритель выступает как активный субъект коммуникации, он представляют интерес как для телекоммуникатора, так и для зрителя у экрана телевизора. В последнее время, зрительская аудитория все чаще становится основой содержания телевизионной программы.

Постепенный переход от традиционного – «одностороннего», монологического типа телекоммуникации к интерактивному – «двустороннему», диалогическому типу, расширяет палитру диалогических жанров, противопоставляемых по структурно-композиционному признаку монологическим жанрам. К монологическим типам мы относим следующие жанры телевизионного дискурса: теледебаты, ток-шоу, реалити-шоу, игровое шоу, шоу талантов, телеигра, телеинтервью и т.д. Как правило, речевое событие, основано на использовании, неподготовленной, спонтанной речи. К диалогическим типам относятся теленовости, телеобзор, телегороскоп. Вышеперечисленные жанры – речевые события, в основе которых лежит подготовленная, неспонтанная речь. Основные структурные различия указанных жанров телевизионного дискурса: спонтанность, неподготовленность и неспонтанность, подготовленность. По стилистическому признаку вслед за О.А. Лаптевой существуют различия между полярными жанрами телевизионного дискурса: дикторское прочтение текста официальной информации. Оно характерно для жанра «теленовостей» [3, 11]. В записи скрытой камерой общение телекоммуникатора и не предупрежденного об участии в телевизионной передаче человека происходит в естественной обстановке, например в программе «Жасырын камера» (жанр «пародийно-юмористическая передача»), в детективной передаче «Қылмыс пен жаза» (жанр «ток-шоу»), в программах жанра «телерасследование» (Очная ставка) и других. В первом случае жанр воплощается в ситуации речевого общения. Основными признаками речевого общения являются официальность и публичность. Во втором – неофициальность и использование обиходно-бытовой разговорной речи.

Изучая телевизионную речь и анализируя тенденции развития телевизионных жанров, О.А. Лаптева отмечает увеличение «свободных» жанров и сокращение «протокольной» части телепередач. По словам автора, эта тенденция, напрямую связана с повышением эффективности воздействия телевизионной речи и «проявляется в стремительной перестройке стиля телевизионных передач, в бурном росте и возникновении новых передач «разговорного» жанра... Многие из них идут в прямой эфир, то есть никак не редактируются по языку» [3, 12]. В дикторской, неспонтанной речи, характерной для жанров «теленовости», «телегороскоп», «телеобзор», также можно выявить некоторые изменения. В этом случае диктор часто выступает как человек с собственной позицией и мнением. В работе на телевидении допускается быстрый говор, членение речи не по синтагмам, а по сегментам. Оговорки, которые раньше не допускались в речи дикторов, становятся привычным явлением в телевизионном эфире, также дикторы позволяют себе отступления от написанного текста.

Многие функции современного телевидения оказывают значительное влияние на его язык. Телевизионная речь обладает рядом особенностей:

а) Кроме устной формы, с точки зрения восприятия, в телевизионной речи наличествует письменная форма (титры, тексты рекламных объявлений, «бегущая строка»).

б) В телевизионной речи наличествуют устные транспозиционные формы (речь телеведущих, дикторов, героев телефильмов и т.п.).

в) Наличие в телевизионной речи элементов разговорности способствует установлению контакта между субъектами телевизионной коммуникации, привлекает и удерживает внимание телезрителей, вызывает познавательный интерес, подталкивает к размышлению.

По стилистическому признаку выделяются полярные жанры телевизионного дискурса: «публицистические» и «разговорные». Телевизионный дискурс не статичен. Поэтому нельзя утверждать, что поляризация абсолютна. Телевизионному дискурсу присуща интерактивность, диалогичность, равноправное взаимодействие субъектов коммуникативного процесса, то есть телекоммуникатора и телеаудитории. В телевизионной речи наблюдаются элементы разговорности, но это не означает, что все журналисты используют в работе разговорную речь. Речевое общение представителей масс-медиа лишь напоминает разговорную речь, но в целом представляет публичную разновидность устной литературной речи. Таким образом, по структурно-композиционному и

стилистическому признакам выделяются, монологические и диалогические, «публицистические» и «разговорные» жанры телевизионного дискурса. Из-за специфики телекоммуникации каждый жанр обладает рядом особенностей. Данная классификация жанров, изученная по тематическому признаку, открывает большие перспективы для дальнейших исследований и выявления многообразия жанров телевизионного дискурса.

1. Storey J. Cultural Studies and the Study of Populär Culture. Edinburgh, 1998. С. 9.

2. Бахтин М.М Собрание сочинений. Т. 5: Работы 1940-х - начала 1960-х годов. М., 1996. С. 205.

3. Лаптева О.А. Живая русская речь с телеэкрана. Разговорный пласт телевизионной речи в нормативном аспекте. 5-е изд. М., 2003. С. 9.

4. Кожина М.Н. Стиль и жанр: их вариативности, историческая изменчивость и соотношение // Stylistyka VIII. Opole, 1999; Макаров М Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе. Тверь, 1998. С. 84

5. Данилов С.Ю. О канонах внутрижанровой интеракции (на материале речевого жанра «проработка») // Жанры речи: Сб. науч. ст. Саратов, 2002. Вып. 3. С. 218.

6. Дементьев В.В. Коммуникативная генристика: речевые жанры как средство формализации социального взаимодействия // Жанры речи: Сб. науч. ст. Саратов, 2002. Вып. 3. С. 27.

7. Бахтин М.М Собрание сочинений. Т. 5: Работы 1940-х - начала 1960-х годов. М., 1996. С. 208.

Түйін

Е.Н. Ормаханова, Г.С. Султанбаева. Телевизиялық дискурс жанрлары

Отандық және шетелдік тіл білімі мамандарының көбісі сөйлеу коммуникациясы мен оның жанрларына қызығушылық танытуда. Телевизиялық дискурс әлі күнге дейін аз зерттелген сала болып есептелінеді. Осы саладағы зерттеулердің көбісі эксперименттік сипатымен ерекшеленеді. Жанрлық әралуандықты зерделеу диалогтың маңызды факторы болып табылады. Мақаланың авторы телевизиялық дискурстын жанрларын тақырыптық, құрылымдық композиция және стилистикалық белгілер бойынша жіктейді. Телевизиялық дискурстың әр жанрының өзіне тән ерекшеліктері бар, бұл телеқатынас өзгешеліктерінің болуына байланысты. Құрастырылған сыныптама болашақта телевизиялық дискурстың жанрларын ары қарай зерттеуге мүмкіндік тудырады.

Түйін сөздер: телевизиялық дискурс, тілдік коммуникация, жанр, телевизиялық тіл, телекөрермендер.

Summary

E.N. Ormahanova, G.S. Sultanbaeva. Television discourse genres

Many home and foreign linguists profess interest to speech communication and to her genres. Television discourse is an insufficiently known area in linguistics. Undertaken studies, mainly, carry experimental character. The important factor of dialogic communication of people is research of genre variety. The author of the article classifies the genres of television discourse on a thematic, structural-composition and stylistic sign. From the specific of telecommunication every genre of television discourse possesses the row of features. Classification that was worked out by the author of the article opens large prospects for further researches of genres of television discourse

Key words: televisional дискурс, speech communication, genre, televisional speech, tele viewers.

УДК. 070.4.5845

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ В КАЗАХСКОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ 30-Х ГОДОВ

С. Садыков – *Международный казахско-турецкий университет имени Ахмеда Ясави, доктор филологических наук, ассоциированный профессор (доцент)*

Аннотация. Государственный и общественный строй, утвердившийся в Советском Союзе, наряду с решением вопросов экономического и социального развития, продолжал уделять особое внимание национальному строительству многонациональной страны. В этом деле особая роль отводилась журналистике, которая была создана командно-административной системой и полностью была ей подчинена. В силу этого пресса выступала проводником коммунистической идеологии в массы, развивала и обосновывала идеи и установки, которые разрабатывались в отделах пропаганды и агитации партийных комитетов. О самостоятельности в подходе к вопросам национального строительства, высказывании критических замечаний и тем более о полемике по этому вопросу в прессе, что бывает свойственно и является естественным для свободного демократического общества, не могло быть и речи. Все было подчинено строгим партийным директивам.

Характерной чертой казахской журналистики того времени, как и журналистики всего Советского Союза, стала лозунговость. В периодических изданиях, по радио постоянно шли победные реляции, например, под рубрикой «Темпы решают всё» и др. В них повествовалось о достижениях по реализации планов пятилеток по экономическому, научному и техническому развитию.

Ключевые слова: многонациональная страна, лозунговость, сталинизм, пропагандистские материалы, печать Казахстана, коммунистическое учение.

Вся огромная советская партийно-пропагандистская машина настойчиво утверждала, что общегосударственные интересы требуют ограничения самостоятельности республик, путем передачи их полномочий в решении ряда стратегических вопросов развития центру. Федерализм поэтому в государственном обустройстве Союза ССР в результате этого приобретал декларативный характер и уступал место унитаризму. Таким образом разграничение компетенции Союза и его национальных республик размывалось, а суверенитет последних становился формальным. Вследствие этого главным лозунгом в развитии межнациональных отношений и наций становится идея интернационализма.

Несмотря на все сложные противоречия тех лет, шёл индустриальный и сельскохозяйственный прогресс, менялась социальная структура и духовный облик общества. В высоты прошедших с того времени лет, все эти преобразования сегодня в целом оценивается негативно. Это связано с тем, что перемены эти рассматриваются через призму сталинизма и связаны с массовыми репрессиями, арестами по ночам, сопровождавшимися политическими процессами над «врагами народа», полным бесправием народа, атмосферой доносительства, принуждением. Но, справедливости ради, необходимо сказать, что во всех регионах страны формировались мощные производительные силы. В национальных республиках росла численность рабочего класса, научно-технической и творческой интеллигенции, резко возрастал уровень грамотности населения. Усиливался приток жителей аулов в города. Так, к 1939 году в них проживало 16% казахского населения против 2 % в 1926 году и удельный вес всего городского населения достиг 27,7 % против 8,6 %, [1] а рабочие и служащие составляли почти 90% трудоспособной части горожан [2].

Помощь в возведении промышленных предприятий оказывали Казахстану и представители индустриальных центров страны. Например, на строительство Балхашского медеплавильного комбината прибыло 687 метростроевцев Москвы, более 700 инженеров, металлургов, техников и т.д. с медеплавильных заводов Урала и Закавказья, а на прокладку железной дороги Акмолинск-Карталы, объявленной всенародной ударной стройкой, по призыву партии приехали люди из целого ряда регионов СССР. Полтавской, Черниговской, Сумской, Воронежской, Курской областей. По комсомольским путевкам приехало 18 тысяч молодых энтузиастов[3].

Вот что о стройках 1930-х годов в Казахстане писал в своих воспоминаниях Д.А.Кунаев, долгие годы возглавлявший Казахстан:

«Мы, люди старшего поколения, хорошо помним, в каких невероятно трудных условиях зарождались и создавались промышленные центры Казахстана. Многие стройки начинались с нуля в совершенно необжитых пустынных и полупустынных районах республики… Наркомат тяжелой промышленности принял решение построить Балхашский медеплавильный комбинат. Он поднимался на северном берегу озера Балхаш, и планировалось, что он станет крупнейшим в стране комбинатом по выпуску меди. … строительство комбината по своему значению приравнивается к Магнитогорску сооружение комбината стало делом всей партии и народа.

В газете «За индустриализацию» часто появлялись статьи с призывом: «В бой за Балхаш!» [4].

В пропагандистских материалах, которые шли через газеты «Социалистик Казахстан», «Казахстанская правда», «Большевик Казахстана», «Балхашский рабочий», «Балхаш жумысшысы» и других, по радио всё это преподносилось как проявление подлинного интернационазилма во взаимоотношениях между народами многонациональной страны. В Креме понимали, что разный уровень развития регионов и национально-государственных образований требовал разных подходов и постановки перед ними разных планов и задач. Нельзя было одновременно создавать, ту же тяжелую промышленность и на Урале, и в Средней Азии, и в Закавказье и т.д. Это противоречило бы, во-первых, развитию экономики СССР как единого народнохозяйственного комплекса, что ослабляло бы позиции центра, и во-вторых, требовало бы больших усилий, потому что провозглашение юридического равенство наций и народностей не означало еще их фактического равенства. Поэтому - то как нельзя кстати и пришелся принцип интернационализма, суть которого заключилась в братской взаимопомощи народов СССР, и который позволял однобоко развивать экономику той или иной республики. Этот лозунг позволял требовать от той или иной республики, чтобы она увеличивала производство того, что традиционно составляло основу её экономики, а все остальное она, мол, получит от других.

Принцип интернационализма оказывал решающее воздействие и на развитие наций, и на духовную сферу жизни общества. Декларируемые принципы свободы самоопределения, путей и форм обустройства национальной жизни, тихо сходили на «нет», потому что не могла экономика развиваться по принципам единого организма, в жизнь национальностей – автономно. Поэтому и заговорили о том, что культура, искусство, литература и если угодно, обыденная жизнь народов должны быть национальными по форме, но социалистическими по содержанию. В новых условиях развитие казахского этноса связывалось с созданием новой цивилизационной общности – формирующимся советским народом. А для этого казахский этнос должен был стать не просто нацией, а нацией социалистической. Именно в этом русле и нужно было сформировать новый уклад жизни и модернизировать традиционные ценности казахов.

Именно эти моменты, выражаясь языком партийных функционеров тех лет, определили главные направления идеологической, политико-просветительской работы всех структурных подразделений ВКП(б). Для средств массовой информации их установки обернулись тем, что последним приходилось отдельные факты трактовать, как тенденцию единичные явления преподносить как закономерности, одним словом, выдавать желаемое на действительное. Этим и было положено начало советскому журналистскому мифотворчеству.

Активное воздействие на сознание казахского этноса, которое осуществляла пресса республики, приводило к тому, что этническая целостность, возникшая в результате биологических процессов, запрограммированных локальными географическими и историческими условиями, стала постепенно разрушаться. Процесс усугублялся еще и тем, что на ритмы и фазы развития казахского этноса стали накладываться ритмы жизни других этносов. Все это приводимо к сбою хозяйственной и духовной жизни казахов. Рост числа городов и городского населения, который включал в себя представителей коренного населения, не только менял социальную структуру этноса, но и делили его, по сути, на две части. Одна часть - в основном занятия скотоводством и отчасти земледелием – продолжала вести традиционный образ жизни. Другая – в лице занятых в промышленности рабочих и инженерно-технических работников и не имевшая в этом плане исторического опыта и сложившихся обычаев и традицией жизни городского населения, во многом перенимала образ жизни других этносов, создавая с ними как бы одно целое. Но этот процесс приобретал характер медленной ассимиляции, потому что и численность казахов в общей массе городского населения была невелика, и воздействие культуры городской жизни других этносов было сильным.

Но об этом пресса не говорила. Журналисты и не ставили перед собой такой задачи. Напротив, они призваны были искать и находить ростки новой жизни, писать о том, как преображается Великая Степь, и какую роль в этом играет братская дружба и взаимопомощь народов советских республик.

В основе всего этого лежит, утверждала пресса, великое коммунистическое учение, заветы великого Ленина, четкое следование которым приведет всех к великому будущему. Таким образом, коммунистическое учение, превратилось в догму и стало самым большим мифом советской эпохи. Справедливости ради надо отметить, что пропаганда этого учения была весьма продуманной и эффективной. Протекавшая на фоне экономического роста, она оказывала сильное влияние на умы людей, которые, даже если были не в состоянии понять, верили сказанному. Поэтому и изменения, происходившие в жизни, они воспринимали некритически, как неизбежность.

В материалах прессы всячески проводилась идея о том, что между решением национального вопроса и социалистическими преобразованиями существует неразрывная взаимосвязь и единство. Другими словами, успешное строительство социализма в полиэтнической стране возможно при одновременном решении национального вопроса. А само же его решение возможно, согласно коммунистической доктрине, только на базе социализма. Такова была позиция центра. В строительстве социализма в СССР поэтому особое внимание уделялось выравниванию уровня развития всех наций и народностей. Эти планы реализовывались под лозунгами ликвидации вековой отсталости национальных республик и достижения ими фактического равенства.

Остовая унитарный характер Советского Союза видный философ советской эпохи И.П.Цамерян в 1980-е годы писал: «Создание единого Союзного многонационального Советского государства – Союза ССР – позволило наилучшим образом в общегосударственном масштабе организовать всестороннюю помощь со стороны более развитых наций народом, отставшим в своём развитии, и успешно достигнуть фактического равенства народов нашей страны в кратчайшие исторические сроки.

Социалистические нации представляют собой исторически закономерную форму общественного развития эпохи социализма. Суть её в том, что социальный прогресс, всестороннее экономическое, социальное и культурное развитие народов, строящих социализм, возможно лишь путем их национальной консолидации, т.е. формирования в социалистические нации.

Формирование социалистических наций и народностей закономерно привело к возникновению нового, социалистического типа национальных отношений. Важнейшими характерными чертами этих отношений являются равенство, всестороннее сотрудничество, братская дружба и взаимопомощь между всеми социалистическими нациями и народностями» [5].

В 1930-е годы по мере укрепления основ социалистического общества и усиления коммунистической идеологии, когда политика интернационализма, которая являлась важной составляющей этой идеологии, продолжался процесс переосмысления каждым народом, в том числе казахским, своего места, роли, значения в строительстве новой жизни. Но классовый подход к этому процессу требовал, чтобы этнодифференциирующие характеристики, такие как язык, ценности и нормы, историческая память, представления о родной земле, предания о предках, национальный характер, искусство соответствовали установкам коммунистической идеологии.

Поэтому газеты «Казахстанская правда», «Социалистик Казахстан», «Енбекши казах», «Ак жол», «Туркестанская правда», «Тилши», «Ауыл тили», журнал «Революция и национальности» регулярно печатали материалы, в которых в восторженно-оптимистических интонациях и стилевых оборотах, заимствованных из «Краткого курса истории ВКП(б)», рассказывалось о переустройстве жизни казахского народа, его села, города, о строящихся промышленных гигантах, развитии колхозов и т.д. Все эти материалы должны были воздействовать на сознание аудитории с целью приведения восприятия происходящих перемен в соответствие с трактовкой партийными властями особенностей исторической ситуации и в связи с этим своеобразии данной стадии консолидации казахского этноса и его этнического окружения. Иными словами, пропагандистский аппарат должен был разрабатывать идеи, которые позволяли бы разрабатывать элементы духовной культуры, которые создавали бы общность представлений о новых национальных признаках, которые возникали бы на основе сближения, смешения и слияния.

Эти цели были положены и в основу задач по развитию народного образования культуры и искусства. Так, еще в 1930 году газета «Енбекши казах» в статье И.Тактыбаева «На фронте

ликвидации неграмотности» писала: «В Советском Союзе одной из безграмотных национальных республик является Казахстан. 70 процентов казахов и 90 процентов казашек неграмотны. Из четырёх только один городской казах еле читает, плохо пишет. Даже есть места, где нет ни одного человека, который может хотя бы написать письмо. Особенно сильна неграмотность среди животноводов и дехкан. С такой неграмотностью невозможно построить социализм, социалистическое общество (курсив авт.)» [6]. И далее автор статьи заключает: «Борьба с неграмотностью – это классовая борьба, политическая борьба. Ликвидация неграмотности – большая социальная задача» [7].

Но все-таки политические цели в борьбе с неграмотностью брали вверх над социальными задачами. Это проявилось и в том, что была выдвинута задача создания новой казахской письменности. Так, арабская графика была заменена латинской, а потом и кириллицей. В качестве необходимости этой реформы алфавита приводились аргументы о том, что это позволит достичь отсталому народу высот культуры, науки, образования. С другой стороны – это ускорит процесс формирования новой исторической общности, её традиций, обрядов, образа жизни.

Переход с одного алфавита на другой, а потом и на третий создавал ситуацию, когда информационное обеспечение общества оказалось, как бы на нулевом цикле. То есть, к источникам на арабской графике уже переставали обращаться или же обращались лишь те немногие, кто ею владел. Для большинства населения откровением или истиной становилось всё, что издавалось на новой графике, потому что сравнивать или сопоставлять новые издания с предыдущими многим было уже не по силам. Невостребованным оказывался и пласт общественно-политической, экономической, социальной и философской информации, накопленный в виде рукописей, в журналах, газетах.

Новая власть в этой ситуации могла манипулировать или трактовать прошлое в нужном для себя ключе, могла заниматься фальсификацией и искажениями: благо улучить её в этом мало кто бы смог. Создаваемые новые советские учебники тоже становились мощным средством идеологического воздействия и воспитания, ибо альтернативы им никакой не было. Вся это делало возможным «выковывать» нового человека, закладывать в него нужные установки.

Весьма эффективным инструментом обработки сознания в этом деле становится печать. Так, например, в журнале «Адабият майданы» публиковались материалы в различных жанрах публицистики, в которых речь шла не только о ликвидации неграмотности в казахских аулах, но и о достижениях социалистического строительства, о проводниках новой жизни – учителях, о новой советской школе, о равенстве между казахскими мужчинами и женщинами и т.д. Часто автором этих материалов выступал Ильяс Жансугуров – главный редактор вышеупомянутого журнала.

Какие бы темы не поднимала бы пресса, она всё сводила к одному: все свершения, которые происходят в жизни, стали возможны только благодаря новой власти. Именно она создает нациям и народностям условия для их всестороннего развития, она является инициатором и организатором всесторонней помощи со стороны более развитых наций народам проживавшим в бывших отсталых окраинах царской России. Лейтмотивом многих этих выступлений являлась мысль о том, что это не просто новая власть, а власть, которая ознаменовала собой начало новой эры в истории человечества. Поэтому и советская печать объявлялась печатью нового типа, советские традиции и обряды, которые только начинали формироваться, объявлялись символами новой жизни, которая установит новые, подлинно братские отношения между всеми нациями и народностями великой страны Советов.

Разумеется, казахские народные традиции и обряды, как и печать, появились не только в годы советской власти, большая их часть имели многовековую историю. Но партийно-советская номенклатура взяла на себя ответственность и право их пересмотра с позиций коммунистической идеологии, решать, какие из них могут и должны остаться в новой жизни, а какие являются патриархальными, архаичными или же и вовсе вредными и с ними нужно бороться и искоренять их.

Известно, что на протяжении многих веков традиции и обычаи являлись для казахов законом жизни. Невыполнение требований и правил, предписываемых обычаями, пренебрежительное отношение к ним, вызывали всеобщее осуждение или даже кару. Традиции и обычаи не только регулировали бытовую жизнь и её устои, но и влияли на морально-этические, эстетические нормы, на язык, на познание, осмысление мира и жизни.

Советская власть повела с некоторыми из них решительную борьбу. Так, например, в конце 1920-х годов праздник Наурыз был объявлен религиозным. Вредными признавались и такие обряды и традиции как «той», «қонақ асы», «шашу», «ерулік». Искоренению подвергались верования и образы, связанные с практической трудовой деятельностью, которые, бытуя долгие годы в исламской среде, трансформировались и мусульминизировались, следовательно, искореняя их, новая власть боролась и с религией.

На страницах казахстанских газет и журналов помещались статьи на антирелигиозные темы. В частности, в «Казахстанской правде», в «Социалистик Казахстан», «Енбекши казах», «Адабиёт майданы», «Жана адабиёт» и других были опубликованы материалы, в которых говорилось о классовой и реакционной сущности ислама. Авторы стремились «выявить» и его как бы националистическую природу и то, что в руках местных националистов религия является орудием разжигания межэтнических распрей, ненависти и вражды между народами.

Все, что в 1930-е годы было направлено на «перековку» и создание нового человека, на устранение социальных корней не только ислама, но и других концессий. Так, ритуалы погребально-поминальные, свадебные, «сунет» (обрезание) подвергались решительной критике и насильственной ломке. При этом игнорировалось, что эти патриархальные устои определяли образ жизни кочевого народа на протяжении многих веков.

Резко менявшийся образ жизни должен был способствовать размыванию религиозных, а вместе с ним народных традиций и обрядов. Однако подвергавшиеся гонениям, они продолжали жить в бытовой сфере, в семье, в родственных отношениях. То есть религия и народные обычаи не ушли в прошлое, а сохранились в жизненном цикле семьи. Различные верования все же оказывали воздействие на сознание людей, они продолжали им следовать, но делали это скрытно. Поэтому в 1930-е годы религиозные традиции и обряды под натиском атеистической пропаганды переходили как бы на нелегальное положение.

Важным фактором в борьбе против религии и связанных с ней традиций и обрядов должна была стать пропаганда идей марксизма- ленинизма, в частности пропаганда идей интернационализма, братской дружбы и взаимопомощи советских народов. В этих целях коммунистическая идеология стремилась учитывать и тот фактор, что под влиянием культуры других народов, которые находились на более высокой ступени социально-экономического, политического и культурного прогресса у отставших в общественном развитии этносов, произойдет пробуждение интереса к своей истории, культуре и будет наблюдаться рост национального самосознания. Тем самым возникнут предпосылки для того, чтобы при массированном воздействии на сознание человека сформировать из него гражданина нового социалистического общества. Для этого была выработана строго идеологизированная система оценок прошлого наций, их духовного наследия. Именно тогда появились многие клише, стереотипы и мифы, призванные формировать социалистическое мировоззрение и новый образ жизни. Важным инструментом в этом деле выступала пресса страны, начиная от центральныхизданий и заканчивая многотиражными газетами.

«С помощью агитационно-пропагандистских средств, в журналистике в это же время проводились в жизнь установки укреплявшейся тоталитарной системы, - отмечает российская исследовательница Р.А.Иванова - …предметом пропаганды как социального явления в 30-е годы являлась не сама реальная жизнь, а её трансформация в массовых идеологических процессах, основанных на стереотипах и мифотворчестве, на классовом принципе отражения жизни» [8].

Р.А.Иванова в упомянутой статье указывает так же, что для идеологической работы установкой служили положения доклада А.Жданова «Советская литература – самая идейная, самая передовая литература в мире», опубликованного в газете «Правда» 20 августа 1934 года. В нем ставилась задача классового подхода воспитания трудящихся в духе социализма. «При таком партийном подходе, - делает вывод Р.А.Иванова, - в отражении действительности в литературе и журналистике разрушались духовные связи человека и общества, истинное отношение человека к миру, к жизни, к людям, к земле, к труду. Стирались все высшие качества человеческой личности. Воспитывались фарисейство, двойная мораль» [9].

Главным методологическим принципам в осмыслении процессов, происходивших в духовной жизни советских республик, являлся тезис И.В.Сталина о том, что при социализме национальным в культуре выступает лишь её форма, а интернациональное относится к её содержанию. И эта мысль не

могла подвергаться сомнению. Поэтому все пропагандисты, теоретики, журналисты в оценке перемен, происходивших в жизни, стремились «отыскать» ростки нового, интернационального и тщательно подгоняли жизнь под эти шаблоны.

В условиях того времени никто не мог и задумываться над тем, что форма культуры, как и её содержание, не всегда могут укладываться в заданную схему, что форма, равно как и её содержание, могут иметь интернациональные элементы. В то же время социалистическое содержание не всегда может носить интернациональные черты, оно может быть и национальным по характеру.

Таким образом, 1930-е годы явились переломным периодом общественно-политического развития, когда менялась политическая, национальная, религиозная и государственная идентичность практически всех народов СССР, и она прямо затрагивала их жизненные интересы. Трансформации подвергались структура социальных связей и отношений, подвергался ломке привычный образ жизни. Взамен этого коммунистическая идеология предлагала как один из способов развития тезис о сопричастности каждого к формирующемуся новому сообществу людей. Это давало возможность для социального выживания, обретения уверенности и оптимизма. Народ, переживший войны, революции, социальные катаклизмы и находившийся в растерянности и тревоге, в процессе развития нового государства остро нуждался в осмыслении и формировании идентичности отдельных людей и общества в целом.

Поэтому журналистика Казахстана, рассказывая о становлении государственности в республике, проводила партийную установку о том, что народ, воплощая в жизнь марксистстко-ленинское учение, получил возможность самореализоваться и развиваться как единая нация. Преобразование КАССР в союзную республику в прессе Казахстана интерпретировалось как историческое достижение, в котором большую роль сыграла интернациональная помощь народов СССР. В газетах и журналах, в передачах радио приводились цифры и факты, которые призваны были свидетельствовать об этапах роста молодой республики. И справедливости ради надо отметить, что такого рода материалы отчасти способствовали формированию национального самосознания казахского этноса.

Социальные программы, направленные на ликвидацию неграмотности населения, развитие науки, литературы, искусства, культуры также, безусловно, способствовали осознанию казахами своей самобытности. Но коммунистическая идеология не было заинтересована в том, чтобы этот процесс углублялся. Наоборот, она стремилась выхолостить суть национальной культуры, отрывала казахов от их исторических корней. Для реализации планов социалистического строительства необходима была беззаветная преданность идеалам коммунизма. Поэтому массированной обработке подвергалось национальное сознание и решительной критике подвергалось историческое прошлое. При этом акцент делала на том, что отражение к прошлому своего этноса ведет к идеализации отдельных личностей и исторического прошлого, способствует обособлению и замыканию в узких национальных рамках.

Альтернативой развития национального сознания выступали идеи интернационализма. В прессе подчеркивалось, что творцом истории выступает народ, но при этом всячески превозносились действующие руководители, которые неуклонно претворяли в жизнь учение вождей мирового пролетариата. Со временем хвалебные выступления приводили к тому, что эти руководители сами становились вождями, которым только и была ведома истина. Народные масса, которые были провозглашены творцами истории, вновь оказывались на заднем плане.

Несмотря на все названные проблемы и противоречия, динамичное развитие национальной журналистики, расцвет национальной публицистики, обогащение её жанрового арсенала, ликвидация неграмотности, рост уровня культуры населения способствовал появлению казахской национальной интеллигенции. Правда, советская система и её стремилась формировать в угоду своих собственных потребностей. Однако этого не всегда удавалось достичь, поскольку эта социальная прослойка общества всегда объективно стремится к самоидентификации, выявлению своих национальных особенностей и своеобразия. И это в первую очередь относится к творческой интеллигенции, которая осознавала важность исторического сознания народа и его национальной самоидентификации. Как известно, под историческим сознанием подразумевается система знаний, совокупность представлений, взглядов, традиций, обрядов, обычаев, идей, посредством которых у людей и социальных групп, этносов, наций формируется представление о своем происхождении, своеобразии

этапов своего развития, осознание самого себя среди других народов и всего человеческого сообщества.

Историческое сознание предполагает оценку и понимание своего прошлого во всем его многообразии, что позволяет представителям того или иного этнического образования воспринимать своё прошлое и воспроизводить его в пространстве и времени во всех его трех измерениях: в прошлом, настоящем и будущем. А это, в свою очередь, связывает поколения во времени и позволяет четко идентифицировать себя как единый народ.

Позитивная историческая память, которая прямо или опосредовано воздействует на процесс становления идентичности различных сообществ и наций, а в данном случае казахского этноса, приводила к активизации интереса к историческому прошлому и делала актуальной проблему обоснования новой национальной концепции своей истории. И такой интерес в 30-е годы XX столетия, действительно, возник.

Но это противоречило теории марксизма, которая провозглашала классовую борьбу в качестве основной движущей силы развития общества. Всю историю человечества она рассматривала как непрерывную борьбу классов и поэтому национально-освободительные войны, даже победа в них, не обеспечивала, по их мнению, условия для прогресса наций. Советская партноменклатура догматически понимала этот постулат марксистского учения. Исходя из этого она, декларируя необходимость создания условий для развития народов СССР, на деле подчиняла его задачам интернационального воспитания, конечной целью которого было создание новой общности – советского народа.

Поэтому и появилось утверждение о том, что история казахского народа до победы Октябрьской революции 1917 года представляла из себя лишь трагическую борьбу за выживание. А большевики, как носители коммунистической идеологии, своё предназначение видели в том, чтобы указать народам верный путь к истине, социальному прогрессу и процветанию наций, но, естественно, в соответствии со своими представлениями обо всем этом. Тем самым, были заложены основы империи нового типа. Она не была продолжением Российской империи, но во многом была схожа с ней в сфере содержания национальных отношений.

А.Авторханов в своей работе «Империя Кремля (Советский тип колониализма)» писал следующее: «Советская империя, прежде всего – идеократическая империя. Поэтому всякое её сравнение со старыми империями не только ошибочно, оно просто вводит нас в заблуждение: мы переоцениваем возможности и масштаб старых империй и недооцениваем потенциальные возможности и чудовищные последствия, которые таит в себе успешное осуществление идеократической программы советской империи в глобальном масштабе - не только для внешнего мира, но и для народов самого Советского Союза. Ведь большевики могут осуществить свою цель, только принося в жертву собственное население и осуществляя геноцид чужих народов.

Советский тип империализма добивается не просто покорения чужих народов и присвоения их богатств, а он еще ставит своей конечной целью обращение покорённых народов в новую коммунистическую веру, чтобы навязать им коммунистический образ жизни» [10].

Коммунистическая идеология объявляла ложным все то, что не укладывалось в рамки коммунистического мировоззрения и коммунистического образа жизни. Всё пропускалось через фильтры классовой теории и то, что противоречило ей отвергалось, потому что это, по мнению элиты партийной и советской номенклатуры, могло привести к неуправляемому росту национального самосознания, идеализации прошлого, отравлению сознания масс «ядом национализма». Воспевая идеи пролетарского интернационализма, партия настоятельно рекомендовала не увлекаться копанием в прошлом своих народов и не культивировать, по их мнению, реакционные традиции и ценности.

Любая политика самостоятельной оценки значимых фактов и событий национальной истории, которую предпринимала часть новой национальной интеллигенции встречала резкую реакцию властей и созданной ею прессы. На такую интеллигенцию навешивали ярлыки оппозиционеров, национал -уклонистов. Их обвиняли в том, что они, якобы, под видом защиты интересов казахского народа выступают против социалистических преобразований. В прессе звучала мысль о том, что они противятся ленинской идее о переходе отсталых окраин к социализму, минуя стадию капиталистического развития. Их позиция, взгляды, идеи толковались коммунистической прессой как попытка повернуть историю вспять и вернуть народ в феодальное прошлое.

Как одна из форм борьбы с национальной интеллигенцией, которая выступала за национальное своеобразие в развитии, являлась и система подготовки кадров для журналистики республики. Как правило, их ряды пополнялись за счет выпускников Московского государственного института журналистики. Кроме того, на журналистскую работу направлялись литературно одаренные, теоретически и политически подготовленные, обладающие жизненным опытом партийные работники и рабселькоры. Такое решение вопроса связано было с тем, что количество газет и журналов и сетка часов радиовещания в Казахстане из года в год увеличивалась. Так, если в 1933 году количество только газет составляло 238 наименований, то в 1941 году их насчитывалось 322 [11].

Трудовой энтузиазм 1930-х годов привел к бурному развитию рабселькоровского движения. 11-15 марта 1934 года состоялся первый съезд рабселькоров Казахстана. К тому времени в республике насчитывалось 16,5 тысяч рабочих, аульных и сельских корреспондентов [11] В 1934 году в Казахстане открылся Казахский КИЖ. Здесь готовили в первую очередь будущих работников национальной прессы. В том же году были создании газеты «Казах эдебиеты» и «Литературный Казахстан». В последствии они стали издаваться как журналы. Они сыграли свою роль в развитии художественной литературы и искусства казахского, уйгурского и других населяющих республику народов.

В эти годы наблюдается бурное развитие таких художественно-публицистических жанров как очерк, фельетон, путевые заметки, эссе. Их авторами были известные публицисты Б.Майлин, С.Муканов, Г.Мусрепов, Г.Мустафин, С.Ерубаев, А.Токмагамбетов, Г.Орманов, А.Алдан-Семенов, О.Бергольц, Н.Анов, П.Варламов и др. В своих материалах и корреспонденциях они рассказывали о героях пятилеток, о политическом и трудовом подъеме масс. С особым пафосом они говорили о духовном сближении казахского народа с братскими народами СССР.

Это являлось началом процесса, который в работах советских идеологов получил определение как процесс расцвета и сближения наций. Причем подчеркивалось, что это сближение происходит на основе единого интернационального содержания. По сути это означало, что чем сильнее будет это сближение, тем больше будет уходить из содержания национальное, т.к. социализм подразумевал единую для всех культуру, идеологические ценности и установки.

Таким образом, национальная самобытность и своеобразие постепенно сходили на нет, происходило нивелирование всех национальных различий. Являвшийся по своей административно-территориальной структуре государством полиэтническим, Советский Союз в 1930-е годы начал активно культивировать политику, которая, по сути, должна была привести не только к исчезновению проявлений самобытности и своеобразия, но и к исчезновению национального самосознания. В результате понятие «национальное» превратилось бы в формальное и понятие «национальная идентичность» потеряло бы всякий смысл

1. Социалистическое строительство Казахской ССР за 20 лет. Стат. сборник. - Алма-Ата, 1940. - С. 11.

2. Казахстан в нерушимом союзе братских республик. - Алма-Ата, 1972. - С. 148.

3. История Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т.V. - Алма-Ата, 1981. - С. 19, 25.

4. Кунаев Д.А. О моем времени: Воспоминания. – Алматы, 1992. - С. 19.

5. Цамерян И.П. Национальные отношения в СССР. - М.: Политиздат, 1987. - С. 47-48.

6. Енбекши казах. -1930. -13 февраля.

7. Там же.

8. Иванова Р.А. Журналистика 30-х годов: особенности её деятельности в условиях тоталитарного государства. В кн.: Неизвестные страницы отечественной журналистики. Сборник статей. – М. 2006. – С. 78-79.

9. Иванова Р.А. Журналистика 30-х годов: особенности её деятельности в условиях тоталитарного государства. В кн.: Неизвестные страницы отечественной журналистики. Сборник статей. – М. 2006. – С. 78-79.

10. Авторханов А. Империя Кремля (Советский тип колониализма). – Вильнюс, 1990. - С. 8.

11. Многонациональная советская журналистика. - М., 1975. - С. 157-159.

Түйін

С. Садықов. 30-жылдардағы қазақ журналистикасындағы ұлттық бірегейлік пен интернационализм

Кеңес одағында орныққан мемлекеттік және қоғамдық құрылыс экономикалық және әлеуметтік даму мәселелерін шешумен қатар көп ұлтты елдің ұлттық құрылысына да айрықша назар аударумен болды. Бұл істе әміршілдік-әкімшілдік жүйе құрған және оған толық бағындырылған журналистика ерекше рөл атқарады. Нақтылап айтқанда, баспасөз қалың бұқараға коммунистік идеологияны насихаттай отырып, партия комитеттерінің насихат және үгіт бөлімдерінде өңделген идеялар мен нұсқауларды негіздеді, одан әрі дамытты. Бұл мәселе тұрғысында кеңестік баспасөзде еркін демократиялық қоғамға тән болып келетін сын-ескертпелер немесе талқылаулар жөнінде сөз болуы мүмкін де емес еді. Барлығы да партияның қатаң бақылауында болды.

Осы кезеңдегі Кеңестер Одағының барлық журналистикасы секілді қазақ журналистикасының да басты сипаты ұраншылдық болды. Мерзімді басылымдарда, радиода «Қарқын бәрін де шешеді» және т.б. айдарлармен жеңіске жіғерлендіретін шақырулар тұрақты қайталанып отырды. Оларда экономиканы, ғылым мен техниканы дамыту жөніндегі бесжылдық жоспарларды жүзеге асыру жолындағы жетістіктер мен табыстар ерекше леппен айтылатын еді.

Түйін сөздер: көпұлтты ел, ұраншылдық, сталинизм, насихаттық материалдар, Қазақстан баспасөзі, коммунистік ілім.

Summary

S. Sadykov. National identity and internationalism in the kazakh journalism of thirtieth

Political and social system, established in the Soviet Union, along solving issues of economic and social development, continued to focus on nation-building of multi-ethnic country. In this case, a specific attention was paid for journalism, which was created by the command-administrative system, and it was completely subordinated. For this reason, the press acted as a bearer of communist ideology to the masses, to develop and justify ideas and attitudes that developed in the Propaganda Department of Party committees. On independence in the approach to issues of nation-building, critical comment, and even more so on the debate on this issue in the press that there is a natural characteristic and for the free and democratic society, there were no question. Everything was subordinated to strict party directives.

A characteristic feature of Kazakh journalism at that time, as well as journalism of the Soviet Union, has become a slogan. In periodical publications, on the radio constantly broadcasted victorious reports, for example, under the heading "The pace of talks" and others. They told about the achievements in the implementation of five-year plans for economic, scientific and technological development.

Keywords: multinational country, sloganity, Stalinism, propaganda materials, press of Kazakhstan, communistic doctrine.

АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

ӘОЖ 81'255.2

М.ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНЫҢ АУДАРМА НҰСҚАЛАРЫНДА КӨРКЕМ АУДАРМАГА ҚОЙЫЛУЫ ТИІСТІ НЕГІЗГІ ТАЛАПТАРДЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

А.Н. Ақыш – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2 курс магистранты*

Аңдатпа. Мақалада аударма түрлері, оны жүргізудің ерекшеліктері қысқаша баяндалады. Бір тілдегі ақпараттық деректі екіншісіне түпнұсқаның маңызын, рухын сақтап дәлме-дәл көшірудің амалдары мен тәсілдерін үйрену, қазіргі кезде аудармашыларға үлкен жауапкершілік жүктелетіні айтылады. Аударманың теориялық-методикалық коннепциясын таратып, аналитикалық тұрғыдан одан арман тереңдете түсу қажеттігіне баса назар аударылады.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын алдымен орыс тіліне аудару барысында жазушының өзі қалай араласқандығы, шығармашылық ерекшеліктері талданады. Түпнұсқаның маңызын, рухын сақтап дәлме-дәл көшірудің амалдары мен тәсілдері сөз болады.

Түйін сөздер: Көркем аударма, еркін аударма, дәл аударма, сәйкес аударма, түпнұсқа, ғылыми танымы, рухани қазына.

Көркем аударма – әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге аударылған нұсқасы, көркем әдеби шығармашылықтың бір саласы. Орта ғасырлардан бастап, қазақ әдебиетінде де шығыста бұрыннан белгілі сюжетті арқау ете отырып шығарма жазу дәстүрі болған. Оларды бүгінгі дәуірде қалыптасқан мағынасына қарап нағыз аударма деуге келмейді. Олар кейде еркін аударма деп саналғанмен, шынында төлтума шығарма сипатына ие болған. Тәжірибелерге қарағанда, шынайы аударма қалайда түпнұсқаға сәйкес болуы шарт.

Көркем аударма түпнұсқаға мағынасы қаншалық жақын келетініне орай дәлме дәл аударма, еркін аударма, сәйкес аударма деп ажыратылады. Көркем аудармада әдеби шығарма бастан аяқ сөзбе-сөз тәжімаланбайды, оның мақсаты – сөздердің мағынасын, көркемдік қуатын, бейнелік әсерін неғұрлым толық жеткізу.

Жер шарындағы алуан түрлі халықтардың сеніміне, тілі мен дініне, табиғи ортасы мен шаруашылық қалпына сәйкес рухани дүниетанымы қалыптасатыны мәлім. Халықаралық байланыстар салсындағы маңызды мәселелердің бірі әлем халықтарының мыңдаған жылдар бойы жинақталған бай рухани қазынасын адамзаттың ортақ кәдесіне жаратып, игілігіне айналдыру, сөйтіп, ғылыми танымының көкжиегін кеңейтіп, дамудың соны сатысына көтерілу.

Бір тілдегі ақпараттық деректі екіншісіне түпнұсқаның маңызын, рухын сақтап дәлме-дәл көшірудің амалдары мен тәсілдерін үйрену жер бетіндегі мемлекеттердің өсіп-өркендеу жолында кездесетін дағдыға айналған ортақ тәжірибе. Бүгінгі таңда қандайда бір ұлт өзге халықтардан, дүниежүзілік өркениет бағдарынан оқшау өмір сүруі мүмкін емес, егер ондайды мақсат еткен ел болып жатса, ол сөзсіз дағдарысқа ұшырайды. Белгілі бір этнос өз алдына ұлт болып өмір сүруі үшін бәрібір өзге ұлттардың тілдік дамуымен байланыста болуы шарт.

Аударма деген ұғымды жалпылама түсіне отырып, оның аударма жұмыстары барысында жекелеген салалық ерекшеліктеріне де (ауызша аударма, жазбаша аударма, еркін баяндау, әңгіме ету және т.т.) көңіл бөлу, олардың әрқайсысын жіктей қарау міндетті. Халықаралық жаһандану (урбанизаңия) үрдісі дендеп енген сайын аударманың қолданылмайтын саласы жоқ деуге болады. Компьютер мен ғаламтор жаңалықтарын, түрлі агенттіктердің хабарларын, газет-журнал материалдарын, техника мен ғылым мағлұматтарын қалың бұқараға жеткізу жолындағы аударманың атқаратын рөлі ерекше. Әр оқырманға ең қажетті деген ақпараты жеткізу үшін аударманың рөлі тінтен күшейе түсетіні белгілі. Сонымен бірге ол ел мен елді, тінті бір ел ішіндегі түрлі ұлттар мен

ұлыстарды жақындастырып, ынтымақтастыққа жетелейтін күш қуат та аудармада. Кейде аударма өнеріне жеңіл-желпі қарау көріністері бүгінгі таңда жиі кездесін жатады.

«Демек, тәржіме тәрізді қиын өнерде тіл білу ғана жеткіліксіз, сонымен қатар бұл ретте адамның әдеби дарынының болуы да талап етіледі. Қазіргі кезде, шүкіршілік, бізде тіл білетін адамдар аз емес. Қытай, неміс, ағылшын, франнуз тілдерінен, тіпті жапон тілінен тәржіме жасайтын жастарымыз да бар, бірақ олар жеткілікті ме, ал испан, итальян, ғрек тілдерінен тәржімелейтін адамдар көп пе? Егер болса, олар жоғары кәсіби деңгейде бұл істі жүзеге асыра ала ма, олардың қаламгерлік қарымы қандай? Бүгінгі күні әлемнің барлық тілдерінен қазақ тіліне мөлдіретін тәжірбие жасай алатындар қатарының көбейіп кеткені (көбейсін деп тілейік) неғайбіл? Демек, бұл істе жолмажолдықты, дәнекер тілді мансұқ ету әзірге ертерек секілді». [1, 23].

Белгілі аудармашы, әдебиеттанушы ғалым С.Талжанов осыған байланысты өз кезінде былай деген екен: «Біздің ойымызша аударма екі түрлі салаға бөлінеді, соның біріншісі, бір халықтан екінші халыққа ауысқанда, мезгіліне, сол елдің ұғымына сәйкес аударылады. Бір халықта айтылған ой өңделін, өз елінің ұғымына бейімделін, түп нүсқаның ұзын-ырғасы беріледі. Ауыс-түйістің алғашқы сатысы осылай басталады, бұл – аударманың ауызекі тарау түрі.

Екіншісі, бір елде айтылған пікір сол қалпында дәл жетеді, ой ырғағы жоғалмайды. Алдыңғы әдіс ауызша таралады, ал кейінгі әдіс кешеуілдеп туған әдіс, бұл жазба әдебиетте орын тепкен» [2, 103-104].

Қазіргі кезде Президент Н.Назарбаевтын бастауымен "Мәдени мұра" атты көлемді бағдарлама жүзеге асырылып жатқанын, онда ұлттық шеңбер; сыртында ежелгі дәуірлерден бастап күні бүгінге дейінгі дүниежүзілік ғылыми және көркемдік ой пікірдің ұлы ескерткіштерін қазақ тіліне аударып бастыру көзделініп отырғаны айтылған болатын.

Аударма мәтіндерін қазақ халқы әлі қалыптаспай тұрған уақыттың өзінде де, жалпы түркі тайпаларына тән ескерткіштердің мазмұнында ұшырасатын жағдайлардан да көруге болады. Айталық, VII ғасырдың жазба ескерткіші Күлтегін ескерткішінде түркі тілдегі сөздермен бірге қытай тіліндегі аудармасы да сақталған. Бірақ қазақ тіліндегі аударма тарихы сөз етілгенде, бұл жағдай көбінесе дерлік ұмыт қалып отырады. Егер мәселеге нақтырақ келетін болсақ, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін аудармаға қатысты ойлар ғылыми негізде одан арман тереңдей түсін келеді. Арнайы шұғылданып жүрген зерттеушілер қатары да баршылық.

Қазақ аудармасының белгілі маманы, филология ғылымдарының докторы Ә.Тараков аударма табиғатына қатысты өз ойын былайша сабақтайды: «Аударма сөз сөйлеу қызметінің бір түрі. Оның мақсаты сөз сөйлеу құрылымын қайта құру болып табылады, нәтижесінде мазмұнның өзгеріссіз жоспары сақталумен бірге, ойды жеткізу жоспары да өзгереді, бір тіл екіншісіне ауыстырылады» [3, 8] деп, ол өмір шындығынан туған тұшымды пікір айтады.

Өмір тәжірибесінде аудармашы мен сөйлеп тұрған шешеннің арасында кері байланыс жасалып жататын жағдайлар да болады. Мұндай жағдайда аудармашы түсінбеген терминнің мағынасын сөйлеп тұрған шешеннің өзінен сұрап алуына болады.

Аударма өнері, аударма үлгілері, ең алдымен, әр дәуірдің жемісі болғандықтан да, әр кезенде әрқалай көрінуі ықтимал. Сонымен бірге қай кезенде де өзгермейтін үнемі үлгі етін ұстайтын аударма үлгілері аз емес. Аударма тірі орғанизм сияқты. Бүгінгі кешегіні, ертеңгі бүгінгіні алдына үлгі етіп отырып, соның жетістіктерін пайдаланады, өз тұсының ерекшеліктерін қосады, сөйтін, аударма өнері дамып отрады. Көркем аудармамен шұғылдану болашақ мамандарды жалпы мәдени байыту және білім алушыларға кәсінтік қызметке қажетті аудармашылық лингвистикалық және мәдениетаралық қарым-қатынастық біліктілік қалыптастырады.

Көркем аударма – көркем әдебиет шығармаларын, яғни негізгі қызметі оқырманға көркемдік-эстетикалық әсер ету болып табылатын мәтіндерді аудару. Бұл процестің өтуі барысында аудармашының мүмкіндігі шексіз; ол екінші тілде жасалған мәтінді өңдеп, реттей алады. Әдеби немесе көркем аударма дегеніміз – бір тілде жазылған әдеби туындыны екінші тілдің құралдары көмегімен оқырмандарға жеткізу және түпнұсқасының стильдік, көркемдік ерекшеліктерін мейлінше нақты сақтап көрсету. Бұл жерде аудармадағы ең қиын нәрсе – лингвистикалық ерекшелігі емес, ол түпнұсқасының көркемдік жағын дұрыс жеткізу, яғни аудармашы туындының образдық әлемін, автордың идеясын, позициясын және стилін нақты, дәл көрсете білуі. Көркем аударманың бүгінгі әдеби процестегі алатын орны үлкен.

Жақсы аударылған көркем аударма – сол тілдегі төл шығармалармен бірге өсін, жымы білінбей біте қайнап сабақтасып кетеді. Ел мен елді таныстырады, жақындастырады, ұлттық мәдениетті байытады. Мұнда автор мен аудармашы өнер жарысына түседі, тіл мен тіл жарысқа түседі. Бұл ел мен елдің өнер жарысы. Демек, аударма шығармалар ұлттың ұлылығын, елінің елдігін дәлелдеудің бір жолы.

Түпнұсқада сөз болып отырған өзге халық мәдениетіне, салт-дәстүріне, шаруашылық ерекшеліктеріне аудармашы ерекше назар аударуы керек. Аудармашы түпнұсқа тілі жүйесіндегі барлық көркемдік құралдарды аударма тілінде қайта туындатады. Шығармашылық еңбек ретінде қарағанда, аударма – көркем көшірме, көркем туынды. Аударма үдерісі нағыз шығармашылық сипатта болады. Аударманың орындаушылық өнерге ұқсайтынын күй тартатын домбырашының шеберлігімен салыстырып байқауға болады. Домбырашы күйшінің күйлерін жеткізін орындайды, жаңа шығарма тудырмайды. Мұндай салыстырулардан аударма туынды шығарма, ал аудару үдерісі шығармашылық үдеріс екеніне тағы да көз жетеді.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы алдымен орыс тіліне, содан кейін негізінен орыс тілді нұсқасынан әлемнің көптеген өзге тілдеріне, соның ішінде кезінде Оңтүстік-Батыс Азияда ғана емес, Таяу Шығыс, Ресей, Орта Азия, Оңтүстік Еуропа жұртының әдеби тілдеріне аударылды. 60 жылдан астам уақыт бұрын жарық көрген роман-эпопея күні бүгінге дейін әлемнің 40 тіліне тәржімаланса, соның ішінде орысшаға екі рет аударылған. Алғашқы аудармасын Л. Соболевтің басшылығымен бір топ аудармашылар (Н.Анов, З.Кедрина, Т.Нұртазин, Л.Соболев, А.Никольская) жүзеге асырған. Аудармаға автордың өзі тікелей қатысып, шығарма аудармашыларының әрқайсысымен жеке-жеке барынша ыждаһатты және мұқият жұмыс жүргізді. Ал екінші, жаңа, 2007 жылы жарияланған аударманың авторы Ресей жазушысы Анатолий Ким. Жаңа жасалған, қайта қолға алынған аударманың осы күнде өзектілігі ерекше.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, абайтанушы Жұмағали Ысмағұлов «Шығыс пен Батыстың білім бұлағынан қатар сусындаған дарынды ақын бүкіл әлемдік ақыл-ойдың бар асылын бойына жинап, соны өз халқының даналығымен ұштастыра келе, акырында ұлтымыздын рухани ұстазына айналып еді. Содан қалған мәңгілік қазынаны өзінің суреткерлік санасынан өткізіп, ұлы ақынның дәл өзіне лайық тұлғасын сомдаған М. Әуезов эпопеясы арқылы біздің ақын бабамыз енді қытай халқының алдында оның өз тілімен сөйлеп отыр. Данышпан ақын, кемеңгерлік ақыл-ойдың қазынасы Абайдың өмірі туралы іргелі шығарманың Қытай сияқты алып мемлекетте, жүздеген миллион оқырманы бар елде басылып шығуы біздің ұлттык мәдениетіміздің көкжиегін кеңейте түсетін ерекше оқиға» деген болатын өзінің «Абай жолы» миллиардтың тілінде деп аталатын мақаласында. [4].

1993 жылғы зертеулер бойынша, мүмкін одан да көп болуы «Абай жолы» эпопеясы дүние жүзі халықтарының 116 тіліне аударылған. «Абай жолы» - Мұхтар Әуезовтің әлемге әйгілі тарихи романдар топтамасы – қазақтың тұңғыш эпопеясы. 1-кітабы 1942, 2-сі 1947, 3-сі 1952, 4-томы 1956 ж. жарыққа шықты. Эпопеяның «Абай» атанған алғашқы екі кітабына КСРО Мемлекеттік сыйлығы (1949), «Абай жолының» тұтас төрт томына Лениндік сыйлық (1959) берілді. «Абай жолы» арқылы қазіргі қазақ прозасы күллі дүние жүзі әдеби классиканың шырқау шыңына шықты. Сөйтіп 19 ғасырдың 40-50-жылдарын М. О. Әуезов туған әдебиетіміздің даму тарихында бұрын-соңды болып көрмеген ренессансқа айналдырды. Мұның өзі заңды да, өйткені «Абайдай» шығарма бұл тұсқа дейін қазақ әдебиетінде болған емес». «Бұл да аз, - деді француз жазушысы Луи Арагон, - әлемнің басқа елдерінде де онымен тең түсетін шығарма табу қиын; бұл, менің ойымша, XX ғасырдағы ең үздік шығармалардың бірі». Ең талғампаз суреткерлердің аузымен айтылған осындай орасан биік бағаға «Абай жолы» қандай қасиеттері мен жетті? Бұл сұраққа жауап беру үшін эпопеяға тән негізгі ерекшеліктерді ескермей болмайды. Алдымен, тақырып туралы. Кешегі, яки тарихи тақырып: бүгінгі, яки қазіргі күн тақырыбы деп жүрміз. Бұл тұста осылар жөнінде айтыс ашып, дауласып та көрдік. Бәрі шартты нәрсе! (Кеше, бүгін, ертең... Уақыт жалғастығында жік жоқ: таң атса, ертең бүгінге, бүгін кешеге айналады. Демек, кешесіз бүгін, бүгінсіз ертең жоқ). Сондай-ақ бүгінгі қазақ кім? Мұны тану үшін кешегі қазақты білу шарт. Тамыры жоқ ағаш, тарихы жоқ халық болмайды. Әуезов өзінің төрт том «Абай жолы» арқылы бүкіл дүние жүзіне, қала берді – өз отандастарына, керек десеңіз тіпті – қазақтардың өзіне қазақ дегеннің кім екенін танытты. Дәлірек айтқанда, қазақ халқының ұлылығын – оның өткен өмірін – тарихын, тарихының түбірлі кезеңдерін, қазақ мінезі қалыптасқан трагикалық

Һәм шығармашылық дәуірлерді ғажайып көркемдік күшпен жарқыратып, ашып, жан-жақты айқындап, терең түсіндіріп берді. Сондықтан да, «Абай жолын» оқыған Бенжамен Матип «қазақ неткен ғажайып халық» деп өзін-өзі ұмыта таңырқаса, Константин Федин «өзінің қалай қазақ боп кеткенін білмей қалған». Сондықтан да бүгінде Л.Н. Толстойды оқымай орысты, О. Бальзакты оқымай французды білдім деу қандай қиын болса, Әуезовті оқымай қазақты білдім деу сондай қиын.

Француздардың Әуезовке деген ілтипаты ерекше. Луи Арагонмен жақын дос болып, хат алмасып тұрғанын да білеміз. Осы тұрғыда қазақ оқырманына Антуан Витез деген есім жоғарыда аталған азаматтай онша таныс емес сияқты. Осы тұлғаға тоқтала кетсеңіз. Витез бен Әуезовтің әдеби байланыстары жөнінде не айтар едіңіз?

– «Абай жолы» роман-эпопеясының дүниежүзілік оқырмандар арасында орны бөлек. Мойындалды. Белгілі бір дәуірді жан-жақты біліп, көркемдік ерекшеліктерін байқап, оны ұлы туындыға айналдырған көптеген қаламгерлер бар. Орыс әдебиетінде Толстой, Достоевский, Чехов, французларда Бальзак, Роллан, Мопассан секілді жазушылар бар. Бұл жалпы әлем әдебиетінің қорында қалған, ұлы шығармалар жазған туындыгерлер. Осы тұрғыда «Абай жолы» өзінің ерекше қасиетін жоғалтқан жоқ. Луи Арагон сынды Батыстың ірі жазушылары Әуезовтің шығармашылық күш-қуатын бірден байқаған. Соған сүйсінін, «Абай жолының» аударылуына біршама ықпал еткен. Роман-эпопеяның бір ерекшелігі – көшпенділер өркениетінің бейнесін (картинасын) жасады. XX ғасырдағы 16-30-шы жыл аралығындағы аштық, репрессия, коллективизация және т.б. жаңа даму жолдарының нәтижесінде өркениет күйреді. Енді ол қайталанбайтын дүние. Ғалымдар қаншама деректер жинаса да ондай етін жаза алмайды. Әуезов қаймағы бұзылмаған көшпенділердің ортасында дүниеге келіп, сонда өмір сүрді деп жазады журналист Әлібек Байбол Әуезовтің баласы Мұрат Әуезовпен жасаған сұхбатында [5].

«Бізде әжептәуір зерделенген, жүйеленген тәржіме тарихы және біршама сараланған, түзілген теориясы бар. Айтқанмен, мұның өзі бұл саладағы түйінді мәселелер түгелімен қамтылды, барлық қырынан зерттелді деген тұжырым емес. Мәселен, Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Жүсінбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатовтың тәржімешілік қызметі, жарияланған бірді-екілі мақалалар болмаса, дәйекті түрде ой елегінен өткізіліп, лайықты бағасын алған жоқ, тиісінше ғылыми айналысқа қосылған жоқ» [1].

Енді осы арада айта кететін бір мәселе аударманың теориялық-методикалық концепциясын таратып, аналитикалық тұрғыдан одан арман тереңдете түсу қажет екендігі. Болашақта мамандарамызды күтіп тұрған ғылыми жұмыстарымыздың бір парасы осындай.

1. Көркем аударма: қыры мен сыры, 1том/Жинақты түзген және тәржімелеген К.Юсуп. – Астана: Фолиант, 2011.-496 б.

2. Талжанов С. 2 том. 3 томдық шығармалар жинағы. - Астана: ЕрДәулет, 2008.- 400 б.

3. Ә.Тарақ. Аударма процесі жайында / Аударматану Алматы: Тіл оқу-әдіст. орталығы. 2008. 328 бет.

4. Ысмағұлов Ж. «Абай жолы» - миллиардтың тілінде. Егемен Қазақстан. – 2014.- 21 қыркүйек. – б5.

5. Әлібек Байбол. Қазақ әдебиеті №52. «Ол қайталанбас роман...» .

6. Көркем аударма: қыры мен сыры, 2 том/Жинақты түзген және тәржімелеген К.Юсуп. – Астана: Фолиант, 2011.-456 б.

Резюме

А.Н. Акыш. Выявление специфических особенностей художественного перевода при переводе романа-эпопеи М. Ауэзова «Путь Абая»

Аннотация: В статье описываются виды переводов и особенности его ведения. Также отмечается о возлагании большой ответственности на переводчиков в процессе обучения приемов и способов адекватного перевода, сохраняя национальный колорит, смысл языка оригинала на переводимый язык. Особое внимание уделяется теоретико-методической концепции, на более глубокое значение аналитических составляющих перевода.

В романе-эпопее М.Ауэзова «Путь Абая», в первую очередь, говорится о том, как сам писатель был вовлечен в процесс перевода с казахского на русский язык, при этом не нарушая стилевые особенности художественного произведения. Автор сумел сохранить смысл, дух оригинала, способы и приемы прямого перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, свободный перевод, перевод реалий, прямой перевод, смысловой перевод, язык оригинала, лингвокультурный компонент, научное значение, духовное наследие.

Summary

A.N. Akysh. – The main requirements to the literary translation variants of M. Auezov`s epopee «Abay zholy».

It is shortly reported about features of conducting the translation and translation types. It is said about assignation of high responsibility to the translators nowadays, the importance of the information from the data in the original language, to learn how to copy the exact methods and ways to keep the spirit of it. Spreading the theoretical and methodological concept of translation, the need of further deepening from the analytical point of view was highlighted.

It was analyzed about creative features and how M.Auezov's "The way of Abai" epic-novel was translated into Russian and how the writer himself was involved in it. It is analyzed the importance and exact methods of saving the spirit of the original.

Key words: literary translation, free translation, exact translation, meaning translation, scientific importance, spiritual treasure.

УДК 81'25+81'322.3

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПЕРЕВОДУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

А.А. Жаутикбаева – *Казахский национальный университет им. аль-Фараби, ст. преподаватель,*
Э.С. Баймуратова – *Казахский национальный университет им. аль-Фараби, преподаватель*

Аннотация. Данная статья посвящена грамматическим особенностям научно-технического перевода. Научно-технический стиль характеризуется логической последовательностью изложения, упорядоченной системой связей между частями высказывания, стремлением авторов к точности, сжатости, однозначности при сохранении насыщенности содержания. В основе стиля современной английской научно-технической литературы лежат нормы английского письменного языка: лексика, грамматика, способ изложения материала. Основная задача научной и технической литературы - предельно ясно и точно довести определенную информацию до читателей. Также было определено, что перевод научно-технических текстов должен верно передавать смысл оригинала в форме, по возможности близкой к форме оригинала. Перевод в целом не должен быть ни буквальным, ни вольным пересказом оригинала, хотя элементы того и другого обязательно присутствуют. Важно не допускать потери существенной информации оригинала. Научно-технические тексты обнаруживают целый ряд грамматических особенностей. Наиболее типичным лексическим признаком является насыщенность текста терминами и *терминологическими словосочетаниями,* а также наличие лексических конструкций и сокращений. В такой литературе занимают особое место тексты, ориентированные не столько на носителей определенного языка, сколько на представителей некоторой профессиональной группы с определенными экстралингвистическими знаниями.

Ключевые слова: перевод, грамматика, структура, научный текст, трансформация7

Основной особенностью научно-технической литературы (за исключением такого жанра, как научно-популярная литература) является то, что эта литература рассчитана на специалиста в данной отрасли знаний. В языковом плане это находит своё выражение, прежде всего, в насыщенности научно-технических текстов специальной терминологией, выражающей понятия специфические для данной отрасли знания.

Грамматическая структура предложения в научно-технических текстах имеет ряд особенностей, отличающих её от структуры предложения в языке художественной литературы. Отличия эти, правда, не выходят за пределы нормы литературного языка и выражаются преимущественно в распространённости, удельном весе и частотности употребления тех или иных форм и конструкций. Для того, чтобы правильно понять технический текст на английском языке, необходимо знать данный предмет и связанную с ним английскую терминологию. Кроме того, для правильной передачи содержания текста на русском языке нужно знать соответствующую русскую терминологию и хорошо владеть русским литературным языком. Перевод с помощью словаря знакомых однозначных терминов типа - oxygen, ionosphere, не представляет затруднений. Иначе обстоит дело, когда одному

английскому термину соответствует несколько русских, например, switch (выключатель, переключатель, коммутатор). В этом случае сознательный выбор аналога может диктоваться лишь хорошим знанием данного предмета.

Возьмем следующее предложение (исходный текст): *most of the modern radio-transmitters can communicate both telegraph and telephone signals.* Переводчик, не знакомый с радиоделом и соответствующей русской терминологией, перевел бы это предложение следующим образом (перевод 1): *большинство современных радиопередатчиков может посылать как телеграфные, так и телефонные сигналы.* Однако технически грамотный перевод должен быть следующим (перевод 2): *большинство современных радиопередатчиков может работать как в телеграфном, так и в телефонном режиме.*

Основными чертами русского технического стиля являются строгая ясность изложения, четкость определений, лаконичность формы. При переводе английского текста переводчик должен полно и точно передать мысль автора, облекая ее в форму, присущую русскому техническому стилю и отнюдь не перенося в русский текст специфических черт английского подлинника [6, 75]. Для иллюстрации остановимся на некоторых стилистико-грамматических особенностях английского текста, чуждых стилю русской технической литературы:

а) В английском тексте преобладают личные формы глагола, тогда как русскому научному стилю более свойственны безличные или неопределенно-личные обороты. Приведем несколько примеров.

Исходный текст: You might ask why engineers have generally chosen to supply us with a.c. rather than d.c. for our household needs.

Перевод: Можно спросить, почему для домашних надобностей обычно используется переменный, а не постоянный ток.

Исходный текст: We know the primary coil in the ordinary transformer to have more turns than the secondary one.

Перевод: Известно, что первичная обмотка обычного трансформатора имеет больше витков, чем вторичная.

б) В английских текстах описательного характера нередко употребляется будущее время для выражения обычного действия. Руководствуясь контекстом, следует переводить такие предложения не будущим, а настоящим временем, иногда с модальным оттенком:

Исходный текст: The zinc in the dry cell accumulates a great many excess electrons which will move to the carbon electrode.

Перевод: Цинк в сухом элементе аккумулирует большое число избыточных электронов, которые движутся к угольному электроду.

Исходный текст: Fig. 10 gives a drawing of a bulb; the filament will be seen in the centre.

Перевод: На рис. 10 приводится чертеж электрической лампы; нить накала видна в центре.

в) В английских технических текстах особенно часто встречаются пассивные обороты, тогда как в русском языке страдательный залог употребляется значительно реже. При переводе, следовательно, мы нередко должны прибегать к замене пассивных конструкций иными средствами выражения, более свойственными русскому языку.

г) Авторы английской технической литературы широко используют различные сокращения, которые совершенно неупотребительны в русском языке, например:

1. d.c. (direct current) - постоянный ток;
2. a.c. (alternating current) - переменный ток;
3. s.a. (sectional area) - площадь поперечного сечения;
4. b.p. (boiling point) - точка кипения и др.

Такие сокращения в переводе должны расшифровываться и даваться полным обозначением.

д) Некоторые слова или выражения в английском тексте содержат чуждый нашему языку образ. При переводе они должны заменяться аналогами, т.е. выражениями соответствующими по смыслу, но более обычными для русского текста, например:

Исходный текст: We have learned to manufacture dozens of construction materials to substitute iron. Вместо dozen (дюжина) в русском языке обычно в таких случаях употребляется слово десяток, поэтому это предложение мы переводим: Мы научились производить десятки строительных материалов, заменяющих железо [7, 172].

Во многих случаях оправданным и необходимым является применение переводческих трансформаций, ведь зачастую встречаются научно-технические тексты, части и даже отдельные предложения которых не поддаются дословному переводу, либо в силу особенностей конструкций, несвойственных русскому языку, либо в связи с присутствием в тексте тех или иных не поддающихся переводу оборотов, выражений или терминов.

По словам Л.С. Бархударова [2,8], все виды преобразований или трансформаций осуществляемых в процессе перевода можно свести к четырем элементарным типам, а именно:

- *Перестановки* - это изменение расположения языковых элементов в тексте перевода по сравнению с текстом подлинника. Элементами, могущими подвергаться перестановке, являются обычно слова, словосочетания, части сложного предложения и самостоятельные предложения в строе текста.
- *Замены* - наиболее распространенный и многообразный вид переводческой трансформации. В процессе перевода замене могут подвергаться как грамматические единицы, так и лексические, в связи с чем можно говорить о грамматических и лексических заменах. К грамматическим же относятся следующие типы: замена форм слова, замена частей речи, замена членов предложения, синтаксические замены в сложном предложении;
- *Добавления* - этот тип переводческой трансформации основан на восстановлении при переводе опущенных в иностранном языке "уместных слов".
- *Опущение* - явление, прямо противоположное добавлению. Под опущением имеется в виду опущение тех или иных "избыточных" слов при переводе [8, 24].

Рассмотрим специфику выявленных грамматических трансформаций при переводе научно-технической литературы на следующих примерах, под каждым из примеров приведем анализ трансформаций.

1) *Исходный текст*: The installation includes four closed circuit grinding lines regulated by individual control systems, plus separate Belt-Meter units that measure and record total tonnages of plan output - iron concentrates and pyrites.

Перевод: «Установка включает в себя четыре замкнутых линии шлифовки, которые регулируются отдельными системами управления, а также отдельные конвейерные ленты, что позволяет производить измерения и учет общего тоннажа планового выхода железных концентратов и пиритов».

На этом примере мы видим, что многокомпонентный термин «Belt-Meter», не имеющий эквивалента в русском языке, был заменен на близкое по смыслу словосочетание «конвейерные ленты». Следует отметить, что данная замена не изменила смысла предложения, так как термин «Belt-Meter» в дословном переводе означает то явление, которое в русском языку носит название «конвейерная лента». Произведена замена частей речи и *перестановка* строя предложения. Также в данном примере наблюдается *замена* существительного plan прилагательным «планового», что объясняется требованиями диктуемыми контекстом предложения.

2) *Исходный текст:* One proposal for the mechanism of initiation of detonation involves grain burning started by means of the compressional heating of interstitial gases in the pressing.

Перевод: «Одно из предложений по механизму инициирования детонации предполагает сжигание зерна при помощи компрессионного нагрева межузельных газов в процессе прессования».

Произведена замена словосочетания *started by means*, переводимого как «начал с помощью», на более характерное русскому языку словосочетание «при помощи». Произведена адаптация термина *interstitial* - «интерстициальный» на русский аналог «межузловой».

3) *Исходный текст:* Temperature differences of several hundred degrees would have a profound effect on the rate of grain burning or on the rate of chemical reaction if such temperature changes could be brought to bear on these processes.

Перевод: «Различия в температуре в несколько сот градусов может оказать существенное влияние на скорость горения зерна или на скорость химической реакции, если такие изменения температуры могут быть применимы в данных процессах».

Рассматривая данный пример перевода, отметим, что здесь был применен способ *перестановки,* когда несколько слов, в данном случае temperature и differences, были переставлены местами, с целью достижения логичности предложения при переводе на русский язык.

4) *Исходный текст:* Static stress, if held to practical limits, is not the major criterion for determining service life of the elastomer.

Перевод: «Статическое напряжение, не является основным критерием для определения срока службы эластомеров».

При переводе данного предложения использован метод *опущения,* в результате которого фраза if held to practical limits - «в случае практических ограничений» опущена, так как при переводе на русский язык видится не важной.

5) *Исходный текст:* Selection of a specific elastomer to perform the specific duties must include consideration of many factors.

Перевод: «Процесс выбора конкретного эластомера для выполнения конкретных задач, должен включать в себя рассмотрение многих факторов».

При переводе данного предложения пришлось столкнуться с довольно редким, для перевода научно-технических текстов, видом переводческой трансформации – добавлением. Так с целью уточнения смысла предложения в него было введено слово «процесс» отсутствующее в исходном варианте текста.

Таким образом, становится явным, что перевод научно-технических текстов должен верно передавать смысл оригинала в форме, по возможности близкой к форме оригинала. Отступления должны быть оправданы особенностями русского языка, требованиями стиля. Перевод в целом не должен быть ни буквальным, ни вольным пересказом оригинала, хотя элементы того и другого обязательно присутствуют. Важно не допускать потери существенной информации оригинала. Также можно сделать вывод о том, что большую часть переводческих трансформаций используемых в процессе перевода научно-технического стиля составляют замены и перестановки. Гораздо реже встречаются опущения и дополнения.

Грамматические трансформации – наиболее часто встречающийся вид межъязыковых трансформаций. При переводе переводчик почти всегда сталкивается с несоответствиями между грамматическими структурами исходного и переводящего языков. В данной статье были рассмотрены различные виды грамматических трансформаций: перестановки, замена членов предложения, преобразования обратного порядка слов в прямой, преобразования активных конструкций в пассивные и наоборот, смена предикатов при переводе, опущения, дополнения, грамматические замены частей речи и немотивированные трансформации. Переводческие трансформации представляют собой преобразования, которые используются для перехода от языковых единиц оригинала к языковым единицам перевода, то есть представляют собой межъязыковые трансформации. Переводческие трансформации затрагивают как форму, так и содержание языковых единиц, поэтому являются преобразованиями формально-семантического характера. Анализ литературы по теории перевода позволяет обобщить существующие взгляды ученых на сущность переводческих трансформаций.

1. Пумпянский, А.Л. Лексические закономерности научной и технической литературы. Англо-русские эквиваленты. - Калининград: 1980. - 356 с.

2. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. - М.: Междунар. отношения, 1975. - 336 с.

3. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). - М : Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. - 374 с.

4. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение. - М : ЭТС, 1999. - 288с.

5. Латышев, Л.К. Курс перевода: Эквивалентность перевода и способы ее достижения. - М.: Международные отношения, 1981. - 248 с.

6. Щетинкин, В.Е. Пособие по переводу с французского языка на русский. - М.: Просвещение, 1987. - 160 с.

7. Чужакин, А.В. Мир перевода, или Вечный поиск взаимопонимания /А.В. Чужакин, П.Л. Палажченко. - М.: Р.Валент, 1999. - 192 с.

8. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. - М.: Международные отношения, 1975. - 190 с.

Түйін

А.А. Жаутикбаева, Э.С. Баймуратова. Тілдік емес жоғары оқу орындарында аударманы оқытудың ерекшеліктері

Бұл мақалада ғылыми-техникалық аударманың грамматикалық ерекшеліктері қарастырылған. Мәтіннің ғылыми-техникалық стилі қарастырылып, лоғикалық реттілігі сақталған. Сонымен қатар мәтіннің мазмұнын қанықтыра отырып, өз ойын аса дәлдікпен қысқада нұсқа қылып жеткізе білуді көрсеткен. Ағылшын тілі ғылыми техникалық әдебиетінің неғізінде жазба тілінің лексика, грамматика және материалды таза жеткізу әдісі сияқты нормалары сақталған. Ғылыми техникалық әдебиеттің негізгі мақсаты берілген ақпаратты оқырманға дәлме-дәл анық жеткізу. Былайша айтқанда мәтіннің түп нұсқасы өзгертілмей берілу тиіс. Мәтіннің мазмұнының сапасын айқындайтын нағыз лексикалық белгісі болып оның терминдермен немесе терминдік сөзтіркестермен, лексикалық дұрыс құрастырылған сөйлемдер мен қысқартылған сөздердің қамтамасыздығымен қанықтырылғандығы. Мұндай әдебиетте негізгі орын алатын мәтін тек сол тілде сөйлейтін адамдарға ғана арналған емес, көбіне белгілі экстралинғвитикалық білімі бар кәсіби топтың өкілдеріне арналған. Ағылшын тілінен ана тіліне аудару кезінде дифференция мен конкретизация тәсілдерін қолдану кең семантикалық болу мен кейде олардың қазақ тіліндегі тура сәйкестілігі табылмауымен түсіндіріледі. Тілдік жүйелер бір-бірінен тек лексикалық тұрғыдан ғана емес, грамматикалық тұрғыдан да ерекшеленеді. Аударма кезінде грамматикалық трансформацияның жиі жасалуы ана тілдеріндеғі сөйлем құрылымының ағылшын сөйлемі құрылымымен сәйкес келмеуімен түсіндіріледі. Ағылшын тіліндегі сөйлемдердің сөз тәртібі тура, ал қазақ/орыс тілдеріндегі сөз тәртібі ауыспалы. Зерттеу жұмысында ғылыми-техникалық мәтіндерге аударма жасау барысында төмендегідей трансформация түрлері қолданылды:орын алмастыру, ауыстыру, сөз түрлендіру.

Түйін сөздер: грамматика, лексика, ғылыми және ғылыми-техникалық мәтін, аударма, трансформация.

Summary

A.A. Zhautikbaeva, E.S. Baymuratova. Features of training transfers in not language high school

This article describes grammatical transformations of scientific and technical translation of the texts. Scientific and technical style is characterized by the logical sequence of a statement ordered by system of communications between parts of the statement. The standards of the English written language are the cornerstone of style of modern English scientific and technical literature: lexicon, grammar, and way of a statement of material. The main objective of scientific and technical literature is to bring certain information to readers extremely clearly and precisely. Also it was defined that translation of scientific and technical texts has to convey truly meaning of the original in shape, whenever possible close to an original form. Retreats have to be justified by features of Russian requirements of style. The transfer in general shouldn't be neither literal, nor free retelling. It is important not to allow losses of essential information of the original. Scientific-technical texts reveal a great number of grammar peculiarities. The most typical lexical feature of scientific-technical materials are terms and terminology saturation as well as presence of lexical structures and acronyms. Special places in such materials are the texts oriented not only for the group of language speakers, but for representatives of a certain professional group with particular extra-linguistic knowledge.

Key words: translation, grammar, structure, scientific text, transformations.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Международная научно-теоретическая конференция «Проблемы поэтики и стиховедения VII, посвященная 70-летию Победы в Великой Отечественной войне и 100-летию со дня рождения Малика Габдуллина»

Накануне празднования Дня Победы, 4, 5 и 6 мая в КазНПУ им. Абая в седьмой раз с 1993 года прошла Международная научно-теоретическая конференция «Проблемы поэтики и стиховедения», организованная кафедрой русского языка и литературы Института филологии.

В этом году конференция была посвящена двум знаменательным датам – 70-летию Победы в Великой Отечественной войне и 100-летию со дня рождения выдающегося казахского ученого, Героя Советского Союза Малика Габдуллина.

В подготовке к конференции приняли участие все службы КазНПУ имени Абая, а также библиотека нашего университета, Государственная детская библиотека имени С. Бегалина, Центральный государственный архив РК.

Были подготовлены 3 витрины с выставкой подлинных документов М. Габдуллина из ЦГА РК, 8 стеллажей с выставками книг М. Габдуллина, а также книг писателей-казахстанцев, участников войны 1941-1945 гг., и детских рисунков, посвященных 70-летию Победы в Великой Отечественной войне. Все эти выставки пользовались большим интересом участников и гостей конференции.

К началу научного форума издан сборник материалов конференции, куда вошло 114 докладов филологов, представляющих научные и образовательные центры 11 стран мира – Казахстана, России, Узбекистана, Болгарии, Польши, Эстонии, Латвии, Израиля, Швейцарии, Швеции, США.

Для участия в конференции приехали 12 ученых из России (из университетов Москвы, Санкт-Петербурга, Барнаула, Оренбурга, Челябинска), Узбекистана (из Ташкента), Швеции (из университета Гётеборга), Казахстана (из университетов Астаны и Караганды).

4 мая первое пленарное заседание конференции было посвящено теме **«Малик Габдуллин – ученый, писатель, педагог, общественный деятель».** Оно было открыто приветственным словом ректора КазНПУ имени Абая академика С.Ж. Пралиева и презентацией уникального издания – двухтомника трудов о Малике Габдуллине. Авторы книги С.Ж. Пралиев, Б. Сманов, Л. Омарова передали двухтомник в дар каждому участнику конференции.

На первом пленарном заседании были показаны документальные фильмы о М. Габдуллине, предоставленные Центральным государственным архивом Республики Казахстан. Прозвучали выступления ученика М. Габдуллина д.ф.н., академика С.С. Кирабаева; Председателя Правления Союза писателей Казахстана, депутута Сената парламента РК Н.М. Оразалина; директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова д.ф.н., профессора У.К. Калижанова. Теплыми и задушевными воспоминаниями о своем отце поделилась М.М. Габдуллина.

И.В. Переверзева, представитель Россотрудничества по Казахстану и консул генерального консульства РФ в Казахстане, рассказала о значении личности М. Габдуллина для осуществления воспитательных проектов в среде казахстанской молодежи. Выступления сопровождались презентацией из 80 слайдов, которая включала фотографии, документы и знакомила присутствующих с жизнью и творчеством М. Габдулина.

С докладами выступили известные казахстанские ученые Б.У. Сманов, Б.У. Азибаева, К.А. Абылкасымова, К.Л. Кабдулова, Т.Г. Тебегенов, Б. Абдигазиулы. Благодаря их выступлениям у слушателей сложился цельный образ Малика Габдуллина – героического воина, выдающегося ученого-фольклориста, талантливого педагога, писателя и человека широкой души. Директор Центрального государственного архива Республики Казахстан Л.С. Актаева рассказала о документах

М. Габдуллина, хранящихся в фондах архива. Заключительным стало выступление правнучки М. Габдуллина, шестиклассницы Ж. Темирхан, которая написала научный проект о фронтовых дневниках своего знаменитого прадеда – писателя М. Габдуллина.

Завершением первого пленарного заседания стало торжественное открытие на здании университета мемориальной доски, посвященной Малику Габдуллину, окончившему в 1935 в КазПИ имени Абая и проработавшему здесь в качестве ректора 10 лет (1953-1963).

Перед вторым пленарным заседанием на тему **«Художественная интерпретация военной темы в литературе XX – начала XXI вв.»** состоялось торжественное возложение цветов к Мемориалу Славы в Парке имени 28 Гвардейцев-панфиловцев.

В докладах С.Д. Абишевой и М.С. Асылбековой (Казахстан, Алматы0 был представлен обширный материал о писателях и поэтах Казахстана – участниках Великой Отечественной войны. В докладе И.Л. Даниловой (Швеция, Гётеборг) были проанализированы символические образы военной лирики Ю. Левитанского. Известный ученый-стиховед С.А. Матяш (Россия, Оренбург) поделилась выводами своего исследования, посвященного стиховой структуре «Книги про бойца» А. Твардовского. К.С. Мауленов (Казахстан, Алматы), сын народного писателя Республики Казахстан Сырбая Мауленова, представил свое видение военной лирики отца – участника Великой Отечественной войны. К.С. Бузаубагарова (Казахстан, Алматы) посвятила своё выступление категории портрета как важнейшей составляющей художественного образа военной прозы Бауржана Момышулы. Взгляды Б. Момышулы на тему «война и литература» были подробно исследованы в докладе А.К. Казкеновой (Казахстан, Алматы). Третий доклад о творчестве знаменитого казахстанского воина и писателя носил сопоставительный характер: С.И. Санникова (Казахстан, Алматы) сравнила поэтику описания человека на войне в произведениях К. Воробьёва и Б. Момышулы. Известный специалист в области современной литературы Т.Н. Маркова (Россия, Челябинск) выявила в своем докладе жанрово-стилевые тенденции новейшей военной прозы. Опыт интерпретации темы Великой Отечественной войны в книге Даниила Гранина «Мой лейтенант» предложила М.М. Полехина (Россия, Одинцово). В докладе В.В. Савельевой, О.Ю. Загинайко и А.А. Загинайко (Казахстан, Алматы) был представлен речевой портрет Юрия Керженцева в повести В. Некрасова «В окопах Сталинграда».

5 мая работа конференции продолжилась на трех секциях. Среди докладов, заслушанных на секции **«Актуальные проблемы поэтики и современного литературоведения»**, обозначились два тематических блока. Первый составили доклады на тему национального образа мира в русской и казахской литературе. Открыл эту тему доклад У.К. Абишевой (Казахстан, Алматы), посвященный образу пустыни в произведениях писателей Средней Азии и Казахстана. В выступлении В.И. Габдуллиной (Россия, Барнаул) о «казахском тексте» в русской литературе XIX века был поставлен вопрос о восприятии и воспроизведении в литературе «другого» народа с позиции художественной имагологии. В докладе Г.М. Мучник (Казахстан, Алматы) обстоятельно и тонко рассматривались художественные функции образа дерева в произведениях современных поэтов центральной Азии. С.В. Ананьева (Казахстан, Алматы) показала на примере литературной критики Г. Бельгера, как происходит изучение одной национальной литературы через восприятие другой. Живой интерес вызвал доклад М.С. Костюхиной (Россия, Санкт-Петербург), посвященный проблемам школьного учебника и изучению русской фольклорной сказки.

Второй тематический блок объединил доклады по проблемам стиховедения. Глубоко научный тон разговору о стихотворном ритме был задан докладом В.Ф. Каюмовой (Узбекистан, Ташкент). Её выступление было посвящено анализу эволюции сочетаний строк с двумя мощными ударениями. В докладе С.М. Казначеева (Россия, Москва) был поднят вопрос о динамике пятистопного хорея от М. Лермонтова до Ю. Кузнецова. О.И. Федотов (Россия, Москва) представил виртуозный сопоставительный анализ стихотворений Г.Р. Державина «Снегирь» и И. Бродского «На смерть Жукова», по-новому осветив известную тему. Творчество Нобелевского лауреата было предметом исследования и в другом выступлении – в докладе Т.Т. Савченко (Казахстан, Караганда) рассматривались проблемы циклизации стихотворных текстов на примере цикла И. Бродского «Часть

речи». Н.Ж. Сагандыкова (Казахстан, Алматы) исследовала материалы из наследия Ч. Валиханова, в частности – его рассуждения о формах казахской поэзии, которые представляют собой первые образцы научных изысканий по казахскому стиху.

В работе секции **«Лингвистические аспекты изучения художественного текста»** принимали участие казахстанские ученые – и заслуженные, и совсем молодые, начинающие. Тематическое разнообразие докладов можно свести к трем основным позициям: 1) коммуникативная лингвистика; 2) общетеоретические проблемы лингвистики; 3) языковые особенности художественного текста.

В рамках первой позиции прозвучал доклад известного ученого-филолога Б.С. Мучника, в котором были затронуты современные проблемы коммуникативной лингвистики. Очевидная практическая ценность исследования ученого связана с подготовкой будущих журналистов. В контексте современной постмодернистской парадигмы прозвучал доклад докторантки 1-го курса Г.А. Куатовой, обозначившей проблемы, связанные с интерпретацией грамматического значения будущего времени в лингвокогнитивном аспекте. Теоретические проблемы когнитивной семантики были поставлены в докладе магистрантки 1-го курса Ф. Еламановой.

Вопросы анализа художественного текста были затронуты в докладах профессоров С.А. Никитиной, и Л.Т. Килевой. Интерес вызвал доклад С.А. Никитиной «Языковой портрет героя романа А. Иванова «Географ глобус пропил». В поставленных к докладчику вопросах участники секции выразили свое видение речевого портрета главного героя, что свидетельствует о полноте раскрытия заявленной темы. В докладе Л.Т. Килевой на материале функционирования двух лексем в польских художественных текстах было проанализировано различие в лексическом составе польского языка по сравнению с русским языком.

Казахстанские ученые-методисты, выступавшие на секции **«Научно-методические вопросы преподавания филологических дисциплин»**, говорили о нескольких актуальных проблемах. С методологическими задачами обучения в условиях полиязычия были связаны доклады К.Л. Кабдоловой и М.Р Кондубаевой. В первом докладе речь шла об основных задачах формирования языковых компетенций, изложенных в «Концепции языкового образования РК», во втором – о реализации основных принципов трехъязычного образования в системе подготовки вузовских специалистов. М.Р. Кондубаева предложила авторский мультимедийный курс обучения трехъязычию студентов экономических специальностей. Концепция другого авторского курса («Основы межкультурных коммуникаций и перевода» для студентов и магистрантов полиязычных групп) была изложена в докладе А.К. Жумабековой. О важности формирования базовых лингвистических понятий у студентов всех филологических специальностей на примере термина «парадигма» говорила в своём докладе М.К. Абаева. Прозвучало предложение сохранить статус базовых либо профилирующих дисциплин за курсами «Введение в языкознание» и «Общее языкознание», которые являются в данное время элективными. О проблеме развития читательского интереса на основе социологического анализа литературных пристрастий студентов, выявившего у респондентов развлекательную, компенсаторную направленность чтения, рассказала Ш.Т. Кожакеева. В её докладе сформулирована необходимость выработки новых подходов, в частности, новых образовательных технологий, поддерживающих интерес к чтению художественной литературы. В результате речь должна идти не только о формировании умений, но и о переносе их в сферу самостоятельного чтения, о приобретении определенного уровня читательской культуры.

На **заключительном пленарном заседании** 6 мая были прочитаны доклады С.Д. Абишевой (Казахстан, Алматы) «Война в жизни и поэзии Мукагали Макатаева» и Б.С. Калиева (Казахстан, Алматы) «Война в жизни моего поколения».

В заключение были подведены итоги конференции, с отчетами выступили модераторы научных секций. В обстановке конструктивного обмена мнениями состоялся заинтересованный разговор о проблемах, волнующих современных ученых – филологов и методистов.

Всем участникам и гостям надолго запомнится выразительная и трогательная литературно-музыкальная композиция о Великой Победе, подготовленная старшеклассниками технического лицея № 165 г. Алматы под руководством учителя лицея к.ф.н. М.С. Асылбековой.

Участникам конференции была предложена интересная культурная программа: знакомство с городом, посещение театров и выставок. Торжественный обед для приехавших на конференцию зарубежных гостей был дан ректором КазНПУ им. Абая. Для участников конференции была организована автобусная экскурсия на Медео. По канатной дороге экскурсанты поднялись на Чимбулак. Научные встречи и приятные впечатления стали для ученых разных стран настоящим праздником.

Организаторы и участники конференции считают, что этот научный форум и публикация докладов в виде научного сборника статей внесут значительный вклад в укрепление международного статуса Республики Казахстан, а также будут содействовать обмену информацией и мировым опытом научных исследований в области лингвистики, литературоведения и методики преподавания филологических дисциплин.

Очень важно, что научный форум «Проблемы поэтики и стиховедения», являющийся брендом Казахского национального педагогического университета имени Абая, традиционно проходящий с периодичностью один раз в три года, состоялся в рамках торжественных юбилейных дат 2015 года: Победы в Великой Отечественной войне и 100-летия Малика Габдуллина, панфиловца – одного из 1500000 славных сынов Казахстана, героически защищавших мир от фашизма.

Д.ф.н., профессор, заведующая кафедрой
русского языка и литературы
КазНПУ имени Абая С.Д. Абишева,
д.ф.н, профессор Алтайского государственного
педагогического университета В.И. Габдуллина,
к.ф.н., доцент кафедры русского языка и литературы
КазНПУ имени Абая З.Н. Поляк

1941

КАЗАХСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АБАЯ
13